

AH Acta Histriae

20, 2012

4

UDK / UDC 94(05)

Acta Histriae, 20, 2012, 4, pp. 563–848

ISSN 1318-0185

UNIVERZITETNA
ZALOŽBA ANNALES

KOPER 2012

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 20, leto 2012, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniki/
Redattori/Editors:**

Gorazd Bajc, Borut Klabjan, Egon Pelikan, Monica Rebeschini,
Urška Železnik

**Tehnična urednica/
Redattore tecnico/
Technical Editor:**

Jana Volk

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR),
Darko Darovec, Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin
(USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA),
Aleksander Panjek, Egon Pelikan, Jože Pirjevec, Claudio Povolo (IT),
Vida Rožac Darovec, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Thomas Beavitt (angl.), Mojca Pipan (sl.), Monica Rebeschini (it.)

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot Kužner (sl./angl., sl./it., angl./it., it./angl., it./sl.), Tina Čok
(sl./angl., sl./it.)

**Oblikovalka/Progetto
grafico/Graphic Design:**

Mateja Oblak

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Ideja 8 d.o.o.

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče © /
Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche / University
of Primorska, Science and Research Centre, Zgodovinsko društvo za
južno Primorsko © / Società storica del Litorale

Sedež/Sede/Address:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 1 / *Via Garibaldi 1*,
tel.: +386 5 663-77-00; fax: +386 5 663-77-10;
E-mail: acta.histriae@zrs.upr.si; **Internet:** http://www.zrs.upr.si/

Tisk/Stampa/Print:

Present d.o.o.

**Naklada/Tiratura/
Copies:**

700 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za knjigo RS / *Agenzia slovena per il libro* / Slovenian
Book Agency, Mestna občina Koper / *Comune città di Capodistria* /
Municipality of Koper, Občina Izola / *Comune d'Isola* / *Municipality
of Izola*

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / *Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Egon Pelikan: Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov 563 <i>The Church and Border Fascism in Light of the Vatican Archives</i> <i>Chiesa e fascismo nella Venezia Giulia alla luce degli archivi vaticani</i>	563
Liliana Ferrari: Il discorso su Luigi Fogar 577 <i>Diskurz o Luigiju Fogarju</i> <i>The Discourse on Luigi Fogar</i>	577
Tomaž Simčič: Zgodovinopisje o cerkvenih razmerah v (slovenski) Benečiji 1918–1954 591 <i>The Historiography of Ecclesiastical Matters in the Venetian Slovenia from 1918 to 1954</i> <i>La storiografia sulle condizioni ecclesiastiche nella Slavia veneta 1918–1954</i>	591
Luigi Tavano: Il ruolo dell'Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia nella ricerca storiografica italo-slovena 607 <i>Vloga Inštituta za socialno in versko zgodovino iz Gorice v slovensko-italijanskem historiografskem raziskovanju</i> <i>The Role of the Institute of Social and Religious History of Gorizia in Italian-Slovenian Historiographic Research</i>	607
Alessandra Marin: Progetti, città, identità: spazi urbani e ideologie nazionali a Trieste tra XIX e XX secolo 615 <i>Progetti, mesto, identiteta: urbani prostori in nacionalne ideologije v Trstu med 19. in 20. stoletjem</i> <i>Projects, City, Identity: Urban Spaces and National Ideologies in Trieste Between the 19th and 20th Centuries</i>	615
Kaja Širok: Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju 631 <i>Identities, History and Heritage of Regions – Remembrance and Commemoration Practices in the Gorizia Region in the 20th Century</i> <i>Identità, storia ed eredità di uno spazio – prassi della memoria e commemorazioni nel Goriziano nel XX secolo</i>	631

- Tanja Jakomin Kocjančič:** Reprezentacija drugih v domobranskem tisku v slovenskem Primorju 1944–1945 647
Representation of Others in the Home Guard Press in the Slovene Littoral 1944–1945
La rappresentazione degli altri nella stampa dei domobranci nel Litorale sloveno 1944–1945
- Borut Klabjan:** »Partizanska pokrajina«: partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na Tržaškem 669
»The Partisan Region«: Partisan Memorials and Commemoration of Partisans in the Trieste Region
»Il paesaggio partigiano«: monumenti partigiani e commemorazioni partigiane nel Triestino
- Vida Rožac Darovec:** »Po svobodi je v vas pršu hudič!«: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti na primeru spominjanja Rakitljanov “The Devil Came to Village after the Liberation!”: *The Importance of Oral History in the Disclosure of Mythological Structures Operating in the Past – Case Study of Memories Fostered in Rakitovec* 693
“Dopo la libertà venne nel paese il diavolo!”: l'importanza della storia orale per lo svelamento delle strutture mitologiche del passato. L'esempio dei ricordi degli abitanti di Rakitovec
- Alessandro Cattunar:** Il calendario conteso. Commemorazioni di confine, tra manipolazioni della storia e costruzione delle identità nel secondo dopoguerra 703
Datum proti datumu. Komemoracije na meji, med manipulacijo zgodovine in gradnjo nacionalnih identitet po drugi svetovni vojni
The Disputed Calendar. Commemorations at the Border, Between Manipulations of History and Constructions of Identity in the Aftermath of WWII
- Aleksej Kalc:** Zgodovinisje slovenske narodne skupnosti v Italiji o obmejnih in manjšinskih vprašanjih 721
The Historiography of Border and Minority Issues in the Framework of the Slovenian National Community in Italy
La storiografia sulle questioni transfrontaliere e della minoranza nell'ambito della comunità nazionale slovena in Italia
- Matjaž Klemenčič:** Primerjalni pogled na slovenski manjšinski stvarnosti v Avstriji in Italiji ter na historiografsko obravnavo obdobja od konca prve svetovne vojne do sedemdesetih let 20. stoletja v slovenski historiografiji 747
Comparing the Situations of the Slovene Minorities in Austria and Italy and How They were Dealt With by Historians During the Period from the End of World War I until the 1970s in Slovene Historiography

Uno sguardo comparato sulle realtà minoritarie slovene in Austria e in Italia e sul dibattito storiografico del periodo tra la fine della prima guerra mondiale e gli anni settanta del XX secolo nella storiografia slovena

Peter Pirker: Transnational Resistance in the Alps-Adriatic-Area in 1939/40. On Subversive Border-Crossers, Historical Interpretations, and National Politics of the Past	765
<i>Nadnacionalni odpor v prostoru Alpe-Jadran v letih 1939/40. O prevratniških čezmejnih aktivistih, zgodovinskih interpretacijah in nacionalnih politikah preteklosti</i>	
<i>Resistenza transnazionale nell'area dell'Alpe-Adria nel 1939/40. Attivisti transfrontalieri sovversivi, interpretazioni storiche, politiche e nazionali del passato</i>	
Tomaž Kladnik: Obveščevalna služba in taktika delovanja partizanskih enot na primeru delovanja v Ljubljanski pokrajini.....	789
<i>The Secret Service and Operation Tactics of Partisan Units on the Example of Their Activity in the Province of Ljubljana</i>	
<i>I servizi segreti e la tattica operativa delle unità partigiane illustrati sull'esempio delle operazioni nella Provincia di Lubiana</i>	
Blaž Torkar: Delovanje jugoslovanskih sekcij ameriške obveščevalne službe OSS v severni Afriki in južni Italiji.....	809
<i>Activity of Yugoslav Sections of the American Office of Strategic Services (OSS) in North Africa and Southern Italy</i>	
<i>L'attività delle sezioni jugoslave del servizio segreto americano OSS in nord Africa e nel sud Italia</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Stephen Greenblatt: The Swerve: How the World Became Modern (Erik Toth)</i>	829
Zgodovina otroštva (Blaž Javornik)	831
<i>Paolo Leone: I campi dei vinti. civili e militari nei campi di concentramento alleati in Italia (1943–1946) (Urška Lampe)</i>	833
Navodila avtorjem	837
<i>Istruzioni per gli autori</i>	841
<i>Instructions to authors</i>	845

CERKEV IN OBMEJNI FAŠIZEM V LUČI VATIKANSKIH ARHIVOV

*Egon PELIKAN*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: egon.pelikan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

O zgodovini Cerkve v Julijski krajini je bilo že precej napisanega, končna podoba (glede virov) pa se zaokroža šele danes. S strani italijanske historiografije izstopajo dela Luigija Tavana, Giovaniya Miccolija, Liliane Ferarri, Paola Blasine in vrste drugih zgodovinarjev. Tudi slovenski avtorji so kazali interes za zgodovino Cerkve v Julijski krajini, o njej so pisali Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec in drugi. Dva premika, ki sta se zgodila v zadnjih desetih letih, pa sta s stališča virov za Julijsko krajino ključna: prvi je odprtje arhiva dr. Engelberta Besednjaka, ki se zdaj nahaja v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici in je v resnici arhiv krščanskosocialnega gibanja za celotno obdobje med obema vojnama, drugi pa je odprtje Vatikanskih arhivov za obdobje Pija XI.

Danes je mogoče zgodovino odnosa med Cerkvijo in državo opisovati torej iz treh zornih kotov, ki nam dajejo možnost oblikovanja preverjene podobe na prvovrstnem arhivskem gradivu:

- arhivih policije, kvesture in prefektur;*
- arhiva manjšine oziroma ilegalne krščanskosocialne organizacije (arhiv Engelberta Besednjaka);*
- ter Vatikanskih arhivov za obdobje Pija XI. (tj. 1922–1939), ki se dopolnjujejo z arhivi cerkvenih institucij.*

Imamo torej na razpolago ključne arhivske vire vseh treh najpomembnejših akterjev na relaciji Cerkev – fašistična država – slovenska in hrvaška manjšina v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama. Z odprtjem arhivov za obdobje Pija XI. v Vatikanu je zgodba, kar se tiče virov, dokončno zaokrožena. V prispevku avtor predstavlja pogled na zgodovino Cerkve v Julijski krajini v luči na novo dostopnih fondov v Vatikanu, predstavlja pa tudi pregled najpomembnejših dokumentov.

Ključne besede: obmejni fašizem, Vatikan, Julijska krajina, Pij XI., arhivi

CHIESA E FASCISMO NELLA VENEZIA GIULIA ALLA LUCE
DEGLI ARCHIVI VATICANI

SINTESI

Sebbene sia stato scritto già parecchio sulla storia della Chiesa nella Venezia Giulia, il quadro definitivo (per quanto attiene le fonti) si sta completando appena oggi. Dal versante della storiografia italiana primeggiano i lavori di Luigi Tavano, Giovanni Miccoli,

Liliana Ferrari, Paolo Blasina e di altri storici. Anche gli autori sloveni hanno mostrato interesse per la storia della Chiesa nella Venezia Giulia, ne hanno scritto Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec e altri.

Due azioni, che hanno avuto luogo negli ultimi dieci anni, sono fondamentali dal punto di vista delle fonti per la Venezia Giulia: la prima è l'apertura dell'archivio di Engelbert Besednjak, conservato da privati presso la località di Merna, vicino a Gorizia, che di fatto è l'archivio del movimento cristiano-sociale per l'intero periodo tra le due guerre; la seconda invece è l'apertura degli Archivi vaticani per il periodo di Pio XI.

Oggi è quindi possibile delineare la storia dei rapporti tra Chiesa e Stato da tre punti di vista:

- *gli archivi di polizia, delle questure e delle prefetture;*
- *l'archivio della minoranza, ovvero dell'organizzazione illegale cristiano-sociale;*
- *gli Archivi vaticani per il periodo di Pio XI (1922–1939) che si completano con gli archivi delle istituzioni ecclesiastiche.*

Disponiamo quindi delle fonti d'archivio basilari di quelli che figurano i tre attori più importanti nella relazione Chiesa – stato fascista – minoranza slovena e croata nella Venezia Giulia nel periodo tra le due guerre.

Il contributo offre uno sguardo sulla storia della Chiesa nella Venezia Giulia alla luce dei nuovi fondi disponibili in Vaticano, presentando, inoltre, una rassegna dei documenti più importanti.

Parole chiave: fascismo di confine, Vaticano, Venezia Giulia, Pio XI, archivi

O zgodovini Cerkve v Julijski krajini je bilo že veliko napisanega.¹ Med italijanskimi deli izstopajo študije zgodovinarjev Giovanija Miccolija (Miccoli, 1976, 28–32), Liliane Ferarri (Ferrari, 1981, 29–44), Paola Blasine (Blasina, 1993, 29–50) in vrste drugih, da ne naštevamo vseh.²

Med slovenskimi avtorji so v raziskavah kazali interes za zgodovino Cerkve v Julij-ski krajini Ivo Juvančič (Juvančič, 1977, 138–152; Juvančič, 1974, 98–112; Juvančič, 1975, 101–117; Juvančič, 1976a, 408–426; Juvančič, 1976b, 520–543; Juvančič, 1976c, 152–182), Rudolf Klinec (Klinec, 1979), Milica Kacin Wohinz (Kacin Wohinz, 1986, 331–338; Kacin Wohinz, 1973, 229–238; Kacin Wohinz, 1990; in na številnih drugih mestih), Jože Pirjevec (Pirjevec, 1988, 65–73) in vrsta drugih slovenskih zgodovinarjev.

Italijanska historiografija je kazala veliko zanimanje posebno v 70-ih in 80-ih letih, ko je na primeru analize odnosa med cerkveno ter posvetno oblastjo in slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini, odstirala na eni strani relacijo med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji, na drugi strani pa je ta relacija definirala tudi vprašanja t. i. "obmejnega fa-

1 Naj omenim samo pregled glavne bibliografije, ki jo je v Prispevkih za novejšo zgodovino pripravila dr. Milica Kacin Wohinz (1986, 45–64).

2 O pregledu historiografije glej npr.: Marušič, 1987, 139–146.

šizma", kot se je kazal na nivoju lokalnega odnosa med Cerkvijo in državo ter slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini. V tem času je relacija Cerkev – fašizem zanimala evropsko publiko in definirala tudi produkcijo zgodovinarjev (prim. Miccoli, 1977).

Od slovenskih zgodovinarjev je na lokalnih cerkvenih virih največ napisal dr. Rudolf Klinec (Klinec, 1979; 1967), na virih italijanskih ministrstev pa dr. Milica Kacin Wohinz, ki sta postavila temelje nadaljnjemu raziskovanju zgodovine Cerkev v Julijski krajini v slovenskem zgodovinopisju (gl. dela: Kacin Wohinz, 1986; Kacin Wohinz, 1973; Kacin Wohinz, 1990).

Dva premika, ki sta se zgodila v zadnjih desetih letih, pa sta s stališča virov za zgodovino Cerkev v Julijski krajini ključna:

prvi je odprtje arhiva dr. Engelberta Besednjaka, ki je v privatni lasti (hrani ga Pokrajinski arhiv v Novi Gorici) in je v resnici arhiv krščanskosocialnega gibanja za celotno obdobje med obema vojnama;³

drugi je odprtje arhivov za obdobje Pija XI. v Vatikanu.⁴

Danes je mogoče tako zgodovino odnosa med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji kakor specifične relacije Cerkev – fašizem v Julijski krajini, opisovati torej iz treh oziroma štirih zornih kotov, ki nam dajejo možnost oblikovanja raziskav na odličnem arhivskem gradivu:

arhivih lokalnih cerkvenih in posvetnih oblasti (dekanij, škofij, policije, kvesture in prefektur;

Državnih arhivih v Rimu (Zunanjem ministrstvu, Notranjem ministrstvu, itd.);

arhivu krščanskosocialnega gibanja oziroma ilegalne krščanskosocialne organizacije (arhiv Engelberta Besednjaka);

Vatikanskih arhivih za obdobje Pija XI. (tj. 1922–1939).

Imamo torej na razpolago ključne arhivske vire za interpretacijo stališč vseh treh ključnih akterjev, ki so bili vpleteni v zapleteno relacijo Cerkev – država – manjšina v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama. To je za zgodovinarje zagotovo tako redko kakor srečno naključje.

Očitni nov temeljni premik na področju dostopnosti arhivskega gradiva se je zgodil z odprtjem arhiva Pija XI., ki nas preseneča tako z obsegom dostopnega gradiva kakor tudi z množico posameznih dokumentov, ki zelo minuciozno obravnavajo razmere v Julijski krajini. Gre prav za prav za nekakšen "Wikileaks", ki z dokumenti obravnava čisto vse pomembnejše dogodke na relaciji Cerkev – država na ozemlju tedanje Julijske krajine, ki so imeli kakršenkoli odmev v lokalni, državni italijanski ali širši jugoslovanski oziroma evropski javnosti.

Na podlagi dosedanjih raziskav in dostopnosti vseh treh skupin virov lahko rečemo celo, da bi bilo prav za prav zelo težko pričakovali še katero "revolucionarno" odkritje v zvezi z zgodovino Cerkev v Julijski krajini.

V članku avtor seznanja bodoče raziskovalce Vatikanskih arhivov s ključnimi sklopi

3 Arhiv se nahaja v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici.

4 Archivio Segreto Vaticano (00120 - Città del Vaticano), za problematiko odnosov med slovensko in italijansko duhovščino v Julijski krajini so posebej zanimivi zlasti Affari ecclesiastici straordinari. Italia (III. e IV. periodo).

gradiva, ki se nanašajo na zgodovino Julijske krajine v času Pija XI. V pregledu seznamov dokumentov, ki govorijo o položaju v Julijski krajini najdemo pravzaprav vse bolj ali manj pomembne teme, kar je razbrati že iz naslovov posameznih fasciklov.

Affari Ecclesiastici Straordinari. Italia (III. periodo):

- P. 975 f. 353–356 Gorizia–Trieste, Istria–Trento, Bressanone–Zara 1919–1921 Situazione politico-religiosa
- P. 976 f. 357 Roma 1919–1921 Istituto S. Girolamo degli Schiavoni
- P. 982 f. 539 Gorizia 1920 Corrispondenza dell'arcivescovo Sedej
- P. 992 f. 362 Territori annessi all'Italia 1920–1922 Provvista di benefici
- P. 995 f. 363 Dalmazia 1921 Organizzazione ecclesiastica dopo il trattato di Rapallo
- P. 997 f. 364 Trieste 1921. Escardinazione del Sac. A. Slamić della diocesi di Trieste

Affari Ecclesiastici Straordinari. Italia (IV. periodo):

- P. 542 f. 4–6 Problemi politici con il clero di altre lingue. Divieto di predicazione in lingua slovena a Trieste (1923);
- P. 554 f. 7–16 Roma 1922–1947 S. Girolamo degli Schiavoni;
- P. 568 f. 21–26 Gorizia 1924–1930 Situazione dell'Arcidiocesi e dell'Arcivescovo;
- P. 568 f. 27–28 Territori annessi all'Italia;
- P. 604 f. 30–31 Gorizia 1922–1931 Rev. Faidutti;
- P. 617 f. 50–51 Rev. Luigi Sturzo;
- P. 620 f. 62–64 1923–1929 Primi contatti della S. Sede con il governo fascista;
- P. 663 f. 98–99 Venezia-Giulia 1926–1938 Accuse di irredentismo del clero. Proibizione della lingua slovena nella Chiesa (Udine e Gorizia);
- P. 689 f. 141 Trieste, Poreč, Pula 1928 Visita del Rev. Malchiodi per verificare la condizione dell'assistenza religiosa degli slavi
- P. 690 f. 142 Koper 1928–1930;
- P. 694 f. 144–147 Venezia-Giulia (Gorizia, Trieste, Istria ecc.) 1925–1937 Insegnamento religioso;
- P. 694 f. 148–155 Venezia-Giulia 1924–1938 Situazione religiosa;
- P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar;
- P. 798 f. 400 Gorizia 1930 Nomina di un coadiutore all'arcivescovo mons. Sedej;
- P. 812 f. 446–451 1930–1939 Politica fascista e antifascismo;
- P. 831 f. 473 Gorizia 1930–1935 Associazione cattolica "Aloysianum";
- P. 832 f. 474 Venezia-Giulia e Istria 1930–1931 Mons. Pasetto, visitatore apostolico;
- P. 854 f. 546 Gorizia e Provincia 1931–1938 Assistenza religiosa della popolazione slovena;
- P. 857 f. 552–554 Gorizia 1931–1940 Rinunzia dell'arcivescovo Sedej. Nomina del successore;
- P. 867 f. 562 Venezia-Giulia 1932–1935. Seminario regionale;

P. 1010 f. 696 Trieste 1936–1941 Amministrazione apostolico di Mons. Margotti, arcivescovo di Gorizia;

P. 1015 f. 698 Trieste 1936–1938 Provvista della diocesi;

P. 1021 f. 705 Gorizia, Trieste 1937–1938 Modificazione della provincia ecclesiastica.

Naveden je le del naslovov fasciklov ter pozicije dokumentov iz obsežnega seznama vsebin fasciklov, ki se nahajajo v Vatikanu. Zgoraj navedeni dokumenti so za razlago tematike ključni, saj obravnavajo celotno dogajanje v trikotniku Cerkev–režim–manjšina. Nazorno nam prikazujejo kako natančno je vsak posamezen problem v Julijski krajini spremljala papeška pisarna (pravzaprav kardinal Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, poznejši Pij XII. osebno, saj je tudi podpisan pod večino dokumentacije). Komisija za izredne zadeve (Affari Ecclesiastici Straordinari) je (kvantitativno gledano) imela več dela samo še z razmerami in organizacijo delovanja Cerkve v Abesiniji. Več kot očitno je, da je bila Slovincem namenjena prav posebna papeževa pozornost.

V arhivu zato najdemo tudi vse spomenice slovenske in hrvaške duhovščine, ki jih je ta redno pošiljala Kongregaciji za izredne zadeve, posameznikom v vatikanski hierarhiji ali papežu Piju XI. osebno.

Vsebinska in ton spenic, ki so bile v tridesetih letih naslovljene na Vatikan, se je radikalizirala skladno s splošnim zaostrovanjem odnosov med krščanskimi socialci in Vatikanom. Če v dvajsetih letih v spomenicah prevladujejo tožbe in prošnje, so spomenice primorske duhovščine v tridesetih letih že zelo radikalne, samozavestne in ostre. Ne vsebujejo več samo kritik postopanja fašistične države z manjšino oziroma prošenj in zahtev po pomoči v boju proti posameznim vladnim ukrepom, temveč vse bolj odkrito napadajo tudi posamezne poteze cerkvene hierarhije v Julijski krajini (imenovanja, nastavljanje italijanskih duhovnikov v slovenske in hrvaške predele Julijske krajine, italijanizacijo semenišč in samostanov itd.). Poleg tega pogosto izrecno navajajo in obsojajo celo posamezne izjave pripadnikov cerkvene hierarhije v Julijski krajini, posebno njihove javne politične opredelitve (npr. administratorja Sirottija, škofa Saina, škofa Santina itd.). Spomenice se vse bolj posvečajo tudi cerkveno-političnim vprašanjem, npr. interpretaciji posameznih členov konkordata, popuščanju cerkvene hierarhije v Julijski krajini civilnim oblastem ob političnih in policijskih pregonih slovenskih in hrvaških duhovnikov itd. Kritika cerkvene politike pa postaja v tridesetih letih tudi vse bolj globalna, idejna in ideološka, opredeljuje se do vprašanj vesti, do vprašanja materinščine v Cerkvi kot vprašanja naravnega in božjega prava, do vprašanja odnosa Vatikana do ideologije in politike fašističnega režima itd. Prav iz teh spenic je razbrati samozavest, ki je sledila jasnim in premišljenim idejnim izhodiščem in argumentacijam primorske duhovščine in krščanskih socialcev – tudi v odnosu do Pija XI.⁵

Danes jih najdemo v Vatikanu zbrane in pogosto opremljene z zelo zanimivimi ko-

5 Prim. ASV-AES, BA, dok. št. 538. Tri spomenice Piju XI. Ena brez datuma, ena z letnico 1934 in ena (po vsebini) iz 1932. Slednja je še najbolj zanimiva, ker zahteva (!) odgovore na vprašanja vloge in zaščite manjšin, ki da jih je papež do sedaj zapostavljal. Na zelo diplomatski način nagovarja papeža, naj, kakor je z okrožnico "Quadragessimo anno rešil" vprašanje razmerja med kapitalom in delom, "reši tudi" vprašanje "trpečih manjšin"...

mentarji ter spremnimi poročili oziroma s preprostimi a zelo zgovornimi "pripisi" na robovih posameznih spomenic in spremnih dokumentov. V njih gre za temeljite komentarje in študije domala vseh ključnih problemov, ki so nastajali na relaciji fašistični režim – Cerkev v Julijski krajini in so jih za Pija XI. oziroma za Kongregacijo za izredne zadeve, opravljali apostolski vizitatorji, vatikanski diplomati, lokalni cerkveni hierarhi itd. (o tem: Pelikan, 2004).

Glede na zelo "sporna" stališča Vatikana do omenjenih vprašanj v tistem času (seveda v optiki današnje percepcije), se zdi prav za prav nekoliko čudno, da so vsi ti dokumenti danes skoraj v celoti dostopni. V fasciklih najdete sicer tu in tam še vrsto obsežnih zaprtih map (očitno kronološko že urejenih a še zapečatenih), ki pa ne ovirajo pregleda nad vide-njem položaja v Julijski krajini med obema vojnama s strani vatikanskega vrha.

ZGODOVINARJU SE PODOBA OBMEJNEGA OBMOČJA V ČASU MED OBEMA VOJNAMA V LUČI NOVEGA GRADIVA KAŽE KOT VRSTA ZADREG VSEH VPLETENIH STRANI

V zadregi je očitno bila hierarhija v Vatikanu, ki je po letu 1929 "urejala razmere" v novih provincah bistveno drugače kot je to počel Sv. Sedež v času takoj po prvi svetovni vojni.

V zadregi je bila slovenska in hrvaška duhovščina v Julijski krajini, ki je naivno verjela, da je Sv. Oče očitno premalo obveščen o klavrnih usodi, ki jo je doletela. Od tod poplava spomenic, ki jih na Pija XI. Naslavljajo posamezniki (Jakob Ukmar, Virgilij Šček, Antonio Cuffolo (Anton Kofol), cerkveni dostojanstveniki iz Julijske krajine, npr. goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, tržaški škof Alojzi Fogar, itd., pa tudi cerkveni dostojanstveniki iz Dravske banovine (npr. škof Gregorij Rožman)⁶ ali celotna Jugoslovanska škofovska konferenca z nadškofom Antonom Bauerjem na čelu.

Vse te intervencije, pisma in spomenice so zdaj, skupaj z odzivi nanje, zbrane in dostopne ter praviloma opremljene tudi s komentarji, poročili in nešteti odmevi (časopisnimi izrezki in komentarji) iz jugoslovanskega tiska, ki jih je pripravljala služba papeškega nuncija v Kraljevini Jugoslaviji Ermenegilda Pellegrinettija, ki je iz Beograda vodil obsežno mrežo obveščevalne dejavnosti, ki je segla v vse večje kraje Kraljevine Jugoslavije (ni mu ušla še tako drobna časopisna notica o odmevih na cerkvene razmere v Julijski krajini, ki se je pojavila v najbolj skromnih lokalnih časopisih, kaj šele v dnevnikih v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu ali Mariboru). Očitno je imel mrežo poročevalcev razpredeno po vsej državi.⁷

6 Zanimivo je na njegovi spomenici opaziti npr. robno opombo v rokopisu kardinala Eugenjia Pacellija – "nič ne odgovarjati na to"...

7 Glej o tem npr.: ASV-AES, P. 857 f. 552–554 Gorizia 1931-1940 Rinunzia dell'arcivescovo Sedej. Nomina del successore. Mons. Pellegrinetti poroča o odmevih v Kraljevini Jugoslaviji.

ZADREGE VATIKANA

Prva zadrega Vatikana je bila formalne narave in v marsičem tudi razumljiva.

Interes papeškega Rima je vedno bil uskladiti meje škofij s političnimi mejami. To je bilo načelno stališče. Toda kaj, če se meje nenadoma ponovno spremenijo? Kako naj se obnaša Cerkev? Naj novo realnost poprejšnje politične, etnične in kulturne situacije prilagodi novi realnosti? Kako hitro in kako intenzivno? Inkulturacija in podobni termini so namreč nekaj, kar se je pojavilo mnogo pozneje, so termini drugega vatikanskega koncila. Med vojnama je pojem, ki pomeni "os" okoli katere se dogajajo razmere znotraj cerkve v Julijski krajini – "romanizacija".

Druga zadrega Vatikana je bila politično-taktične narave.

Koncesija za koncesijo je strategija, ki je na eni strani značilna za odnos Vatikana do režima, z nasprotne strani pa izmenični pritisk oziroma nagrajevanje – tako Cerkev v Rimu kakor tiste v Julijski krajini za usluge režimu.

V tem smislu je manjšina predstavljala talca v neprestano obnavljani igri med cerkveno in posvetno oblastjo.

Popolno izključitev slovenskega in hrvaškega elementa v Cerkvi Julijske krajine je preprečil šele politični sporazum Ciano–Stojadinović leta 1937 in nato druga svetovna vojna.

Tretja zadrega Vatikana je bilo ideološko približevanje režimu.

Bolj problematično – danes je to očitno – je bilo ideološko in politično približevanje Vatikana fašističnemu režimu, kar je ne nazadnje ključen vzrok za usklajen nastop proti hrvaški in slovenski manjšini znotraj Cerkve v Julijski krajini. Arhivsko gradivo v Vatikanu ne pušča o tem nobenega dvoma več. Prav tako ni dvoma o tem, da se je radikalen obračun z manjšino v Julijski krajini znotraj Cerkve začel šele po podpisu konkordata leta 1929. Pred sklenitvijo konkordata so se bili v papeškem Rimu za manjšino v Julijski krajini pripravljeni zavzeti.

Četrta zadrega Vatikana so bile problematične relacije med posamezniki v cerkveni hierarhiji v Julijski krajini.

Vatikansko gradivo namreč prinaša popoln vpogled v zakulisne postopke – od načina in različnih postopkov pri volitvah škofov, različne načine odstavljanja cerkvenih dostojanstvenikov, ki so predstavljali problem za odnose med fašističnim režimi in Katoliško cerkvijo, medsebojne intrige in obrekovanja, vse do poročil o povsem zasebnih zadevah posameznih dostojanstvenikov, ki so nastala na temelju tajnih vizitacij papeževih zaupnikov (ti so včasih po Julijski krajini potovali tudi kot "turisti").⁸

Poleg tega najdemo neposredna poročila o posameznih osebah – Giovanni Sirotti npr., skrajno opravlljivo, ter zelo neposredno, mestoma neokusno, vsekakor pa uničujoče, poročila o tržaškemu škofu Alojziju Fogarju.⁹ Enako njegov naslednik na sedežu goriške nadškofije Carlo Margotti.¹⁰

8 Glej: ASV-AES, P. 689 f. 141 Trieste, Poreč, Pula 1928 Visita del Rev. Malchiodi per verificare la condizione dell'assistenza religiosa degli slavi. Poročilo tajne vizitacije obsega 40 tipkanih strani.

9 ASV-AES, P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar. Glej o tem celoten fascikel 161.

10 ASV-AES, P. 703 f. 159–167 Trieste 1928–1939 Affare Fogar. Glej o tem celoten fascikel 166. Goriški

ZADREGE SLOVENSKE IN HRVAŠKE DUHOVŠČINE V JULIJSKI KRAJINI

Vloga duhovščine pred prvo svetovno vojno

Slovenska in hrvaška duhovščina je na Slovenskem in na Primorskem bila nosilka nacionalnih političnih pobud na širšem slovenskem etnično večinskem ozemlju, kar je bilo značilno za narode srednje Evrope, ki jim je primanjkovalo političnih elit (npr. za Slovake).

Po letu 1918 preprosto ni dojela, da ni več v Avstro-Ogrski državi in da njene nacionalne in politične pobude v novi, kmalu fašistični, državi niso sprejemljive. Naivno je pričakovala, da bo s svojim političnim, prosvetnim, kulturnim, združno-gospodarskim delom, itd., lahko nadaljevala in čakala na trenutek eventualnega spreminjanja rapalske razmejčitve o čemer obstajajo številna pričevanja (o tem: Pelikan, 2004).

Posledica teh aspiracij so bile vse bolj histerične reakcije Vatikana, ki ni nikakor mogel vzpostaviti miru in sodelovanja med Cerkvijo in režimom v Julijski krajini tako, kakor mu je to uspelo na vsedržavni ravni.

Iredentizem

Povsem jasno je, da je slovenska in hrvaška duhovščina (organizirano in v veliki večini) kršila pozitivno zakonodajo fašistične države s tajnim iredentističnim organiziranjem in delovanjem, o čemer ne more biti dvoma. S tajnim iredentističnim delovanjem je v nastalem položaju očitno segla daleč prek pričakovanja cerkvenih in političnih oblasti.

Toda položaj se je zaostroval v vprašanje, kako odgovoriti na represijo režima, na krčenje in kršenje osnovnih pravic vernikov, ki so jih bili deležni tudi s strani s strani Vatikana?

Zadrege fašističnega režima

Še najmanj v zadregi je bil režim, ki je nenehno postavljajal pred Vatikan zahteve in izsiljeval ter pogojeval koncesije Cerkvi z "urejanjem zapletenih razmer" v Julijski krajini.

Pa tudi tukaj so bile zadrege. Človek "božje previdnosti" ni smel radikalno dezavuirati dotedanje politike Sv. Sedeža ali ga kompromitirati pred domačo in tujo javnostjo, saj je z režimom sodeloval kot nikoli poprej v zgodovini združene italijanske države.

nadžkof Carlo Margotti je bil očitno zadolžen za spremljanje mons. Fogarja in je redno poročal v Rim – vključno z nasvetom (6. avgusta 1936) naj se Fogarja vendar že odstavi, "saj je velika škoda za vero in Katoliško cerkev". Kot navaja ob sklicevanju na različne vire, naj bi bil Fogar "nevraščnik, norec, trmast zagovornik svojih nesmiselnih idej", itd.

SKLEP

Ko danes prebiramo natančne zapise o vsakem posameznem incidentu v Julijski krajini, zapise, ki opisujejo tajne in uradne vizitacije (Gaetano Malchiodi, Carlo Raffaello Rossi, Luca Passetto, itd.), tajna mnenja in ankete med duhovščino, gore poročil, ki so se (s strani administratorja Giovanni Sirottija, goriškega nadškofa Carla Margottija, videmskega nadškofa Giuseppe Nogare in drugih) znašle na mizi kardinala Pacellija, ki je očitno pripravljaj krajše povzetke za Pija XI., je jasno, da je bil Vatikan o razmerah v Julijski krajini izjemno natančno obveščen. Zagotovo bolj kot fašistična vlada. Očitno je tudi, da je za analize položaja v Julijski krajini bilo porabljeno precej časa in energije – tudi iz najvišjega mesta v Vatikanu in očitno nikakor ni šlo za obrobno, minorno zadevo "nekje ob vzhodni meji", kjer bi se morda "po pomoti" zgodilo to ali ono, npr. prepoved rabe jezika ali zamenjava "slovanskega ali Slovanom naklonjenega" škofa.

Iz vatikanskih dokumentov pa je jasno tudi, da so papeška pisarna, Kongregacija za izredne zadeve in Pij XI., dvignili roke od "nacionalističnih slovenskih in hrvaških duhovnikov" (kot lahko preberemo v vrsti vatikanskih dokumentov) in, da je v tem smislu delovanje posvetnih fašističnih kakor tudi cerkvenih oblasti težilo k popolnoma istemu cilju, uskladitvi političnih in nacionalnih meja – to pa je vključevalo vprašanja, ki so segla od sistematičnega spreminjanja nacionalne strukture cerkvene hierarhije v Julijski krajini, do prepovedi slovenskih in hrvaških pridig ali napisov v cerkvah ali npr. popolne prepovedi rabe slovenščine v Benečiji leta 1933.

Primer duhovnika Jakoba Ukmarja je značilen: ta, za Vatikan "goreč nacionalist", je bil za marsikoga v Julijski krajini nekdo, ki bo s svojo avtoriteto, sestavljanjem in prevajanjem spomenic, ki jih je pošiljal v Rim itn. nekdo, ki bo sobrate zaščitil, ki bo poskrbel, da se o krivicah izve, kar lahko beremo v značilnih izjavah, ki pričajo o predstavi, češ – "ko bi Sv. Oče vedeli bi ne bilo tako"...

V tej naivni veri je nastala poplava spomenic slovenske in hrvaške duhovščine naslovljenih na Pija XI., ki so danes skupaj s komentarji vrhov vatikanske hierarhije na voljo zgodovinarjem.

V resnici je imela cerkvena politika Vatikana v Julijski krajini povsem isti cilj kot posvetna oblast – recimo mu "ureditev zapletenih razmer v Julijski krajini" (kot dobesedno lahko preberemo v vrsti vatikanskih dokumentov) – samo bolj postopna naj bi bila, in umerjena v smislu poznanega "fortiter in re – suaviter in modo".

Kar se je dogajalo v Julijski krajini med obema vojnama je bil namreč svojevrsten "Cuius regio eius religio".

Primer slovenskega duhovnika Jakoba Ukmarja je v tem smislu značilen. Jakob Ukmar je namreč bil v tridesetih letih radikalno na stališču naravnega prava v obrambi pravice do rabe maternega jezika v Cerkvi in tudi na radikalno kritičnih stališčih – tako do politike fašističnega režima, kakor odnosa sv. Sedeža do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini. V sporih, ki so v tistem času, tj. ob koncu tridesetih let, potekali v Ljubljani (če naj omenim za orientacijo – npr. o vprašanju ali je treba papeževe besede sprejemati kot navodilo, tudi kadar ne govori "ex cathedra"), se Ukmar v tem času zagotovo ni mogel prepoznati. V tem času je – kot najboljši latinist v Julijski krajini – prevajal spomenice, ki

so prinašale neposredno kritiko – ne le papeževih besed, temveč tudi papeževega molka, predvsem pa njegovih dejanj. Tu je šlo za radikalno kritiko "nevarnih razmerij" med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji in ostrina spomenic preseneča še danes. Vere v spremembo položaja pa Ukmar nikoli ni izgubil, saj je še leta 1938 zapisal:

"Vsi pa so prepričani, da se v danih razmerah ne da ničesar storiti in da ne pomaga noben memorandum, nobena pritožba. [...] In razmere se bodo spremenile, vse kaže na to, saj se je v cerkveni disciplini in upravi Cerkve nabralo res toliko slabega, da sili končno ad absurdum..." (prim. Simčič, 1986, 124).

Skoraj protestantska izjava in klic po reformi – najnižja točka, nekakšen "Fanal", je dosežen in po njem mora priti prenova.

Gledano iz stališča današnje zgodovinske distance se zdi, da stojita tukaj na eni strani naravno pravo in na drugi brezpogojna poslušnost, na eni strani avtoritarni univerzalizem in na drugi inkulturacija, na eni strani Pij XI. in na drugi Janez XXIII., na eni strani Sylabus in na drugi II. Vatikanski koncil. Nasprotje med modernizacijo, živo Cerkvijo, človeškim elementom v Cerkvi in na drugi univerzalizem, poslušnost hierarhiji. Racionalizem in naravno pravo kot idejni kategoriji, demokratičnost kot princip, trmo, vse to najdemo v spomenicah, ki jih je Jakob Ukmar sam sestavljal ali jih prevajal. Taka so bila Ukmarjeva razmišljanja v tridesetih letih in v tem smislu je bil Ukmar gotovo neposreden glasnik poznejšega II. Vatikanskega koncila (glej o tem: Pelikan, 2006, 71–83).

In kako danes, "sub specie aeternitatis"? Ukmarjevo zavzemanje za pravice nacionalne manjšine v Cerkvi pa je v njegovem času veljalo za "nacionalistično uporništv", kot lahko preberemo v dokumentih iz papeške pisarne. In mnenja škofov iz Julijske krajine na eni strani ter članov Kongregacije za izredne zadeve na drugi strani, so v tridesetih letih o Jakobu Ukmarju skrajno negativna. Nastala so v času, ko je Cerkev glede obmejnega prostora uskladila stališča z režimom – ne sicer glede metod a zagotovo glede končnega cilja.

Morda pa so prav zaradi tega zdaj, po odprtju vatikanskih arhivov, možnosti za Ukmarjevo razglasitev za blaženega – postopek se kot vem trenutno nadaljuje v Vatikanu – večje kot še pred nekaj leti? Se bo Vatikan odzval z zavrnitvijo dela človeka, ki je opozarjal na napake vrha Katoliške cerkve, ki naj bi bil nezmotljiv – ali mu bo "Ecclesia semper reformanda" (kot bi rekla avstrijska cerkvena zgodovinarica Erika Weinzierl) priznala vlogo tistih reformatorjev, ki s pogumom in vztrajnostjo temeljno doprinašajo k njeni 2.000-letni zgodovini?

THE CHURCH AND BORDER FASCISM IN LIGHT OF THE VATICAN ARCHIVES

Egon PELIKAN

University of Primorska, Science and Research Centre
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: egon.pelikan@zrs.upr.si

SUMMARY

Much has already been written about the history of the Church in Venezia Giulia but the full picture (as regards the sources, of course) is only becoming apparent today. Works by Luigi Tavano, Giovanni Miccoli, Liliana Ferrari, Paolo Blasina and many other historians who treated this topic stand out in Italian historiography. Several Slovene authors, too, have shown an interest in the history of the Church in the Venezia Giulia region, including Ivo Juvančič, Rudolf Klinec, Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec and others.

Italian historiography showed great interest in this topic particularly in the 1970s and 1980s, when it studied – by analysing the relationship between the ecclesiastical and secular authorities in Venezia Giulia, as well as their relationship towards the Slovene and Croatian minorities – the relations between Church and State in Fascist Italy; relations that on the other side also came to define the issue of so called ‘border Fascism’, as displayed on the level of local Church-State relationships as well as in relation to the Slovene and Croatian minorities in Venezia Giulia. Dr Rudolf Klinec carried out most of the research work on ecclesiastical sources while Dr Milica Kacin Wohinz studied the larger part of the sources of the Ministry of Internal Affairs; together they laid the foundations for further research into the history of the Church in Venezia Giulia.

However, over the course of the last decade two significant shifts took place that are of key importance from the viewpoint of the sources concerning Venezia Giulia: the first is the opening of the records of Dr Engelbert Besednjak, preserved at the Nova Gorica Regional Archives, which are in fact archives of the Christian-Social movement covering the entire interwar period while the second is the opening of the Vatican archives from the period of Pope Pius XI.

Therefore, the history of the Church-State relationship can today be described from three points of view that give us the possibility to shape a verified picture based on excellent archival material:

- *archives of police departments, police headquarters and prefectures;*
- *archives of the minority or, rather, of the illegal Christian-Social organisation;*
- *the Vatican archives for the period of Pope Pius XI (i.e., 1922–1939), which are supplemented by archives of church institutions.*

The key archival sources of the three most important actors involved in the relation of the Church to the Fascist state and Slovene and Croatian minorities in Venezia Giulia in the interwar period are thus placed at our disposal.

With respect to the Vatican archives and their impact on the interpretation of the history of the Church in Venezia Giulia in light of international relations, we can today claim with certainty that the Papacy, the Sacred Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs and Pope Pius XI himself gave up on "nationalistic Slovene and Croatian priests" in Venezia Giulia and that in this sense the activity of secular Fascist and Church authorities after 1929 actually strove for one and the same goal – to readjust the political and national borders – and that this involved numerous issues, from the national structure of the Church hierarchy in Venezia Giulia to the question, for instance, of the language used in sermons, catechesis or church inscriptions.

On the other hand, the Slovene and Croatian clergies never fully understood that they were no longer working under the Austrian-Hungarian State and that their national initiatives were unacceptable in a Fascist country. With the organised irredentist activities against the state that they later operated in secret, they undoubtedly violated the laws of the state (albeit that these were Fascist).

With respect to sources, the opening of the archives from the period of Pius XI in Vatican brings this story to a conclusive end. Now it is possible to say that it was a long time since the European history of Church-State relations had witnessed such unanimity between the sceptre and the altar as seen in Venezia Giulia during the interwar period.

Key words: border Fascism, Vatican, Venezia Giulia, Pope Pius XI, archives

VIRI IN LITERATURA

ASV-AES – Archivio Segreto Vaticano (ASV), Affari ecclesiastici straordinari (AES).

- Blasina, P. (1993):** Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918–1920. Note e documenti. *Qualestoria*, 1, 29–50.
- Ferrari, L. (1981):** Il clero sloveno nel Litorale (1920–1928): linee d'intervento pastorale. *Qualestoria*, 1, 29–44.
- Juvančič, I. (1974):** Dr. Frančišek Sedej in fašizem. *Goriški letnik*, 1, 98–112.
- Juvančič, I. (1975):** Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju, škofu v Trstu. *Goriški letnik*, 2, 101–117.
- Juvančič, I. (1976a):** Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom (I. del). *Znamenje*, 5, 408–426.
- Juvančič, I. (1976b):** Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom (II. del). *Znamenje*, 6, 520–543.
- Juvančič, I. (1976c):** Goriški nadškof Margotti in narodnoosvobodilni boj. *Goriški letnik*, 3, 152–182.
- Juvančič, I. (1977):** Beneškoslovenska duhovščina, *Znamenje*, 2, 138–152.
- Kacin Wohinz, M. (1973):** Opombe k škofovstvu monsinjorja Luigija Fogarja 1924–1936. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1–2, 229–238.
- Kacin Wohinz, M. (1986):** Oris jugoslovanske historiografije 1945–1985 o Julijski krajini med vojnama. Prispevki za novejšo zgodovino, 1–2, 45–64.
- Kacin Wohinz, M. (1986):** Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti. *Primorska srečanja*, 64/65/66, 331–338.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Koper, Založba Lipa.
- Klinec, R. (1967):** Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Mohorjeva družba.
- Marušič, B. (1987):** Poskus pregleda zgodovinopisja ob slovenski zahodni meji. *Zgodovinski časopis*, 1, 139–146.
- Miccoli, G. (1976):** La Chiesa di fronte la politica di snalizzazione. *Bollettino*, 28–32.
- Miccoli, G. (1977):** Kirche und Fascismus. Wiesbaden.
- Pelikan, E. (2004):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.

- Pelikan, E. (2006):** Jakob Ukmar: družbeni delavec v fašističnem obdobju. V: Ukmarjev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 71–83.
- Pirjevec, J. (1988):** Zgodovinski okvir Sedejevega škofovanja do prve svetovne vojne. V: Sedejev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba, 65–73.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar (1878–1971): sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica, Goriška Mohorjeva družba - Katoliško tiskovno društvo.

IL DISCORSO SU LUIGI FOGAR

*Liliana FERRARI*Università degli Studi di Trieste, Dipartimento di Studi Umanistici,
Via Economo 4, 34124 Trieste, Italia
e-mail: ferrari.units.it@gmail.com*SINTESI*

La vicenda di Luigi Fogar, vescovo di Trieste dal 1924 al 1936, anno in cui è costretto alle dimissioni dalle pressioni del governo fascista, rappresenta un nodo chiave nella storiografia riguardante il fascismo di confine. Il censimento delle opere su di essa incentrate o che ad essa riservano uno spazio significativo ha confermato questa ipotesi di partenza, avvalorata anche dall'ampiezza dell'arco temporale in cui l'interesse sul "caso Fogar" si è manifestato. L'analisi del testo, alla luce dei dati biografici relativi agli autori, ha messo in luce una marcata intenzionalità politica nei diversi filoni in cui si articola il discorso sull'attività del vescovo (cui viene attribuito un chiaro valore simbolico) e sull'origine dell'opposizione da questi incontrata.

Parole chiave: Luigi Fogar, Trieste diocesi, fascismo, clero sloveno, Trieste rivista, chiesa cattolica

THE DISCOURSE ON LUIGI FOGAR

ABSTRACT

The story of Luigi Fogar, the bishop of Trieste from 1924 till 1936, when he was forced to resign by the Fascist government, is the crux of the historiography on border Fascism. The number of works focusing on it or according it a significant amount of space confirms this preliminary hypothesis, which has also been bolstered by the extent of time in which interest in "the Fogar case" has been shown. An analysis of the texts in the light of the biographical data on their authors reveals a pronounced political intentionality in the varied currents by which discourses on the activities of the bishop (accorded an obvious symbolic value) are distinguished and on the nature of the origin of the opposition he faced.

Key words: Luigi Fogar, Trieste diocese, Fascism, Slovene clergy, Trieste magazine, Catholic Church

La letteratura su Luigi Fogar inizia quando il "caso Fogar", giunto all'epilogo, è ancora in corso. La prima edizione di quello che diventerà il testo di riferimento sulla vicenda degli sloveni e dei croati nell'ex Litorale austriaco annesso all'Italia tra le due guerre, licenziata in inglese da Lavo Čermelj, è infatti del 1936 e precede di poco – se teniamo conto dei tempi di scrittura – le dimissioni cui il vescovo verrà costretto nel settembre di quell'anno. Do per conosciute le varie fasi della vicenda, che non è in sé oggetto del mio discorso, mentre lo è la sua rappresentazione da parte degli storici. Non potremmo, a dire il vero, ascrivere il Čermelj del 1936 alla suddetta categoria. Uomo di scienza, Lavo Čermelj usa l'acribia del ricercatore per scrivere una memoria d'immediato utilizzo politico, rivolta ad un pubblico internazionale. Raccoglie informazioni sul presente e sull'immediato passato, da fonti giornalistiche e orali. Sin dalla prima edizione ampio è lo spazio riservato alle questioni di natura ecclesiastica. Su Fogar, allora ancora vescovo di Trieste, nel 1936 scrive in questi termini: "The present bishop, Mgr. Luigi Fogar, is an Italian of Friuli (Friulania), a man with an unbiassed sense of justice, who strives to protect the rights of all members of his flock, irrespective of nationality and language. His position is all the more difficult, as his diocese comprises parts of three provinces. Because of his impartiality, his conscientious observance of the principles of the Catholic Church, Bishop Fogar soon came in conflict with the Fascists and the temporal authorities" (Čermelj, 1936, 158). Il passo resta immutato nell'edizione ampliata del 1945, con un'integrazione relativa alle avvenute dimissioni (Čermelj, 1945, 130). Mentre nel 1936 concludeva: "Under these conditions it has become practically impossible for Bishop Fogar to vindicate the rights of the Slav priests and congregations in his diocese", nel 1945 aggiunge: "The ecclesiastical and civil authorities made up the quarrel as to the form, by an evident compromise; the departure of the bishop Fogar was a gain for the Fascists" e conclude: "The Church also persisted in its slavophobia" (Čermelj, 1945, 132), distinguendo tra l'uomo e l'istituzione, una distinzione che gli deriva dall'appartenenza ai settori più laici del liberalismo nazionale, non alieni da anticlericalismo, come rivelano le sue memorie degli anni triestini. Per quanto riguarda Fogar, pur sempre nei termini di una valutazione limpidamente positiva ("non piegò il capo dinanzi ai piani ed ai metodi fascisti"), rispetto alle prime edizioni quella del 1974 proporrà un giudizio più sfumato. Il successore di Bartolomasi, così la traduzione italiana, "di nascita era un friulano del Goriziano [...] cercò di essere giusto e di difendere il diritto di tutti i fedeli a prescindere dalla nazionalità e dalla lingua. Egli era cosciente che non poteva impedire la snazionalizzazione della popolazione slava. Perciò tentò almeno di mitigarla e di impedire ogni violenza" (Čermelj, 1974, 218), con scarsi risultati e danno per se stesso, come dimostra il seguito del racconto. Tra le prime edizioni e l'ultima di Čermelj si colloca una quantità di scritti di altri, destinati a continuare negli anni successivi.

Su Luigi Fogar si è scritto dunque parecchio (più esattamente: spesso), e si continua a scrivere, in varie lingue, dal momento che il suo "caso" è ritenuto rilevante, sia nella storia dei rapporti tra la chiesa ed il fascismo, sia nell'ambito della storia delle minoranze all'interno degli stati nazionali. Aggiungo che sin dall'inizio il "caso Fogar" è stato oggetto di una discussione dai forti accenti politico-ideologici, che si è svolta soprattutto

nell'area linguistica italiana, senza lasciare però indifferenti quelle slovena e croata: una discussione intimamente legata alla storia politica degli ultimi decenni.

Possiamo suddividerla in più fasi. Alla preistoria, che abbiamo inaugurato con Lavo Čermelj, appartiene anche la raccolta di documenti pubblicata dallo stesso in italiano nel 1953 col titolo *Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, che di Fogar si occupa marginalmente, riproponendo lo schema che lo contrappone al successore, giudicato, sin dall'esordio fiumano, un fiancheggiatore del progetto snazionalizzatore del fascismo (Čermelj, 1953). Segue un testo d'area croata *Neki dokumenti o svećenstvu u Istri di Danilo Klen*, pubblicato nel 1955 a Zagabria. Si tratta di una denuncia ampiamente documentata della compressione fascista nei confronti del clero sloveno e croato, sulla base soprattutto di materiali contenuti nell'Archivio di stato (DAPA/ASP) di Pisino, molti dei quali, riprodotti integralmente ed anche fotograficamente, costituiranno la base di diverse ricostruzioni successive. Si tratta indubbiamente di un lavoro importante sotto il profilo della conoscenza; la sua pubblicazione obbedisce peraltro con tutta evidenza a motivazioni propagandistiche. Siamo a ridosso della conclusione della "questione di Trieste", ad esodo ancora in corso: insistere sulla snazionalizzazione subita dalla popolazione slovena e croata dell'Istria ribadisce la legittimità dell'attribuzione dell'intero territorio di questa alla Jugoslavia. Le carte d'archivio documentano torti subiti e sottintendono l'esistenza di diritti maturati, oltre che preesistenti. Il vescovo Fogar occupa un posto notevole in questo volume, sin dall'ampio spazio riservatogli nell'introduzione. Il ruolo attribuitogli è decisamente diverso da quello designato da Čermelj. Il materiale scelto parla di un vescovo intento a dare manifestazioni di buona volontà alle autorità fasciste, i cui contrasti con il regime nascono dalla preoccupazione di perdere credibilità nei confronti dei fedeli slavi se questo non attuerà la snazionalizzazione con la suggerita gradualità. Quello che va notato in questo lavoro, in linea generale, è un approccio destinato a riproporsi negli anni successivi, che quando inconsapevole mi limito a definire "ingenuo", privo cioè dell'avvertenza critica che contraddistingue il lavoro dello storico. Si tratta della fiducia nella "verità" delle carte d'archivio, meglio se guarnite da un "riservato", ancora meglio se "riservatissimo", senza tener conto, ad esempio, del fatto che nel caso di Fogar in molte di quelle carte il vescovo si rivolge ad un interlocutore che sa ostile e dal quale è intenzionato ad ottenere il più possibile (Klen, 1955).

Il lavoro di Klen – i cui interessi di ricerca resteranno comunque legati piuttosto all'età moderna – non ha séguito nell'immediato (non ho verificato la presenza di recensioni): verrà ripreso, abbondantemente, soprattutto in Italia, solo successivamente. Che di Fogar non si scriva più è comprensibile anche alla luce del suo riserbo; al di là di questo, del confine orientale negli anni Cinquanta in Italia si parla in relazione alla questione di Trieste, in un clima di contrapposizioni ideologiche drastiche al quale va fatta risalire anche la silloge di Klen. Quanto alla storia della chiesa, in Italia è piuttosto occupata a ricostruire la tradizione democratica del partito cattolico al governo (De Rosa, 1953–1954; Jemolo, 1955).

Dell'importanza del rapporto stato-chiesa nella Venezia Giulia e di Fogar non a caso

si comincia a parlare, nella prima metà degli anni Sessanta, nell'ambito di una rivista che si propone di superare le drastiche contrapposizioni della guerra fredda. Si tratta di "Trieste", in cui tra il 1963 ed il 1965 Claudio Silvestri, Carlo Schiffrer e Guido Botteri mettono a tema il ruolo svolto dall'episcopato locale durante il fascismo. Botteri, in particolare, scrive (eloquente il titolo) dell'"esempio" del vescovo Fogar (Botteri, 1965; Silvestri, 1963). I materiali a cui questi autori attingono vengono dai fondi della Prefettura di Trieste, che resteranno indisponibili per la comunità degli studiosi ancora per molti anni. Entrano in campo anche i materiali che Botteri – anche qui eccezionalmente – ha potuto consultare nella preparazione del suo "Antonio Santin, Trieste 1943–45. Scritti, discorsi, appunti, lettere", uscito nel 1963 (Botteri, 1963). La materia è sensibile: parlando di Bartolomasi, Sedej e Fogar si entra nel discorso sul fascismo di confine: in definitiva nel campo dei torti, questa volta, inferti con la politica di snazionalizzazione. La serie, iniziata da Claudio Silvestri con un articolo su mons. Bartolomasi, continua con un articolo di Carlo Schiffrer, che allarga la prospettiva. Parlando di Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista Schiffrer, data per scontata l'inconciliabilità radicale – al di là di singole deviazioni – tra l'universalismo della chiesa e la politica fascista, si mostra interessato soprattutto ad esaminare, in questa vicenda, l'operato del fascismo (e insieme quello della classe dirigente locale), di cui denuncia, prima ancora che l'aspetto sopraffattore, l'ottusità rivelatasi controproducente per la presenza stessa dello stato italiano nelle terre annesse dopo la prima guerra mondiale. La "questione di Trieste" è ancora sullo sfondo e l'analisi di Schiffrer addita responsabilità. Fogar vi compare non a caso come "una delle poche menti politiche della classe dirigente triestina", capace cioè di vedere "con chiarezza quella che, alla lunga, avrebbe potuto essere la linea di condotta più redditizia per tutelare gli interessi permanenti della nazione e dello Stato italiano in queste terre" (Schiffrer, 1963, 7). Conciliarsi le minoranze linguistiche dimostrando attenzione alle loro esigenze: dopo Bartolomasi e Fogar, per Schiffrer anche Santin è interprete di questa linea.

Il discorso prosegue, con altre voci, nei numeri successivi, in cui si riprende il tema della snazionalizzazione come parte di una più generale violazione dei diritti, di cui sono state oggetto tutte le nazionalità. Della loro difesa si fa carico il cattolicesimo democratico, di ogni lingua: questo il succo degli interventi di Botteri, che possiamo collegare anche al particolare momento vissuto dalla chiesa triestina in quegli anni, caratterizzati dalla celebrazione del concilio Vaticano II, dalle spinte verso il centro-sinistra e, a Trieste, dal contrasto del gruppo di cui fa parte anche Botteri con il vescovo Santin, di cui dà conto un recente lavoro sul settimanale "Vita Nuova" (Dessardo, 2010). Botteri dà al suo articolo del 1965 il significato di una "riparazione", di un doveroso ripristino della verità. Ripercorre puntualmente, anche sulla scorta di nuovi materiali, i passaggi di un conflitto che considera "inevitabile", tra esponenti di due "piani diversi e incomunicabili": quello della politica (il fascismo) e quello della pastorale: "l'atteggiamento del Vescovo, anche se – nella prospettiva da lui più volte ripetuta – esso ha risultati e conseguenze politiche, è esclusivamente riferito a preoccupazioni pastorali [...] ed a preoccupazioni religiose" (Botteri, 1965, 5). Si tratta di una sottolineatura che appartiene al discorso cattolico di quegli anni e che a Trieste ha un significato tutto particolare, in un momento in cui il

vescovo entra in campo a contrastare precise scelte politiche. Ad essa si affianca un altro motivo: il collegamento tra la sensibilità di Fogar ai diritti linguistici e la sua formazione austriaca. Mentre in Schiffrer troviamo ancora qualche eco delle antiche polemiche sul ruolo svolto dal clero prima del 1918, in Botteri l'attenzione alla scena asburgica trova accenti di deciso apprezzamento. In essa – sottolinea Botteri – ha operato un movimento cattolico democratico forte e impegnato nel sociale. Nel Goriziano in cui si forma Fogar, quello di Faidutti, i giovani triestini impegnati nella democrazia cristiana degli anni Sessanta possono insomma scoprire un dignitoso album di famiglia, quello che manca loro a Trieste.

Botteri tornerà a scrivere di Fogar, sempre su "Trieste", in occasione della morte del vescovo, avvenuta a Roma nell'agosto del 1971 (Botteri, 1971). Nel frattempo però diverse cose avranno contribuito a portare le vicende della chiesa nelle regioni di confine all'attenzione della storiografia nazionale. Nel 1966 viene pubblicato da Laterza il fondamentale lavoro di Elio Apih "Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)" (Apih, 1966). Cresce in quegli anni, registrando un'impennata nel decennio successivo, l'interesse per i rapporti tra chiesa e fascismo, in uno sforzo di ripensamento che mette in luce, oltre ai motivi di contrasto, anche quelli di comune consenso, nonché le linee di continuità tra governi prefascisti e fascismo nella gestazione della Conciliazione. Ha un taglio di storia del diritto il lavoro di Francesco Margiotta Broglio, "Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla Conciliazione", uscito anch'esso per Laterza nel 1966, che dà qualche risalto ai temi legati alle provincie di nuova acquisizione (nella ricca appendice troviamo un documento su Fogar) (Margiotta Broglio, 1966). In conclusione, l'operato della chiesa nelle diocesi già austriache si avvia a diventare un punto sensibile della storiografia sul fascismo, uscendo dalla dimensione della storia locale, grazie a queste pubblicazioni, ma anche al fatto che a Trieste nei primi anni settanta vi si cimenti un gruppo di giovani che fanno riferimento ad un nome di prima grandezza quale è Giovanni Miccoli, che nell'università di Trieste in quegli anni alla dimensione di medievista unisce quella di storico della chiesa contemporanea, in stretto contatto con l'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione.

In questo contesto il discorso storico su Luigi Fogar avrà modo di svilupparsi, diventando un nodo cruciale nel confronto ideologico, dopo la morte dell'interessato. L'articolo che Botteri pubblica in tale occasione su "Trieste" ripropone con forza il motivo della "giusta riparazione" che a Fogar è dovuta soprattutto dal mondo cattolico triestino. La polemica col vescovo Santin, che si intuiva qualche anno prima, si attenua di fronte alla denuncia delle gravi responsabilità di elementi del clero (i panni sporchi che si devono cominciare a lavare in pubblico) e della classe dirigente cittadina. L'attenzione ancora una volta è focalizzata sul locale, in un intervento che nasce dall'impegno, come politico e come esponente di quel mondo cattolico. Sul piano documentario il lungo articolo aggiunge qualche tessera, scabrosa, e di segno opposto a quello delle carte pubblicate da Klen: la traccia lasciata da registi di intrighi e delatori.

La morte di Fogar dà il via agli interventi anche in area slovena. Si tratta stavolta di ambienti cattolici. Nello stesso anno Rudolf Klinec, cancelliere della curia arcivescovile e figura di riferimento nella storiografia cattolica slovena del Goriziano, lo rievoca con

un lungo intervento sul "Koledar" della Goriška Mohorjeva Družba, anticipazione della voce che pubblicherà nel 1977 nel "Primorski slovenski biografski leksikon" (Klinec, 1978, 1979). Ma è l'area cattolica goriziana nel suo complesso a muoversi per celebrare – senza più le restrizioni imposte dall'interessato – quello che rivendica come uno dei propri esponenti più significativi. Lo scrive nel 1972 Camillo Medeot ne "I cattolici del Friuli orientale nel primo dopoguerra", in cui emerge il Fogar capo di una corrente del partito popolare, vicino a Faidutti, ed il carismatico organizzatore di giovani (Medeot, 1972). Il "vero interprete" di una Gorizia di cui in questi anni si sta iniziando a parlare, per il passato, come di un'ideale punto di incontro tra culture. Inizia con Medeot una linea di discorso che verrà ripresa nel decennio successivo dall'Istituto di storia sociale e religiosa e dalla rivista "Iniziativa isontina", ma anche, successivamente, da quella che resta l'unica biografia, uscita nel 1995 dalla penna ancora una volta di Guido Botteri.

La produzione in sloveno che possiamo ascrivere al campo cattolico, o comunque al campo non comunista, critico nei confronti della Jugoslavia di Tito, si muove, con apporti successivi sulla linea inaugurata dal "Koledar": ripropone il Fogar del primo Čermelj (naturalmente senza le punte anti-ecclesiastiche) o, in quei primi anni settanta, del secondo volume del "Hrvatski narodni preporod u Istri" (1973) di Božo Milanović, prestigioso esponente del clero croato, appartenente all'area che ha aderito alla Jugoslavia (Milanović, 1973). Nel caso di Klinec questa produzione può avvalersi, per gli anni goriziani del vescovo, della conoscenza di prima mano delle carte della curia goriziana, ma soprattutto di una messe di testimonianze orali, prima fra tutte quella dell'antico collaboratore Velci, autore a propria volta di scritti su Fogar.

Il 1973 è un anno chiave per la discussione su Fogar. In una rivista, uscita per soli due numeri, intitolata "Chiesa e società", frutto del gruppo sopra ricordato coordinato da Giovanni Miccoli, viene pubblicato un intervento dal titolo Note sull'episcopato di mons. Luigi Fogar (1924-36) (Miccoli, 1973). La documentazione che utilizza è quella di Klen, integrata da altra, dello stesso tenore, proveniente da un fondo dei *National Archives* di Washington, conservata presso l'archivio dell'Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione: ancora una volta, dunque, materiale destinato alle autorità politiche e rapporti di polizia. Questo il nucleo del discorso: stante la linea generale della chiesa, che presenta più di un punto di contatto con quella del regime, l'opposizione di Fogar non può che subire uno scacco. Non solo: i documenti provano che il vescovo ha in qualche misura aderito alla linea del "trapasso etnico", di cui proponeva un'applicazione più graduale di quella attuata dal fascismo. Dando il via alla snazionalizzazione il fascismo è venuto incontro ai desiderata della media e piccola borghesia triestina, aspirazioni e paure condivise dal clero italiano. Di fronte a ciò le buone intenzioni di Fogar non possono che restare tali, tradursi in compromessi (centrale nell'analisi quello del 1927), inquinarsi infine, almeno in parte.

L'intervento, dal forte e scoperto carattere ideologico, nell'immediato ha una circolazione estremamente limitata, ma l'interpretazione che propone – qui sintetizzata all'estremo – è destinata a produrre una serie di lavori di ampiezza e rilievo ben diversi (va da sé, destinati a suscitare polemiche). Esso inoltre riceve un immediato riscontro nella vicina Jugoslavia, e più precisamente nell'attuale Slovenia, negli ambienti della

storiografia ufficiale. Nello stesso anno infatti compare, tradotto da Milica Kacin, nella rivista "Prispevki", organo dell'*Inštitut za zgodovino delavskega gibanja*, impegnato in una crescente e proficua collaborazione con gli omologhi triestino e friulano (Kacin-Wohinz, 1973). Resterà un intervento isolato. Fogar non riceverà in ambito jugoslavo l'attenzione riservata a Santin e Margotti (ho già sottolineato il ridimensionamento che l'operato di Fogar subisce nell'edizione del 1974). Per quanto riguarda gli sloveni in Italia, a Gorizia viene più volte riproposta la rievocazione commossa e puntuale (Klinec nel 1977 e nel 1979), senza arrivare però all'avvio di una vera e propria ricerca. A Trieste va segnalato, nella seconda metà degli anni ottanta, il lavoro di Tomaž Simčič su mons. Ukmar (Simčič, 1986), nel quale Fogar ha un ruolo importante, ma comunque di secondo piano.

L'articolo su "Chiesa e società" ha un seguito. Esce nel 1978 su "Italia contemporanea" un saggio di Franco Belci (che a Fogar ha dedicato anche la tesi di laurea). Vi troviamo riproposta la linea di pensiero del 1973, con l'apporto di nuovo materiale documentario, proveniente dall'Archivio centrale dello stato e da quello di Pisino. Si tratta della prima ricerca di ampio respiro sulla vicenda di Luigi Fogar, che suscita, oltre ad un'immediata reazione polemica, anche la produzione di altri studi e riflessioni (Belci, 1974; 1978; 1979; Miccoli, 1976). Trieste non può essere considerata un modello del rapporto tra la chiesa ed il fascismo, scrive nel 1978 Pietro Zovatto in un saggio che riprende, sia pure in un senso diverso da quello di Medeot e Botteri, il filone delle radici austriache di Fogar: viste stavolta in negativo. In questo saggio, che ripropone più di uno stereotipo della polemica liberal-nazionale, l'annessione di Trieste all'Italia comporta per Trieste l'immissione dei germi di una rinascita religiosa, che la sottrae ad un clima spirituale opaco e ad un assetto politico (austriaci) in cui la chiesa non ha margini di autonomia. Proprio perché si è formato in questo quadro Fogar non è stato in grado di usare la sottigliezza diplomatica che sarebbe stata necessaria per smussare, come era sua intenzione, gli eccessi del fascismo. Piaccia o meno il taglio interpretativo, si deve attribuire a questo lavoro il merito di collocare la vicenda in una prospettiva meno schiacciata sull'alternativa opposizione/consenso al fascismo. Il retroterra austriaco giudicato così severamente viene preso in esame (seppure attraverso il filtro di una letteratura italiana critica nei suoi confronti). Quanto alla chiesa locale, Zovatto indica la necessità di studiarne più a fondo i comportamenti: con attenzione alla dimensione religiosa prima che a quella, che giudica parziale, della politica: una distinzione che si trovava anche in Botteri, ma che qui, come anche in un successivo saggio del 1982, si trasforma in un "racconto alternativo": quello della fioritura pastorale di Trieste negli anni della vicenda Fogar. Una fioritura da cui – nella lettura di Zovatto – il clero sloveno resta escluso soprattutto a causa del suo attardarsi (come il vescovo che lo difende) negli schemi asfittici di una religiosità (quella austriaca) su cui il giuseppinismo proietta la sua ombra lunga (Zovatto, 1978; 1982).

Il taglio di questo saggio può essere ricondotto, in ambito nazionale, ad un filone di studi che in quegli anni si riconosce in Gabriele De Rosa, e più precisamente agli Istituti di storia sociale e religiosa che traggono ispirazione dalle sue ricerche sulla religiosità popolare e, sull'esempio francese, dall'attenzione verso le fonti seriali, quali ad esempio gli atti delle visite pastorali. Mentre una serie di studiosi che in Italia si ispirano a Pietro

Scoppola comincia a parlare, a proposito delle articolazioni istituzionali del mondo cattolico, di "afascismo", altri autori – va citato qui il convegno che si celebra nel 1977 a Torreglia – propongono di spostare l'attenzione dalle élite alla base, concentrandosi sulla vita religiosa e dando alle vicende della politica l'importanza che meritano – a fronte della 'tendenza' – gli 'avvenimenti'. Salimbeni riproporrà questo taglio metodologico, proprio a proposito del caso Fogar, in occasione del secondo convegno sui "Cattolici isontini" organizzato nel 1982 a Gorizia dal neonato Istituto di storia sociale e religiosa (Chiesa, 1979; Salimbeni, 1982).

Gli atti del convegno danno largo spazio a Luigi Fogar, con interventi (Botteri, Fornasir e Zovatto) diversi per taglio, ma accomunati dall'intento di contestare l'impostazione della "scuola Miccoli", le cui argomentazioni vengono esposte, a dire il vero, non senza qualche forzatura (Fornasir, 1980; 1982; Cattolici a Trieste, 1982). Gli approcci, come già detto, variano non poco, ma rimandano tutti alla necessità di sgombrare il campo da ogni interpretazione dell'operato di Fogar che non rimandi a motivazioni "severamente" religiose. Dai rapporti con le autorità fasciste l'attenzione si sposta così sulla sua collocazione all'interno dell'istituzione ecclesiastica.

Va detto a tale proposito che, sia pure continuando a contrapporsi polemicamente ai suoi critici, sembra essere in parte questa la strada imboccata anche da Belci, che nel 1985 pubblica su "Qualestoria" un saggio che amplia notevolmente il lavoro del 1978. In esso il motivo dell'accettazione da parte di Fogar della prospettiva dell'assimilazione etnica appare sfumato, mentre cresce un altro aspetto: l'isolamento in cui il vescovo viene a trovarsi all'interno della chiesa triestina, ad opera, tra l'altro, non solo del clero italiano. I materiali che questo lavoro esamina sono ulteriormente aumentati e maggiore vi appare l'attenzione ai documenti di carattere pastorale. Anche se continua ad essere considerato prioritario "individuare le reazioni e i comportamenti collettivi rispetto" alla "cronaca spicciola di tante vicende individuali", sin dal titolo si capisce che l'attenzione ora si appunta su una situazione "ingarbugliata" (così viene definita) (Belci, 1985, 66), che si sente la necessità di conoscere meglio, avvertendo nel contempo che i materiali per farlo sono al momento largamente inaccessibili.

Siamo tutt'ora a questo punto, anche se quell'inaccessibilità in buona parte non sussiste più. Di Luigi Fogar negli anni successivi si è continuato a parlare, con notevole frequenza, ma la ricerca sul suo episcopato non si può dire abbia fatto dei passi avanti. Su di lui è stata pubblicata nel 1995, ad opera di Guido Botteri, anche una breve biografia, che si limita però a sintetizzare il già detto (Botteri, 1995). Tuttora il "caso Fogar" viene evocato ogni volta che si scrive del fascismo di confine, tanto più che il tema del confine ha acquistato un nuovo interesse dopo la dissoluzione della Jugoslavia, come elemento di un'equazione ormai risolta. Il tema della snazionalizzazione è passato gradualmente in secondo piano, nella storiografia italiana, rispetto ai temi del secondo dopoguerra: le foibe e l'esodo.

In lingua italiana negli ultimi anni Fogar viene chiamato in causa, di volta in volta, a seconda del contesto: se della politica di snazionalizzazione si parla come di un motivo sufficiente a spiegare i fatti del dopoguerra, dalle foibe all'esodo, oppure se la con-

trapposizione di quegli anni si intende far risalire a tempi più remoti, attribuendo cioè pari responsabilità ai diversi gruppi linguistici, ognuno intenzionato a guadagnare spazio nell'impero asburgico in crisi.

Per quanto riguarda la storiografia slovena, se Milica Kacin ripropone in un lavoro pubblicato in Italia nel 1991 i temi dell'antica ricerca di Belci (Kacin-Wohinz, 1991), in tempi più recenti l'attenzione sembra concentrarsi piuttosto sull'azione repressiva svolta dal partito comunista nei confronti delle altre componenti ideologiche dell'OF, cattolici e clero in testa. Di nuovi studi sull'episcopato di Luigi Fogar, anche su singoli aspetti, che scavino a fondo nel suo operato, ma comincino anche a districare il "garbuglio" rappresentato dai mondi cattolici sloveno, croato ed italiano della Venezia Giulia in quegli anni, non mi pare si possa ancora parlare, con poche eccezioni. Per il versante sloveno, Tomaž Simčič ed Egon Pelikan affrontano Fogar solo marginalmente, anche se iniziano a delineare un'immagine ravvicinata – e dunque meno schematica – di quello che è stato il "suo" clero sloveno (Pelikan, 2011). A ciò recentemente ha contribuito anche la pubblicazione del diario di Rudolf Klinec, e potrei citare anche un contributo di qualche anno fa di Peter Černic (Černic, 2006) sui rapporti tra mondo sloveno e occupazione tedesca a Gorizia. Sono tutti lavori che, se non parlano di Fogar, danno ragione dei motivi per cui solo con difficoltà le carte che lo riguardano si lasciano leggere e le cose vedere da vicino. Si tratta di lavori che parlano di disparità di linee, e persino di lacerazioni, dove a lungo si è voluto far emergere solo una nitida separazione tra campi, fra torti e ragioni.

Dunque molte rievocazioni e pochi studi, in entrambe le lingue; e sia nell'una che nell'altra una dialettica di posizioni che ha a che fare con l'ideologia più che con l'appartenenza nazionale. Quanto agli studi, esiste a Trieste una tesi di laurea su Fogar, discussa nel 1999 nell'ambito della Facoltà di Scienza della formazione, relatore il compianto Paolo Ziller. Il titolo promette bene: "La diocesi di Trieste e Capodistria durante l'episcopato di mons. Luigi Fogar", ma la sua consultazione non è permessa (Muresu, 1999). Tra le cose più recenti, è interessante una monografia di Almerigo Apollonio, uscito nel 2004 per i tipi della goriziana LEG, intitolato "Venezia Giulia e Fascismo. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana 1922–1935". Esito di una paziente ricerca all'interno dell'Archivio di stato di Trieste, questo volume, in cui la vicenda di mons. Fogar ha un largo spazio, presenta, insieme a difetti, la qualità del lavoro di prima mano, ed il merito di proporre fonti inedite (Apollonio, 2004).

Per finire, potremmo aggiungere: occorre dell'altro per sottrarre Luigi Fogar al ruolo di icona che, in varie maniere, gli è stato imposto. Figura-simbolo, occasione per parlare di qualcos'altro, esponente della vera gorizianità, friulana e non (Peri, 2000; Tavano, 1996), del cattolicesimo democratico, di una formazione austriaca per alcuni incentivo all'incontro tra diversi, per altri ingessata in un rapporto con la politica antitetico allo spirito del concilio. Dall'altra parte, simbolo dei limiti che l'appartenenza alla struttura ecclesiastica impone comunque al singolo suo componente, nel momento in cui si trova a muoversi in opposizione ad una linea generale. I termini della questione sono già tutti posti alla metà degli anni ottanta: per andare oltre occorre uno studio che non si limiti a riproporre schemi interpretativi generali a casi singoli, e su questo mi pare siano tutti

d'accordo. Per questo occorre andare in archivio. Per quanto riguarda l'Archivio segreto vaticano, il pontificato di Pio XI è aperto alla consultazione; probabilmente gli archivi di Lubiana riservano altre scoperte e non è detto che l'archivio vescovile triestino sia chiuso a doppia mandata. Presso la biblioteca del seminario di Gorizia esiste un archivio Fogar, a quando mi dicono (non l'ho esaminato di persona) depurato da materiali più "sensibili", con tutta probabilità in obbedienza a sue disposizioni. Ma Zovatto fa cenno nei suoi lavori a "carte Fogar" depositate presso un "Centro studi storico-cristiani di Trieste" e lo stesso fa Botteri per quanto riguarda il suo archivio privato. Probabilmente molto c'è ancora da vedere presso archivi parrocchiali e decanali, da una parte e dall'altra del confine, per non parlare degli archivi personali di singoli sacerdoti. Insomma, molto si può fare per dipanare il quadro "ingarbugliato" di quegli anni, e non solo in relazione al "caso" che porta Fogar alle dimissioni, bensì, nell'ottica della ricostruzione a 360 gradi, o se vogliamo a tappeto, di un "caso storico" di storia politico-sociale-religiosa con un approccio meno condizionato dal capoluogo-centrismo che ostacola spesso la visuale degli storici di Trieste, consultando fonti in più lingue, e il più possibile svincolati dalla necessità di tracciare il confine tra i buoni ed i cattivi. C'è un tempo per raccogliere le carte, forse, prima di ricominciare ad interpretare e sintetizzare, ed è il caso, per quanto riguarda Fogar e non solo, di andare nuovamente a caccia di documenti e lavorare di filologia.

Nel frattempo, oltrepassato l'anno 140.o dalla nascita (2012), sarà forse il caso che almeno qualcuno scriva un'adeguata voce in italiano per Wikipedia.

DISKURZ O LUIGIJU FOGARJU

Liliana FERRARI

Univerza v Trstu, Oddelek za humanistične študije,

Via Economa 4, 34124 Trst, Italija

e-mail: ferrari.units.it@gmail.com

POVZETEK

O prisilnem odstopu tržaškega škofa (1936) je bilo že precej napisanega in se še vedno piše. Njegov 'primer' velja za pomembnega tako v zgodovini odnosov med Cerkvijo in fašizmom, kot za zgodovino manjšin znotraj nacionalnih držav. Dogodek je bil že od vsega začetka predmet razprave, ki se je odvijala zlasti na italijanskem, v manjši meri pa tudi na slovenskem in hrvaškem jezikovnem območju, v tesni povezavi s politično zgodovino zadnjih desetletij. Prvi je k tej temi z znanstvenega vidika pristopil napisal Lavo Čermelj, ki je v različnih izdajah svojega dela (1936, 1945, 1974) poudaril nepristranskoost, s katero je Fogar opravljal delo dušnega pastirja vernikov različnih narodnosti. Danilo Klen (1955) s hrvaške strani pa je bil denimo do njega kritičen. V Italiji se je razprava začela v reviji Trieste v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja. O Fogarju so pisali Claudio Silvestri, Carlo Schiffrer in Guido Botteri. V njihovih esejih Fogar nastopa kot predstavnik demokratičnega katoličanstva, ki se zoperstavlja raznarodovanju kot delu širšega kršenja pravic. Izpostavili so tudi Fogarjevo izobraževanje v avstrijskem okolju. Po škofovi smrti (1971) so pisanja postala še bolj množična; v njih ga nekateri slavijo kot pogumnega branitelja narodnostnih pravic (Medeot, Milanović, Botteri), drugi pa zmanjšujejo pomembnost njegovega nasprotovanja fašizmu (Miccoli, Belci, Kacin). Kritične poudarke je najti tudi pri Zovattu, ki analizira omejitve, izhajajoče iz Fogarjevega šolanja v Avstriji. V osemdesetih letih je bila to osrednja tema celega niza študij, nastalih na pobudo Inštituta za socialno in versko zgodovino v Gorici. V poznejših prispevkih polemčnost popusti. Na celovito študijo Fogarjevega škofovstva, ki bi preseгла 'afero', v katero je bil vpleten, pa še vedno čakamo.

Ključne besede: Luigi Fogar; tržaška škofija, fašizem, slovenska duhovščina, revija Trieste, katoliška cerkev

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Apih, E. (1966):** Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari, Laterza.
- Apollonio, A. (2004):** Venezia Giulia e Fascismo. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana 1922–1935. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Belci, F. (1974):** Aspetti e problemi dell'episcopato di monsignor Fogar (1924–1936). Tesi di laurea. Trieste, Università degli Studi di Trieste.
- Belci, F. (1978):** La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione della diocesi di Trieste: le contraddizioni di un'alleanza. *Italia contemporanea*, 30, 130, 25–56.
- Belci, F. (1979):** Trieste: A proposito di un saggio recente su mons. Fogar. *Qualestoria*, 2, 44–45.
- Belci, F. (1985):** Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo. *Qualestoria*, 13, 3, 43–97.
- Botteri, G. (1963):** Antonio Santin, Trieste 1943–45. Scritti, discorsi, appunti, lettere. Udine, Del Bianco.
- Botteri, G. (1965):** L'esempio di mons. F. Trieste, 11, 69, 4–10.
- Botteri, G. (1971):** Documenti su mons. F. Trieste, 18, 93–94, 9–17.
- Botteri, G. (1995):** Luigi Fogar. Pordenone, Studio Tesi.
- Cattolici a Trieste (2003):** Cattolici a Trieste: nell'impero austro-ungarico nell'Italia monarchica e fascista, sotto i nazisti, nel secondo dopoguerra e nell'Italia democratica. Trieste, LINT.
- Chiesa (1979):** Chiesa, Azione cattolica e fascismo nell'Italia settentrionale durante il pontificato di Pio XI (1922–1939). Atti del quinto Convegno di storia della Chiesa, Torreglia, 25–27 marzo 1977. Milano, Vita e pensiero.
- Čermelj, L. (1936):** Life-and-Death struggle of a national minority (The Jugoslavs in Italy). Ljubljana, Delniška tiskarna.
- Čermelj, L. (1945):** Life-and-Death struggle of a national minority (The Jugoslavs in Italy). Ljubljana, Tiskarna Ljudske pravice.
- Čermelj, L. (1953):** Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria. Ljubljana, Tiskarna "Slovenskega poročevalca".
- Čermelj, L. (1974):** Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre. Trieste, Editoriale Stampa Triestina.
- Černic, P. (2006):** La ripresa dei cattolici sloveni nel Goriziano (1943–1945): un problema da affrontare. In: Ferrari, L. (ed.): Tra Osoppo e Osvobodilna Fronta: fonti e problemi di storia della Resistenza nel Goriziano. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna, 81–96.

- De Rosa, G. (1953–1954):** Storia politica dell’Azione cattolica in Italia. Vol. I–II. Bari, Laterza.
- Fornasir, G. (1980):** Un vescovo scomodo in epoca fascista a Trieste: mons. L. F. Atti dell’Accademia di scienze lettere e arti di Udine, 73. Udine, 165–186.
- Fornasir, G. (1982):** Mons. Luigi Fogar nel periodo goriziano. In: I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. II. Dal 1918 al 1934. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia, 77–82.
- Jemolo, A. C. (1955):** Chiesa e Stato in Italia dal Risorgimento ad oggi. Torino, Einaudi.
- Kacin, M. (trad.) (1973):** Opombe k škofovstvu monsiniorja Luigija Fogarja, 1924–1938. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1–2, 229–238.
- Kacin-Wohinz, M. (1991):** Il clero sloveno della Venezia Giulia (1927–1936). Storia Contemporanea in Friuli, 21, 22, 9–57.
- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata. Zagreb, Tiskara Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije.
- Klinec, R. (1978):** Luigi Fogar. In: Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 5. Gorica, Goriška Mohorjeva Družba.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Goriška Mohorjeva Družba.
- Margiotta Broglio, F. (1966):** Italia e Santa Sede dalla grande guerra alla Conciliazione. Bari, Laterza.
- Medeot, C. (1972):** I cattolici del Friuli orientale nel primo dopoguerra. Gorizia, Centro studi Rizzatti.
- Miccoli, G. (1973):** Note sull’episcopato di mons. Luigi Fogar (1924–36). Chiesa e società, I, 1, 2–11.
- Miccoli, G. (1976):** La Chiesa di fronte alla politica di snazionalizzazione. Bollettino dell’Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 4, 2–3, 28–31.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod II (1883–1947). Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
- Muresu, A. (1999):** La diocesi di Trieste e Capodistria durante l’episcopato di mons. Luigi Fogar. Tesi di laurea. Trieste, Università degli Studi di Trieste.
- Pelikan, E. (2011):** L’attività clandestina del clero sloveno durante il fascismo. Udine, Kappa Vu.
- Peri, V. (2000):** Un friulano cristiano ed europeo: Luigi Fogar. Ce fastu?, 76, 1. Udine, 7–36.
- Salimbeni, F. (1982):** I cattolici nella Venezia Giulia fra le due guerre. Studi e problemi di ricerca. In: I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. II. Dal 1918 al 1934. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia, 39–62.

- Schiffrer, C. (1963):** Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista. Trieste, 10, 58, 4–6.
- Silvestri, C. (1973):** I primi attacchi fascisti a mons. F. Iniziativa isontina, 8, 28.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar (1878–1971). Gorica, Goriška Mohorjeva Družba.
- Tavano, L. (1996):** Luigi Fogar fra storia e profezia. Iniziativa isontina, 106, 23–28.
- Ziller, P. (1999):** La diocesi di Trieste e Capodistria durante l'episcopato di mons. Luigi Fogar. Tesi di laurea. Trieste, Università degli Studi di Trieste.
- Zovatto, P. (1978):** L. F. ultimo vescovo "asburgico" a Trieste. Storia contemporanea in Friuli, 8, 269–335.
- Zovatto, P. (1982):** Il vescovo Luigi Fogar pastore: Trieste (1924–1936). In: I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. II. Dal 1918 al 1934. Gorizia, Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia, 83–106.

ZGODOVINOPISJE O CERKVENIH RAZMERAH
V (SLOVENSKI) BENEČIJI 1918–1954

Tomaž SIMČIČ

Inštitut za socialno in versko zgodovino v Gorici, Via del Seminario 7, 34170 Gorica, Italija
e-mail: tomazsimcic@alice.it

IZVLEČEK

Namen prispevka je, da preuči obstoječo zgodovinsko literaturo o verskih in cerkvenih razmerah v (slovenski) Benečiji v obdobju med letoma 1918 in 1954. Po razčlenitvi nekaterih metodoloških dilem, ki zadevajo namen in slog obravnavanih besedil, bralcu nudi najprej kolikor mogoče izčrpno informacijo o vsej razpoložljivi literaturi, od zgodovinskih črtic in člankov do zahtevnejših monografij in razprav, ki jih ne glede na uporabljeni jezikovni medij razvršča v tri kategorije: zamejstvo, osrednjeslovenski prostor in italijansko-furlanski prostor. Pri tem poleg avtorjev upošteva tudi inštitucije in založbe, ki do obravnavane tematike izkazujejo posebno pozornost. V zadnjem delu prispevek pokaže na nekatere skupne značilnosti obravnavane literature, na še odprta vprašanja pri interpretaciji posameznih zgodovinskih osebnosti in dogodkov, na vire, ki niso še bili v celoti raziskani, ter na tematike, ki bi jih kazalo v prihodnje poglobiti.

Ključne besede: slovenska Benečija, Cerkev, Videmska nadškofija, duhovščina, zgodovinske pisane, 1918–1956

LA STORIOGRAFIA SULLE CONDIZIONI ECCLESIASTICHE NELLA SLAVIA
VENETA 1918–1954

SINTESI

Lo scopo del presente articolo è di esaminare la letteratura storica sulla situazione religiosa ed ecclesiastica nella Slavia veneta nel periodo tra il 1918 e il 1954. In seguito all'analisi di alcune questioni metodologiche concernenti lo scopo e lo stile dei testi esaminati, offre innanzitutto al lettore informazioni dettagliate su tutta la letteratura disponibile, dai racconti brevi storici e gli articoli alle monografie e discussioni più impegnative, che l'autore classifica in tre categorie, a prescindere dal mezzo linguistico: zona di confine, Slovenia centrale e territorio italo-friulano. L'articolo prende in considerazione anche le istituzioni e gli editori che dedicano particolare attenzione al tema discusso. L'ultima parte del contributo presenta alcune caratteristiche comuni della letteratura esaminata, le questioni ancora in sospeso nell'interpretazione di alcuni personaggi ed eventi storici, le fonti che non sono state ancora pienamente esplorate, e gli argomenti che sarebbe opportuno approfondire in futuro.

Parole chiave: Slavia veneta, Chiesa, Arcidiocesi di Udine, clero, storiografia, 1918–1956

Raziskovalcu zgodovinopisja o dogajanju na verskem in cerkvenem področju v (slovenski) Benečiji¹ v prvi polovici 20. stoletja se uvodoma postavlja metodološko vprašanje, kaj naj upošteva pod oznako "zgodovinopisje". Mar sem sodijo na primer domoznanske publikacije, osebna pričevanja, pripovedi iz prve roke ali moralno prizadeto ter narodno-politično angažirani sestavki? Kam naj, denimo, uvrstimo knjigo Rod za mejo (Špekonja, 1954), ki jo je leta 1954 pod psevdonimom Hinko Špekonja napisal in izdal v Trstu živeči cistercijski pater Metod Turnšek in ki ob domoznanskem kramljanju v slogu akcijske spomenice postreže z informacijami iz prve roke o razmerah v prvih letih po drugi svetovni vojni, o katerih sam pravi, da jih je dobil neposredno od Ivana Trinka, in ki se presenetljivo ujemajo z ugotovitvami mnogo kasnejših zgodovinskih raziskav? In kam naj uvrstimo obsežen raziskovalni opus Faustina Nazzija (Nazzi, 1994; 1995; 1997; 2004; 2008), ki po bogastvu znanstveno-kritičnega aparata in obsegu odkritih in predelanih izvirnih dokumentov za cerkveno zgodovinopisje Benečije 20. stoletja predstavlja temelj, iz katerega bo moral črpati vsakdo, ki se bo želel v prihodnje soočiti s to tematiko, a čigar slog pisanja bi glede na moralno prizadetost in ogorčenje, ki ga zaznamujeta, sodil mestoma prej k pamfletu kot h klasični historiografiji?

Oba navedena primera bi proučevalcu zgodovinopisja narekovala, naj k obravnavi tovrstne literature pristopa s primernim kritičnim čutom. Toda po drugi strani bi brez upoštevanja tako zastavljenega pisanja zgodovinske literature o verskem in cerkvenem dogajanju v Benečiji med leti 1918–1954 ostalo bore malo. Ko preteklost še traja, nosi tudi njeno raziskovanje sledove zavzetosti, prizadetosti in ranjenosti. Skoraj neizogibno je zato, da se obstoječa literatura o tej tematiki predstavi celovito, vključno s tistim njenim delom, ki sicer z znanstvenega zornega kota ne bi sodil v ožjo kategorijo zgodovinopisja, ki pa se po vsebinski strani vendarle odlikuje po tehtnosti in resnem ter celovitem pristopu.

Glavnina obstoječih spisov o dogajanju na cerkvenem področju v Benečiji med letoma 1918 in 1954 je osredotočena okoli stopnjevanja protislovenskega pritiska vse do fašistične prepovedi slovenske besede pri bogoslužju in krščanskem nauku iz leta 1933 (Klinec, 1979, 79–80) ter okoli dolgoročnih, tudi povojnih posledic, ki so s to prepovedjo povezane. Ko je v sestavkih o verski in cerkveni zgodovini Videmske nadškofije Benečija omenjena kot neki specificum, so v veliki večini primerov kot razlog te specifičnosti navedene ali omenjena prepoved ali njene dolgoročne posledice. Skratka, če je Benečija kot taka v zgodovinopisju navzoča, je to zaradi svoje jezikovne in kulturne različnosti glede na prevladujoče jezikovno in kulturno okolje znotraj cerkveno-upravnih in političnih meja Videmske nadškofije in italijanske države, v okvir katerih to zemljepisno področje sodi vse od leta 1751² oz. 1866³. In če se ocene zgodovinarjev o tem, kako se je cerkvena

1 Benečija je skupen izraz za območje, ki obsega porečje Nadiže, Tera in Rezije, in ga v glavnem naseljuje slovensko prebivalstvo. V upravnem pogledu sodi danes v okvir Videmske pokrajine. Pod Videmsko pokrajino spada sicer tudi Kanalska dolina, kjer je ravno tako prisotna slovenska manjšina. Vendar pa se zgodovina Kanalske doline, zlasti za obdobje pred 1918, v precejšnji meri razlikuje ob beneške in ni predmet pričujoče raziskave.

2 Tega leta je bila ustanovljena Videmska škofija.

3 Tega leta je bila Benečija priključena Kraljevini Italiji.

hierarhija na to različnost odzivala, deloma razhajajo, pa je ni zgodovinske razprave, ki bi jo izrecno zanikala.⁴ Zavest o obstoju posebne teritorialne, jezikovne, kulturne in verske enote, ki jo obsega pojem "Benečija", je torej veliko zgodnejša od uveljavitve spoznanja, da je treba to enoto kot tako tudi ščititi in varovati.

Neposredna posledica te izhodiščne ugotovitve je, da se obstoječa literatura o cerkvenem dogajanju v Benečiji v prvi polovici 20. stoletja skoraj v celoti krije z narodno- ali cerkveno-politično. Osrednja vprašanja, ki jih obdeluje, so namreč v glavnem povezana z odnosom italijanske države do slovenske jezikovne skupnosti, poskusi uveljavljanja oz. omejevanjem slovenskega jezika v cerkvi, z vlogo slovenske narodnozavedne duhovščine. To je seveda po eni strani razumljivo, saj je bilo tudi v verskem in cerkvenem življenju tega področja v prvi polovici 20. stoletja in še čez narodno-jezikovno vprašanje nedvomno osrednjega pomena, po drugi strani pa to pomeni, da so drugi vidiki te preteklosti še malo ali sploh niso raziskani. Če je zvestoba beneških duhovnikov do slovenskega domačega jezika doživela ne le marsikatero zgodovinsko obdelavo, ampak tudi znamenito literarno prepesnitev,⁵ pa malo ali nič vemo na primer, kakšni so bili njihovi prijemi na pastoralnem področju, kakšna je bila verska, teološka in socialna vsebina njihovega nauka, kako je bila nastavljena njihova homiletika, kako so presojali temeljne pastoralne in teološke izbire in dileme svojega časa itd. Prav tako malo raziskano je na primer tudi vprašanje, kako so socialne in gospodarske spremembe, ki so v dvajsetem stoletju tako usodno zarezale v beneško družbeno tkivo, vplivale na vernost beneških ljudi, na njihov odnos do cerkvene strukture, tradicionalnih vrednot, ljudskih običajev in oblik ljudske vernosti itd.

Nadaljnje metodološko vprašanje je, do kolikšne mere je v primeru preučevanja verskega in cerkvenega dogajanja v Benečiji slovensko zgodovinopisje mogoče ločevati od italijanskega. Najprej naj opozorim, da jezikovni medij nikakor ni merodajen za "narodnostno" razvrstitev obstoječe zgodovinske literature o Benečiji. To, da njen večji del izhaja v italijanščini, ne pomeni, da smemo v tem jeziku objavljena zgodovinska dela kar prišteti k "italijanskemu" zgodovinopisju. Slovenski Benečani sami, med njimi tudi mnogi duhovniki, namreč veliko pišejo in objavljajo v italijanščini, sorazmerno prav gotovo več kot Slovenci na Goriškem in Tržaškem. To je tudi razumljivo. Vse do osemdesetih let 20. stoletja v Benečiji ni bilo nikakršne možnosti slovenskega šolanja in izobraževanja. Domače bralce in primeren javni odziv je bilo torej mogoče doseči le s publikacijami v italijanščini. Šele z odpiranjem meja, povečanim čezmejnim sodelovanjem, zlasti pa z razvojem slovenskega oz. dvojezičnega šolstva se slovenščini tudi v Benečiji nakazujejo nove možnosti razvoja. Pa tudi če ne glede na jezikovni medij zgodovinopisje vendarle poskusimo razvrstiti v "slovensko" in "italijansko", bomo ugotovili – če seveda odmislimo zavestno zavajajoče psevdogodovinske članke v dnevnem časopisju in se omejimo na pisanje, ki se kljub različnim odtenukom vsaj ne postavlja proti temeljnim zgodovin-

4 Še danes nasprotniki priznanja slovenskega značaja Benečije to delajo v imenu njene domnevne "praslovenskosti", s čimer seveda le potrjujejo to, kar zanikujejo.

5 Mišljen je Bevkov roman Kaplan Martin Čedermac, ki je pod psevdonimom Pavle Sedmak izšel leta 1938 v Ljubljani.

skim razvidnostim –, da je med njima stičnih točk več kot razhajanj. Skupna jima je že osnovna ugotovitev, da pripada Benečija slovenskemu jezikovnemu prostoru ter da je s prepovedjo slovenske besede v prvi polovici stoletja italijanska država kršila temeljne človeške pravice pripadnikov slovenske jezikovne skupnosti. Različne ocene posameznih zgodovinarjev ne zadevajo tega osnovnega dejstva, ampak kvečjemu presojo okoliščin, vzrokov in posledic, odziva cerkvene hierarhije nanje itd., kar bom v nadaljevanju skušal pokazati na stvarnih primerih.

Pogled na literaturo o veri in Cerkvi v Benečiji med letoma 1918–1954, ki so jo proizvedli Slovenci v Italiji, nam pove, da glavnino tovrstnega gradiva sestavljajo članki, pričevanja in krajši biografski očrti, ki so v povojni dobi redno izhajali v njihovem periodičnem tisku, zlasti v Trinkovih koledarjih, Koledarjih Goriške Mohorjeve družbe, Jadranskih koledarjih, v zbornikih s Študijskih dnevov Draga, pa tudi v tednikih in štirinajstdnevnikih Matajurju, Novem Matajurju in Domu. Gre za mnogokrat pričevanjsko ali memoarsko in angažirano zastavljene prispevke, včasih brez znanstvenih pretenzij, priložnostne sestavke, spominske brošure, katerih vsebina zaobjema obilico področij, od osebnih poklonov Čedermacem preko anekdot, krajših biografij in nekrologov do etnografskih zaznamkov, ki pa marsikdaj vsebujejo podatke, ki so dragoceni tudi za zgodovinarja. Spet drugič so tovrstni prispevki znanstveno dokumentirani, a izrazito monografski. Skratka, obilno gradivo, katerega resnična vrednost se utegne izkazati šele tedaj, ko bo zgodovinar posamezne drobce povezal v celoto in jim ob soočenju s širšim dogajanjem ter arhivskimi viri pripisal pomen, ki se ne bo omejeval na posamezno osebnost ali posamezni dogodek, ampak se bo dvignil na raven celovitega razumevanja obdobja. Pomembna zbirka že zbranih podatkov, zlasti biografij duhovnikov, bo za prihodnjega zgodovinarja Benečije tudi Primorski slovenski biografski leksikon, ki je pri Goriški Mohorjevi družbi izhajal od leta 1974 do 1994 (PSBL, 1974–1994).

Tudi skrb za osvetlitev lika Ivana Trinka (1863–1954), duhovnika, ki je s svojo osebnostjo in svojim delovanjem pomembno prispeval, da se je slovenstvo v Benečiji v 20. stoletju sploh ohranilo, je bila do danes doma predvsem med Slovenci v Italiji. Prvi tovrstni zbornik je pri Gregorčičevi založbi izšel že leta 1946 (Trinkov zbornik, 1946), kasneje je bilo Trinku posvečenih tudi več znanstvenih simpozijev vse do posveta, ki je leta 2004 potekal v Špetru (mons. Ivan Trinko, 2006). Tudi pri rimskem simpoziju o Trinku, ki ga je leta 1985 priredila Slovenska bogoslovna akademija (Trinkov simpozij, 1985), so bili med sodelujočimi znanstveniki pretežno Slovenci iz Italije, kar v precejšnji meri velja tudi za zbornik, ki ga je leto kasneje uredil tržaški zgodovinar Pietro Zovatto (Zovatto, 1986). Seveda se v teh primerih zgodovinski prispevki prepletajo z literarnimi, filozofskimi, jezikoslovnimi in glasbenimi analizami, ki sicer nimajo neposredne historiografske vrednosti, ki pa zgodovinski stroki preko komparacije z drugimi področji omogočajo oblikovanje interpretativnih hipotez. Glede na to, da je bil Ivan Trinko po poklicu duhovnik in da je neposredno posegal v družbeno in politično življenje svojega časa, cerkveno zgodovinopisje mimo poznavanja njegovega lika ne more.

Ves periodični tisk, ki ga izdajajo Slovenci v Benečiji, in ne le verska glasila, posveča dogajanju na cerkvenem področju in tudi cerkveni zgodovini sorazmerno veliko pozornost. Glede na središčno vlogo cerkvene skupnosti pri ohranjanju kulturne in jezikovne identitete v tistih krajih je to tudi razumljivo. O tem sta v Novem Matajurju in drugod veliko pisala na primer Viljem Černo in Pavel Petričič. V istem časopisu je v nadaljevanjih izhajala tudi razprava Faustina Nazzija o zatrtju slovenske besede v beneških cerkvah leta 1933, ki je kasneje izšla v knjižni obliki (Nazzi, 1995). Še posebej sistematično pa verske in cerkveno-zgodovinske vidike beneške preteklosti goji verski list *Dom*, ki je kot župnijsko glasilo začel izhajati leta 1965, od leta 1982, ko so beneški duhovniki v Čedadu ustanovili istoimensko združeno založbo,⁶ pa izhaja kot petnajstdnevnik. V listu se izpod peresa raznih avtorjev, izmed katerih naj omenim na primer Giorgia Banchiga, Riccarda Ruttarja, Marina Qualizzo, Tarcisia Venutija in Boža Zuanello, redno vrstijo zgodovinske črtice, ki osvetljujejo beneško preteklost, zlasti z zornega kota verske in cerkvene zgodovine.

Toda dejavnost zadruge *Dom* (danes *Most*) se ne omejuje na izdajanje časopisa, ampak skrbi tudi za objavo zgodovinskih knjižnih izdaj. Med le-temi so leta 1985 izšli tudi Cuffolovi dnevnik, eden od temeljnih dokumentov za cerkveno zgodovino Benečije med leti 1938 in 1946 (Cuffolo, 1985). Poseben poudarek pa zaslužita dve publikaciji, ki izstopata po osredotočenosti na tematiko in obdobje, ki je predmet pričujočega prispevka.

Prva je zbornik s simpozija, ki ga je decembra 1983 v Špetru organiziralo Kulturno društvo Studenci z naslovom *Cattolici e questione slovena in provincia di Udine* (Cattolici, 1983), katerega namen je bil po eni strani ta, da bi tedaj vodilno politično silo v državi in tudi v Benečiji, Krščansko demokracijo, pripravil do bolj širokosrčne manjšinske politike, po drugi pa, da bi problematiko Benečije postavil v širši okvir krščanskega ovrednotenja jezikovnih manjšin, zlasti v luči enciklike papeža Janeza XXIII. *Pacem in terris* in II. vatikanskega koncila. Osrednja zgodovinska prispevka sta na simpoziju prebrala duhovnika Angelo Cracina in Pasquale Guion.⁷ Prispevka se sicer ne naslanjata na pisne vire, predstavljata pa najtemeljitejšo, najcelovitejšo in z osebnimi izkušnjami podprto pričevanje o oviranju in zatrtju slovenskega jezika v Benečiji pod fašizmom ter o težavah, s katerimi so se beneški duhovniki soočali tudi po vojni v svojih prizadevanjih, da bi jim bila pravica uporabe slovenščine v pastoralnem delu in bogoslužju ponovno priznana, kar se je dejansko zgodilo šele leta 1976 z nastopom nadškofa Alfreda Battistija.

Druga je odmevna monografija z naslovom *Gli anni bui della Slavia* izpod peresa Boža Zuanelle (pseudonim NAZ) ter s spremno besedo Marina Qualizze, ki je najprej izhajala v nadaljevanjih v *Domu*, v knjižni obliki pa je zagledala luč sveta leta 1996 (NAZ, 1996). Knjiga sloni delno na primarnih virih (arhiv divizije Osoppo, ki ga hrani videmsko semenišče), delno pa na periodičnem tisku in razčlenjeno prikazuje delovanje tajnih paravojaških organizacij, ki so zlasti v prvih povojnih letih v Benečiji rovarile proti domnevni

6 Zadrugo *Dom* je leta 1998 zamenjala zadruga *Most*.

7 Angelo Cracina (1899–1992) in Pasquale Guion (1909–2002) sta bila tako za časa fašizma kot po drugi svetovni vojni med najbolj izpostavljenimi slovenskimi duhovniki v Benečiji in kot taka tarča številnih napadov italijanskega šovinizma, pa tudi škofjskih oblasti.

slovanski oz. slovenski nevarnosti ter v krajevni družbi netile narodnostne napetosti. S cerkveno zgodovino je publikacija tesno povezana zato, ker so bili ravno domači duhovniki glavna tarča omenjenih protislovenskih akcij. Dve leti kasneje je knjiga, zaradi katere sta se morala Zuanella in Qualizza zagovarjati tudi na sodišču, izšla tudi v slovenskem prevodu (NAZ, 1998). To delo zasluži posebno pozornost iz dveh razlogov: najprej zato, ker nazorno pokaže, kako se je neprijazen, mestoma celo sovražen odnos do slovenščine in do slovenskih duhovnikov v Benečiji podaljšal daleč v povojni čas. Prizori, kakršne še v petdesetih letih predstavljajo na primer oboroženo spremstvo na škofovih pastoralnih obiskih v beneških vaseh ali prekinitev slovenskega govora na Trinkovem pogrebu ali pa policijske preiskave na domu duhovnika Guiona, si je bilo tedaj med Slovenci na Tržaškem in Goriškem težko predstavljati. Drugič pa je bila knjiga povod za široko debato med akterji takratnega dogajanja in zgodovinarji o vlogi, ki so jo po vojni odigrali nekdanji borci divizije Osoppo, s čimer se je v italijanski javnosti poglobila tudi razprava o medvojnem dogajanju med leti 1943 in 1945.⁸

Osrednji slovenski prostor po mnenju jezikoslovca in glasbenika Pavleta Merkuja, med Slovenci v Italiji nedvomno največjega poznavalca Benečije, tej najzahodnejši s Slovenci naseljeni pokrajini namenja premajhno pozornost. Ta ugotovitev nemara velja – ali je do nedavnega veljala – tudi za zgodovino, za cerkveno zgodovino še posebej. Seveda je glede na versko in cerkveno zgodovino treba upoštevati, da v času realnega socializma slovenske državne institucije temu zornemu kotu niso posvečale posebne pozornosti. Zvesto, skoraj ljubkovalno odkrivanje beneške zemlje in njene verske zgodovine je bilo tako prepuščeno posameznim entuziastom, zlasti v katoliškem periodičnem tisku. Eden od teh je bil na primer briški narečni pesnik Ludvik Zorzut (1892–1977), ki je skoraj vsako leto v Koledarju Mohorjeve družbe iz Celja objavil kak drobec iz preteklosti Benečije in njenih Čedermacev.⁹

V zvezi z versko in cerkveno zgodovino Benečije 1918–1954 je osrednji slovenski prostor prispeval predvsem nekaj sintetičnih pregledov, osredotočenih okrog boja za potrditev pravic slovenščine v cerkvi. In ker se v jezikovnem in kulturnem pogledu v tej pokrajini svetna zgodovina neločljivo prepleta z versko in cerkveno, smemo tudi tiste sinteze, ki so splošno zgodovinskega značaja, večinoma upoštevati tudi s cerkveno-zgodovinskega stališča. Med le-temi je najstarejša in najbolj natančna nemara Kratek oris zgodovine Benečije, ki ga je leta 1980 za Celjsko Mohorjevo družbo prispeval zgodovinar Marijan Breclj v spremni besedi k ponatisu Trinkovega prikaza Beneške Slovenije in Rezije iz leta 1898 (Breclj, 1980). Brecljev spis odlikuje bogata bibliografija, ki jo bodo raziskovalci s pridom uporabljali tudi v prihodnje.

8 Ob Zuanelli je vlogo desničarskih paravojaških organizacij v Benečiji raziskoval tudi Faustino Nazzi, dose-danja odkritja pa bo zgodovinska stroka v prihodnje morda dopolnila z informacijami iz državnih arhivov.
9 Za seznam Zorzutovih prispevkov glej: Breclj, 1980, 190–192.

Zanimivo, da Zgodovina Cerkve na Slovenskem, ki je pri Celjski Mohorjevi družbi izšla leta 1991 (Zgodovina Cerkve, 1991, 222, 224), Benečijo komaj omenja. Pač pa je v okviru slovenskega cerkvenega zgodovinopisja najcelovitejši pregled razmer v Benečiji 1918–1954 izšel leta 2002 v zborniku Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga je izdala založba Družina v Ljubljani. Zanj je poskrbel Franc Rupnik, duhovnik s Tolminskega, med drugim tudi sodelavec Doma, kar seveda ni naključje. Rupnik je v njem sicer shematično, a na podlagi obstoječe literature, zlasti raziskav Faustina Nazzija, dovolj natančno opisal dolgo pot, tlakovano s težavami, prepovedmi in preganjanjem, ki jo je beneška Cerkev prehodila do priznanja pravic domačega jezika v cerkvenem življenju (Rupnik, 2002).

Pač pa je Benečija, oz. bolje rečeno njena duhovščina, deležna posebne, pa čeprav ne sistematične pozornosti v tistem segmentu slovenskega zgodovinopisja, ki se izrecno posveča osvetljevanju primorskega odpora proti fašističnemu potujčevanju, zlasti pa narodnoobrambni vlogi, ki jo je v okviru tega odpora odigrala duhovščina. V tem smislu Lavo Čermelj (Čermelj, 1965), Rudolf Klinec (Klinec, 1979), Milica Kacin-Wohinz (Kacin-Wohinz, 1990), Egon Pelikan (Pelikan, 2002) in drugi v svojo obravnavo mestoma vpletajo tudi beneške duhovnike, zlasti tiste med njimi, ki so se v prizadevanjih proti potujčevanju najtesneje povezali s stanovskimi tovariši z Goriškega in Tržaškega. V ta sklop se vključuje tudi raziskovalno delo Mire Cenčič, ki se od devetdesetih let dalje posveča raziskovanju primorskega narodnega antifašističnega odpora, zlasti TIGRA. Leta 2008, ob priliki nove izdaje Bevkovega Kaplana Martina Čedermaca, je izšla njena knjiga z naslovom Beneška Slovenija in njeni Čedermaci (Cenčič, 2008), ki v okviru osrednjeslovenskega zgodovinopisja predstavlja najbrž najcelovitejši prikaz boja za slovenski jezik v beneški Cerkvi v prvi polovici 20. stoletja. Vsekakor gre tudi v tem primeru za sintezo, in ne za raziskovalno zgodovinopisje, kajti z dokumentarne plati se tudi ta knjiga v veliki meri naslanja na že večkrat omenjenega Faustina Nazzija.

V italijanskem oz. furlanskem kulturnem prostoru zavzema za zgodovinopisje obravnavanega obdobja nedvomno najvidnejše mesto Furlanski inštitut za zgodovino odporniškega gibanja – Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, ustanovljen leta 1971 v sklopu vsedržavne istoimenske ustanove z namenom, da preuči in ovrednoti odporniško gibanje v Furlaniji med drugo svetovno vojno, a katerega raziskovalno obzorje se je v dosedanjih štiridesetih letih delovanja razširilo in zajelo tudi druge vidike sodobnega dogajanja, vključno z verskim in cerkvenim. V dolgem seznamu zgodovinskih razprav, objavljenih pod okriljem Inštituta bodisi v vsakoletnem zborniku Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione bodisi v drugih serijskih in priložnostnih publikacijah, jih nekaj posega tudi na cerkveno-zgodovinsko področje ter obrobno tudi na Benečijo. Pri tem se dotikajo zlasti dveh vidikov, in sicer odnosa odporniških gibanj do nacionalnega vprašanja v Benečiji in s tem v zvezi domače duhovščine ter odnosa videmskih nadškofov Anastasia Rossija (1910–1927) in Giuseppa Nogare (1927–1954) do fašizma in še posebej do fašističnega izganjanja slovenske besede iz beneških cerkva.

O medvojni problematiki, partizanskem gibanju ter cerkveni hierarhiji na straneh zbornika *Storia contemporanea in Friuli*, delno tudi kot pričevalec, razpravlja zlasti Aldo Moretti (1909–2002), duhovnik, profesor teologije, med vojno ustanovitelj partizanske brigade Osoppo. Natančno opisuje tudi partizansko gibanje v Benečiji, pri čemer se ograjuje od enačenja partizanstva in jugoslovanstva na eni strani ter fašizma in italijanstva na drugi. Pri tem pa slovensko duhovščino le omenja, in sicer s poudarkom na njenem antifašizmu. Ni pa v njegovem pisanju (Moretti, 1975; Moretti, 1977) pavšalnih obtožb na račun njenega domnevnega filokomunizma in filojugoslovanstva, kakršnih je po drugi svetovni vojni mrgolelo v dnevnem tisku.

Od devetdesetih let dalje se v publikacijah Inštituta ob odporniški tematiki pojavljajo tudi razprave z bolj izrazito cerkveno-zgodovinsko poanto, o čemer pišejo na primer Elpidio Ellero (Ellero, 1992; Ellero, 1993; Ellero, 1996), Guglielmo Pellizzoni (Pellizzoni, 2005), Liliana Ferrari (Ferrari, 1997; Ferrari, 2006) in drugi. Dela teh avtorjev slonijo v veliki meri tudi na primarnih virih: videmskem nadškofijskem arhivu, državnem arhivu v Vidmu, župnijskih kronikah in arhivih, arhivih stranke Krščanske demokracije in Katoliške akcije itd. V njihovih spisih se Benečija pojavlja bolj obrobno, v najboljšem primeru so ji posvečena posamezna poglavja, in to večinoma z vidika njenega jezikovno-kulturnega specificuma. Zgodba o boju za slovenski jezik je deležna svoje potrditve, podprte tudi z zornega kota raziskovalcev, ki preteklosti ne preučujejo nujno s stališča slovenske narodnoobrambne miselnosti. O drugih vprašanih smemo sklepati per negationem: iz mnogih analiz je namreč razvidno, da je v družbenem pogledu – tu z ozirom na specifično tematiko mislim na razvoj modernejših verskih gibanj, uveljavljanja evropskih teoloških in duhovnih tokov – Benečija, podobno kot druga gorata območja Videmske nadškofije, ostajala nekje na robu dogajanja. Na to kaže na primer nizko število omemb beneških vasi med kraji, v katerih je v obravnavanem obdobju prišlo do pomenljivejših, omembe vrednih dogodkov in okoliščin.

Samostojno, od uradnih institucij in raziskovalnih ustanov neodvisno je zgodovinsko delo Faustina Nazzija, avtorja, ki je v preučevanju verske in cerkvene zgodovine 20. stoletja v Benečiji prispeval do zdaj nemara največ. Benečiji, in še posebej prepovedi slovenske besede v beneških cerkvah, je posvetil vrsto samostojnih knjižnih izdaj. Nazzi je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja sodeloval z Inštitutom za zgodovino odpornišva, kasneje pa so njegove izjemno dokumentirane, a obenem idejno angažirane knjige izšle pri založbah furlanskega avtonomističnega gibanja *La Patrie dal Friul* ter *Glesie Furlane* ter pri slovenski založbi *Lipa* v Čedadu. Značilnosti njegovega sloga bom obravnaval kasneje, moram pa poudariti, da je med vsemi do sedaj obravnavanimi avtorji Nazzi nedvomno najbolj temeljito pregledal videmski nadškofijski arhiv in v njem odkril vrsto dokumentov, mimo katerih prihodnje zgodovinopisje ne bo moglo. Zgodba o prepovedi slovenske besede iz leta 1933, ki smo jo v glavnem poznali le iz pripovedi njenih udeležencev, se v Nazzijevih knjigah utemeljuje iz obilno citiranih škofijskih in vatikanskih dokumentov. Njegova pripoved seže tja v petdeseta leta in predstavlja dopolnitev raziskave o povojnem protislovenskem rovarjenju, ki jo je v *Gli anni bui della Slavia* nastavil Božo Zuanella. Nazzijev opus predstavlja pregled verskega in cerkvenega dogajanja v Benečiji v prvi polovici 20. stoletja, s katerim se po celovitosti, natančnosti,

dokumentiranosti ne more primerjati delo nobenega drugega ne slovenskega ne italijanskega raziskovalca.

Iz pregleda obstoječega zgodovinopisja izhaja najprej zanimivo spoznanje, in sicer da so bili mnogi – morda celo večina – njegovi avtorji tudi sami akterji dogajanja, ki ga opisujejo. Njihov pristop zato neizogibno niha med pričevanjskim in dokumentarnim. Zaradi kočljivosti obravnavane tematike in zaradi dejstva, da so se šele pred dobrimi dvajsetimi leti odnosi italijanskih oblasti do slovenske manjšine začeli v Benečiji mehčati, zato ne preseneča, da sodi dober del obstoječe zgodovinske literature v sklop t. i. angažiranega, tendenčnega zgodovinopisja, kateremu sicer večinoma ne gre odrekati resnega in z dokumenti utemeljenega pristopa, ki se pa po svoji naravi nekako bolj kot v historiografski vključuje v aktualni družbeno-politični diskurz. Ta ugotovitev velja bodisi za mnoge Čedermace, ki so v svojem življenju sami prijeli za pero, bodisi za nekatere furlanske oz. italijanske protagoniste dogajanja, kakršen je bil na primer duhovnik in zgodovinar Aldo Moretti. Ob preučevanju biografij do zdaj omenjenih zgodovinarjev pa bomo tudi za nekatere druge ugotovili njihovo vsaj posredno soudeleženo pri preučevanju dogajanja. Franc Rupnik je na primer kot dušni pastir deloval na Tolminskem in Kobariškem ob meji z Benečijo in je s svojimi sobraty onstran meje vzpostavil stanovske in prijateljske vezi. Guglielmo Pellizzoni, avtor študije o nadškofu Nogari, ki vključuje tudi poglavje o vprašanju slovenščine v Benečiji, je bil aktiven v odporiškem gibanju, po vojni pa se je z obravnavanimi vprašanji soočal kot politik na Videmskem itd.

Še bolj izrazito se od standardnega zgodovinopisnega koncepta oddaljujejo razprave Faustina Nazzija. Le-te predstavljajo primer izrazito angažiranega, moralno prizadetega, mestoma črno-belega pisanja, ki meji na pamflet, katerega polemična ost je naperjena proti demokrščanskemu političnemu kompromisarstvu, zlasti pa proti cerkveni hierarhiji ter njeni domnevni strahopetnosti ter klečeplazenju pred fašizmom in šovinističnim nacionalizmom. Avtor se v svojih spisih odločno postavlja na stran beneške duhovščine, a niti njej ne prizanese v celoti, saj ji očita, da se je tudi ona v določenem trenutku zaradi ljubelega miru in materialnih kompenzacij strogo načelnemu pristopu odpovedala in, tako Nazzi, da je cena te popustljivosti njeno izginotje, čemur naj bi bili priča danes (Nazzi, 1997, 410). Toda to še ni vse. Nazzijev zgodovinski pogled na Benečijo se namreč vključuje v neko širšo, z osebnimi izkušnjami podprto vizijo, ki jo pogojujejo odpor do hierarhične institucionalnosti ter zavzemanje za to, kar on imenuje evangeljska Cerkev, kar v celoti predstavlja primer fascinantnega in vznemirljivega sporočilnega pisanja, ki pa se seveda odmika od klasičnih historiografskih vzorcev.

Skratka, priča smo vse prej kot papirnatemu in akademskemu zgodovinopisju, katerega osnovni motiv ni le odkrivanje preteklosti, ampak tudi želja po potrditvi oz. obratno lastnega življenjskega poslanstva, po soočanju z vprašanji, ki niso le preteklost, ampak pogojujejo tudi sedanjost. Ne gre, da se razumemo, za to, da bi tovrstna dela kakor koli razvrednotili, ampak za ugotovitev o do danes prevladujočem pristopu, ki ni nujno edini mogoč in ki ga bo morda z umiritvijo nacionalnih trenj v prihodnje mogoče preseči.

Potem ko je postavljena ta premisa, moramo poskusiti odgovoriti na vprašanje, do kakšne mere je obstoječe zgodovinopisje osvetlilo versko in cerkveno dogajanje v Benečiji med letoma 1918 in 1954. Trditi smemo, da je osrednji dogodek iz tega časa in prostora, namreč prepoved slovenske besede v beneških cerkvah leta 1933, primerno raziskan in, zlasti po zaslugi Faustina Nazzija, tudi podprt z dovolj izčrpnim dokumentarnim gradivom, zlasti iz nadškofijskega arhiva. Na tem področju smemo kakšno nadaljnjo dopolnitev pričakovati morda iz državnih arhivov in iz na novo odprtih vatikanskih fondov, medtem ko je pričevanjska stran že zaradi vse večje časovne oddaljenosti po vsej verjetnosti izčrpana. Tu niti ni večjih razlik med zgodovinarji v ugotovitvi, da je bil odziv cerkvene oblasti, v prvi vrsti nadškofa Nogare pa tudi vatikanskega državnega tajništva na fašistični poseg šibek in neprimeren. Razliko je opaziti v presoji stopnje omenjene šibkosti. Tu gremo od apologetske prizanesljivosti, kakršno zasledimo na primer v izvajanjih Tarcisia Venutija (Venuti, 1980; Venuti, 1997), preko bolj verodostojne ocene o Nogarovi "šibkosti", kakršna izhaja na primer iz obširne analize Elpidia Ellera (Ellero, 1992; Ellero, 1993) ter že omenjenega Guglielma Pellizzonija (Pellizzoni, 2005), vse do ostrih in nepreklicnih sodb, ki jih vsebujejo pričevanja beneških duhovnikov in že omenjena dela Faustina Nazzija.

Negativne ocene Nogarovega odnosa do beneških duhovnikov razen obdobja fašizma zadevajo tudi povojni čas, ko naj bi nadškof – po mnenju duhovnikov samih in Nazzija – sicer nastopil v njihovo obrambo, a premalo energično in prepričljivo. Kot primer tovrstnega ravnanja se navadno postavlja mlačno Nogarovo obrambo podutanskega župnika Angela Cracine pred napadi nacionalističnega časopisja. V Nazzijevi interpretaciji zajema negativna sodba poleg nadškofa tudi t. i. "zmerne" kroge, v prvi vrsti nekdanjega ustanovitelja partizanskega brigade Osoppo Alda Morettija, katerega na nekem mestu označuje kot "Janusa z dvema obrazoma" (Nazzi, 1997, 291) in čigar od protislovanstva ne povsem prečiščen antikomunizem vzporeja z onim tržaškega duhovnika Edoarda Marzarija.

Tudi o škofovanju Nogarovega predhodnika Anastasia Rossija so ocene zgodovinarjev različne, pri čemer pa je zanimivo, da mu tudi najbolj navdušeni apologeti, kakršen je na primer Pasquale Margreth (Margreth, 1951), vendarle oporekajo njegov beg pred avstrijsko in nemško vojsko po padcu kobariške fronte leta 1917. Po eni strani v zgodovinopisju prevladuje mnenje, da je bil Rossi prepričan simpatizer fašizma, medtem ko naj bi bili Nogarovi profašistični izpadi bolj sad oportunitizma in taktike. V tem smislu naj bi Rossi za Benečijo gojil načrt o postopnem nadomeščanju slovenskih duhovnikov s furlanskimi, kar naj bi do določene mere prevzel tudi njegov naslednik Nogara. Po drugi strani pa se na več mestih (Ellero, 1996, 33–34; Ferrari, 2006, 289–291), tudi med nekaterimi neposrednimi akterji dogajanja (Cracina, 1964, 16), pojavlja ocena, da pa se je z razliko od Nogare Rossi vendarle zavzel za ohranitev slovenščine v pridiganju, pri nauku in v pastoralnem življenju, pri čemer naj bi okoli leta 1920 v Vatikanu pri Benediktu XV. naletel na bolj naklonjenega sogovornika kot pa njegov naslednik v tridesetih letih pri Piju XI., pa čeprav naj bi to naklonjenost nadškof pred javnostjo zamolčal.

Menim, da je vprašanje ocene zadržanja cerkvene hierarhije do prepovedi slovenske besede v beneških cerkvah, v našem primeru videmskih nadškofov Rossija in Nogare, pa

tudi najvišjega cerkvenega učiteljstva ter nekaterih predstavnikov vatikanskega državnega tajništva, na primer nadškofa Giuseppa Pizzarda, do določene mere še vedno odprto vprašanje. Oblikovanje dokončnih sodb zgolj na podlagi dobesednih navedkov, vzetih iz pisem, člankov, spomenic, nastalih v času diktature, kakor se mestoma dogaja v knjigah Faustina Nazzija ali v delih, ki po njem povzemajo gradivo in mnenja, utegne kdaj tudi zavesti. Zlasti sporno se mi zdi kar enačiti v dokumentih zapisano "zavzemanje za mehko asimilacijo" z aktivnim pristajanjem na fašistično raznarodovalno politiko, ko pa je izraz lahko v danih okoliščinah imel ravno nasprotni pomen. Ko se je pred desetletji podobna polemika razvnela okrog interpretacije dokumentov, ki so zadevali tržaško-koprskega škofa Luigija Fogarja, je tržaški zgodovinar Franco Belci pomen svojega do Cerkev in Fogarja sicer kritičnega pisanja pojasnil takole: "Da je bil Fogar prisiljen svoja stališča zagovarjati v okviru asimilacijske perspektive, ne pomeni, da je sam zagovarjal politiko asimilacije" (Belci, 1983, 45). Zdi se mi, da pri presoji dokumentov iz obdobja fašizma tudi v drugih primerih tega pojasnila ne kaže podcenjevati.

Sodobno zgodovinopisje, zlasti slovensko, na nekaterih mestih boj beneških duhovnikov proti prepovedi slovenskega jezika v cerkvah vzporeja s sočasnim narodnoobrambnim delovanjem primorske duhovščine v Istri, na Tržaškem, Goriškem in – deloma – tudi v Kanalski dolini. Vzporeditev je do določene mere seveda legitimna, saj so stiki med Benečani in ostalimi Slovenci v Italiji dejansko obstajali in nekatere pobude so duhovniki iz Benečije dejansko usklajevali s sobraty in katoliškim vodstvom na Goriškem. Ni bilo pa še predmet poglobljene analize vprašanje, do kolikšne mere sta obe stvarnosti primerljivi glede na splošno sprejeto ugotovitev, da medtem ko naj bi se v Benečiji – med ljudstvom, a tudi med duhovščino – nesporna navezanost na slovenski jezik v nekem smislu povezovala tudi z italijanskim patriotizmom, moramo za Goriško in Tržaško kakršno koli tako povezavo izključiti. Sicer pa so ta odtenek hote ali nehote prezrli tudi italijanski nacionalistični krogi, saj bi se v nasprotnem primeru v povojnih letih ne znašali nad domnevnim jugoslovanskim iredentizmom ravno v Benečiji, kjer so bili pogoji za njegov nastanek, in to kljub simpatiji posameznih beneških duhovnikov za slovensko medvojno odporniško gibanje, najmanj realni. Na ta paradoks opozarja Giorgio Banchig, ko ugotavlja, da je bil v Benečiji, "kdor se je bojeval za svobodo proti diktaturi, za pravice manjšin proti nasilju diktature", po koncu vojne "ponovno žrtev nasilja" (Banchig, 1998, 18).

Nadaljnje, še premalo pojasnjeno poglavje, ki bi utegnilo raziskovalcu nuditi kar nekaj zanimivih izhodišč, je tudi vprašanje odnosa med Benečani in Italijansko ljudsko stranko in po drugi svetovni vojni Krščansko demokracijo. Znano je, da je Ivan Trinko kot dolgoletni pokrajinski svetovalec v Vidmu tesno sodeloval s Sturzovo Italijansko ljudsko stranko. O tem so pisali Martin Jevnikar (Jevnikar, 1984), kasneje pa tudi Marino Qualizza (Qualizza, 1986) in Marko Tavčar (Tavčar, 1990), vendar je marsikaj v tej zvezi še premalo poznano in raziskano. Na primer: ali je beneška duhovščina te stike gojila tudi podtalno za časa fašizma in pa tudi, kakšni so bili po drugi svetovni vojni dejanski odnosi med katoliškimi Benečani in italijansko Krščansko demokracijo?

Vredno poglobitve bi bilo vprašanje dejanske medvojne opredelitve beneških duhovnikov do Osvobodilne fronte. Človekoljubna pomoč, ki so jo nekateri nudili beneškim partizanom, seveda še ne pove, kako so to gibanje presojali in kaj so od njega pričakovali.

Opozorim naj še na eno vrzel beneškega zgodovinopisja, in sicer na njegovo geografsko osredotočenost na Nadiške doline, za katere smemo trditi, da danes razpolagamo z obširnimi gradivom, medtem ko je za Terske doline in Rezijo, če izvzamemo nekaj sestavkov Viljema Černa (Černo, 2006) in Renza Calligara (Calligaro, 1992; Calligaro, 2006), tovrstne literature bistveno manj.

Kot že omenjeno, Benečija tudi še čaka na raziskovalce, ki bi ob že naštetih pristopih cerkveno zgodovino slovenske Benečije prve polovice 20. stoletja vzeli v pretres tudi z vidika samega verskega, z družbeno preobrazbo povezanega razvoja, z vidika cerkveno-pravne¹⁰ in cerkveno-upravne politike, vzgoje in kulture krajevne duhovščine, njenega odnosa do modernosti, vernosti prebivalstva ter procesa sekularizacije itd. Skratka, sodobni pristop do obravnave verskega in cerkvenega dogajanja od zgodovinarja zahteva, da preraste miselnost angažiranega bojevnika za stvar ter narodno-politični vidik obravnavanega vprašanja dopolni z analizo dogajanja na duhovni, verski, npravstveni in kulturni ravni. Benečija naj pri tem ne bo izjema.

THE HISTORIOGRAPHY OF ECCLESIASTICAL MATTERS IN THE VENETIAN SLOVENIA FROM 1918 TO 1954

Tomaž SIMČIČ

Institute for Social and Religious History in Gorizia, Via del Seminario 7, 34170 Gorizia, Italia

e-mail: tomazsimcic@alice.it

SUMMARY

The purpose of this paper is to study the existing historical literature on religious and ecclesiastical situations in Venetian Slovenia in the period between 1918 and 1954. After discussing some methodological dilemmas, in the context of which the paper emphasises the necessity for considering the works taking a classic historiographical approach as well as written documents that deviate from these patterns in terms of their purpose or style, the paper offers the most comprehensive information on all available literature from historical novelettes and papers to more demanding monographs and discussions. Regardless of the used language medium, these works are distributed in three categories: living abroad, the central Slovenian area and the Italian-Friuli area. Along with authors, the paper also considers institutions and publishing houses which have dedicated special attention to the discussed topic, whereas the contribution of cultural institutions of Slovenes in the Venetian region as well as the Friulian Institute for the History of Liberation Movement are also emphasised. The paper emphasises the fact that in the mentioned period all three categories of writers focus on the fascist prohibition of the Slovene word from 1933 as well as its short- and long-term consequences. Historians all agree on

¹⁰ Za kratek pregled cerkveno-pravne umeščenosti slovenskih vernikov v Videmski nadškofiji v povojnem obdobju prim.: Simčič, 2004, 349–352.

the assessment of these events, any differences apply to the assessment of circumstances and nuances in valuing the retention of ecclesiastical authorities, especially archbishops Anastasio Rossi and Giuseppe Nogara. Here the author points out that the literal understanding of statements in archived documents of a historian can mislead the readers, which can also apply for the uncritical parallelism of events in the Venetian Church and the Church of Primorska region during fascism and WWII. In the last part the paper shows some common features of the discussed literature, whereas its expressed national and political engagement is emphasised, which can be the consequence of the fact that the national situation in Venetian Slovenia began to normalise as late as in the 1990s. It is therefore no wonder that literature on Venetian Slovenia from 1918 to 1954, except researches that base on archived sources, is mostly rich in statements of direct stakeholders, which include almost the majority of discussed writers. Among the available sources available until today, the Udine diocesan archives as well as some other parochial archives have been processed. Another source of information is also the material kept by the Central National Archives in Rome and the Archives of the Vatican Secretary of State. In the author's opinion, the task of future historians is to discuss the hitherto neglected pastoral, moral, social and cultural aspects of the discussed topic as well as national and political aspects.

Key words: Venetian Slovenia, Church, Archdiocese of Udine, clergy, historiography, 1918–1956

VIRI IN LITERATURA

Dom: kulturno verski list. Čedad - Videm, Most piccola società cooperativa, 1965–.

Jadranski koledar. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1952–.

Koledar Goriške Mohorjeve družbe. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 1924–.

Koledar Mohorjeve družbe. Celje, Mohorjeva družba, 1956–1972.

Matajur: glasilo Slovencev v Videmski pokrajini. Čedad, 1950–1973.

Mohorjev Koledar. Celje, Mohorjeva družba, 1973–.

Novi Matajur: tednik Slovencev Videmske pokrajine. Čedad, Založništvo tržaškega tiska, 1974.

Storia contemporanea in Friuli. Videm, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 1971–.

Študijski dnevi. Draga. Trst, Društvo slovenskih izobražencev, Mladika, 1969–.

Trinkov koledar. Špeter – Čedad, Zadruga Lipa, Kulturno društvo "Ivan Trinko", 1953–.

- Banchig, G. (1998):** 50 let po podpisu mirovnega sporazuma. V: Med Slovenijo in Evropo. Zbornik Drage 1997. Trst, Mladika, 15–43.
- Belci, F. (1979):** A proposito di un recente saggio su mons. Fogar. *Qualestoria*, VII, 2, 44–45.
- Brecelj, M. (1980):** Beneška Slovenija in Rezija. Kratek oris. V: Trinko, I.: Beneška Slovenija. Hajdimo v Rezijo. Celje, Mohorjeva družba, 97–192.
- Calligaro, R. (1992):** Zgodovinski zapisi o cerkvi v Bardu. *Trinkov koledar*, 45–49.
- Calligaro, R. (2006):** Le chiese / Cerkev. V: Avon, G.: Terska dolina / Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedi, sliki in pesmi V. Černa. Celje - Gorica, Mohorjeva družba, 321–330.
- Cattolici (1983):** Atti convegno di studio: cattolici e questione slovena in provincia di Udine: a 50 anni dalla proibizione dello sloveno nelle chiese: San Pietro al Natisone, 17 dicembre 1983. Špeter, Cras di Pulfero - Società Cooperativa Editrice Dom.
- Cenčič, M. (2008):** Beneška Slovenija in njeni Čedermaci. Škofije, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske.
- Cracina, A. (1964):** Il Giubileo sacerdotale d'oro del M.R. Don Pietro Cernoia parroco di Brischis (Pulfero). S. Leonardo, Župnija.
- Cuffolo, A. (1985):** Moj dnevnik. La seconda guerra mondiale vista e vissuta nel focolaio della canonica di Lasiz. Čedad, Società Cooperativa Editrice Dom.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Černo, V. (2006):** Vikariat Slovencev iz Terske doline (Vicariatus Sclaborum). V: Avon, G.: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedi, sliki in pesmi V. Černa. Celje - Gorica, Mohorjeva družba, 71–85.
- Ellero, E. (1992):** Giuseppe Nogara arcivescovo di Udine durante il pontificato di Pio XI – Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXII, 23, 87–111.
- Ellero, E. (1993):** Giuseppe Nogara arcivescovo di Udine durante il pontificato di Pio XII – Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXIII, 24, 87–158.
- Ellero, E. (1996):** S. E. Mons. Anastasio Rossi Arcivescovo di Udine dal 1910 al 1927. Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXVI, 27, 11–68.
- Ferrari, L. (1997):** Due sacerdoti e la guerra. I diari di Anton Cuffolo ed Alojzij Novak. V: Dolinar, F. M., Tavano, L. (ur.): Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj Gorica*, Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 351–362.

- Ferrari, L. (2006):** La Chiesa friulana tra dopoguerra e fascismo. V: Vinci, A. M. (ur.): Il Friuli. Storia e società, IV. Videm, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 255–318.
- Jevnikar, M. (1984):** Ivan Trinko pokrajinski svetovalec v Vidmu 1902–1923. Acta ecclesiastica Sloveniae. Ljubljana, 6, 91–136.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Mohorjeva družba.
- Margreth, P. (1951):** La figura di un grande arcivescovo (Mons. A. Anastasio Rossi). Videm, Arti grafiche friulane.
- Mons. Ivan Trinko (2006):** Dapit, R., Obit, M., Trusgnach, L. (ur.): Mons. Ivan Trinko (1863–1954): spodbujevalec spoznavanja in dialoga med kulturami – promotore della conoscenza e del dialogo tra culture. Zbornik posveta, Špeter 16. 10. 2004. Čedad, Kulturno društvo Ivan Trinko.
- Moretti, A. (1975):** Il problema delle zone di confine fra Italia e Jugoslavia nella provincia di Udine nell'ultima fase della Resistenza. Storia contemporanea in Friuli, V, 6, 94–144.
- Moretti, A. (1977):** La Slavia friulana fra Italia e Jugoslavia 1943–1945. Storia contemporanea in Friuli, VIII, 8, 13–75.
- NAZ [Zuanella, N.] (1996):** Gli Anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale. Čedad, Editrice Dom.
- NAZ [Zuanella, N.] (1998):** Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v Vzhodni Furlaniji. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Nazzi, F. (1994):** Storia religiosa nel comune di Pulfero. V: Banchig, G.: Pulfero, ambiente – storia – cultura. Pulfero, Amministrazione comunale, 175–244.
- Nazzi, F. (1995):** Il Duce lo vuole. La proibizione dello sloveno nella vita religiosa della Slavia Friulana. S. Pietro al Natisone, Lipa Editrice.
- Nazzi, F. (1997):** Alle origini della "GLADIO". Videm, La Patrie dal Friûl.
- Nazzi, F. (2004):** Chiesa e fascismo nella Slavia Friulana. Anni venti. Videm, Glesie Furlane.
- Nazzi, F. (2008):** Chiesa e fascismo nella Slavia Friulana. Anni trenta e quaranta. V: Dott. Faustino Nazzi. [Http://www.fauna31.wordpress.com/](http://www.fauna31.wordpress.com/) (19. 11. 2012).
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.
- Pellizzoni, G. (2005):** Curia arcivescovile udinese e regime fascista. Videm, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- PSBL (1974–1994):** Primorski slovenski biografski leksikon. 1980–1994. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

- Qualizza, M. (1986):** Ivan Trinko politico. V: Zovatto, P. et al.: Ricerche su Ivan Trinko. Videm, Grafiche Comino-Feletto Umberto, 119–132.
- Rupnik, F. (2002):** Cerkev med Beneškimi Slovenci. V: Benedik, M., Juhant, J., Kolar, B. (ur.): Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana, Družina, 109–126.
- Simčič, T. (2004):** Pravni položaj slovenskih vernikov v tržaški, goriški in videmski Cerkvi po letu 1945. V: Bajc, G. (ur.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 343–352.
- Špekonja, H. [Turnšek, M.] (1954):** Rod za mejo. Trst.
- Tavčar, M. (1990):** Ivan Trinko posrednik med Slovensko politično organizacijo in Sturzovo Ljudsko stranko. Gorica, Koledar Goriške Mohorjeve družbe 53–62.
- Trinkov simpozij (1985):** Trinkov simpozij v Rimu. Rim. Slovenska bogoslovna akademija v Rimu.
- Trinkov zbornik (1946):** Birsa, J., Budal, A. (ur.): Trinkov zbornik. Trst, Gregorčičeva založba.
- Venuti, T. (1980):** Corrispondenza clandestina col Vaticano. Carteggio Nogara-Montini 1943–1945. Videm, La Nuova base.
- Venuti, T. (1997):** La Chiesa udinese e l'arcivescovo Nogara. V: Dolinar, F. M., Tavano, L. (ur.): Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Gorica, Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 265–272.
- Zgodovina Cerkve (1991):** Benedik, M. (ur.): Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje. Mohorjeva družba.
- Zovatto, P. et al. (1986):** Ricerche su Ivan Trinko. Videm, Grafiche Comino-Feletto Umberto.

IL RUOLO DELL'ISTITUTO DI STORIA SOCIALE E RELIGIOSA DI GORIZIA NELLA RICERCA STORIOGRAFICA ITALO-SLOVENA

Luigi TAVANO

Istituto di Storia Sociale e Religiosa di Gorizia
Via del Seminario, 7, 34170 Gorizia, Italia
e-mail: istitutodistoriasociale@virgilio.it

SINTESI

L'Istituto di storia sociale e religiosa, sorto a Gorizia nel 1982 per iniziativa di studiosi italiani e friulani, ha realizzato uno strumento propositivo, atto anche a superare la scarsa reciproca conoscenza fra la storiografia italiana e quella slovena. Le modalità e gli esiti di questi 30 anni di lavoro si possono sintetizzare così:

la scelta di progetti di ricerca storica di comune interesse, dall'erezione della diocesi trilingue del 1751 alla complessità della diocesi bilingue dell'800 e '900;

l'amichevole collaborazione fra studiosi italiani e sloveni, sia nella scelta che nei criteri di lavoro comune;

la presenza di una ventina di storici sloveni fra i Soci dell'Istituto;

la comune progettazione di convegni, confronti e pubblicazioni, sia di carattere particolare che di interesse internazionale;

una particolare attenzione a far conoscere al pubblico italiano la realtà slovena, sia nella storia della comune diocesi che in altri aspetti socio-culturali della slovenità.

Parole chiave: storiografia comune, collaborazione, Goriziano, Italia, Slovenia, Austria

THE ROLE OF THE INSTITUTE OF SOCIAL AND RELIGIOUS HISTORY OF GORIZIA IN ITALIAN-SLOVENIAN HISTORIOGRAPHIC RESEARCH

ABSTRACT

The Institute of Social and Religious History (ISSRGO), established in Gorizia in 1982 on the initiative of Italian and Friulan historians, has carried out a proactive programme. It has also acted to overcome the lack of mutual knowledge between Italian and Slovene historiography. The modalities and results of these 30 years of work can be summarised as follows:

- the choice of historical research projects of common interest, from the establishment of the trilingual diocese in 1751 to the complexity of the bilingual dioceses of the 19th and 20th century;

- the friendly cooperation between Italian and Slovenian scholars, either in the selection or criteria work carried out in common;

- the presence of a dozen Slovenian historians among the Members of the Institute;

- the common plan of conferences, debates and publications, both of particular and international interest;

- special attention to making the reality of Slovenia known to the Italian public, either in the history of the common diocese or in other socio-cultural aspects of Slovenianness.

Key words: common historiography, collaboration, Gorizia region, Italy, Slovenia, Austria

L'affermazione di un autorevole storico regionale, non è lontana dal vero: nell'ambito socio-culturale del Goriziano, le due realtà nazionali ivi presenti avevano assunto, fra '800 e '900, come predominante modalità di convivenza, l'estraneità, anche in sede storica. Gli italiani scrivevano la propria storia e gli sloveni la loro. Soprattutto per i primi non si poteva parlare di desiderio di conoscenza reciproca, tanto meno di strumenti adeguati allo scopo.

Un tanto valeva anche per la storia socio-religiosa ed ecclesiastica; esemplifico con i tre più noti storici del clero friulano: Iginò Valdemarin, Francesco Spessot, Giovanni Battista Falzari, che nelle ricerche, fra gli anni 1920 e 1960, sembrano ignorare la realtà slovena della comune diocesi, di cui pure conoscevano la lingua.

Una reciproca ignoranza che potrebbe venire, fra l'altro, dal totalizzante predominio della cultura tedesca in sede culturale fino al primo '900, e dal clima nazionalista invalso fra le due guerre mondiali.

Si deve soprattutto al mutamento di clima culturale subentrato nel Goriziano nel secondo dopoguerra, nella generazione rieducata dall'esperienza democratica, in cui emerse la matrice universalistica propria dei cattolici, se nel Goriziano, al quasi esclusivo interesse di tipo nazionale, subentrò l'attenzione alla complessità della propria storia; fra i nativi, ricordo la personalità di Camillo Medeot (Santeusano, Pillon, 1993), e fra i maestri, la scuola storiografica di Gabriele De Rosa (Billanovich, 2011). Un pluralismo socio-culturale quello goriziano, che non aveva il carattere mercantile proprio di Trieste, ma un evidente aspetto nativo, fatto di secoli di autonomia istituzionale e di compresenze anche linguistiche, intrecciate nella convivenza globale di soggetti umani e di modalità associative.

I primi spunti dell'esigenza di passare ad interessi storiografici rispettosi di tale pluralismo, affiorano nella rivista "Iniziativa Isontina", avviata a Gorizia negli anni Sessanta e trovano spazio nell'attenzione di cinque istituzioni locali, che avevano promosso un convegno su "I cattolici isontini nel XX secolo", che vede gli interventi degli sloveni Avgust Sfiligoj, Branko Marušič e Marko Waltritsch, in un volume che esce nel 1981 a Gorizia (I cattolici, 1981).¹

Ma il passo decisivo in questo ambito storiografico venne dalla nascita dell' "Istituto di storia sociale e religiosa", costituitosi formalmente a Gorizia nel 1982, grazie alla corresponsabilità di studiosi provenienti dal mondo accademico (come Sergio Tavano

1 Nel 1982 e nel 1987 uscirono a cura dell'Istituto il vol. II. Dal 1918 al 1934 ed il vol. III. Il Goriziano fra guerra, Resistenza e ripresa democratica (1940-1947) (I cattolici; 1982; 1987).

e Fulvio Salimbeni) ed amici interessati alla ricerca storica del Goriziano (come Ettore Fabbro, Ferruccio Tassin, Italo Santeusano, Luigi Tavano).

I CRITERI DELL'ISTITUZIONE GORIZIANA

I criteri fondanti dell'Istituto furono così individuati: operare una mediazione fra la ricerca storica nazionale e quella locale: da una parte, avendo presenti i contenuti di una storia articolata sul cosiddetto "confine mobile" (per vicende secolari e per lingue); dall'altra, nell'attenzione al pubblico e non solo agli specialisti (Figure e problemi, 1998, 243-264).

Tenendo presente che "per fare storia a Gorizia non si può partire né dal Friuli né da Trieste né da Lubiana" e che più valida è la prospettiva austriaca, criterio distintivo dell'Istituto fu quello di coinvolgere nella propria specificità studiosi sloveni ed austriaci, ma non solo come ospiti occasionali ma come corresponsabili di un ruolo storiografico secondo il "Görzer-geist", vivendo creativamente un ruolo di cerniera di identità e di convivenze, e non di confini nazionali o etnici.

Acquisiti in pochi anni una ventina di Soci ordinari, dalla regione ma anche da Roma e da Lubiana, da Klagenfurt e da Milano, già dopo 15 anni di lavoro – ma, come vedremo – già valido per convegni internazionali e per collaborazioni scientifiche, nonché per una ventina di pubblicazioni, il patriarca degli storici austriaci per l'Austria interna, il prof. Johann Rainer, nel 1995 aveva inserito l'Istituto goriziano nel numero delle società storiche operanti in questa unità territoriale asburgica, con la lusinghiera dizione: "In neuerster Zeit erhielten die historischen Forshungen in Görz neue Impulse Istituto di storia sociale e religiosa gegründet" (Figure e problemi, 1998, 265-270). Un bell'augurio di fronte alla secolare tradizione della Vereine stiriane e carinziane e delle associazioni ora comprese nella Zveza zgodovinskih društev slovena.

Restando così al tema di questo Convegno, cioè i rapporti italo-sloveni nella vita dell'Istituto, indico anzitutto le principali modalità di questa nuova stagione storiografica realizzata dalla piccola Gorizia: Istituto, che con tutti i suoi limiti, risulta oggi l'unica istituzione storica che nel Goriziano, consideri come proprio compito, non solo occasionale, lo sviluppo dei rapporti storici fra realtà italiana e slovena, mettendo a tema comune non solo i problemi ma i contenuti storici di una convivenza.

La prima modalità – a mio avviso decisiva – fu quella di scegliere dei progetti di ricerca e di edizione che riguardassero aspetti, personalità, problemi del mondo sloveno. Non è quindi un caso che il primo convegno internazionale di studio del neonato Istituto il 20 gennaio 1984, riguardasse lo storico e poliglotta Štefan Kociančič (1818-1883), i cui atti escono nel medesimo anno (SK, 1984), e sono il primo volume della collana scientifica "Fonti e studi di storia sociale e religiosa", le cui caratteristiche presentavano adeguatamente le finalità ed il metodo che l'Istituto si era proposto, realizzando così una biografia che mancava anche nella storiografia slovena e vedeva coinvolti quattro storici sloveni (Jože Pirjevec, Franc Kralj, Branko Marušič e Marijan Brecej) e quattro italiani (Giuliano Tamani, Ettore Fabbro, Sergio Tavano e Luigi Tavano). Segue nel 1985 l'incontro sui piani di studio del clero nei seminari dei domini asburgici fra '700 e '800,

che vanno dal *Lombardo Veneto a Lubiana, in cui interviene France Dolinar, che sarà per tanti anni un protagonista della vita dell'Istituto* (Cultura e formazione, 1985).

Solo due anni dopo, si avvia il grande "Progetto Attems": nel Comitato scientifico, presieduto da Gabriele De Rosa, gli sloveni Bogo Grafenauer e France Dolinar, insieme agli austriaci Grete Klingenstein e Peter Tropper. Da due convegni internazionali tenuti Gorizia nel 1988, sul tema "Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752-1774)" escono i due volumi: I. Studi introduttivi e II. Atti del Convegno. Si trattò del primo studio organico sulla nuova diocesi goriziana che comprendeva gran parte della popolazione slovena del tempo: questa costituiva il 75% di tutti i fedeli di una diocesi, che andava dalla Sava a Cortina d'Ampezzo, dall'Adriatico alla Drava, con il 15% di fedeli di lingua tedesca e 10% di lingua italiano-friulana. Un avvio che porterà all'edizione di quattro volumi degli Atti delle Visite pastorali dell'Attems: quasi tre mila pagine complessive che riguardano la realtà degli sloveni, dalla Stiria al Collio Goriziano, rilevanti per la ricchezza delle informazioni ma anche per l'edizione trilingue del testo, inusuale in ambito italiano. I volumi escono a Lubiana nel 1991, a Vienna nel 1993, e a Gorizia nel 1996 e nel 2000 (v. Fonti e bibliografia). Il progetto troverà sviluppo anche in successivi studi fra cui le prediche slovene dell'Attems, a cura di Lojzka Bratuž (Bratuž, 1993) e la corrispondenza fra l'arcivescovo e l'abate e arcidiacono della Dolenska, Franz Xaver Taufferer (v. Cunja, 2003).

LA SCELTA DI PROGETTI STORICI COMUNI

Un altro progetto, assolutamente nuovo e come tale percepito dalla storiografia inter-regionale, quello che l'Istituto promuove sull'Augustineum o Frintameum viennese: ne escono 260 profili biografici, editi nel volume "Das Frintaneum in Wien", fra cui quelli degli alunni sloveni dell'Istituto suddetto, appartenenti alle due metropoli di Gorizia e Salisburgo, dal 1818 al 1918, presentato a Vienna in sede universitaria nel 2006. France Dolinar è membro del Comitato scientifico; gli autori sloveni delle biografie sono Andrej Hozian, Tomaž Simčič, Liljana Žnidaršič.

Anche nel seminario "Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564-1628" svoltosi in quattro tornate a Lubiana, Graz, Gorizia e Klagenfurt nel 1992 (v. Dolinar et al., 1994), l'Istituto figura fra i promotori, insieme agli Archivi della Repubblica di Slovenia e la Facoltà teologica di Lubiana, con 15 relatori (anche questo volume è trilingue).

Un altro aspetto della collaborazione dell'Istituto alla storiografia slovena appare quello di un confronto comparato tra studiosi italiani e sloveni sul periodo storicamente cruciale dell'età contemporanea, cioè gli eventi bellici e la Resistenza fra 1941 e 1947. Ne esce nel 1996 un volume bilingue "Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione", la cui novità consiste nell'aver richiesto a storici sloveni, quali Tone Ferenc, Jože Pirjevec, Boris Mlakar, Branko Marušič, Tamara Griesser Pečar, interventi intesi a far conoscere al pubblico italiano la condizione della società e della Chiesa nella realtà slovena nei decenni precedenti il 1941, del tutto ignoti al pubblico italiano. Un tema che viene ripreso nel volume "Tra Osoppo e Osvobodilna Fronta" a cura di studiosi

di diversa scuola storiografica e con interventi che costituiscono interessanti novità per la realtà slovena (v. Ferrari, 2006).

Egualemente significativa la partecipazione di storici italiani dell'Istituto ad iniziative di studio e di edizione di matrice slovena: così gli interventi di italiani ai convegni romani dello *Slovenicum* su Sedej e Missia, ma anche a convegni locali su Sveta Gora (Tavano, 1990, 42-49), su Martin Bavčer (Tavano, 1992, 275-284), su Valentin Stanič ed altri studiosi sloveni.

L'Istituto ha spesso presentato la propria attività in sedi culturali slovene, da Lubiana a Trieste, da Gorizia a Nova Gorica, come ad esempio il "Furlansko-slovenski slovar" di Marijan Breclj. Quando nel 2004 si tenne a Gorizia il convegno di studio sui santuari di confine (presieduto dal noto storico André Vauchez) (Tilatti, 2008), una delle due tornate ebbe luogo al santuario Goriziano della Kostanjevica, che italiani e sloveni chiamano insieme familiarmente Capela (Kapela).

L'attenzione a far conoscere aspetti ignorati o sottovalutati della presenza slovena nella storiografia italiana ha portato all'edizione della "Cultura slovena nel Litorale" già nel 1988 (Cultura Litorale, 1988; autori: Emilijan Cevc, Alojz Rebula, Branko Marušič, Milko Rener, Borut Uršič), saggio che ha poi ispirato quella che figura fra le più felici iniziative dell'Istituto: la collana che illustra le varie facce culturali che si colgono qui nella storia secolare fra le Alpi e l'Adriatico, cioè cinque volumi sulla cultura friulana, slovena, tedesca, veneta ed ebraica nel Goriziano, usciti fra il 2005 e 2009. Quello sulla cultura slovena costituisce per certi verso una novità anche nei confronti dell'editoria slovena sul tema (autori: Alojz Rebula, Sergio Tavano, Peter Štih, Branko Marušič, Loizka Bratuž, Ivan Žerjal, Alessandro Quinzi, Verena Korsič Zorn, Joško Vetrh, Franc Kralj, Liliana Ferrari, Silvan Kersevan, Inga Miklavčič) (Cultura Goriziano, 2005).

COLLABORAZIONE E CONFRONTO DI CULTURE E STRUMENTI

Va segnalata anche la conoscenza e la collaborazione reciproca fra l'Istituto e la realtà slovena anche a livello istituzionale: oltre 20 storici sloveni risultano Soci ordinari nell'Istituto: fra cui, nei Consigli direttivi passati, Joško Toplikar, Joško Vetrh, Loizka Bratuž e nell'attuale Consiglio, Peter Černic e Alessandro Quinzi. Come non sono mancate borse di studio a giovani studiosi sloveni per ricerche particolari. Mentre risulta preziosa per il nostro Istituto la collaborazione scientifica del direttore dell'Archivio provinciale di Nova Gorica, Drago Trpin per una serie di iniziative archivistiche, ad es. sul gotico tedesco, che da cinque anni trovano riscontro non solo a Gorizia ma anche presso l'Archivio di Stato di Trieste.

Per l'ultimo decennio, segnalo il contributo dato alla conoscenza della componente slovena della diocesi goriziana, grazie alla prima storia della diocesi medesima (1750-1947), edita dall'Istituto nel 2004 (Tavano, 2004 e 2008²), ma anche l'attenzione avuta nel recupero dei preziosi diari dello storico Rudolf Klinec (v. Klinec, 2010) e del vescovo di Trieste Andrej Karlin: un tanto anche grazie all'autorità scientifica della presidenza di Liliana Ferrari, con la sua sensibilità nei confronti della nostra pluralità culturale.

Aggiungo anche la pubblicazione “La cristianizzazione degli Slavi” (2004) uscita per i tipi dell’Istituto Storico per il Medio Evo e il prossimo “Gli antichi Slavi tra archeologia e mito”.

Concludo questo rapido intervento con una nota di colore, che indica qualcosa di più di quella che è stata una collaborazione scientifica, cioè un senso di amicizia nei rapporti fra l’Istituto e la slovenità, emerso nelle numerose occasioni che in questi trent’anni hanno portato storici italiani e sloveni, ma anche amici di una convivenza, a vivere insieme una serie di visite culturali e di incontri promossi dall’Istituto in diversi Paesi europei e nelle attigue “patrie”. Restano cari nel ricordo, la compagnia di Emilijan Cevc nelle sue visite guidate da Prilesje a Pleterje, ma anche quella degli amici che ci hanno portato agli scavi di Tonovcov grad, alle mostre lubianesi come Pismo brez pisave, fino alla recente mostra su Zoran Mušič.

Con l’augurio che questa corresponsabilità storica si svolga e si sviluppi sempre secondo criteri culturalmente fondati, evitando di nazionalizzare la storia e restando attenti allo spirito proprio di universalismi propositivi.

VLOGA INŠTITUTA ZA SOCIALNO IN VERSKO ZGODOVINO IZ GORICE V SLOVENSKO-ITALIJANSKEM HISTORIOGRAFSKEM RAZISKOVANJU

Luigi TAVANO

Inštitut za socialno in versko zgodovino v Gorici,

Via del Seminario, 7, 34170 Gorica, Italia

e-mail: istitutodistoriasociale@virgilio.it

POVZETEK

V zgodovinski stroki je obveljalo za dejstvo, da sta bila med 19. in 20. stoletjem v družbeno-kulturnem kontekstu Goriške regije – se pravi, od Julijskih Alp do Jadrana – v očeh obeh tam živečih nacionalnih skupnosti edina možna načina sobivanja, tudi kulturnega, bodisi odtujitev bodisi konflikt.

To večinoma velja tudi zaradi pomanjkljivega proučevanja zgodovine Italijanov in Slovencev verskega in cerkvenega značaja, teme, ki je le predstavljala očitno motivacijo za medsebojne odnose v okviru skupne nadškofije.

S tem medsebojnim nepoznavanjem so se od sedemdesetih let prejšnjega stoletja postopoma spopadali vse bolj proaktivno, zahvaljujoč procesom vzpostavitve kulturnih srečanj in sodelovanj med italijansko in slovensko stvarnostjo. Pri teh srečanjih je vlogo glavnega tolmača igral Inštitut za družbeno in versko zgodovino, ki je bil formalno ustanovljen v začetku leta 1982 v Gorici, v zgodovinskem ozračju soodgovornosti goriških raziskovalcev – tako akademikov kot neodvisnih raziskovalcev – do neke skupne zgodovine, ki so jo na tem ozemlju doživljali italijansko-furlanski in slovenski prebivalci in institucije.

Značilnosti tega novega obdobja zgodovinopisja lahko sintetično povzamemo takole:
 - izbor projektov za zgodovinsko raziskavo v skupnem interesu (npr. "projekt Attems" o prvem goriškem nadškofu in njegovi škofiji (1750–1774), v kateri je bilo 75 % slovensko govorečih vernikov: šlo je za dve mednarodni konferenci in z njimi povezane dokumente ter objavo treh zbirk aktov o pastoralnih obiskih na področju od Goriške do slovenske Štajerske; sledil je "projekt Frintaneum", z biografskimi podatki gojencev dunajskega Inštituta iz goriške metropolije);

- prijateljsko sodelovanje italijanskih in slovenskih zgodovinarjev (B. Grafenauer, F. Dolinar, R. Bratož, M. Benedik, B. Marušič, T. Simčič, J. Pirjevec, F. Kralj) v raziskovalnih programih in izmenjavah, od protireformacije do narodnih preporodov, od konteksta Srednje Evrope do obdobja med dvema svetovnjima vojnama;

- prisotnost več kot dvajsetih slovenskih zgodovinarjev med člani Inštituta, vključno z izvršnim odborom (J. Toplikar, J. Vetric, L. Bratuž, P. Černic);

- primerjalni pristop italijanskih in slovenskih raziskovalcev v njihovih publikacijah glede zgodovinsko kritičnih obdobj, kot so svetovna vojna in odporniška gibanja;

- sodelovanje italijanskih zgodovinarjev Inštituta v slovenskih zgodovinskih projektih (na primer simpoziji v sklopu Slovenicuma v Rimu, simpoziji na Sveti Gori o M. Baučerju, Kociančiču, V. Staniču in L. Bratužu);

- izdaja knjig o slovenski kulturi na Obali in na Goriškem; prva zgodovina goriške škofije, s posebnim poudarkom na slovenski komponenti;

- kulturni obiski v Sloveniji – ogledi razstav in obiski krajev z umetnostnimi znamenitostmi.

Ključne besede: skupno zgodovinopisje, sodelovanje, Goriška, Italija, Slovenija, Avstrija

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Billanovich, L. (2011): Gabriele De Rosa (1917–2009). Itinerario biografico e indirizzo di storia socio-religiosa: una ricostruzione. *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 65, 1, 3–30.

Bratuž, L. (1993): Slovenske pridige Karel Michael Attems (1711–1774). Gorizia.

Cultura e formazione (1985): Cultura e formazione del clero fra '700 e '800. Gorizia, Lubiana e il Lombardo Veneto. Gorizia.

Cultura Goriziano (2005): Cultura slovena nel Goriziano. Udine - Gorizia, Forum.

Cultura Litorale (1988): Cultura slovena nel Litorale. Gorizia.

Cunja, V. (ed.) (2003): Lettere di Carlo Michele d'Attems a Franz Xaver Taufferer, 1763–1773. Udine, Forum.

Dolinar, F. M., Liebmann, M., Rumpler, H., Tavano, L. (eds.) (1994): Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628. Klagenfurt - Ljubljana -

Wien, Hermagoras - Mohorjeva - Styria.

- Ferrari, L. (ed.) (2006):** Tra Osoppo e Osvobodilna Fronta: fonti e problemi di storia della resistenza nel Goriziano. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.
- Figure e problemi (1988):** Figure e problemi dell'Ottocento Goriziano. Studi raccolti per i quindici anni dell'Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia (1982-1997), 243-264; 265-270. Gorizia.
- I cattolici (1981):** I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. I. Dalla fine dell'800 al 1918. Gorizia.
- I cattolici (1982):** I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. II. Dal 1918 al 1934. Gorizia.
- I cattolici (1987):** I cattolici isontini nel XX secolo. Vol. III. Il Goriziano fra guerra, Resistenza e ripresa democratica (1940-1947). Gorizia.
- Klinec, R. (2010):** Dnevniški zapisi 1943-1945. Gorizia, Goriška Mohorjeva.
- Kralj, F., Tavano, L. (eds.) (1994):** Carlo Michele d'Attems. Atti della visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino, 1750-1759. Vol. I. Gorizia.
- Kralj, F., Tavano, L. (eds.) (2000):** Carlo Michele d'Attems. Atti della visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia, 1761-1773. Vol. IV. Gorizia.
- Ožinger, A. (ed.) (1991):** Carlo Michele d'Attems. Vizitacijski zapiski Savinjskega arhidiaconata Goriške nadškofije 1751-1773. Vol. II. Ljubljana.
- Tropper, P. (ed.) (1993):** Die Berichte der Pastoralvisitationem der Görzter Erzbischofs Karl Michael von Attems in Kärnten von 1751 bis 1762. III. (P.). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Santeusano, I., Pillon, L. (1993):** Camillo Medeot. La figura e l'opera. Gorizia.
- SK (1984):** Stefano Kociančič (1818-1883) un ecclesiastico al servizio della cultura fra sloveni e friulani. Gorizia.
- Tavano, L. (1990):** Sveta Gora med dvema vojnama (1918-1945). In: Sveta Gora 1539-1989, 42-49. Gorizia
- Tavano, L. (1999):** Martin Bavčer in Jezusova družba v Gorici. Goriški letnik, 25-27, 215-220.
- Tavano, L. (2008):** La diocesi di Gorizia 1750-1947. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.
- Tilatti, A. (ed.) (2008):** Santuari di confine: una tipologia?. Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.

PROGETTI, CITTÀ, IDENTITÀ: SPAZI URBANI E IDEOLOGIE
NAZIONALI A TRIESTE TRA XIX E XX SECOLO

Alessandra MARIN

Università degli studi di Trieste, Dipartimento di Ingegneria e Architettura,
Via Valerio 6/1, 34127 Trieste, Italia
e-mail: amarin@units.it

SINTESI

La ricerca, svolta su fonti bibliografiche e archivistiche locali, ha inteso ricostruire la storia delle trasformazioni urbane più rilevanti, insieme a quella dei piani e progetti urbani elaborati a Trieste tra la fine del XIX secolo e l'inizio della seconda guerra mondiale.

Esito finale, illustrato in parte in questo saggio, è la lettura del rapporto tra alcuni spazi urbani e la società civile triestina, articolata nelle sue diverse componenti etniche, culturali e sociali.

Parole chiave: Trieste, piano regolatore comunale, spazi urbani, identità nazionale, conflitto

PROJECTS, CITY, IDENTITY: URBAN SPACES AND NATIONAL IDEOLOGIES
IN TRIESTE BETWEEN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

ABSTRACT

The aim of the present study, carried out on local bibliographic and archival sources, was the reconstruction of the history of major urban transformations, as well as of town planning schemes and urban projects designed in Trieste between the late 19th century and the beginning of WWII.

The final result, partially presented in this paper, is an interpretation of the relationship between certain urban spaces and the civil society of Trieste, subdivided into its varied ethnic, cultural and social components.

Key words: Trieste, town planning scheme, urban spaces, national identity, conflict, urban project

Nel capoluogo della Venezia Giulia, a cavallo tra l'800 e il '900, si verificano dinamici processi di costruzione e modificazione della città, legati a considerevoli fenomeni di inurbamento e alla progressiva produzione di strumenti urbanistici deputati a governare la crescita urbana.

A questo fenomeno si accosta, spesso interagendo con essi, il succedersi di differenti appartenenze nazionali e le differenti (per data ed entità) istanze di affermazione dei ruoli dei vari gruppi etnici e politici.

Il sovrapporsi di tali fenomeni ha trasformato i luoghi della città nei quali le diverse comunità etniche triestine vivevano e dove autorappresentavano le proprie istanze: in alcuni casi producendo una "migrazione" degli spazi dell'abitare, della vita sociale e di comunità, in altri confermando, pur con diversi significati, la propria presenza.

Tali fenomeni hanno trovato luoghi e forme specifici talvolta attraverso l'opera di architetti, urbanisti, tecnici ed amministratori locali, talaltra seguendo le pratiche spontanee e le azioni delle varie comunità (guidate sia da soggetti istituzionali, sia da privati) volte a trasformare lo spazio pubblico e i suoi modi d'uso.

È perciò interessante capire come siano cambiati questi spazi (o come avrebbero potuto cambiare, nel caso essi fossero contesi tra differenti intenzionalità di progetto), individuando i percorsi seguiti da questo processo di modificazione.

Si vedrà perciò come vi siano dei luoghi nei quali si è sviluppato un conflitto tra identità nazionali, che ha preso il nome e la forma di uno specifico piano regolatore, mentre altri nuovi spazi pianificati della città si configurano come rappresentazione della nuova classe dirigente. Vi saranno poi istanze di rappresentazione non tanto delle comunità insediate in città, quanto dei poteri forti a livello nazionale, che troveranno spazio (ma meno di quanto avrebbero desiderato) sia nelle aree centrali, sia nei progetti monumentali di risistemazione del colle di San Giusto e dell'area del Teatro Romano.

È interessante inoltre leggere quali "specie di spazi" vengono prodotti e quale sia il loro uso e la loro capacità di rappresentare l'una o l'altra parte della "civitas", la società civile di Trieste, i loro diversi valori, ecc.

Da questa lettura emerge come tali processi di trasformazione spaziale, rispetto a quelli della storia politica, siano maggiormente legati ad un "tempo lungo", a una viscosità e a un'inerzia delle idee relative a trasformazione e frequentazione degli spazi urbani che fanno sì che gli stessi – anche se contesi – rappresentino spesso un dato comune, un valore condiviso.

UN PIANO REGOLATORE PER LA TRIESTE ITALIANA, CON SALDE RADICI NELLA TRIESTE ASBURGICA

Già nella seconda metà dell'800 la necessità della regolazione dell'uso del suolo e delle forme di espansione della città di Trieste, attraverso la definizione di un piano regolatore generale, appare forte, come dimostra la redazione da parte dell'ing. Ettore Lorenzutti e del Civico ufficio alle pubbliche costruzioni del Progetto di piano generale di regolazione ed ampliamento della Città di Trieste, presentato al Consiglio comunale

nell'aprile del 1880. Il piano rappresenta il primo tentativo di ricomporre in un quadro generale unitario i numerosi interventi e progetti sulla città, che succedendosi nel corso degli ultimi decenni avevano fortemente trasformato Trieste e promettevano di modificarla ulteriormente: la realizzazione del nuovo porto (l'attuale Porto Vecchio) e i conseguenti fenomeni di espansione verso Grotta e Roiano; la costruzione o ampliamento di attrezzature urbane (dagli acquedotti ai teatri, dagli ospedali alle caserme, dagli impianti sportivi ai cimiteri); l'individuazione di nuove direttrici di espansione, sia con la definizione di piani "di scomparto" (soprattutto regolazioni stradali nella città consolidata e nuove maglie viarie in ambito periferico), sia con le nuove localizzazioni di attività produttive e industriali (i cantieri e l'arsenale del Lloyd, la ferriera di Servola, il terminal petroli di San Sabba, ecc.) (Godoli, 1984; Marin, 2002).

Il piano aveva l'intento di non rincorrere l'iniziativa privata con progetti settoriali e puntuali, di mettere a sistema gli interventi pubblici e soprattutto di affiancare al progetto di regolazione di Città Vecchia – reso urgente dai progetti di sistemazione monumentale di piazza Grande (oggi piazza Unità) degli anni '70 – quello di espansione della città moderna attraverso la formazione di nuovi quartieri. La lettura delle indicazioni più puntuali del piano permette di individuare alcuni "focus" di progetto, che da un lato riprendono i temi già "caldi" del dibattito urbanistico cittadino, dall'altro ne propongono di nuovi. E proprio questi temi, non a caso, diverranno le chiavi di volta del primo piano regolatore della Trieste italiana, redatto e presentato al Comune dall'ingegnere municipale Paolo Grassi esattamente 45 anni dopo, ma approvato ancor più tardi, nel 1934.¹

Se tra i due piani si notano queste ricorrenze dei luoghi e dei temi progettuali preminenti, neppure si modifica in modo evidente l'impostazione dello strumento urbanistico: il modo in cui il piano di Grassi affronta i problemi della città e le proposte progettuali avanzate – tutte riferite ai temi del traffico, dell'igiene, dell'edilizia cittadina – rievocano un modo di pensare all'urbanistica che associa i precetti dell'ingegneria sanitaria a quelli dell'"arte di costruire le città" di sittiana memoria, che tanto hanno influenzato l'evoluzione della disciplina in Italia dalla fine dell'Ottocento alla Prima Guerra Mondiale (Marin, 2005).

Del resto, la continuità è elemento preponderante anche nella biografia dei protagonisti del passaggio tra l'amministrazione austriaca dell'ufficio tecnico municipale e quella italiana. L'ing. Grassi nasce in un'altra città di confine (tra Ungheria e Romania) dell'Impero, Turnu Severin, nel 1867, si forma al Politecnico di Graz e dal 1894 al 1896 lavora a Trieste presso l'Imperial Regio Governo marittimo; presta quindi servizio, partecipando alla redazione del piano regolatore, presso il Magistrato di Fiume, fino al suo ritorno a Trieste nel 1908 come ingegnere del Comune. È incaricato della redazione del piano regolatore e di ampliamento della città nel 1920 e recepisce nel suo lavoro quanto elaborato a partire dal 1908 dall'Ufficio tecnico, dopo la redazione negli anni precedenti

1 Il piano viene respinto il 30 dicembre 1929 dal Consiglio superiore dei lavori pubblici avendo recepito un grande progetto ferroviario elaborato nel 1922 e in seguito notevolmente ridimensionato; viene perciò modificato e riproposto nel 1933 all'approvazione comunale, per essere finalmente approvato con regio decreto l'anno successivo.

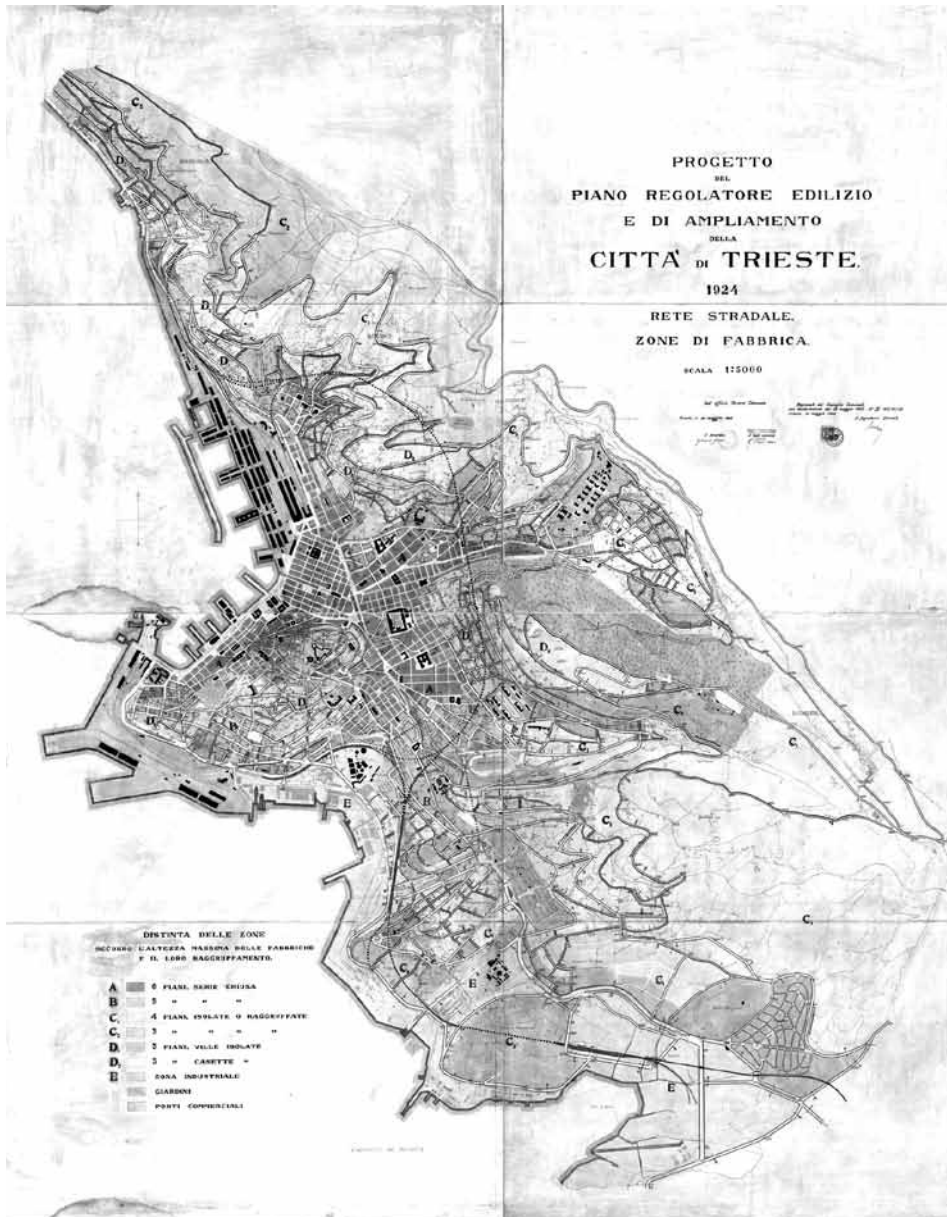

Fig. 1: Il Piano regolatore e di ampliamento del Comune di Trieste, redatto per l'ufficio tecnico comunale dall'ing. Paolo Grassi (1924) (ATCTS; autorizzazione del 22 agosto 2012).
Sl. 1: Načrt regulacije in širjenja Trsta, ki ga je za Občinski tehnični urad sestavil inž. Paolo Grassi (1924) (ATCTS; dov. dne 22. avgusta 2012).

di un rilievo topografico della città, che si era dimostrato necessario proprio per le carenze di informazione riscontrate dal piano di Lorenzutti (Grassi, 1924, 2–3).²

Nonostante l'approvazione giunga solo nel maggio del 1934, il piano di Grassi inizia ad essere realizzato per stralci già dalla fine degli anni '20 e la sua pur parziale attuazione avvia un processo di trasformazione degli spazi urbani più rappresentativi della città, che l'avvento del fascismo renderà sempre più rilevante e complesso. Nel giro di pochi anni, piani e progetti di trasformazione vanno ad interessare numerosi spazi urbani, tentando di sovrapporre una nuova immagine della città a quella consolidata del grande porto emporiale voluto dagli Asburgo. Tra questi spazi, tre in particolare richiamano la nostra attenzione, sia perché si caratterizzano per essere i "piani particolareggiati" allegati al piano generale (e come tali i luoghi di maggiore interesse per l'amministrazione), sia perché agendo all'interno della città e spesso nelle aree più centrali o di maggiore dinamismo costituiscono un buon esempio di come in quel periodo differenti modi di vivere e dare forma allo spazio urbano possano convivere o entrare in competizione.

TRE LUOGHI

Se è vero, come sostiene Paolo Nicoloso, che su scala nazionale il fascismo ha utilizzato l'architettura prima per creare consenso, poi per educare il popolo (Nicoloso, 2008) e consolidare la propria dottrina, ciò in Venezia Giulia accade con minore forza di quanto possa essere accaduto in altre parti d'Italia. Il mito della Roma d'Oriente, l'individuazione di tracce di italianità in una rinnovata immagine urbana, in cui "la romanità antica e l'italianità medievale si sposeranno alle linee sobrie e insieme grandiloquenti d'una modernità che non disdegna l'arte costruttiva del Rinascimento" (Cesari, 1932, 345) coinvolgono – ad eccezione di alcuni luoghi simbolici – marginalmente la maggioranza degli spazi urbani triestini (e ancora meno lo faranno in altre città, come Gorizia), e il crescere di questa immagine entra moderatamente in conflitto con la consolidata struttura dei luoghi di riferimento delle differenti comunità insediate in città. Queste avevano, in genere, aree più o meno definite nelle quali avevano esteso tradizionalmente i propri insediamenti, aree che coincidono con i centri d'affari, con le residenze delle famiglie più in vista e potenti, con le scuole e i luoghi di culto.

La comunità greca e quella illirica si caratterizzano per una maggiore concentrazione all'interno della città teresiana e lungo le Rive, con una tendenza a raggrupparsi maggiormente per i luoghi della comunità serbo-ortodossa – a partire dai palazzi raccolti intorno al tempio di San Spiridione sulla penetrante del canale di Ponterosso e poi via via distesi lungo le Rive fino a piazza Venezia – rispetto ad una maggiore diffusione nel tessuto urbano della comunità greca, specie delle residenze, che dal borgo teresiano migrano a metà '800 verso gli ameni scorci della collina di San Vito o di Grignano.

2 Ezio Godoli confuta queste informazioni sulla base della sola consultazione delle delibere del Consiglio comunale, ma il fatto che Grassi abbia citato, nella relazione illustrativa del piano, questi studi come direttive delle quali "si tenne il debito conto nel piano che si presenta" porta a immaginare che questi studi siano stati prodotti dagli uffici, gestiti unicamente dai tecnici, a prescindere da operazioni di controllo politico.

Certo è che con il loro divenire protagonisti della costruzione della città commerciale – con realizzazioni magniloquenti come la casa-fondaco di Demetrio Carciotti o con più misurati interventi come la sequenza delle residenze delle famiglie Ivanovich, Vucetich, ecc. – la struttura del waterfront cittadino monumentale va ampiamente a rappresentare interessi, potere e prestigio di queste comunità.

Una struttura che alla fine dell'800 risulta pressoché completa e che quindi porta gli interventi realizzati dopo il 1920 a contendersi lo spazio ancora disponibile, quello verso il mare - come fanno l'Idroscalo, la Casa fascista del lavoratore portuale, la Stazione marittima - ma si tratta rigorosamente di spazi legati ad usi marittimo-portuali, e quindi forzatamente contestualizzati in quel sito. Al contempo, l'autorappresentazione della "nuova Trieste" viene demandata agli interventi da realizzarsi in tre luoghi, ovvero agli sventramenti e alle ricostruzioni di Città vecchia, alla costruzione del complesso urbanistico del foro Ulpiano e a quella dell'asse di via Carducci-corso Sonnino: non a caso, i tre "piani di dettaglio" previsti dal piano regolatore.

Per fare questo, la "nuova città" entrerà in contatto e/o contrasto da un lato con gli spazi urbani legati alla comunità ebraica, dall'altro con quelli della comunità slovena (e più in generale slava) (Benussi, 2007), che per la sua rilevanza dimensionale, la pluralità dei ruoli nella vita e nell'economia urbana e il suo più profondo radicamento è l'unica a non aver adottato logiche localizzative specifiche, diffondendo i suoi spazi di vita su più ambiti, nei quali poteva entrare in conflitto con le trasformazioni legate alla crescita della città italiana e borghese.

Città vecchia

La riscoperta della Trieste romana, e il suo utilizzo come elemento di spicco nei piani di sventramento per Città vecchia (1925–1936), nasce come operazione sia di risanamento igienico, sia di carattere economico-speculativo, ma anche come occasione di "riscrittura" della storia. Il sovrapporsi di questo piano al tessuto medievale della città e del suo storico Ghetto ebraico non è però, almeno fino al 1938, frutto di un conflitto tra comunità nell'uso degli spazi urbani, quanto piuttosto tra ceti sociali: la localizzazione delle attività della comunità ebraica era da tempo caratterizzata da un policentrismo legato ai luoghi dello scambio e del commercio, tra i quali certo spiccava l'area di Riborgo, a cui si affiancavano le zone di via del Monte e della nuova grande sinagoga realizzata nel 1912 da Arduino e Ruggero Berlam su via San Francesco. Inoltre, uno dei maggiori protagonisti del progetto del risanamento di Città vecchia è il podestà (tra 1933 e 1938) Enrico Paolo Salem, le cui origini ebraiche – insieme a quelle dei grandi promotori di questa trasformazione, come Edgardo Morpurgo, amministratore delegato delle Assicurazioni generali – non imbarazzano Mussolini fino al 1938, e sono espressioni di un "fascismo modernizzatore e altoborghese" del quale sono buoni interpreti il Piano regolatore e di ampliamento elaborato dall'ing. Paolo Grassi tra 1924 e 1934 e il progetto di sventramento per Città vecchia, le cui diverse stesure vanno dal 1925 al 1936.

Al centro delle discussioni e delle proposte di tecnici comunali e operatori privati per più di cinquant'anni, il risanamento di Città vecchia stentava a realizzarsi per la neces-

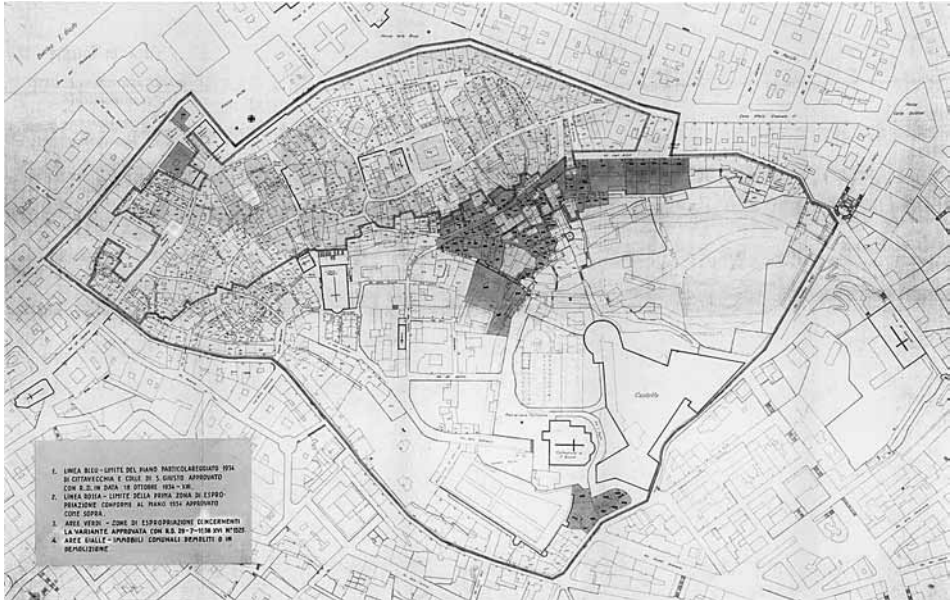

Fig. 2: Tavola descrittiva del procedere delle espropriazioni in Città vecchia tra 1934 e 1938. La linea esterna segna il perimetro del Piano particolareggiato di Cittàvecchia e Colle di San Giusto del 1934; la linea interna il perimetro delle espropriazioni previste dal piano; le aree in colore scuro le nuove zone di esproprio previste dalla variante; le aree in colore chiaro gli immobili demoliti o in via di demolizione (AGCTS-UT, 42/1939; autorizzazione P.G. n. 158731, 25 settembre 2012).

Sl. 2: Opisna razpredelnica izvajanja razlastitev v Starem mestu med letoma 1934 in 1938. Zunanja črta zaznamuje obod Podrobnega načrta Starega mesta in griča svetega Justa iz leta 1934, notranja črta pa obod razlastitev, predvidenih po načrtu; temno obarvana področja označujejo nova območja razlastitev, predvidena po različici, svetlo obarvana področja pa že porušene nepremičnine oziroma nepremičnine, določene za rušenje (AGCTS-UT, 42/1939; dov. P.G. n. 158731, 25. september 2012).

sità di ingenti capitali. Il dato comune dei progetti avanzati già presso le amministrazioni imperiali era infatti la pressoché totale distruzione di Città vecchia, destinata ad essere rasa al suolo e sostituita da nuovi edifici e spazi collettivi,³ come nuove arterie di collegamento ai piedi del colle di San Giusto e alcuni elementi tipici dei progetti di risanamento ottocenteschi, ampi porticati e gallerie vetrate.⁴

3 Come sostiene già la relazione del piano Lorenzutti nel 1880.

4 Quest'ultima prevista in un progetto generale di risanamento di Città vecchia del 1889, redatto da Enrico Prevosti per la Società edificatrice lombarda, per sostituire il passaggio della Portizza.

Il progetto di Paolo Grassi prevede anch'esso la demolizione della gran parte dell'area pianeggiante di Città vecchia, proponendosi di ridurre la densità abitativa dagli attuali 100 a 40 abitanti per ettaro.

Prevede inoltre la demolizione delle case insistenti sui resti del Teatro romano e il suo recupero, nonché la sistemazione del colle di San Giusto, che dovrà essere posto in relazione diretta con il teatro per consentire una continuità visiva tra i resti (o le "prove") dell'italianità triestina. Un'operazione di *tabula rasa*⁵ che, come già rilevato, condannava le tracce del Comune medievale e della parte più antica di Trieste austriaca a scomparire non solo in ossequio all'igiene e all'estetica, ma anche per consentire il controllo sociale di una zona ritenuta malfamata e farne al contrario, secondo la tipica retorica del Ventennio, "un quartiere nuovo, ampio, soleggiato, solenne e gentile, degno veramente della città che il Fascismo ha posto sulla soglia di una nuova vita" (S.a., 1933, 274).

L'idea di modernità che connota il Progetto di sventramento di Città vecchia e di sistemazione del colle di San Giusto, tesa al "crollo di quanto vi è di brutto e di antiigienico [...] e la trasformazione di Città vecchia in quartiere degli affari, la City di Trieste" (Grassi, 1924, 20) si affianca all'esaltazione della romanità, ottenuta attraverso la sistemazione monumentale dell'area della basilica Capitolina e lo sventramento che libera i resti del teatro romano: i giusti ingredienti di una "modernità imperiale".

Non è un caso che in questo progetto gli spazi aperti e collettivi siano il fulcro dell'attenzione: il grande asse monumentale di corso del Littorio – un rettilineo ampio 16 metri, interamente porticato – che organizza i nuovi isolati posti a sostituire la città medievale; la sistemazione monumentale del piazzale a fianco della cattedrale di San Giusto con il posizionamento dell'ara della III Armata e del monumento ai caduti; la realizzazione di un parco della Rimembranza sul pendio ai piedi del Castello e di una nuova strada panoramica di accesso dalla città, la via Capitolina.

È in questo modo infatti che si intende modificare non solo l'*urbs* (la città fisica), ma anche la *civitas* (i suoi abitanti): rinnovare aspetti ed usi dello spazio pubblico appare fondamentale, in un contesto in cui ogni descrizione dello stato attuale è finalizzata alla condanna dell'aspetto igienico, di quello estetico, di quello morale. Città vecchia non è solo "brutta", "modesta" e "malsana", ma anche un "groviglio di vie malfamate" (S.a., 1933, 269). La "migrazione" proposta dal progetto, secondo lo stile già collaudato del "piccone risanatore" fascista, coinvolge gli abitanti e il senso degli spazi urbani e del loro modo d'uso, e propone, risolvendolo in favore degli ultimi, un conflitto per l'uso delle aree centrali della città non tanto tra comunità di diversa etnia, religione o cultura, ma tra ceti sociali popolari e borghesi.

La mancata realizzazione del progetto complessivo – gli edifici demoliti sono in ogni caso molti, circa 200, sui 562 preventivati – fa comunque di Trieste la quinta città italiana nella classifica delle demolizioni durante il Ventennio e consente, nel volgere di pochi anni, di insediare nell'area edifici rilevanti come la Casa del Fascio – oggetto di un concorso di progettazione e posta all'imbocco del corso del Littorio a fare da contraltare al

5 Operazione che interessa 37,56 ettari, 562 edifici e 18.069 abitanti, per circa 10.000 dei quali si ha la necessità di costruire nuovi alloggi nei rioni periferici.

Fig. 3a e 3b: Schizzo prospettico di Camillo Jona per la sistemazione di piazza della Borsa (1932) e immagine della stessa piazza dopo la costruzione dell'edificio delle Assicurazioni Generali (post 1939).

Sl. 3a in 3b: Skica Camilla Jone za ureditev Borznega trga (1932) in fotografija istega trga po izgradnji stavbe Zavarovalnice Generali (po l. 1939).

riscoperto teatro romano – e il palazzo delle Assicurazioni Generali, che vede intervenire l'architetto di punta del regime, Marcello Piacentini. Edifici che insieme alla "casa alta" di Umberto Nordio si situano in modo da segnare il rapporto con il Borgo Teresiano e le piazze centrali (piazza della Borsa, Corso Italia, ecc.) utilizzando linguaggi diversi, ma ugualmente volti a rappresentare il nuovo rapporto tra città e potere.

Il quartiere Oberdan

Uno dei luoghi nei quali la nuova amministrazione post bellica realizza un totale rinnovamento della struttura spaziale e dei modi d'uso degli spazi di vita tra le due guerre è il quartiere Oberdan, interessato da un ampio progetto di riconversione che vede la trasformazione delle caserme austriache in uno dei capisaldi della "città italiana".

Ma anche questa iniziativa non nasce dai nuovi amministratori, ma si dibatte dalla fine dell'Ottocento. Già nel 1877 il Civico ufficio propone infatti la realizzazione in luogo della caserma teresiana di un nuovo quartiere, quattordici isolati di forme diverse, separati da un reticolo di vie ortogonali. Nel 1912 le autorità militari austriache autorizzano il trasferimento della caserma dal centro della città ai rioni di Chiadino e Rozzol, dove verrà ricostruita in via Domenico Rossetti. Lo studio di un piano di sistemazione urbanistica dell'area viene affidato dal Comune all'architetto Ludovico Braidotti, che propone la formazione di un'edera affacciata sulla via Carducci, con strade disposte a raggiera dal centro della stessa in direzione del costruendo Palazzo di Giustizia.

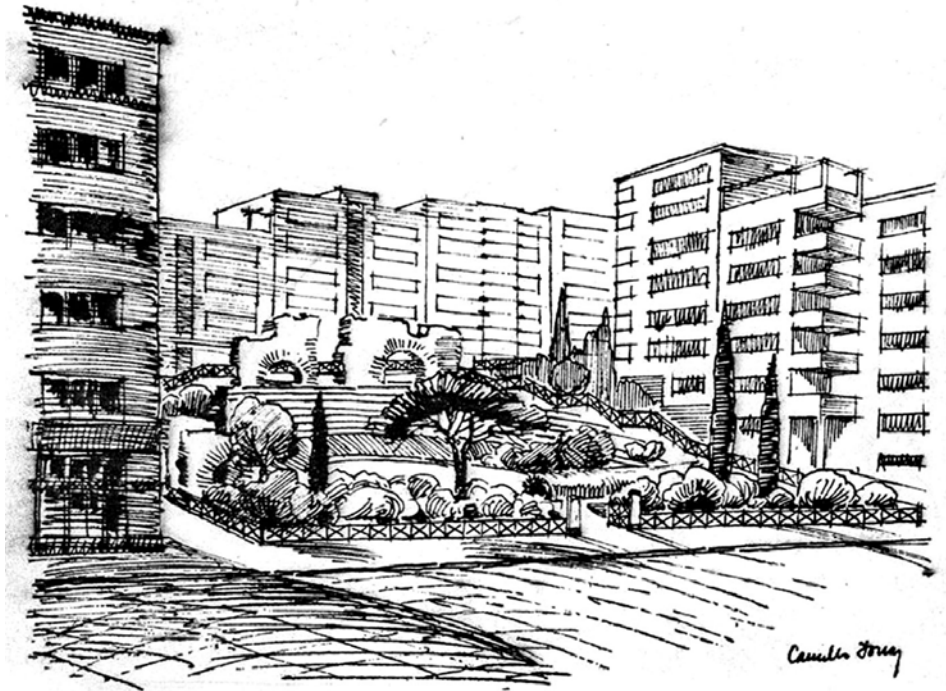

Fig. 4a e 4b: Schizzo prospettico di Camillo Jona per la sistemazione di corso Italia all'incrocio con via Roma (1932) e immagine dello stesso corso e dei nuovi edifici sorti dopo le prime demolizioni nella zona di Riborgo, la casa alta Opiglia-Cernitz e il Banco di Napoli (post 1938). Sl. 4a in 4b: Skica Camilla Jone za ureditev korza za Italia na križišču z ulico Roma (1932) in fotografija omenjenega korza ter novih stavb, zgrajenih po prvih rušenjih na območju Riborgo, stanovanjske zgradbe Opiglia-Cernitz in stavbe banke Banco di Napoli (po l. 1938).

Nel 1918 la caserma viene ribattezzata Oberdan in memoria di una delle vittime della causa irredentista e da questo momento il nuovo quartiere, che si propone anche come punto nevralgico di un asse di attraversamento della città di straordinario rilievo (l'asse Carducci-Sonnino di cui si dirà in seguito) diventa veramente interessante per l'insediamento di rappresentanze del potere economico e politico.

Nel 1925 viene indetto un concorso nazionale per realizzare nell'area un quartiere "moderno e monumentale", con lo studio di una soluzione per l'esedra nella quale doveva essere posto il monumento a Guglielmo Oberdan, ma nessuna richiesta viene avanzata in merito alla sistemazione urbanistica dell'intera area. Il progetto vincitore, degli architetti udinesi Zanini e Scoccimarro, non avrà seguito, anche se solo due anni dopo, completata la costruzione della caserma Vittorio Emanuele III in via Rossetti, partono le demolizioni e si rende disponibile un'area di 56.000 mq.

In parallelo a questa vicenda, c'è da ricordare che già dall'inizio del Novecento le aree limitrofe a quella dell'ex caserma erano state individuate come il luogo della costruzione di una nuova importante polarità urbana e quartiere borghese. Non è un caso quindi che in posizione solo leggermente defilata rispetto alla futura esedra Oberdan qui venga costruito nel 1904 su disegno di Max Fabiani l'edificio del Narodni Dom, la Casa del Popolo che ospitava numerose attività politiche, economiche, associative e culturali della comunità slovena. Un edificio la cui costruzione, promossa da un istituto di credito

1. Il parco previsto sulle rovine dell'Anfiteatro romano

Fig. 5: Sistemazione a parco e nuove edificazioni intorno al teatro romano recuperato sotto il tessuto edilizio di cui è prevista la demolizione (Jona, 1932).

Sl. 5: Ureditev parka in novogradnje okrog rimskega amfiteatra, ponovno usposobljenega po odstranitvi stavb nad njim, ki so predvidene za rušenje (Jona, 1932).

sloveno, rappresentava il consolidarsi in questa parte della città della borghesia artigiana e commerciale triestina di cultura slovena, che non si limitava a consolidare le posizioni nei rioni periferici come San Giacomo o Servola, ma rivendicava il suo ruolo sulla scena del centro cittadino.

Nel 1929 con il Palazzo dell'Ina (assicurazioni) seguito dal palazzo della TELVE (telecomunicazioni), si inizia l'edificazione dell'essedra, e nel 1929 Umberto Nordio elabora il progetto per la Casa del Combattente, poi modificato nel 1932, contenente il sacrario dedicato a Oberdan. Una revisione del piano complessivo del quartiere viene affidata nel 1934 all'architetto romano Mario De Renzi, e su questa base Umberto Nordio redige i progetti della casa Ras (Riunione Adriatica di Sicurtà), nel 1936, e quindi della Casa del Balilla, mentre dietro il palazzo TELVE sorge il ginnasio-liceo Dante Alighieri.

Potere politico, economico, luoghi di formazione si concentrano in quella che diventa la porta della città italiana, peraltro con grande attenzione ai linguaggi architettonici utilizzati, che devono essere veicolo di un preciso messaggio (Nordio, 1934).

STUDIO PER LA SCALA A S.M. MAGGIORE

Fig. 6: Ipotesi scenografica di ridefinizione dell'accesso alla chiesa di Santa Maria Maggiore (Jona, 1932).

Sl. 6: Možnost razkošnega preoblikovanja dohoda v cerkev Svete Marije Velike (Jona, 1932).

Fig. 7: Schizzo prospettico di Camillo Jona per la sistemazione di uno degli snodi e spazi pubblici posti sull'"asse fondamentale" delle vie Carducci e Sonnino (1932).

Sl. 7: Skica Camilla Jone za ureditev enega od odcepov in javnih prostorov na "temeljni osi" ulic Carducci in Sonnino (1932).

Non sembra quindi impossibile che l'incendio appiccato all'edificio del Narodni Dom dai fascisti già nel 1920, primo di una serie di attentati alle sedi di istituzioni slovene in tutta la città, non sia in parte legato anche alla presenza conflittuale di un simbolo della comunità slovena nei pressi di questo luogo da subito individuato come luogo strategico e identitario della Trieste italiana, a fare da contraltare moderno alla celebrazione della Trieste "romana" in Città vecchia.

L'asse Carducci-Sonnino

Il piano regolatore del 1925 prevede la realizzazione di un'imponente rete infrastrutturale, necessario supporto all'espansione prevista verso il sud-est della città, in aree quasi inedificate verso Zaule e Muggia, grande serbatoio di suoli per una crescita che il piano stima di 150.000 abitanti nel corso di 30 anni, puntando a giungere nel 1955 a 395.000 abitanti insediati nel territorio comunale.

La relazione del piano antepone il disegno della rete stradale ad ogni altra considerazione. Si tratta di una "rete-base" che si estende per circa 50 chilometri "che si inoltrano

in gran parte in terreni oggi quasi inaccessibili e che daranno una spinta a una novella attività edilizia" (Grassi, 1924, 22). Questa maglia si struttura su di una relazione tra un sistema di assi concentrici e un grande asse trasversale da nord-ovest verso sud-est, che attraversa la città sulla direttrice Monfalcone-Trieste-Istria. "È la base di tutto il nostro sistema. Nessun sacrificio sarà eccessivo per darle la larghezza progettata che va dai 25 ai 35 metri" dice Grassi, che la definisce ancora "traccia-base" e "arteria principale" della città (Grassi, 1924, 13-15); il suo tracciato, partendo da nord, si identifica con la strada costiera in corso di realizzazione e il viale Miramare, entra in città attraverso le vie Ghega e Carducci, sventra il tessuto urbano sette-ottocentesco tra via Garibaldi e l'Ospedale, prosegue in rettilineo fino alla periferia (al tempo) piazza dei Foraggi, dove una galleria le consente di superare il colle di S. Giacomo, e quindi sovrapporsi in pratica al tracciato di via dell'Istria, biforcandosi infine in direzione di Bagnoli e Capodistria.

Il disegno di questo asse è elemento ordinatore e straordinario condensatore di nuove centralità: non a caso tocca piazza Goldoni – che il piano propone in nuove forme, dopo le modifiche apportate a inizio secolo dall'apertura della galleria Sandrinelli, attribuendole il ruolo di "cuore" dei traffici e dell'accessibilità cittadina – ma prima entra in città attraverso l'importante nodo (potremmo dire intermodale, per la presenza di porto, stazione ferroviaria e strada di accesso dalla costa) di piazza Libertà, attraversa il nuovo quartiere Oberdan (della cui importanza si è già riferito), da cui parte una ampliata via Carducci, e attraversa l'incompiuta piazza dell'Impero (oggi largo Barriera vecchia) pensata come polarità commerciale e di servizi. Dalla piazza Garibaldi si apre infine la strada, con il lungo rettilineo di viale Sonnino (oggi D'Annunzio) in direzione della piazza dei Foraggi, alla già citata espansione verso sud-est. Al piano regolatore sono allegati gli schizzi prospettici – affidati alla mano felice di un progettista come Camillo Jona, appositamente incaricato dal Comune di prefigurare scorci della "città possibile" – delle nuove piazze previste in relazione alle diverse centralità dei rioni attraversati, affacciate sull'asse a Roiano, a Barriera vecchia, ecc.

La direttrice viaria Carducci-Sonnino acquisisce non solo il ruolo di elemento ordinatore, ma anche di quinta urbana lungo la quale trovano posto, in alternativa a quella storica e ormai strutturata delle Rive, architetture che parlano di una Trieste italiana, borghese, ma soprattutto moderna.

La crescita della città lungo quest'asse conta su quei poli di cui si è già parlato e sui nuovi quartieri residenziali, specialmente pubblici, non solo deputati ad accogliere la popolazione espulsa da Città vecchia, ma soprattutto ad alloggiare la popolazione richiamata dalla nuova amministrazione italiana. È perciò supportata da subito dal forte intervento dell'Icam (Istituto comunale per le abitazioni minime), sia nel campo dell'edilizia sociale che in quello delle case per impiegati: gli interventi realizzati – secondo i modelli di edilizia intensiva già sperimentati dall'inizio del secolo tra Trieste e Vienna – lungo il viale Regina Elena (ora Miramare) dall'INCIS, quelli su viale Sonnino e la vicina area gravitante su piazza del Perugino, in via dell'Istria e a piazza Foraggi, fino al grande quartiere giardino di Rozzol in monte, vanno a dare peso e concretezza alla nuova città italiana proprio attraverso l'intervento pubblico (Di Biagi et al., 2002). Ma con modalità e seguendo prassi e progetti che ancora una volta hanno origine nel periodo austriaco e

fanno di Trieste una città che continua a realizzare spazi urbani dal linguaggio coerente con quelli con i quali si mettono in relazione.

Edifici di rilievo come le nuove attrezzature urbane – la Stazione delle autocorriere presso la Stazione ferroviaria (oggi sala Tripcovich) e il Mercato coperto di largo Barriera – segnano i grandi "snodi" urbani configurandone l'identità e – insieme come detto all'edilizia residenziale pubblica – si rendono interpreti dell'immagine di "una città moderna, che si estende in cammino verso nuovi e più luminosi destini" (Crusvar, 1980, 85).

PROJEKTI, MESTO, IDENTITETA: URBANI PROSTORI IN NACIONALNE IDEOLOGIJE V TRSTU MED 19. IN 20. STOLETJEM

Alessandra MARIN

Univerza v Trstu, Oddelek za inženiring in arhitekturo,

Via Valerio 6/1, 34127 Trst, Italija

e-mail: amarin@units.it

POVZETEK

V pričujoči raziskavi smo podrobno preučili tako neposredne vire (zapisnike občinskega sveta, ponazorilna poročila ter osnutke načrtov in projektov), kot tudi posredne vire (revije, kritično bibliografijo) v zvezi z urbanimi spremembami v Trstu v obdobju od konca 19. stoletja do začetka 2. svetovne vojne.

Namen raziskave je bil rekonstruirati nastanek pogojev za načrtovanje in uresničitev najpomembnejših urbanističnih sprememb ter procesa spreminjanja urbanih prostorov v tem obdobju, ki sta ga zaznamovala prehod iz habsburškega cesarstva v Italijansko kraljestvo in vse jasnejše uveljavljanje zahteve po izključni pripadnosti Trsta – z vidika nacionalne identitete – Italiji.

Pogled na zgodovino teh krajev in omenjenega obdobja skozi zgodovino, obliko in rabo prostora nam pomaga razumeti, zakaj so totalizirajoče ali segregativne zamisli v tem okolju naleteli na večji odpor kot drugod. In, znova izhajajoč iz skupnih značajev prostora, morda tudi ponovno odkriti zmožnost urbanega prostora, da združuje – tudi ob priznavanju neenakih vrednot – različne elemente civilne družbe.

V opisu prvega splošnega regulacijskega načrta Trsta in treh krajev posebnega pomena v postopku njegovega uresničevanja – Starega mesta, Oberdankovega trga in cestne osi Carducci-Sonnino – lahko opazujemo različne tovrstne dinamike, ki jih povezuje močan značaj zgodovinske kontinuitete.

Ključne besede: Trst, občinski regulacijski načrt, urbani prostori, narodna identiteta, konflikt

FONTI E BIBLIOGRAFIA

AGCTS-UT – Archivio Generale del Comune di Trieste (AGCTS), Ufficio Tecnico (UT).

ATCTS – Archivio Tecnico del Comune di Trieste (ATCTS).

Grassi, P. (1924): Piano regolatore e di ampliamento della città di Trieste. Trieste, dattiloscritto.

Lorenzutti, E. (1880): Progetto di piano generale di regolazione e ampliamento della Città di Trieste. In: Verballi del Consiglio della città di Trieste, seduta del 23 aprile 1880, 196–205.

Benussi, C. et al. (2007): Dentro Trieste. Trieste, Hammerle editori.

Cesari, G. (1932): Il "Piano regolatore" e lo sventramento di città vecchia. Rivista mensile della città di Trieste, V, 10, 337–345.

Crusvar, L. (1980): Il sistema urbano nella Trieste degli anni 30. In: Crusvar, L., Milic, C. (eds.): Gli affreschi di Carlo Sbisà nella Trieste degli anni Trenta. Trieste, 53–99.

Di Biagi, P., Marchigiani, E., Marin, A. (eds.) (2002): Trieste '900: edilizia sociale, urbanistica, architettura. Un secolo dalla fondazione dell'Ater. Cinisello Balsamo, Silvana editoriale.

Godoli, E. (1984): Trieste. Roma - Bari, Laterza.

Marin, A. (ed.) (2002): Piani urbanistici per Trieste 1872–2001. In: Di Biagi, P., Fasoli, V. (eds.): Dalla città moderna alla città contemporanea. Piani e progetti per Trieste. Udine, Casamassima libri.

Marin, A. (2005): Piani regolatori per "una più grande Trieste. In: Nicoloso, P., Rovello, F. (eds.): Trieste 1918–1954. Guida all'architettura. Trieste, Mgs Press, 35–45.

Nicoloso, P. (2008): Mussolini architetto. Torino, Einaudi.

Nordio, U. (1934): Il quartiere Oberdan e la sistemazione dell'Esedra. Rivista Mensile della Città di Trieste, XIII, 11, 242.

S. a. (1933): Il rinnovamento della città. Il programma delle opere pubbliche. Rivista mensile della città di Trieste, VI, 12, 266–283.

IDENTITETE, ZGODOVINA IN DEDIŠČINA PROSTORA –
PRAKSE SPOMINJANJA IN KOMEMORACIJE NA GORIŠKEM
V XX. STOLETJU

Kaja ŠIROK

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

IZVLEČEK

Spomeniki so varuhi podob preteklosti v javnem prostoru. Predstavljajo materialno izgradnjo akta spominjanja, prakse popredmetenja spomina v artefakte in komemoracijske prakse. Te gradijo simbolne pomene interpretacij preteklosti skupnosti. Nosijo ukaz po identifikaciji, so vir državljske vzgoje, v pripovedovanju skrbno strukturiranih zgodb, ki nosijo političen pomen. Benedict Anderson jih utemeljuje kot vezni člen med abstraktnimi idejami nacionalizma, kulture in moči ter posamezniki, ki to nacionalno skupnost sestavljajo. Simbole komemoracije tvorijo otipljivi predmeti, ki imajo moč utrjevanja nacionalne enotnosti. Javni spomeniki so, kot bo razprava pokazala, produkt mediacij med skupnostjo in njenim kolektivnim spominom. Predstavljajo prostore vzajemnih odnosov in kot taki ponujajo vpogled v otipljive manifestacije delovanja "spomina" na preteklost.

Na prikazanem primeru Goriške, kjer si (obmejni) prostor lasti več skupnosti, bo prikazano, kako se izoblikujejo prakse kolektivnega spomina. Čeprav so posamezniki tisti, ki se spominjajo, je spominjanje kot proces družbena tvorba, ki jo oblikujejo dejavniki kolektivnega spominjanja, kot so jezik, komemoracijske prakse, rituali.

Ključne besede: pokrajine spomina, kolektivni spomin, Goriška, prva svetovna vojna, spomeniki, Gorica, druga svetovna vojna

IDENTITÀ, STORIA ED EREDITÀ DI UNO SPAZIO – PRASSI DELLA MEMORIA
E COMMEMORAZIONI NEL GORIZIANO NEL XX SECOLO

SINTESI

I monumenti custodiscono le raffigurazioni del passato in uno spazio pubblico. Rappresentano la costruzione materiale dell'atto del ricordare, della prassi di oggettivazione della memoria negli artefatti e nelle prassi commemorative. Questi costruiscono i significati simbolici delle interpretazioni del passato di una comunità. Dettano l'identificazione, sono fonte di educazione civica, in una narrazione di storie accuratamente strutturate portatrici di un significato politico. Benedict Anderson le argomenta come fossero degli elementi connettivi tra le idee astratte del nazionalismo, della cultura e del potere e gli individui che costituiscono la comunità nazionale. I simboli commemorativi sono

costituiti da oggetti tangibili, che hanno la forza di consolidare l'unità nazionale. I monumenti pubblici sono, come dimostrerà questo saggio, il prodotto delle mediazioni tra la comunità e la sua memoria collettiva. Rappresentano gli spazi dei rapporti reciproci e in quanto tali offrono una visione sulle manifestazioni concrete dell'attività della "memoria" sul passato.

Nell'esempio, qui considerato, del Goriziano, spazio (transfrontaliero) preteso da più comunità, verrà illustrato come si formano le prassi della memoria collettiva. Benché siano gli individui a ricordare, l'atto del ricordo come processo è un prodotto sociale che è formato da fattori della memoria collettiva quali la lingua, le prassi commemorative, i rituali.

Parole chiave: luoghi della memoria, memoria collettiva, il Goriziano, prima guerra mondiale, monumenti, Gorizia, seconda guerra mondiale

V noči na 27. april 2005, nekaj dni pred prvo obletnico vstopa Slovenije v EU, so neznanci v Trnovem pri Novi Gorici oskrunili spominski park, posvečen padlim v NOB. Poškodovali so spomenike, jih popisali s fašističnimi gesli v italijanskem jeziku, porisali kljukaste nacistične križe ter na drog razobesili nacistično zastavo. "*L'italia fascista. W X-a Mass, Tito boia, IX. korpus in risiera, wil duce, qui torna Italia, banditi, heil Hitler, morte ai rossi. Živo dux, naš Tito nel buco del culo*" (Delo, 28. 4. 2005; Oskrunili park NOB pri Novi Gorici).¹ Popisani znaki in slogani so se navezovali na dogodke iz druge svetovne vojne, ko so na območju Trnovskega gozda potekali spopadi med italijanskimi enotami X. MAS in slovenskim IX. korpusom. Šestdeset let je minilo od takrat, a po ogorčenju, ki ga je dogodek oskrunitve izzval, ne moremo trditi, da je preteklost bila tolmačena kot *pozabljena dežela*. Tako mediji kot Zveza združenj borcev NOB (ter ostale organizacije) in svojci pokopanih na Trnovski planoti so vandalizem ostro obsodili. Napad na spomenik je spodbudil kritike tudi na drugi strani meje. Goriški župan se je zaradi skrunitve spomenika javno opravičil in skupaj z novogoriškim županom organiziral skupno simbolično čiščenje parka (Delo, 29. 4. 2005; So bili storilci res Italijani?). Poleg okrajnih politikov, predstavnikov strankarskih organizacij, veteranov in svojcev padlih se je čiščenja udeležilo več sto ljudi iz obeh strani meje.

Oskrunjenje spominskega parka naj bi bilo odgovor pripadnikov skrajne italijanske desnice na večmesečne napore obnavljanja napisa NAŠ TITO na slovenski strani Sabotina. Interpretirana kot politična provokacija je omenjena gesta izzvala vir polemik in negotovanj, vezanih predvsem na spomin na povojne dogodke jugoslovanske *zasedbe* Gorice. Medtem ko je bilo na slovenski strani premikanje kamnov izrazito vezano na odnos do aktualnih notranjepolitičnih polpreteklih tem, je na drugi strani meje obnavljanje kamnitega napisa obujalo neprijetne spomine na štiridesetdnevno partizansko oku-

1 "*IX. korpus v Rižarno, W Duce, Tukaj se bo vrnila Italija, Banditi, Heil Hitler, Smrt rdečim, Fašistična Italija, Živo (Živel?) Dux, Naš Tito v rit, W X- Mass, Tito morilec*".

pacijo mesta po koncu druge svetovne vojne. V nasprotju s slovensko historiografijo, ki trdi, da so maja 1945 partizani osvobodili Gorico, italijanska poudarja, da so konec aprila 1945 italijanske enote junaško branile mesto in potiskale iz njega sovražnikove enote. Hkrati naj bi v že osvobojeno mesto vdrli Titovi partizani in Gorico okupirali. Novi gospodarji mesta so se po zasedbi mesta znašali predvsem nad civilnim prebivalstvom. Danes na to krvavo obdobje partizanskega nasilja meščane opominja lapidarij z imeni šeststopeninšestdesetih prebivalcev, ki so bili maja in začetek leta 1945 nasilno odpeljani ali izginili v neznanu. Ni naključje, da so ga prebivalci Gorice postavili v ob leta 1944 razstreljenemu spomeniku, postavljenem v spomin junakom iz prve svetovne vojne. Oba simbola Gorice stojita v parku spomina, ob osrednjem goriškem sprehajališču, Via Corso Italia.

V razpravi, ki sledi nakazanim dominantnim naracijam² o drugi svetovni vojni, bom poskušala predstaviti prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. Najprej bom pojasnila, skozi teorije in razprave o spominskih študijah, kako se oblikujejo prostori spomina ter kakšno simbolno vrednost ti kraji nosijo znotraj oblikovanih kolektivnih skupnosti. Medsebojna dinamika med t. i. kraji spomina ter oblikovanimi kolektivnimi subjekti določa, ohranja in (so)oblikuje odnos skupnosti do okolja, v katerem ta gradi svojo identiteto. Prostor kot objekt študije spomina ponuja možnost raziskovanja in interpretacije odnosa skupnosti do svoje preteklosti, selekcije dogodkov, ki utrjujejo izgradnjo identitete skupnosti, ter naracije, ki te selektivne zgodbe spremljajo. Razumevanje vloge pokrajin spomina, spomenikov, drugih materialnih opomnikov preteklosti ter samega akta komemoracije v kontekstu do naracije druge skupnosti v obmejnem prostoru postavlja jedro sledečega besedila. Analiza naracij, ki opisujejo, kako ljudje dojemajo svoj prostor in percipirajo urbane pokrajine, namreč nudi vpogled v otipljive manifestacije delovanja "spomina" na preteklost, bodisi kot prostore vzajemnih odnosov kot izključevalcev interpretacij o preteklosti. Materialni artefakti, ki kličejo po obujanju preteklosti, so *per se* katalizatorji spominskih zgodb, ki pripadnikom skupnosti podajajo kodirane interpretacije o preteklosti in emocionalno delujejo na (ne)pripadnike kolektivnih skupnosti. Predvsem vojni spomeniki, o katerih bom v nadaljevanju spregovorila, nosijo definirano politično vlogo, ki preko vpeljanega diskurza žrtvovanja v imenu za narod in svobodo nudi identifikacijo s predniki in narodnim bojem. Spremljajoči javni rituali žalovanja za mrtvimi heroji in izgradnja "dnevov spominjanja" pa dodatno utrjujejo nacionalno enotnost *zamišljenih* skupnosti. Javni spomeniki so, kot bo razprava pokazala, produkt mediacij med skupnostjo in njenim kolektivnim spominom, so otipljivi predmeti, ki utrjujejo in utemeljujejo skrbno zapisane historične naracije. Tudi pokrajina,

2 *Dominant narrative*, tudi 'uradni spomin' (official memory), Misztal opredeljuje kot spomin v rabi političnih elit, popravljeno ter dopolnjeno nacionalno zgodovino, s katero elita oblikuje (in ohranja) zeleno podobo preteklosti. Ta se izraža s spomeniki, z učbeniki, javnimi komemoracijami dogodkov (Misztal, 2003, 160).

kjer je spomenik lociran, ni nikoli naključna, je del skrbno pripovedovane zgodbe o preteklosti, ki poteka v skladu z dominantno naracijo in družbeno kodiranim pomenom, ki je razumljiv zgolj članom te skupine. To vpeljuje močan občutek identifikacije s prostorom (Nora, 1989, 7–25) in ohranjanje dediščine pokrajine (Hamilton, Shopes, 2008, 3). Claudia Koonz v isti optiki zagovarja tezo, da so pretekli dogodki fiksirani v pokrajini, kjer so se zgodili, in te pokrajine so nespremenljivi nosilci spominov prebivalstva (Koonz, 1994, 258).

Spomenikom in kontekstom komemoracije danes pripisujemo različne, v času in prostoru pogosto izključujoče interpretacije. Njihovi pomeni so spremenljivi in pogojeni: kar je simbol skrbno izbranih naracij v nekem določenem časovnem obdobju, je v nekem drugem obdobju ali v okviru drugih skupnosti v domeni zanikanja ali, v njeni skrajnosti, v kraljestvu pozabe. Primeri slednjih trditev so dnevno okoli nas – ali poznamo pomen vseh spomenikov, mimo katerih se dnevno vozimo? Kdo je vojak na spomeniku, ki nas strumno opazuje? In koliko kipov smo po letu 1991 odstranili in koliko na novo postavili? Na koliko "pozabili" v zaprašenih muzejskih depojih?

Aleida Assman, ki se v svojih raziskavah ukvarja s kulturnim spominom, poudarja velikokrat prezrto dejstvo, da imata tako spominjanje kot pozaba svojo aktivno in pasivno stran. Institucije, katerih cilj je širiti aktivno spominjanje, ohranjajo izbrane spomine kot pričevalce preteklosti v sedanosti, medtem ko institucije pasivnega spomina prepuščajo preteklost preteklosti. Aktivna pozaba je, kot avtorica trdi, samoumeven del družbene normale. Dejanja pozabe so del nas samih, saj ob izgubi materialnega ali smrti lastnikov slednjega ta izgine, se reciklira ali založi. *Akt pozabe je potreben in konstruktivni del notranjih družbenih transformacij, vendar je, v kolikor namenjen proti tuji kulturi ali preganjani manjšini, nasilno destruktivno dejanje. Cenzura je bila vedno močna, če že ne vedno uspešen instrument uničevanja materialnih in mentalnih kulturnih produktov* (Assman, 2011, 334–335). Cenzurirani, prezrti spomini kažejo na anomalije v kolektivnem dojetanju preteklosti in moramo jih jemati enako resno ter z enakim čustvenim nabojem kot komemorativno obeležene spomine. Izkazujejo potlačene podobe preteklosti, dogodke, ki jih je skupnost zavrgla v pisanju in potrjevanju tistih pozitivnih podob preteklosti, ki utrjujejo zavest kolektivne identitete skupnosti. In vendar – koliko se "pozaba" loči od "amnezije" in koliko ta od "zanikanja"?

Pozaba igra aktivno vlogo v izgradnji selektivnih diskurzov o preteklosti. Odsotni spomini, pozabljeni dogodki, izbrisane podobe preteklosti nosijo pomenske vrednosti, ki jih moramo enačiti s tistimi dogodki, ki jih skupine poudarjajo in obeležujejo – torej z aktivno ohranjenimi spomini. Ricoeur jih utemeljuje kot žrtve prostorov, kjer se v temeljnih naracijah o legitimizaciji skupine v prostoru ohranjajo zgolj pozitivne (izbrane) podobe, izpuščajo pa tisti dogodki preteklosti, ki to naracijo ogrožajo (Ricoeur, 2004). Vzemimo za primer pokrajine spomina, ki obeležujejo vojne dogodke. Postavljeni spomeniki so temeljni del nacionalne ikonografije sodobnih držav. Postavljeni niso toliko v opomin kot v potrditev skrbno pripovedovane nacionalne naracije od starih časov do današnjih dni. Te pokrajine spomina, ki jih velikokrat sestavljajo nagrobni kamni in izklesane podobe junakov, same po sebi ne nosijo nobenih funkcij, a ob nacionalnih ritualih in kolektivnih vzgibih po spominjanju zagotavljajo stabilnost in trajnost izbranih historičnih diskurzov.

Vprašanje, kakšen je arhiv kolektivnega spomina na Goriškem in kako se na obmejnem območju oblikujejo predstave o preteklosti,³ predstavlja rdečo nit mojih raziskav. V iskanju odgovorov na zastavljeno vprašanje sem se metodološko opirala tako na pisne kot ustne vire (terensko delo), analizirala medijske diskurze, udeležitev na komemoracijah, nezanemarljivo, skozi osebno družinsko zgodovino in lastno subjektivno izkušnjo okolja, v katerem sem odraščala. Izhajam iz trditve, da so analizirani kolektivni spomini vedno oblikovani v soodvisnosti in konfliktu z drugimi, v procesu izključevanja in zanižanja, v poudarjanju selektivno izbranih podob preteklosti obeh (narodnih) spominskih skupnosti. Selektivno strukturirane pripovedi nam pretekle dogodke tolmačijo različno. Ta dihotomija je predvsem razvidna v oblikovanju diskurzov spomina na obe vojni in povojno obdobje, na historične antagonizme, ki so, če se ponovno opremo na Ricoeurja, rezultat zlorabe spomina in npora izgradnje kolektivne identitete. *Skupine oblikujejo pozabo, rekonstrukcijo in pozitivno izkrivljajo podobo preteklosti z namenom, da ubranijo svoje vrednote in podobo* (Misztal, 2003, 141), v oblikovanju za skupnost ustrezne zgodovine in usode, iz katere bi posledično lahko oblikovali predstavo o narodu (Misztal, 2003, 160).

Kako se na obmejnih območjih izgrajujejo vizualizirane podobe preteklosti? Čigavi zgodovini in na katerih spominih? Čigavih spomenikih? Raziskovanje obmejnega območja temelji na (s)poznovanju in študiju prezentacij preteklosti, ki izhajajo iz interakcij multikulturnega okolja. Identitete, ki se oblikujejo in vzdržujejo v stiku z drugo skupnostjo, zaslužijo specifično obravnavo in empatično sposobnost razumevanja bolečine ranjenih spominov (gl. Ricoeur v: Širok, 2010) druge skupnosti. Izgradnja identitete je v obmejnem območju tudi intenzivnejša – to dokazujejo tako incidenti ob dnevu komemoracij spominjanja kot dejstvo, da so v teh pokrajinah spomina spomeniki pogostejši in v prostoru vidnejši. Ti artefakti temeljijo na jasno izdelanih historičnih naracijah, ki so sestavni del politične govornice. Ta ob pomoči konvencionalne spomeniške ikonografije na specifičen način interpretira tako smrt kot dogodek, ki je to smrt povzročil, pri tem pa oboje povezuje tako s sedanjo situacijo kot ambicijami za prihodnost (Luthar, 2011, 178).

Komemoracije preteklih dogodkov, slavnostna obeleževanja nacionalnih praznikov in predstavitev zgodovinskih dogodkov igrajo pomembno vlogo v izgradnji in utrjevanju identitete skupnosti. Vezni člen med abstraktnimi idejami nacionalizma, kulture in moči, ter posamezniki, ki to nacionalno skupnost sestavljajo, so po Andersonu artefakti. Predstavljajo varuhe podob preteklosti v javnem prostoru, materialno izgradnjo akta spominjanja, ki se udejanja v komemoracijskih praksah. Te gradijo simbolne pomene interpretacij preteklosti skupnosti. Nosijo ukaz po identifikaciji, so vir državljske vzgoje, v pripovedovanju skrbno strukturiranih zgodb, ki nosijo političen pomen, in se osredotočajo na to, *kaj je temeljno za skupnost ter posledično ostale zavračajo* (Ballinger, 2003, 23). Spomeniki in vojni memoriali torej niso samo forme v prostoru. Izgrajuje jih družbena funkcija pripovedovalca nacionalnih diskurzov, predstavljajo vizualni del procesa obliko-

3 T. i. *images of the past, acts of remembrance.*

vanja nacionalne identitete. Izgradnja identitete poteka v tandemu s selekcijo spomina. Razvija se v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj diskurzov o interpretacijah predstav o preteklosti. Spominjanje ne izhaja samo iz dolžnosti, da se podobe preteklosti ohranjajo, temveč iz globoke zaskrbljenosti, da se pomeni preteklih dejanj prenašajo na naslednje generacije (Ricoeur v: Misztal, 2004, 78). Vojni spomeniki predstavljajo materialno utelešenje akta spominjanja, družbeno in fizično ureditev prostora in artefaktov z namenom, da ohranjajo zavest in spomin na tiste generacije, ki so se v vojni borile in ta ideal prenašajo na nove generacije. Ta dolg se odraža v nacionalnem duhu, v občutku pripadanja in poistovetenja z zgodbo svojih dedov. Občutek pripadanja, ustvarjanja in sprejemanja preteklih podob skupnosti implicira deljene kodekse obnašanja in družbenega vrednotenja prostora, še posebej v obmejnih območjih. Ideal žrtvovanja je viden v večini spomenikov, posvečenim padlim v bitkah, kjer vojna pokopališča nudijo učno uro iz domoljubja, obrambe domovine in nacionalnega ponosa (Raivo, 2000; Szpunar, 2010). Kje se spomeniki ločijo od vojnih memorialov in kakšno je njihovo mesto v izgradnji novodobnih nacionalnih diskurzov?

Običaj postavljanja spomenikov mrtvim je tako star kot človeštvo samo.⁴ Kot piše Koselleck, so spomeniki mrtvim povezani s samim bistvom biti, saj se življenje in smrt prepletata na skupni poti (Koselleck, 2002, 365). Posebna kategorija so po avtorju spomeniki padlim med vojno, saj poleg spomina na pokojnega postavljajo vprašanje smotnosti njegove smrti. Sklicujejo se na tragične dogodke in nudijo identifikacijo z narodovo travmatično izkušnjo v času nasilja in borbe. Tako je del spominov umeščen v določene kraje in na ozemlja, ki so simbolno pomembna za izgradnjo kolektivnega spomina in obstoja skupnosti. Vendar, kot opozarja Koselleck, je praksa razumevanja spomenika kot oltarja žalovanja, namenjenega živečim, del dojemanja modernega sveta. Reprezentacija subjektivnega žalovanja je po avtorju samo zaseben način izražanja reprezentacije smrti, reinterpretacija, ki dovoljuje smrti služenje v posebne namene političnega upodabljanja. Politični kult mrtvih, katerih najvišja oblika čaščenja se izkazuje v gradnjah vojaških spomenikov, je in ostaja v domeni zmagovalcev, vsaj do trenutkov menjav oblasti in rušenja režimov (Koselleck, 2002, 368). Postavljanje spomenikov, komemoracija padlih in obeleževanje dogodkov so v domeni historičnega spomina, v sprejetih interpretacijah preteklosti, na katere družba odgovarja s ponosom in domoljubjem. Kot ugotavlja Barbara Misztal, je pomen travmatičnih spominov ravno v tem, da po obdobjih nacionalnih kriz pripomorejo k oživitvi nacionalne duše v vseh svojih manifestacijah (Misztal, 2004, 75). Ravno v pokrajinah travmatičnega spomina, kjer je identifikacija s preteklostjo toliko bolj intenzivna, se kristalizirajo naracije, ki utrjujejo in vzdržujejo narodno zavest. To so sveti kraji spomina, ki zahtevajo jasno identifikacijo in priznavanje travmatičnih spominov kot kriterij priznavanja samega sebe, sredstvo vzpostavitve kolektivnih pravic in kolektivno izraženih zahtev (Misztal, 2004, 80).

4 "Z besedo spomenik v najširšem pomenu poimenujemo vsak pomembni kulturni, umetniški ali zgodovinski ostanek preteklih časov. [...] kot posebno skupino štejejo spomenike, namenjene spominu pokojnih oseb: nagrobnike, svečke in podobno" (Nemec, 1982, 2).

Skrbno izdelane podobe preteklosti, osnovane na ranjenih spomilih, gradijo historične nacionalne diskurze o XX. stoletju, kjer vsaka vpletena stran izkazuje napor poveličevanja lastnih žrtev in globino svoje bolečine. Ti diskurzi so v uporabi politike izgradnje identitet, sredstvo, preko katerega narod terjaja pravico nad nasilnimi dogodki preteklosti. Odgovornost ohranjanja spomina na trpljenje vojnega nasilja je tu ključna. Predvsem se, za razliko prakse pokopa padlih vojakov v neoznačene grobove v prejšnjih stoletjih, v XX. stoletju vzpostavi zahteva po priznanju posameznika v vojni. Ta zahteva izhaja iz želje družin padlih, da se prepoznajo padli in primerno pokopljejo. Kot jo opredeljuje Winter, ta želja izhaja kot posledica soočanja s travmo prve svetovne vojne (Winter, 1995), način okrevanja po smrti, ki se ohranja v komemoraciji. Ravno v zahteve po spominjanju in komemoraciji junakov se izgrajuje kolektivni spomin velike vojne.

Konec prve svetovne vojne je vsaka vpletena stran skušala slovesno vzpostaviti pokrajino nacionalnega spomina. Nastale so zgodovinske pokrajine, območja, ki so obeležila vojne dogodke in gradijo simbole spominske naracije. Predstavljale so vizualni del nacionalnih diskurzov o zgodovini države in obenem imele komemorativno funkcijo (Raivo, 2000).

Tako so se kraji bitk prve svetovne vojne preoblikovali v pokrajine spomina, kjer je dediščina spopadov, izpričana v pokopališčih, spomenikih, obeliskih in postavljenih muzejih, služila kot "označevalec" dogodkov. Ti so olajševali obiskovalčevo izkušnjo preteklosti, ga usmerjali v oblikovanje spominske nacionalne zavesti in tako kolektivno delili izkušnjo "pričevalca". Javna potrjevanja vojnih dogodkov in kult mrtvih so se pojavljali po celem svetu.

Spomeniki govorijo o tem, da bodo imena mrtvih živela večno, saj so za domovino žrtvovali svoje življenje. Luthar v svoji študiji opozarja, da so v nekaterih državah bili ti spomeniki tipizirani do te meje, da jasno nakazujejo, kako se je kolektivni spomin na vojno konstruiral zavestno. Tako v Evropi kot ZDA se kolektivni spomin na vojno gradi v monumentalnosti, predvsem v poudarjanju velikega števila padlih za narod (Luthar, 2000, 96–97).⁵

Italija je, kot vse zmagovalke, ob koncu prvega svetovnega spopada začela razvijati oblike in prostore nacionalne komemoracije, ki so se materialno udejanili v parke spomina, kostnice, vojaška pokopališča, ... Izrazit je bil napor države, da se izkušnja pretekle vojne sakralizira in ponotrani v kolektivnem spominu prebivalstva, vendar je jasno, da je obsesivni trud izgradnje mitizacije svetih pokrajin bil politično konstruiran, začeniši z vzpostavitvijo kulta *neznane junaka*.

V oblikovanju spomina na heroje domovine je bila 4. novembra 1921 v monumentalni kompleks *Vittoriano* v Rimu položena krsta z neznanim vojakom, z epigrafom *Ignoto*

5 V Franciji je pristala, kolikor je to bilo mogoče, v plačilo za povrnitev trupel padlih vojakov in pogosto so bila njihova imena zapisana na lokalnih spomenikih. Trud, da bi na spomenike zapisali osebna imena padlih, je potekal tudi v Veliki Britaniji. Konec drugega svetovnega spopada so na spominska obeležja prve vojne dodajali spomenike z imeni padlih v drugi vojni.

militi, poleg pa sta letnici začetka in konca vojne (1915–1918). Na italijanskih trgih so se hkrati postavljali spomeniki in obeležja v spomin na padle junake, medtem ko so se na območjih spopadov že v dvajsetih letih začela čiščenja številnih italijanskih in avstro-ogrskih pokopališč.

Država je leta 1920 s sedežem v Vidmu ustanovila urad "*Ufficio centrale cura e onoranza salme caduti in guerra*", ki je skrbel za ostanke padlih v boju in njihovo počastitev (C.O.S.C.G.). Naloga novega urada je bila raziskati in preiskati bojišča, izslediti vse grobove in izkopati trupla, človeške ostanke, vse kosti, ki so raztresene ležale po bojiščih.⁶ Od tam so ostanke prepeljali v posebna zbirališča in jih pozneje pokopali.

Oktober 1922 je bilo območje hribov Sv. Mihaela in Sabotina razglašeno za Zono Sacro, sveto območje. Istega leta je začela vlada s posebno okrožnico spodbujati občine Kraljevine Italije, naj imena ulic in parkov posvetijo spominu na padle vojake. Tako so v večjih italijanskih mestih nastale Via Sabotino, Via Calvario, Via Montenero (Krn), Via Oslavia ..., novo poimenovane in nastale ulice, ki še danes v urbanih naseljih ohranjajo spomin na prvo svetovno vojno. Toponimika, svečano odpiranje spomenikov padlim, tako na trgih kot v poimenovanju ulic, sta tako pripomogla k utrjevanju prisotnosti imen, povezanih z Julijsko Krajino v kolektivni zavesti Italijanov (Toderò, 2009, 53).⁷ V javnosti se je pojavila tudi potreba obiska krajev spopadov, tako med veterani vojne, za katere je bil ponoven prihod na kraje spomina trdo povezan z občutkom romanja v svete kraje, in svojci padlih, ki so obisk pospremili s smislom globokega kolektivnega žrtvovanja za narod ter izgradnje mita padlih. Nuja preživelih po obiskovanju krajev bojevanja se je rodila iz močnih motivacij in strukturiranih naracij takoj po koncu prve svetovne vojne. Že leta 1919, nekaj mesecev po koncu svetovne vojne, je italijanska družba Michelin, specializirana kot matična francoska hiša za publiciranje prestižnih turističnih vodnikov, izdala vodič po krajih najpomembnejših bitk na italijansko-avstrijski meji. Vodnik je bil sestavljen iz štirih delov: prvi je bil zgodovinsko uvodni, ostali trije so ponujali potovanja po frontnih linijah: Posočje (drugi del), Piave–Kadore–Karnija (tretji del) in Trentino (četrti del). V javnosti je bilo za publikacijo veliko zanimanja, saj je vsebovala zelo natančne zemljevide in veliko fotografij. Uspeh pobude, ki je namenila velike vsote denarja (250.000 lir) vojnim sirotam, se je nadaljeval v številnih ponatisih (Fabi, 1992, 103–104).

Leta 1923 so v Sredipolju odprli prvo vojaško pokopališče, ki je kmalu postalo cilj romanj veteranov in svojcev padlih. V tridesetih letih so ga, v skladu s politiko fašistične indoktrinacije in povečevanjem junaštva padlih, preoblikovali v vojaški sakrarij, ki je slavil spomin na prvo svetovno vojno. Prenovljeni *Sacrario Militare di Redipuglia*, ki je največji italijanski spomenik padlim vojakom, so odprli leta 1938, istega leta kot kostnici na Oslavju in v Kobaridu. Za razliko od italijanskih urejenih grobišč oz. kostnic⁸ so

6 Del besedila – javnega proglasa iz leta 1928 (glej Grande Guerra, 2011).

7 Poimenovanja so do danes izgubila svoj prvotni namen ohranjanja spomina na bojišča, malokateri prebivalec teh naselij danes namreč ve, kje ti kraji so in kakšno simbolno vlogo so nekoč imeli.

8 Italijanska terminologija loči med t. i. *Sacrario Militare*, ki se navezuje na sveti kraj (vojaško svetišče), in med *Ossario*, kostnico. V slovenščini so vsi trije vojaški sakrariji prevedeni kot kostnice.

Sl. 1: Kostnica na Oslavju, podpisana s slogani v podporo Jugoslaviji. Fotografija je nastala v času Zavezniške vojaške uprave območja (foto: M. Pfeifer St., hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Fig. 1: The Sacrarium of Oslavia with slogans, favouring Yugoslavia. The photo was taken in the time of the Allied Military Government (photo: M. Pfeifer St., preserved by the National Museum of Contemporary History of Ljubljana).

avstro-ogrska pokopališča posejana po celotni frontni liniji, od Loga pod Mangartom na severu do Gorjanskega na jugu (Luthar, 2011).

Kostnica na Oslavju nad Gorico je nastala v spomin padlim italijanskim junakom iz območja Banjške planote do reke Vipave. Predvsem komemorira padle heroje, ki so avgusta 1916 junaško zavzeli Gorico in *italijansko* mesto osvobodili izpod Avstro-Ogrske. Znotraj monumentalnega kompleksa, ki ga sestavljajo velik osrednji in trije stranski stolpi, ležijo ostanki 57.201 vojakov, od katerih jih je 20.761 znanih in 36.440 neznanih. 539 vojakov je iz avstro-ogrske vojske. V osrednjem stolpu stoji velik marmorni križ, v spodnji kripti leži trinajst junakov, nagrajenih z Zlato medaljo za hrabrost. Poleg levega stolpa stoji votivni zvon, ki so ga na to mesto leta 1959 postavili državljani, invalidi in borci iz cele Italije. Zvon nosi ime "Chiara" in zvoni vsak dan pod večer, ter vabi živeče k molitvi za *padle junake* (Ministero della difesa, 1994, 47–49).

Italijanski goriški prostor hrani spomin na prvo svetovno vojno kot dediščino prednikov, (irendentistično) osvoboditev lastnega naroda in posledično konstruiran vizualni spomin nosi to identiteto. Ta zgodovinska pokrajina spomina na vojno se simbolno izkazuje kot prostor *enotnosti, identitete, nacionalnega ponosa, ki se izraža v monumentalnosti*" (Cecotti, 2001, 11). O monumentalni izgradnji zgodbe prve svetovne vojne na Goriškem izpričuje že pridevnik, ki ga v italijanskih zgodovinskih besedilih o veliki vojni postavljajo pred ime mesta: *Santa Gorizia*, ali po njem: *Gorizia Redenta*. O njenem junaštvu in slavi govori pesem Vittoria Locchia "... *Si va, si rompe la diga, si piglia la Citta santa ...*".

Že leta 1923 je bil v Gorici v *spomin na odrešitev in priznanje tistim, ki so umrli za osvoboditev teh krajev in se žrtvovali za veličino domovine Italije* (Ferenc, 1975),⁹ postavljen *Parco della Rimembranza*, park spomina. Kot pomembna opora spominu na italijansko identiteto mesta je bil spomenik v povračilni akciji razstreljen leta 1944, le dve leti pozneje, med praznovanjem tridesetletnice odrešitve Gorice, sta v parku odjeknili še dve eksploziji.

Osrednjemu razstreljenemu spomeniku so se v parku spomina skozi desetletja pridružili novi spomeniki, posvečeni dogodkom iz prve in druge svetovne vojne. Poleg že predstavljenega lapidarija z imeni žrtev jugoslovanskega nasilja maja 1945 so v park postavili rekonstrukcijo spomenika *Toskanskim volkovom*, herojem leta 1916 zavzetega Sabotina.

Kljub uničenju osrednjega spomenika padlim vojakom je park do danes ohranil svojo prvotno komemorativno funkcijo. Med italijanskim prebivalstvom je svoje poslanstvo še okrepil, saj je postal simbol mučeniškega mesta. Poleg razrušenega spomenika, kjer vsako leto potekajo uradne državne komemoracije, predstavlja lapidarij drugi opomnik identitete (italijanske) Gorice. Medtem ko prvi slavi junaško zmago in osvojitve *svetega* mesta, drugi opominja na žrtve krvavega nasilja partizanskih enot v maju 1945. Skup-

9 O pomenu glej tudi medmrežje (Comune di Gorizia, 2012).

na obema spomenikoma je podlaga nasilja, na katerem se oblikujeta spomin in enotno sporočilo *Ne pozabi*, ki ga podajata skupnosti.

Spomin na junaško zavzetje mesta Gorice izpod avstrijskih rok obuja tudi več spomenikov po mestu. Na trgu "Medaglie d'oro" napis na obcestnem kamnu sporoča mimoidočim, naj se spomnijo vseh padlih, nagrajenih z zlato medaljo. V istem opominu meščane na junaške dogodke opominjajo še tri spominske plošče, kot najvidnejša zlata medalja mestu Gorici za vojaški pogum ter borbo, ki ju je izkazala v ohranjanju svoje italijanske identitete. Po mestu spomeniki junakom kličejo h kultu spomina: Bersagliere Enrico Toti na Trgu Cesare Battisti ter, na drugi strani parka, strumni Fante d' Italia, postavljen l. 1966 ob komemoraciji 60-letnice Gorice Redente. Mussolinijeve prerokbe "*Na bregovih Tibere se je rodila Italija, na bregovih Soče se je prerodila*" niso zgolj epitaf na mostovih in spomenikih, temveč del konstrukta kolektivnega spomina, ki ga urbana Gorica izraža v vseh pogledih na zgodovino velike vojne.

Ozemlje, za katerega se je hitro uveljavilo ime "Vzhodna vrata" Italije, je pospešeno italijaniziralo načrtno postavitvev spomenikov, obeliskov in ustvarjanje pokrajin spomina. Takšna praksa je poskrbela za brisanje sledi drugih prisotnosti, ki bi otežile problem izgradnje nacionalne identitete teh krajev. Istočasno se je prostor že spreminjal v pokrajino kolektivne zavesti in če pred spopadom nobeden ni poznal Krasa in ni vedel, kje leži, je po vojni ta beseda utelešala bolečino in žalovanje številnih italijanskih družin (Toderò, 2009, 54).

Ob bok konstruktu svete zemlje in "Svete Gorice" se znotraj druge obmejne skupnosti, ki goji enako zavest pripadnosti prostoru, vzpostavi historični diskurz o izgubljenem mestu Gorica in nepravilni postavitvi meje po drugi svetovni vojni. V omenjeni interpretaciji je slovensko prebivalstvo *svoje* mesto izgubilo na račun političnih spletk in kapitalističnih interesov. Prvič s podpisom Rapalske pogodbe l. 1920, ko je to ozemlje postalo del Kraljevine Italije, drugič po podpisu Devinskega sporazuma in umiku jugoslovanskih čet iz območja t. i. cone A. Po sklepih Pariške mirovne pogodbe, podpisane dne 10. 7. 1947, v veljavi od 15. 9. 1947, je večino teh ozemelj pripadalo Republiki Italiji.

V optiki predstavljenega diskurza si je Italija ozemlje Gorice prisvojila na račun diplomatskih špekulacij, slovensko prebivalstvo, ki je dolga leta kljubovalo raznarodovalnim pritiskom in se borilo za obstoj, pa je moralo zaradi povojnega poteka dogodkov osvobojeno mesto zapustiti. Mesto Gorica se v slovenskih zgodovinskih besedilih, ne glede na njihovo politično naravnost do prejšnjega režima, pojavlja skupaj z glagolom *izgubiti* (gl. Širok, 2010). Novonastalo mesto Nova Gorica se v istem diskurzu prikazuje kot branik slovenstva. Izpričuje moč in napor slovenskega naroda, da danes tu lahko svobodno govori svoj jezik in ohranja svojo kulturo. Spominsko pokrajino na slovenski strani vzdržujejo podobe preteklosti, povezane z dogodki in s posamezniki iz druge svetovne vojne, kar se izraža tako v monumentalnosti goriške pokrajine, urbani podobi mesta s poimenovanjem mestnih ulic z imeni bitk in junakov NOB ter skozi prakse komemoracije.

Kot pričevalec obstanka slovenstva in njegov branik se v optiki istega diskurza (a zgrajen šestinšestdeset let po koncu druge svetovne vojne) postavlja spomenik na Cerju. Obrambni stolp, katerega temeljni kamen je bil položen 1. 2002, naj bi bil zasnovan kot "medij za trajen zapis celovitega sporočila in predaje neposrednega izkustva, ki je bilo pridobljeno med dogajanjem na zahodni meji, bodočim rodovom. [...] Branik simbolizira miroljubnost, izraža budnost, čvrstost, neomajnost in obrambo ali nenapadalno načelo (kajti slovenski narod se je v svoji zgodovini vedno le branil in ni nikoli bil napadalec).¹⁰ Zgrajen v neposredni bližini kote 393, znane obrambne točke iz prve svetovne vojne, se monumentalni spomenik predstavlja kot pomnik miru in današnjega sožitja z zahodnimi sosedi. V prihodnje naj bi kot del projekta Pot miru združeval dediščino soške fronte v točkah Kolovrat, Sabotin in Cerje. V stolpu bo postavljena stalna razstava, ki bo posvečena zgodovini Primorske in slovenskega naroda, oblikovana skozi diskurz *branieljev slovenske zemlje* (Primorske novice, 5. 5. 2011; *Spomenik na Cerju bodo slovesno odprli septembra*).

Predstavljeni historični diskurzi se stikajo v točki poudarjanja žrtvovanja za domovino in navora, da se junaštva prednikov ne pozabi. A jasno je, da se oblikovane spominske naracije razlikujejo v tolmačenju preteklih dogodkov, predvsem v obojestranski negaciji naracije druge strani. Krog med tistimi, ki nastopajo kot krvniki, in onimi, ki so žrtve nasilja, se tako ciklično obrača in skleni, vedno v potrjevanju spominov pripadajoče skupnosti. Selektivna družbena konstrukcija spomina deluje v funkciji ustreznih predstav o preteklosti, te pa nudijo legitimnost sedanjemu družbenemu redu. Kolektivno potrjene predstave o preteklosti in poznavanje preteklosti, ki izhaja iz spomina, se osredotoča in hrani iz dejanj, ki so bolj ali manj povezana z rituali (Connerton, 1999). Obredi obujanja spomina in komemoracije preteklih dejanj se izgrajujejo tako preko družbenega sprejemanja pokrajin spomina kot prepoznavanja določenih dni v letu kot dni spominjanja, nacionalnih praznikov.

Marca 2004 je italijanski parlament določil 10. februar, dan podpisa Pariške mirovne pogodbe iz leta 1947, kot dan spominjanja in komemoracije žrtev fojb in eksodusa italijanskih optantov iz Istre, z Reke in iz Zadra. Naslednje leto je Slovenija z dnem 29. 9. 2005 sprejela 15. september kot dan vrnitve Primorske k matični domovini. Ni naključje, da je datum prav tako povezan z letom 1947, ko se je oblikovala slovensko-italijanska meja (Verginella, 2009). Praznik je bil takoj po svoji uvedbi sprejet kot protiutež italijanskemu prazniku in je bil kot tak onkraj meje tudi tolmačen. Seveda je k dejstvu, da je bila zadeva še bolj zakomplicirana in zaplet toliko bolj kompleksen, pripomoglo to, da je Slovenija prvo obletnico praznovala še pred zakonitim sprejemom praznika, torej 15. 9. 2005.¹¹ Oba novonastala dneva spominjanja sta bila z druge strani sprejeta z očitki, ki so napeljevali

10 Spomenik braniteljem slovenske zemlje na Cerju, objavljeno na spletni strani društva TIGR (gl. TIGR, 2007).

11 16. 9. 2005 v Avditoriju Portorož.

k nepoznavanju oz. zakrivanju in potvarjanju zgodovinskih dejstev. Z uvedbo novega praznika se je Sloveniji očitala nedoraslost k vstopanju v Evropsko unijo, medtem ko se je Italiji očitalo, naj se že enkrat sooči s svojo fašistično preteklostjo in dneva spominjanja ne meša ob bok prazniku dneva spomina na žrtve holokavsta.

Vprašati se moramo, kako nastanek obeh novih komemorativnih dni razume obmejni prostor ter kako ju obe skupnosti tolmačita. Kakšno sporočilo sta nova praznika želela podati in na kakšen način je bil ta del polpretekle zgodovine kontestualiziran na nacionalnih ravneh?

V pričujočem članku sem predstavila, kako se oblikujejo prostori spomina ter kakšno simbolno vrednost ti kraji nosijo znotraj oblikovanih kolektivnih skupnosti. Iz napisanega je razvidno, da se tako akt spominjanja, kot vzpostavitev krajev spomina, obredi komemoracije in kolektivna praznovanja izbranih koledarskih dni izgrajujejo skozi pogloblitve potrebe sedanjega družbenega časa. V zadnjih dvajsetih letih so se strokovnjaki različnih humanističnih disciplin ukvarjali z obmejnimi tematikami, politikami prostora, historičnimi in medijskimi diskurzi, povezanimi z nastajanjem in (pre)oblikovanjem tega prostora. Velik poudarek je v zadnjih letih podan tudi na metodologiji ustnih zgodb in študij vloge javnih spomenikov ter pokrajini v konstruiranju kolektivnih spominov. Povezovanje spomenikov s podobami preteklosti in diskurzi, ki te predstave o preteklosti gradijo, ponuja ploden teren za nove raziskave. Še posebej ponujajo možnost soočanja pomenov interpretacij oblikovanih diskurzov, tako v času nastanka naracije kot skozi javni simbol, ki to naracijo katalizira.

IDENTITIES, HISTORY AND HERITAGE OF REGIONS –
REMEMBRANCE AND COMMEMORATION PRACTICES IN THE
GORIZIA REGION IN THE 20TH CENTURY*Kaja ŠIROK*National Museum of Contemporary History,
Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

SUMMARY

This paper focuses on remembrance and commemoration practices in the Gorizia region in the 20th century. In the first part the author explains the theoretical framework of the study on how the remembrance sites are formed and what symbolic value these places carry within the formed collective communities. As the object of the study of remembrance, this space offers a chance for exploring and interpreting the relationship of a community to its past, the selection of events that strengthen the formation of the identity of a community, and narrations that accompany these selective stories. In the second part the author analyses the emergence of remembrance places and the understanding of the role of regions, monuments and the act of commemoration itself in the border area. Special attention is given to the analysis of forming the Italian collective memory of WWI and the formation of Slovenian collective memory after WWII within the prism of discourses and monuments that visually embody these stories. War memorials carry a defined political role, which offers the identification with ancestors and the national struggle through the initiated discourse of sacrifice in the name of nation and freedom. Public memorials are, as the paper intends to show, the products of mediation between the community and its collective memory, they are tangible subjects that strengthen and substantiate carefully written historical narrations. The presented case of the Gorizia region shows how the practices of collective memory of the border area are formed in the relation to the events of the 20th century.

Although individuals are those who remember, commemoration as a process is a social formation, built by the factors of collective memory such as language, commemoration practices, rituals. The act of remembering as well as the establishment of commemoration sites, commemoration acts and collective celebrations of selected calendar days build the views of the past, which are necessary for the present social time. The formation of memorial sites, which was the novelty of the first third of the 20th century, offers researchers a fruitful ground for new research. They especially offer the possibility for the encounters of the meanings of interpretations of formed discourses in the time when narration emerges as well as through the prism of a public symbol that catalyses such narration.

Key words: places of memory, collective memory, Gorizia region, WWI, memorials, Gorizia, WWII

VIRI IN LITERATURA

Delo. Ljubljana, Delo, 1959–.

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

Assman, A. (2011): From "Canon to Archive". V: Ollick, J. (ur.): *The Collective Memory Reader*. Oxford, Oxford University Press, 334–335.

Ballinger, P. (2003): *History in Exile: Memory and Identity in the borders of the Balkans*. Princeton, Princeton University Press.

Barth, F. (1998): *Ethnic groups and Bounadaries*. Waveland Press, Inc.

Cecotti, F. (2001): *Un esilio che non ha pari. 1914–1918, profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istri*. Gorizia, LEG.

Comune di Gorizia (2012): *Gorizia turismo. Parco della Rimembranza*. [Http://www3.comune.gorizia.it/turismo/it/parco-della-rimembranza](http://www3.comune.gorizia.it/turismo/it/parco-della-rimembranza) (15. 11. 2012).

Connerton, P. (1999): *Come le società ricordano*. Roma, Armando editore.

Fabi, L. (1992): *Sul Collio della Grande Guerra. Storia, immagini, monumenti, itinerari turistici e conviviali*. Monfalcone, Edizioni della Laguna.

Ferenc, T. (1975): *Kdo je razstrelil spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Gorici?*. Goriški letnik, 2. Nova Gorica, 143–154.

Grande Guerra (2011): *I cimiteri di guerra. Teksti o javnih proglasih iz leta 1928*. V: *Cronologia*. [Http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm](http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm) (20. 8. 2011).

Hamilton, P., Shopes, L. (2008): *Oral History and Public Memory*. Philadelphia, Temple University Press.

Koonz, C. (1994): *Between Memory and Oblivion. Concentration Camps in German Memory*. V: Gillis, J. R.: *Commemorations. The politics of national identity*. Princeton University Press, 258–280.

Koselleck, R. (2002): *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts*. Stanford, Stanford University Press, 285–326.

Luthar, O. (2000): *O žalosti niti besede*. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Luthar, O. (2011): "Dokler naju smrt ne loči." *Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni*. V: Petrovič, T. (ur): *Politike reprezentacije*. Ljubljana, ZRC SAZU, 173–199.

Misztal, A. B. (2003): *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Open University Press.

Misztal, B. (2004): *The Sacralization of Memory*. *European Journal of Social Theory*, 7, 1, SAGE, 67–84.

Nemec, N. (1982): *Povojni javni spomeniki na Primorskem*. Koper, Založba Lipa.

Nora, P. (1989): *Between Memory and History: Les lieux de memoire collective*.

Representations, University of California Press, 26, 7–25.

Raivo, J. P. (2000): "This is where they fought". Finnish war landscapes as a national heritage. V: Ashplant, T. G., Dawson, G., Roper, M. (ur.): *The politics of War Memory and Commemoration*. London - New York, Routledge, 146–164.

Ricoeur, P. (2004): *Ricordare, Dimenticare, Perdonare, L'enigma del pasato*. Bologna, Il Mulino.

Ministero della difesa (1994): *Redipuglia, Oslavia (ed altri sacrari del Friuli Venezia Giulia e d'oltre confine)*. Roma, Commissariato generale onoranze caduti in guerra.

Szpunar, M. P. (2010): Monuments, mundanity and memory: Altering "place and space" at the National War Memorial (Canada). *Memory Studies*, 3, 4, SAGE, 379–394.

Širok, K. (2010): Spomin in pozaba na obmejnem območju: Predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.

TIGR (2007): Spomenik braniteljem slovenske zemlje na Cerju. V: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske. [Http://www.tigr-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=31](http://www.tigr-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=31) (20. 8. 2011).

Todero, F. (2009): *La Grande Guerra nella Venezia Giulia, 1914–1918: Un caso emblematico*. V: Algostino, A. et al. (ur.): *Dall' Impero austro- ungarico alle foibe. Conflitti nell'area alto – adriatica*. Bollanti Boringhieri, 33–54.

Verginella, M. (2009): Med zgodovino in spominom. Fojbe v praksi določanja italijansko-slovenske meje. V: Accati, L., Cogoy, R. (ur.): *Fojbe. Primer psihopatološke percepcije zgodovine*. Ljubljana, Krtina, 23–72.

Winter, J. (1995): *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge, Cambridge University Press.

REPREZENTACIJA DRUGIH V DOMOBRANSKEM TISKU V SLOVENSKEM PRIMORJU 1944–1945

Tanja JAKOMIN KOCJANČIČ

Šolska 10, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: tanja.kocjancic@siol.net

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen domobranski tisk, ki je v letih 1944–1945 izhajal v Slovenskem primorju, s posebnim poudarkom na načinu in vsebini poročanja le-tega. Avtorica s pomočjo komparativne analize domobranskega časopisja ugotavlja, da je ta opravljala velik del domobranske propagande na tem območju. Uredniške smernice domobranskih listov so bile izrazito protikomunistične, o čemer pričajo uvodniki in gesla, v katerih sta poleg antikomunizma izražena še nacionalnost in pripadnost Katoliški cerkvi.

Ključne besede: Slovensko primorje, domobranski tisk, ideološka usmeritev domobranstva, antikomunizem, politična sredina, antisemitizem

LA RAPPRESENTAZIONE DEGLI ALTRI NELLA STAMPA DEI DOMOBRANCI NEL LITORALE SLOVENO 1944–1945

SINTESI

Il contributo presenta la stampa dei domobranzi che usciva nel Litorale sloveno negli anni 1944–1945, soffermandosi in particolare sul tono e il contenuto dei fatti in essa riportati. Attraverso un'analisi comparativa delle pubblicazioni, l'autrice ha rilevato che la stampa dei domobranzi serviva a svolgere gran parte del lavoro di propaganda in questa regione. Le direttive redazionali dei giornali erano spiccatamente anticomuniste, ne sono la prova gli editoriali e gli slogan che accanto all'anticomunismo riflettono anche concezioni nazionalistiche e l'affiliazione con la Chiesa cattolica.

Parole chiave: Litorale sloveno, stampa dei 'domobranzi', orientamento ideologico della Difesa territoriale slovena (domobranzi), anticomunismo, centro politico, antisemitismo

UVOD

Domobranski propagandi v Slovenskem primorju,¹ med katero izstopa zlasti tisk, je bilo doslej namenjeno le malo pozornosti. Medtem ko je bilo osrednjim domobranskim časnikom posvečenih že nekaj raziskav,² je bil domobranski tisk v Slovenskem primorju neraziskan. Nekaj več zanimanja med raziskovalci slovenskega tiska je bil na tem območju deležen le *Goriški list*.³

V prispevku bom obravnavala način in vsebino poročanja domobranskega tiska, ki je izhajal na tem geografskem prostoru. Izpostavila bom domobranske liste, čeprav bi bilo za temeljitejšo osvetlitev te tematike treba preučiti tudi letake, plakate, brošure ... Zanima me, kako je delovalo domobranksko časopisje: Koga je nagovarjalo? Kako so domobranski listi v Slovenskem primorju utemeljevali obstoj in poslanstvo domobranstva? Kako se je ideološka usmeritev domobranstva kazala v časopisnih objavah? Ali so prispevki, objavljeni v domobranskih listih, služili izključno propagandnim namenom?

Arhivsko gradivo je imelo za obravnavano tematiko poseben pomen. Toda, kot ugotavlja zgodovinarica novinarstva Smilja Amon, ki je raziskovala vlogo tiska v Sloveniji, je časopisna dokumentacija zelo slabo ohranjena, saj so jo po drugi svetovni vojni marsikje popolnoma uničili (Amon, 1996, 249). Podobno velja tudi za domobranske liste, ki so izhajali v Slovenskem primorju. Glede na obravnavano temo in na dejstvo, da je ohranjenega le malo domobranskega tiska, je bilo moje raziskovalno delo osredotočeno predvsem na gradivo, shranjeno v Arhivu Republike Slovenije (Sektor za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine). Metodološki pristop pa temelji na komparativni analizi domobranskih listov, ki so v letih 1944–1945 izhajali v Slovenskem primorju.⁴

SLOVENSKO DOMOBRAKSTVO 1943–1945

Domobranstvo na Slovenskem je bilo kolaboracionistična vojaška formacija, ki jo je nemški okupator ustanovil po kapitulaciji Italije (septembra 1943) za boj proti narod-

1 Slovensko primorje, tudi Primorska – zahodni del Slovenije, nagnjen proti Jadranskemu morju in Furlanski nižini ter usmerjen h Gorici in mestom ob Tržaškem zalivu. Med drugo svetovno vojno in po njej se kot Primorsko označuje ozemlje, ki ga na vzhodu določa nekdanja rapalska državna meja med Italijo in Jugoslavijo ter se razteza proti zahodu do slovensko-italijanske narodnostne črte (Enciklopedija Slovenije, 1995, 342–343). To območje je geografski okvir raziskave.

2 Vsebinsko osrednjih domobranskih listov je analiziral Gregor Tomc v prispevku z naslovom Slovensko domobranstvo, objavljenem v knjigi Rdeče in črno (Lešnik, Tomc, 1995, 112–207). O domobranskih glasilih piše Boris Mlakar v delu Domobranstvo na Primorskem (Mlakar, 1982), liste Slovensko domobranstvo, Novomeški domobranec in Gorenjski domobranec pa omenja tudi Sonja Merljak Zdovc v knjigi Preteklost je prolog (Merljak Zdovc, 2007, 122).

3 O Goriškem listu gl.: Marušič, 1975, 133–140; Mlakar, 1982; Colja, 1995, 139–172.

4 V Arhivu Republike Slovenije (Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine) sem pregledala naslednje domobranske liste: Goriški list, Tolminski glas, Straža ob Jadranu, Vipavec, Glas izpod Krna, Mi gremo naprej/Idrijčan in Goriški stražar.

noosvobodilnemu gibanju. Pobudo in odločilno podporo za ustanovitev domobranstva sta dala general Leon Rupnik ter vodstvo nekdanjih meščanskih strank. Domobranci je imel okupator za pomožno nemško policijo in jih je kot take tudi oskrboval in financiral. V Ljubljanski pokrajini je nastalo Slovensko domobranstvo, na Primorskem Slovenski narodni varnostni zbor, na Gorenjskem pa Gorenjsko domobranstvo. Pri organizaciji domobranstva na Primorskem in deloma tudi na Gorenjskem je pomagalo vodstvo v Ljubljani. Enotam v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem je načeloval organizacijski štab, vendar sta pravo poveljstvo imela oba višja vodja SS in policije v Ljubljani in Trstu prek svojih štabov. Okupator je domobranci uporabljal za varovanje pomembnih prometnih poti ter za vdore na osvobojeno ozemlje (gl. Mlakar, 2003).

Slovenski narodni varnostni zbor (od tu naprej SNVZ) je bil organizacijski okvir za razvoj domobranstva na Primorskem, ki ga je 12. 11. 1943 ustanovil tamkajšnji poveljnik nemške policije Odilo Globočnik. Ker v tej pokrajini protipartizansko razpoloženje ni bilo izrazito in ker tudi ni bilo dovolj kadra, je do pomladi 1944 morala pomoč prihajati iz Ljubljane. Za inšpektorja SNVZ je bil imenovan Anton Kokalj, ki je v Trstu postavil organizacijski štab. Iz Ljubljane je pridobil več častnikov in podčastnikov, na Primorsko pa sta prispeli tudi četi domobranci. Najprej so primorski domobranci delovali predvsem propagandno: napadali so komunizem, pa tudi italijansko politiko. Po propagandnih pohodih in mobilizaciji po deželi se je SNVZ na začetku poletja 1944 organiziral v čete, ki so bile v vsaki pokrajini združene v skupino Slovenskih narodnih varnostnih straž. Sedeži le-teh so bili v Postojni, Gorici, Ilirski Bistrici ter pozneje v Idriji. Na višku razvoja je imel SNVZ (na Primorskem) približno dva tisoč domobranci v šestnajstih četah ter rekrutno šolo, policijske oddelke in propagandne pisarne, ki so izdajale tudi nekaj domobrantskih listov (Enciklopedija Slovenije, 1998, 48–49).

Domobrantska propagandna dejavnost je bila zelo razvejana in je vključevala izdajanje glasil, letakov, domobrantskih brošur, organizacijo šolske dejavnosti, radijskih oddaj v slovenskem jeziku in slovenskih društev. Med temi oblikami propagande je bil najpomembnejši tisk (gl. tudi Mlakar, 1982).

KOMPARATIVNA ANALIZA DOMOBRANSKEGA TISKA V SLOVENSKEM PRIMORJU

Velik del domobrantske propagande v Slovenskem primorju je opravljalo časopisje. Medtem ko so z nastopom fašizma prenehale izhajati skoraj vse slovenske revije, je bila strategija Nemcev med zasedbo drugačna. Po kapitulaciji Italije je nemški okupator dopuščal slovenski tisk, vendar ga je podredil kratkoročnim političnim in propagandnim potrebam (Merljak Zdovc, 2007, 122).

Jeseni 1943 in tudi pozneje je več osrednjih časnikov – *Slovenec*, *Jutro*, *Slovenski dom* – prihajalo iz Ljubljane. Zato so si domobranci že v jesenskih mesecih 1943 začeli pri okupatorskih oblasteh prizadevati za samostojno primorsko kolaboracionistično glasilo. Do uresničitve tega načrta pa ni prišlo tako hitro, predvsem zaradi sporov med protirevolucionarji ob vprašanju, katera struja naj bi imela list v rokah (Mlakar, 1982, 136).

Zaradi nenehnih pritiskov SNVZ so nacistične oblasti domobrancem dovolile izdajanje revij, ki pa so bile podvržene strogi cenzuri.⁵

Za zgodovino domobranstva v Slovenskem primorju so pomembni predvsem listi, ki so v letih 1944–1945 izhajali v okviru SNVZ kot glasila posameznih domobrantskih skupin ali območij (kar lahko razberemo iz podnaslovov) oziroma so bili domobrantski po duhu in vsebini, niso pa tega izražali v naslovu. Večino teh revij so ciklostirali v krajih, kjer so imele sedež domobrantske enote, služile pa so obveščanju vojakov SNVZ o vojaških operacijah krajevnih čet ter o kulturni in propagandni dejavnosti primorskih domobrancev (Colja, 1995, 157). Domobrantski listi,⁶ ki so v tem obdobju vzkli v Slovenskem primorju, so se zgedovali po ljubljanskem kolaboracionističnem tisku. Tudi na Primorskem naj bi napovedovali "narodni preporod":

"Ta zemlja, ki je tako dolgo dobesedno stradala svoje besede in tiskane in pisane črke v svojem slovenskem jeziku, je z obema rokama zagrabila priliko ter začela živeti tudi v tej stvari novo življenje. [...] Ni čuda, da so klub mnogim oviram nastali na Primorskem listi in časopisi, ki so bili prvo seme novega življenja. Med prve moremo šteti Goriški list." (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Goriški list

Med tiskanimi domobrantskimi listi je bil največ pozornosti deležen *Goriški list*, ki je začel izhajati 6. maja 1944 v Gorici, v tamkajšnji tiskarni Lucchesi.⁷ Listanje po tem časopisu je pomembno za boljše razumevanje domobrantskih propagandističnih ciljev, ponuja pa tudi natančno rekonstrukcijo organizacijske dejavnosti SNVZ (Colja, 1995, 159). Formalno naj ne bi bilo domobrantsko glasilo, temveč "*resnično glasilo vseh goriških Slovencev*" (Goriški list, št. 1, 6. maj 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41), a iz njegove vsebine lahko razberemo, da je bilo neposredno glasilo SNVZ in da je prevzelo pomembno vlogo v propagandni strategiji primorskih domobrancev. To je že sredi maja potrdil polkovnik Anton Kokalj, ki je vsem svojim propagandistom naročil, da morajo obvezno dopisovati v list. Pri glasilu so sodelovali tudi nekateri nekdanji sredinci,⁸ ki so menda hoteli časnik celo prevzeti v svoje roke (Mlakar, 1982, 136). To protirevolucionarno glasilo, ki je izhajalo dvakrat na teden do 28. aprila 1945 (številka 34), je urejal dr. Milan Komar, ki je bil takrat tudi poročnik SNVZ.⁹

5 O cenzuri nad listi, ki so uradno izhajali, gl. Pirc, 1986.

6 Izraz domobrantski listi uporabljam zato, ker so izhajali na nekaj straneh. Zanje uporabljam tudi nadomestne termine, kot so glasila, revije in časopisi.

7 Lucchesi (Lukežič) Ludvik, tiskar in slovenski podjetnik iz Sovodenj, je bil lastnik knjigarne G. Carducci in tiskarne Lucchesi v Gorici (PSBL, 1983, 314–315).

8 O sredincih gl. podpoglavje 4. 3. Reprezentacija sredincev – sredinci zločinci.

9 Boris Mlakar navaja, da naj bi bil Milan Komar menda celo nekdanji vodja Katoliške akcije za Primorsko (Mlakar, 1982, 136). Bojan Godeša pa piše, da je bil Milan Komar sin primorskih beguncev, mladeč, ki je politično pripadal glavačevcem. Doktoriral je v Torinu s tezo Pojem pravične vojske in njegov razvoj v nauku sholastikov 16. stoletja (Godeša, 1995, 404).

V prvi številki *Goriškega lista* je uredništvo jasno predstavilo politično usmeritev, ki naj bi jo list zastopal ves čas izhajanja. Predstavili so ga kot časopis, ki je po dolgem molku slovenskega tiska na Primorskem znova "obudil lepi slovenski materni jezik in naj bi varoval njegove pravice" (*Goriški list*, št. 1, 6. maj 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41). Izpostaviti velja predvsem članke, v katerih sta bila poudarjena vloga slovenskega jezika v preteklosti in njegov pomen v času druge svetovne vojne. Med avtorji, ki so svoje prispevke in poezijo pogosto objavljali v *Goriškem listu*, je bil pesnik in pisatelj Joža Lovrenčič.¹⁰

List je izražal tudi uradna nemška stališča, omejeval pa se je na poročanje o kulturnem "preporodu" primorskih Slovencev ter o vseh manjših in večjih akcijah primorskih domobrancev (Mlakar, 1982, 225). Poročal je o uspehih nemških sil in domobrancev, izgubah zaveznikov in partizanov. V poročilih o bojih za Nemčijo je z navajanjem nemških zmag prikrival, da so zavezniki v veliki meri že zavzeli Nemčijo. Izražal je odklonilen odnos do komunizma, boljševizma in judovstva. Prinašal je vesti iz Gorice, Trsta in okolice ter je občasno objavljali tudi fotografije. Bralce je seznanjal z gospodarskimi, kmetijskimi in športnimi novicami. Predstavljal je tudi naravno in kulturno dediščino Gorice in Trsta.

V *Straži ob Jadranu* so pohvalno zapisali, da je *Goriški list* postal stalni gost vsake slovenske družine na Goriškem. "Poznate ga, kako budi, vabi in kliče vse goriške Slovence k novemu življenju. [...] Kakšno zanimanje je list zbudil, bi lahko sklepali iz komunistične prepovedi, ko ... [zaradi tiskovne napake je beseda "ga" izpadla, op. a.] je bilo s smrtno kaznijo prepovedano nositi ali širiti po 'osvobojenem ozemlju'" (*Straža ob Jadranu*, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Z bližajočim se koncem vojne je list povečal svoje protikomunistično pisanje in pozival k pripravljenosti; pri tem pa je pozabljal na zmago nemškega orožja in svaril pred zmago partizanske borbe (Marušič, 1975, 137–138).

Iz propagandnih namenov so vzniknili tudi drugi domobranski listi, ki so bili večinoma ciklostirani in so služili predvsem potrebam določenih krajevno in vojaško omejenih domobrantskih skupin. Namenjeni so bili obveščanju, prepričevanju in zabavi domobrancev. Med temi je bil tudi *Goriški stražar*.

Goriški stražar

Goriški stražar, s podnaslovom *Vestnik goriških domobrancev*, je od septembra 1944 izhajal dvakrat na teden (vsako sredo in soboto) v Gorici. Prinašal je tudi vesti iz Ljubljanske pokrajine, med katerimi je zabeležena novica o generalnem inšpektorju Slovenskega domobranstva Leonu Rupniku:

10 Joža Lovrenčič (1890, Kred–1952, Ljubljana), pesnik in pisatelj katoliške smeri. Na univerzi/vseučilišču v Gradcu je študiral slavistiko in latinščino ter promoviral z disertacijo o Valentinu Staniču. Poučeval je na goriški gimnaziji, ki se je med prvo svetovno vojno umaknila v Trst. Novembra in decembra 1919 je bil odposlanec na mirovnih pogajanjih v Parizu. Med drugo svetovno vojno je bil ravnatelj gimnazije v Gorici in učiteljšča v Tolminu. Napisal je več književnih del in pesmi. Njegov najbolj obsežen in motiviran ep je *Sholar iz Trente* (PSBL, 1983, 309–311).

"Prav danes je eno leto, odkar je bil ustoličen predsednik Pokrajinske uprave slovenski general L. Rupnik. Rešeni smo bili izdajalskih laških banditov in dobili smo zopet slovensko upravo in še več priznано slovensko narodno vojsko. To je za nas zgodovinsko važno dejstvo, ki ga mora in ga bo moral vsakdo upoštevati. Slovenska oblast in slovenska vojska sta dva temelja oziroma predpogoja za nadaljnje razpravljanje!" (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16).

List je vabil k dopisovanju in obljubljal, da bo dobil *"honorar od vrstice vsak, ki bo pošiljal redno prispevke uredniku"* (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16), a je kmalu prenehal izhajati.

Straža ob Jadranu

V Trstu je od 25. marca 1944 izhajala *Straža ob Jadranu*, z namenom notranje propagande v vseh enotah SNVZ, o čemer pričajo tudi podnaslovi: Časopis slovenske narodne varnostne straže, List slovenske narodne varnostne straže v Trstu, List slovenskih domobrancev v Trstu. 21. oktobra 1944 se je sedež redakcije preselil v Postojno in ostal tam do 30. marca 1945.

Članke zanj so prispevali člani redakcije in domobranci, ki so svoje prispevke pošiljali redakciji. List je bil namenjen predvsem slovenskim narodnim stražarjem na Primorskem, *"saj njim hoče poleg novic nuditi pisano besedo, da jih vodi ter dviga v boju proti komunizmu na Slovenskem"* (Straža ob Jadranu, št. 28, 4. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Ciklostiran list, ki je bil opremljen z ilustrativnim gradivom (risbami, karikaturnami), je v Trstu izhajal neredno in šele v Postojni postal dnevnik ter izhajal vsak dan, razen ob praznikih.

Mi gremo naprej / Idrijčan

Ciklostirano glasilo postojnske skupine slovenskih narodnih straž je začelo izhajati 18. junija 1944 v Postojni (pozneje je izhajalo v Idriji), zadnja številka je izšla 28. aprila 1945. Leta 1944 je izhajalo dvakrat na teden, leta 1945 pa kot dnevnik. Urednik je bil dr. Bogdan Pušenjak, odgovoren za propagando v I. bataljonu (Mlakar, 1982, 137).

Postojnska skupina slovenskih narodnih straž je za svoje delovanje izbrala Župančičevo geslo *'Mi gremo naprej'*, pod katerim si je *"postavljala svoj slovenski in protikomunistični program"* (Goriški list, št. 16, 28. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).¹¹ Iz te navedbe lahko sklepamo, da so se avtorji prispevkov v domobrantskih listih skliceva-

¹¹ Župančičeve pesmi "Mi gremo naprej, mi strelci in pred nami plamen gre skozi noč ..." niso izbrali le domobranci za naslov svojega glasila, temveč so jo, kot navaja Miklavž Komelj, zaneseno recitali tudi partizani. Po Komeljevem mnenju teh angažiranih verzov ni bilo težko povezati z bojnim zanosom (Komelj, 2009, 306).

li na uveljavljena imena slovenske literature, čeprav je šlo pogosto za posameznike, ki so bili idejno na strani Osvobodilne fronte, kot na primer Oton Župančič.

Uredniške smernice oziroma poslanstvo lista razberemo že v prvi številki: *"Mi gremo naprej ... naprej v borbo za dokončno zmago nad ofarsko-komunistično sodrgo, ki si hoče s komunistično revolucijo in s pomočjo savojskih barab in mongolsko-kalmiških ciganov politično, gospodarsko in duhovno podvreči naš že 25 let tako zelo trpeči narod in napraviti iz nas Slovencev čredo brezdušnih človeških strojev..."* (Mi gremo naprej, št. 1, 18. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

V *Straži ob Jadranu* so zapisali, da so številke glasila *Mi gremo naprej* vsebinsko in oblikovno bogate, ter navedli, da se poleg obravnave dnevnih dogodkov *"spustijo tudi na širše polje idejnega boja proti sedanji naši rak-rani"* (Straža ob Jadranu, št. 8, 1. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). List naj bi z odločno in krepko besedo čistil nazore, ostro ločil laž od resnice ter z vso odločnostjo opozarjal stražarje na Jadranu: *"Proč s komunizmom, grobokopom našega naroda"* (Straža ob Jadranu, št. 8, 1. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Nenehni premiki domobranskih enot so imeli za posledico tudi večkratno preseljevanje tiska. V jubilejni 50. številki glasila *Mi gremo naprej* beremo o njegovi selitvi v Trst, kjer ga je *"vzel pod svojo zaščito inšpektor polkovnik Kokalj"* (Mi gremo naprej, št. 50, 25. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Zaradi premestitve domobranskih enot se je list pozneje moral znova seliti, in sicer na Veharše. Tudi v novem kraju naj bi uresničeval cilje, ki jih ima stražarstvo na Primorskem, saj naj bi bil: *"udaren, prav kakor so ga veharški fantje potrebovali, zato ni čuda, da je bilo ob vsaki številki vedno večje povpraševanje po njem"* (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Prav v povezavi z vedno večjim interesom po glasilu med bralci se je kazala potreba po tiskanem listu, ki bi bil dostopen širšemu krogu ljudi.

List je od 10. januarja 1945 (od številke 70 dalje) izhajal v Idriji kot dnevnik (prvi idrijski dnevnik). Po selitvi v Idrijo se je z različnimi rubrikami skušal približati prebivalstvu, saj naj bi *"poleg načelnih člankov dnevno prinašal tudi najnovejša poročila z vseh domačih in svetovnih bojišč ter vesti in objave iz Idrije same"* (Mi gremo naprej, št. 70, 10. januar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Tega dne je bilo objavljeno tudi sporočilo, da bodo zaradi splošnega pomanjkanja papirja lahko izdajali le omejeno število izvodov (Mi gremo naprej, št. 70, 10. januar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 14). Uredniški odbor lista je pozval vse prebivalce, naj sodelujejo pri listu z različnimi prispevki, tudi s poezijo, in tako obogatijo strani dnevnika (Colja, 1995, 158). Na sedežu redakcije v Idriji so časopis izdajali do njegove ukinitve aprila 1945.

Med domobranskimi listi sta imela nekoliko večji pomen še *Tolminski glas* in *Vipavec*, ki sta bila vsebinsko in propagandno bolj urejena in teritorialno širše zasnovana. Oba sta bila tednika, njuna uredniška usmerjenost pa je bila, tako kot pri drugih domobranskih listih, izrazito protikomunistična.

Tolminski glas

Tolminski glas, s podnaslovom Glasilo slovenskih domobrancev "Straže na Soči" oziroma Glasilo tolminskih domobrancev, je začel izhajati 15. julija 1944 v Tolminu. Leta 1944 je bil odgovorni urednik tednika Franc(e) Koren,¹² leta 1945 pa Ivo Petrin. List je bil najprej ciklostiran, pozneje pa so ga tiskali v tiskarni Lucchesi v Gorici. Njegovo poslanstvo je bilo "voditi in učiti ljudi, opozarjati jih pred največjo nevarnostjo, pred zlagano in komunistično OF, buditi v naših ljudeh pravega duha slovenstva in jih vzpodbujati k boju za resnično in edino pravo narodno svobodo, ki jo bo rodila šele borba in zmaga nad komunističnim nasiljem" (Tolminski glas, št. 23, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Spodbudne in pohvalne besede so listu namenili tudi v *Straži ob Jadranu*: "Iz preprostega razmnoževanega lističa v Tolminu se je razvil v kar lep lokalni list, ki je namenjen predvsem tolminski deželici, kjer kliče in budi k novemu življenju. Vemo pa, da vzbuja živo zanimanje tudi drugod, saj je naravnost sijajno urejevan in ni čuda, da izhaja v taki nakladi, ki bi mu je bil nevoščljiv marsikateri drugi list. Njegova rubrika 'Zanimivo za vse' je res zanimiva, tudi za one, ki jih pošteno okrtiči, pa čeprav je bila prelita radi nje tudi grenka solza. Kjer ni drugače, je treba krepke operacije, da se ozdravi, kar je bolnega. Da je deželica danes tako slovenska, je v velikem tudi zasluga 'Tolminskega Glasa'" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Tednik *Tolminski glas* je prenehal izhajati 28. aprila 1945 (številka 17).

Vipavec

10. februarja 1945 je v Ajdovščini izšel *Vipavec*, s podnaslovom List za Kras in Vipavsko, ki je izhajal vsak četrtek. Do 26. aprila 1945, ko je prenehal izhajati, je izšlo enajst števil. Odgovorni urednik tednika, ki so ga tiskali v tiskarni Paternolli v Gorici,¹³ je bil Drago Petkovšek.¹⁴ Politična in ideološka usmeritev *Vipavca* je bila podobna usmeritvi lista *Mi gremo naprej*.

12 Franc Koren, domnevno dr. Lojze Vogrič, rojen 27. aprila 1902 na Slapu ob Idrijci, je bil pravnik, ki je imel odvetniško pisarno v Tolminu. Že pred drugo svetovno vojno je veljal za privrženca bolj konservativne struje dr. Janka Kralja. Poročila VOS iz novembra 1943 ga predstavljajo kot "belogardista", organizatorji primorskega domobranstva pa so se med svojimi propagandnimi akcijami decembra v Tolminu že lahko obračali nanj kot na zaupnika, čeprav je Vogrič menil, da za domobranstvo na Tolminskem ni pravih pogojev. Po novem letu 1944 je postal bolj aktiven tudi v organiziranju protirevolucionarne akcije na Tolminskem in na Goriškem, tako v pogledu javne propagande, ilegalnega političnega organiziranja in tudi domobranstva. V Gorici je sodeloval tudi pri podtalni Slovenski legiji, ki je delovala znotraj SNVZ. Propagandno in drugo protirevolucionarno delovanje je podpiral tudi denarno (PSBL, 1991, 249–250).

13 Paternolli je bila znana tiskarska družina v Gorici. Leta 1837 je začelo v Gorici delovati njihovo tiskarsko in založniško podjetje. Paternollijeva tiskarna je že od začetka svojega delovanja tiskala in zalagala tudi knjige v slovenskem jeziku (PSBL, 1985, 583–584).

14 Drago Petkovšek, rojen 21. januarja 1923 v Ljubljani, je bil mladinski pisatelj in igralec. Med drugo svetovno vojno je stopil v domobranske vrste in prišel na Primorsko, kjer je urejal tednik *Vipavec* (PSBL, 1985, 652).

V uvodniku prve številke beremo: "*Vipavci! Spregledali ste! Združite se! Dobili ste svoj list! Odkar stoji Vipavska, še ni imela svojega lista. Danes ga imate! Predstavlja se vam v vaši vipavski obleki.*" (Vipavec, št. 1, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 16). V nadaljevanju uvodnika poudarjajo, da bi moral list iziti prej in ostro napadajo komuniste oziroma partizane. "*Vsa drugačna bi bila danes Vipavska. Na mesto požganih domov bi še vedno stale prijazne hišice in vaših sinov ne bi s silo odpeljali v gozdove. Nihče ne bi nasedel tolovajskim lažem*" (Vipavec, št. 1, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 16).

V poročilu o izidu novega lista *Vipavec* so o njegovem poslanstvu in protikomunistični naravnosti zabeležene naslednje besede: "*Vipavska dolina je dobila svoj tednik, ki bo prav tako kot naš list v znamenju odločne protikomunistične borbe kazal pot vipavskemu ljudstvu, razgaljal zločine komunistov, opominjal, svaril in rotil.*" (Tolminski glas, št. 8, 24. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Glas izpod Krna

Manjši list je bil še *Glas izpod Krna*, ki je prvič izšel 13. avgusta 1944 v Kobaridu in je bil "*najbližje Gregorčičevemu Planinskemu raju*" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Izhajal je tedensko in je obsegal osem strani. Uredništvo lista je vabilo "*vse, ki se čutijo sposobni, naj postanejo sodelavci in sotrudniki lista, da bo tako Glas izpod Krna prišel do vseh Kobaridcev in okoličanov in se razširil daleč okoli Krna*" (Glas izpod Krna, št. 2, 20. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16). Že kmalu po izidu so v listu *Mi gremo naprej* zabeležili, da *Glas izpod Krna* "*v skromni, a bojeviti obliki podaja smernice za delo ter poje o lepoti te slovenske zemlje, ki je bila tolikanj let tlačena*" (Mi gremo naprej, št. 16, 22. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

List, ki so ga izdajali kobariški domobranci, je izhajal občasno ter "*zvonil in vabil Kobaričane in sosede k skupnemu delu za dom in rod. Tudi za zvonove so težki časi, ni čuda, da je 'Zvon izpod Krna' večkrat utihnil, pa je spet zazvonil v lepših glasovih*" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Kljub tej želji je *Glas izpod Krna* kmalu zamrl.

Med domobranskim tiskom sta v *Straži ob Jadranu* omenjena tudi lista *Umreti nočemo*, ki so ga izdajali stražarji iz Ajdovščine (Straža ob Jadranu, št. 41, 20. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13), in *Straža v Št. Petru*, ki je izhajal v Št. Petru na Krasu (zdaj Pivka) le v enem izvodu (Straža ob Jadranu, št. 62, 16. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Pri slednjem gre za kopijo lista, ki so ga sestavili domobranski propagandisti v Sv. Petru. Prinašal je vesti in obvestila za člane SNVZ o vojaški situaciji. O listu *Straža v Št. Petru* ni ohranjenih podrobnejših podatkov, razen tistih, ki jih posreduje zapis, objavljen v *Straži ob Jadranu*. V njem izvemo, da izvod lista pripnejo na steno tamkajšnje vojašnice, kjer ga lahko vsak sam prebere. List prinaša "*veselih besed pa tudi jedkih satir*" (Straža ob Jadranu, št. 62, 16. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Poleg predstavljenih domobranskih listov so v ciklostilni obliki izhajali tudi razni slovenski listi četniške ali verske vsebine. Teh ne moremo povezovati neposredno z domobranstvom, čeprav so nastajali iz podobne kolaboracionistične naravnosti.

Domobranski tisk, ki je izhajal v Slovenskem primorju, je imel propagandno funkcijo. S propagando slovenski kolaboracionisti niso nameravali le omajati ugleda komunizma, temveč so želeli na ta način tudi pritegniti pozornost ljudstva in z uporabo nekaterih nacionalnih simbolov ubrati najobčutljivejše strune ljudskih čustev (Colja, 1995, 163).

Pomembno propagandno dejavnost so opravljali domobranski listi, saj so imeli politično vsebino in so bili namenjeni obveščanju, prepričevanju pa tudi zabavi domobrancev. Prinašali so vesti in podatke, iz katerih si lahko ustvarimo enostransko sliko o takratnih razmerah. V njih je navedeno delovanje terencev, tudi poimensko, najdemo pa tudi imena in spominske zapise o ljudeh, ki jih je partizanska stran likvidirala. Odklanjanje partizanstva in Osvobodilne fronte je utemeljeno predvsem s tem, da prinašata komunizem ter z njim "brezboštvo in protiverstvo".

Domobranska glasila so informirala o bojih na domačih in tujih frontah, poročala o vseh manjših in večjih akcijah primorskih domobrancev ter o neuspehih partizanskih enot. Domobranski listi so slavili zmage nemške vojske ter podpirali organizacijo domobranskih enot. Usmerjali so se proti OF, partizanom, komunistom, NOB in napovedovali poraz zaveznikov (Merljak Zdovc, 2007, 122). Iz nekaterih sestavkov v listih veje prekipevajoče slovensko čustvovanje. Doživljanje slovenstva je poetično. Objavljene so tudi preproste domoljubne pesmi.

V "domobranski govorici" je prepoznati linijo, ki sega na začetke ideoloških izhodišč političnega katolicizma na Slovenskem, in sicer od Antona Mahničiča do Aleša Ušeničnika.¹⁵

Večina domobranskih listov je imela uvodnike in razdelane rubrike. Njihova vsebina je bila ostro protikomunistična, s precejšnjim propagandnim nabojem, o čemer pričajo tudi poudarjena gesla. Najpogosteje uporabljeno geslo je "*Mati – Domovina – Bog!*", iz katerega je mogoče sklepati na ključno vlogo Katoliške cerkve.

V domobranskih geslih se poleg protikomunizma, ki je očiten, pojavljata kot orientaciji še defenzivni nacionalizem in pripadnost krščanski religiji. Gregor Tomc piše, da se temeljna samopodoba domobranstva suče okoli katolicizma, ki ponuja moralno orientacijo; nacionalizma, ki zagotavlja pripadnost skupnosti; in antikomunizma, ki označuje podobo sovražnika (Lešnik, Tomc, 1995, 129). Slednje lahko povežemo z izjavo Egon Pelikana, v kateri pojasnjuje, da je pri vsaki ideologiji pomembna tako imenovana "imunizacijska strategija", njen konstitutivni del pa so različni "notranji" ali "zunanji" sovražniki (Pelikan, 1997, 11).

Vse te opredelitve so razvidne tudi iz zapisa z naslovom *Zakaj sem domobranec*:

"Ker ljubim svoj narod in ga ne maram izdajati in prodajati, kot to delajo komunisti. Ker sem in hočem ostati pošten, veren in zaveden Slovenec."

15 Termin politični katolicizem povzemam po navedbi zgodovinarja Egon Pelikana, v kateri piše, da "k političnemu katolicizmu lahko prištevamo cerkveno hierarhijo in kler, kolikor ta daje politično relevantne izjave ali politično agitira, katoliške politične stranke in razna društva, skupine in posameznike, ki se izrekajo za katoličane in v tem smislu tudi aktivno zavzemajo politična stališča" (Pelikan, 1997, 14). Pelikan pojasnjuje, da je imel "politični katolicizem v slovenskem prostoru zaradi nekaterih posebnosti (slabe urbaniziranosti in industrializiranosti) slovenskih razmer precej drugačno in na začetku tudi lažjo nalogo kakor v razvitejših delih habsburške monarhije oziroma Evrope" (Pelikan, 1997, 14).

Ker ne maram, da bi bili moji otroci sužnji židovskih pijavk in izrodov človeštva.¹⁶

Ker hočem biti na svoji zemlji sam svoj gospod.

Ker hočem biti svoboden in ne hlapec.

Ker sem človek in ne bi bil rad žival v kolosu komunističnega novega reda, ki je nered in kolobocija.

Ker hočem, da bo moja domovina svobodna, zato sem DOMOBRANEC!" (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

V povezavi z odločitvijo posameznikov za domobranstvo Jože Pirjevec navaja, da "so se šli domobranci svojo malo privatno ideološko vojno", ter dodaja, da je kolaboracijo po eni strani zaznamovalo iskanje preživetja, po drugi strani pa, da je "šlo za pravo križarsko vojno proti brezbožnemu komunizmu" (Partlič, 1995, 6).

Morda lahko te Pirjevčeve besede povežemo s pozivom Aleša Ušeničnika v boj zoper komunizem na življenje in smrt:

"Kjer komunisti s fizično silo napadajo ter rušijo in ubijajo, je jasno, da sme biti ta boj tudi boj s fizično silo. Zato tudi našemu narodu nihče ne more zameriti, če je začel zbirati borce – križarje, da mu rešijo dom, življenje in krščansko kulturo." (gl. Pirc, 1986, 267).

Aleš Ušeničnik izrecno zagovarja boj proti komunizmu, kajti komunizem je "bistveno brezboštvo in kamor pride, prinese brezboštvo" in je zato "naš najhujši sovražnik, najhujši, ker je s svojimi prevarami naš notranji sovražnik!" Ušeničnikova trditev povzema tedanji splošni pogled katoličanov na komunizem, pogled, ki predstavlja del idejnega ozadja boja slovenskih katoličanov proti komunizem in Osvobodilni fronti (Pirc, 1986, 263–264).

Spopad s komunizmom in obsojanje komunistične ideologije, za katero naj bi bilo bistveno brezboštvo, sta nenehno prisotna v domobranskem besednjaku. Pri tem naj bi šlo za odločilen boj med "dobrim in zlom", od katerega naj bi bila po mnenju domobrancev odvisna prihodnost slovenskega naroda. Ideologi domobranskega gibanja so bili prepričani, da bi zmaga komunizma pomenila konec slovenskega naroda, zato so komunizem zavračali na oster, brezkompromisen način:

"Komunizem je strašna kasarna – klavnica, v kateri deli komis in milost peščica lopovov, ki se jim je v najtežjih trenutkih narodove usode, v časih splošne zbežanosti in zloma ljudske volje, z umori, požigi in zločini posrečilo priti na oblast!" (Straža ob Jadranu, št. 1, 25. marec 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Domobranski listi predstavljajo komuniste kot najnevarnejše nasprotnike, ki si prizadevajo uničiti vsako vero. Avtorji pri pisanju uporabljajo simplificirane antikomunistične parole, ki so prirejene propagandni rabi.¹⁷ Te so pogosto opremljene s "konkretnimi dokazi", kot na primer v naslednji notici oziroma poročilu "s terena":

16 Tu je navedena še ena podoba sovražnika – antisemitizem. V tem primeru je judovstvo enačeno s komunizmom. Na eni strani izhaja tak odnos do sovražnika iz nacionalsocialistične propagande, na drugi pa iz tradicije antisemitizma slovenskega političnega katolicizma pred drugo svetovno vojno.

17 Tako na primer v članku z naslovom Ali je komunizem proti veri? navajajo, da je "komunizem brezbožen že po svoji temeljni ideji ali zamisli, ki je materializem, to je naziranje, da obstoji samo snov, ni pa duha in nič duhovnega. Iz te svoje osnovne misli komunizem taji Boga, neumrljivost duše, večno življenje po telesni smrti in odgovornost pred večnim Sodnikom, ki ga po njegovem nauku ni. Zaradi tega ne prizna božjih zapovedi in se jim ne pokori. Za komunista obstoji le bedno minljivo življenje na zemlji, tu si skuša ustvariti raj, po smrti ga zanj ne bo. Vero imenuje opij za ljudstvo" (ARS-AS 1902, t. e. 13; Straža ob Jadranu, št. 67, 26. marec 1945).

"Te dni so komunisti zažgali župnišče na Gorah pri Idriji. Nov dokaz, da so proti veri in proti vsemu temu, kar je z vero v zvezi. Domobranci so gasili požar in oteli, kar se je še oteti dalo" (Tolminski glas, št. 2, 30. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Religija je pogosto uporabljena v propagandne namene, kar je tudi splošna značilnost domobranske propagande.¹⁸ Ob tem se pisci pogosto sklicujejo na papeške okrožnice, pastirska pisma in cerkvene avtoritete, npr. na ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana. List navaja (domnevno) njegove besede: *"Boj proti komunizmu ni politika, ampak verska zadeva, saj se vendar tiče vere v Boga, torej najbolj osnovne resnice vsake vere, posebno še naše krščanske vere"* (Straža ob Jadranu, št. 67, 26. marec 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Tudi vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma Aleš Ušeničnik je v času druge svetovne vojne poudarjal, da naj bi bila svetovna vojna na Slovenskem v bistvu notranji spopad v narodu oziroma idejni spopad med krščanstvom in komunizmom, ki sta nespravljiva nasprotnika. Po njegovem mnenju je *"za katolicizem največja nevarnost komunizem, za komunizem katolicizem. Kristus in Antikrist si stojita nasproti. S Kristusom se bore vsi zavedni in odločni katoličani, z Antikristom predvsem komunisti."* (gl. Pirč, 1986, 267–270). Poleg ostrega nasprotovanja komunizmu je bilo za domobrance značilno povečevanje verskih čustev in katoliške cerkve.

REPREZENTACIJA IDEOLOŠKO, NACIONALNO IN VERSKO DRUGAČNIH V DOMOBRANSKIH LISTIH

Reprezentacija partizanov – 'tolovaji'

Osrednji namen izhajanja domobranskih listov je bila tudi protipartizanska propaganda, zato je bilo poimenovanje partizanov, terencev in terenk v člankih ter njihovo prikazovanje na risbah oziroma karikaturah izrazito negativno, slabšalno in posmehljivo. V vseh domobranskih listih partizane označujejo s "tolovaji". Poleg te oznake se pojavljajo še naslednja poimenovanja: "hostarji", "grmarji", "rdeči klukci" (Goriški list); "gozdni junaki", "rdeči tolovaji", "golazen", "banditi", "ciganska vojska" (Straža ob Jadranu); "izprijenci", "levi v ovčjih oblačilih", "moskovski plačanci", "grmičevci" (Tolminski glas); "nenarodni, internacionalni krvniki" (Vipavec).

Medtem ko so terenci označeni kot "pijavke na slovenskem narodnem telesu" (Straža ob Jadranu), so terenke predstavljene kot "vlačuge" (Straža ob Jadranu). Moralne diskvalifikacije zasedajo pomembno mesto v domobranski propagandi, še posebno, ko gre za obsojanje žensk, ki so sodelovale v Osvobodilni fronti.

"V okolici Cerkna je v neki tolovajski bolnici več kot štirideset tovarišic, ki pričakujejo

18 Boris Mlakar navaja, da je bila v domobranski propagandi "precej naglašena tudi verska nota" (Mlakar, 1981, 201).

novorojenčke. Tovašiji zaradi tega pridno nabirajo po okoliških vaseh plenice in prosijo kokoši, da bodo porodnicam kuhali juho. Ljudje tam v okolici se šalijo, da bosta NOV in POJ takrat gotovo zmagala, kadar bodo ti mladi tolovajčki prijeli za orožje in se vrgli nad 'okupatorja'" (Tolminski glas, št. 5, 3. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Zgovoren dokaz tega je tudi članek, v katerem terence primerjajo z zločinci in jim pripisujejo krivdo za gorje, ki je prizadelo primorske Slovence; predvsem za to, "[...] da je na tisoče slovenskih deklet pokvarjenih in spolno bolnih ..." (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Zapisi, objavljeni v domobrantskih listih, partizane pogosto prikazujejo kot tatove.¹⁹ Med prispevki je opaziti tudi ironično pisanje o partizanih. Tako v rubriki Vesti iz bližnjih krajev s Krasa poročajo, da je bil "v Opatjem selu ubit komandant Krasa, znani lepotec Jožef, ljubimec terenk in kurirk" (Tolminski glas, št. 4, 5. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Nekatera glasila prinašajo še bolj primitivne metode protipartizanske propagande. Še zlasti opazna je negativna predstavitev pisatelja Franceta Bevka, ki so ga v domobrantskih listih označili kot "enega najbolj vidnih voditeljev zločinske OF na Primorskem" (Straža ob Jadranu, št. 47, 28. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13). Propaganda je pri tem pogosto uporabljala moralne diskvalifikacije in opozarjala na domnevno promiskuiteto med člani Osvobodilne fronte:

"Kot pravi Bevk, je spolnost blagoslov človeške družbe. Dela človeka sužnja in gospodarja, dobrotnika in zločinca. Zato ni čudno, da ima Bevk dvanajst priznanih nezakonskih otrok. Kjer koli je bival več kot dva meseca, je pustil potomca in to od Ljubljane in Most do Cerkna in Gorice. Preživljanje ljubljanske kopice je naprtil Pisateljskemu društvu v Ljubljani. V enem samem mesecu je imel v Gorici kar štiri otroke, poleg zakonskega še nebojlenčka v Rastellu in dvojčka na gradu" (Straža ob Jadranu, št. 47, 28. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13). Ironične vesti o partizanih običajno spremljajo satirične risbe oziroma karikature.

Reprezentacija Italijanov – 'savojski pomehkuženci'

Na Primorskem so bili Italijani prvi nasprotniki, predvsem zaradi specifičnega položaja, ki ga je imelo to območje do kapitulacije Italije. Posledic dvajsetletnega fašističnega nasilja nad slovenskim prebivalstvom na Primorskem so se zavedali tudi domobranci. S propagando so skušali zbujati nacionalizem ali celo šovinizem v odnosu do sosednjega italijanskega naroda ter pri tem upali, da jih bodo Primorci podprli zaradi svojega odpora do fašizma ali celo do Italijanov nasploh. Po besedah Borisa Mlakarja so domobranci hoteli "eliminirati na Primorskem vsako sled fašizma", zato so zmerjali Italijane z "izdajalci" in celo poudarjali, da so fašisti povezani s komunisti (gl. Mlakar, 1982, 200–223).

¹⁹ "V noči na 19. 11. je bataljon VDV oplenil vas Lome nad Črnim vrhom. Rdečkarji so odpeljali iz vasi kar 7 voz naropanege blaga, tako da so nekateri kmetje ostali brez vsega živeža" (Straža ob Jadranu, št. 45, 24. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Italijani so imeli v domobraskih listih slabšalno konotacijo, o čemer pričajo naslednje oznake: "maslarji", "Lahi", "badoglievci",²⁰ "Savojci", "savojski polentariji", "savojski pomehkuženci", "babjeki".

V domobraskem besednjaku je že samo pojem Italijan vseboval negativen prizvok: biti fašist ali komunist je bila le še nepomembna podrobnost. Če sta bila pojma vezana na italijansko narodnost, ni bilo med njima nobene razlike. Nobenega jasnega razlikovanja ni bilo niti med obema ideologijama, fašistično in komunistično, saj so ju povezovale iste prvine: nasilje, teror in "totalitarizem". V želji, da bi okrnili ugled OF in da bi ji odvzeli pravico zastopanja nacionalnih čustev, so domobranci izkoristili zveze med italijanskimi komunisti in slovenskimi partizanskimi silami in se razglasili za edine zaščitnike slovenske nacionalnosti (Colja, 1995, 165–166).

Domobraski listi umeščajo začetek sodelovanja Italijanov z Osvobodilno fronto v čas ustanavljanja slednje. Za to krivijo Lovrenca Kuharja, ki naj bi "*zaradi poneverbe delavskega denarja v Mežici moral zbežati iz Jugoslavije in se je zategadelj vrgel v naročje komunizma, ter je vse do februarja 1943 v Ljubljani pred očmi 'budnih' savojskih karabinerjev pridno vodil OF-o*" (Mi gremo naprej, št. 9, 16. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Z objavami v domobraskih listih so pogosto nepodpisani avtorji hoteli Primorcem "*dokumentirano dokazati vso izdajalsko igro, ki jo zadnja tri leta vodi OF-a s svojim prikritim oziroma od 8. septembra že kar javnim sodelovanjem s Savojski ...*" (Mi gremo naprej, št. 9, 16. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Paradoksalno situacijo, ko domobraska propaganda "komunistično OF" obsoja "kolaboracije z nacionalnim sovražnikom – tj. z Italijani", je opaziti tudi v poročilu, objavljenem v *Straži ob Jadranu*:

"Zadnji čas je visel v Gorici razobešen nov dokument, ki ponovno jasno priča, da se med rdečimi tolovaji na Primorskem borijo za našo 'svobodo' predvsem italijanski komunisti. A ti niso morda sami Goričani ali Tržačani ali pa Italijani iz severne Italije, pač pa je med njimi mnogo Kalabrežev, Siciljancev in drugih. [...] Tako nov dokaz, ki vsem jasno priča, da se tudi italijanski komunisti in to v veliki večini bore za komunistični raj na Primorskem. Primorska ne sme biti nikdar več pod Italijani!!!" (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Domobraski tisk v Slovenskem primorju je ostro obsojal sodelovanje med partizani in Italijani. Med drugim je kritično pisal o letakih, ki so jih narodni stražarji našli v okolici Trsta in Gorice. Napadel je razglas, objavljen na letakih, pod katerim je bil podpisan "Glavni komitet evropskih odporih gibanj – Odsek za Italijo". Razglas naj bi bil dokaz, da "*vse partizanske edinice na Primorskem ne vodi takozvana 'Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije' [NOV], temveč Glavni komitet evropskih odporih gibanj, Odsek za Italijo*" (Mi gremo naprej, št. 6, 5. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Domobraski listi opozarjajo tudi na sodelovanje med Titom in Badogliem, ki naj bi bilo povezano z odstopom Primorske Italiji. V *Goriškem stražarju*, Vestniku goriških

20 Badoglievci – slabšalno poimenovanje za Italijane; po Pietru Badogliu (1871–1956), italijanskem maršalu, večkratnem šefu italijanskega generalštaba. V letih 1935/1936 je vodil vojaške operacije proti Etiopiji; podpisal je kapitulacijo fašistične Italije (Leksikon Sova, 2006, 70).

domobrancev, pišejo o italijanskih zahtevah po slovenskem ozemlju. V prispevku z naslovom TRST, GORICA – ali zakaj Badogliu diši slovenska zemlja? opozarjajo, da hočejo Italijani obvarovati vse tiste meje, *"ki so na škodo slovenskemu narodu. Gorica in Trst sta prvi in najvažnejši točki njihovega načrta"* (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16).

Dokaz o sodelovanju med Italijani in partizani naj bi bil tudi padec suhorske postojanke vaških straž, kar naj bi bilo posledica *"laškega izdajstva. Z njenim padcem pa je prišlo tolovajem v roke tudi 30 Lahov. Toda dočim so rdečkarji vse vaške stražarje brez izjeme po zverinskem mučenju pobili, niso niti enemu samemu Lahu skrivili lasu. Odvzeli so jim vse orožje, vso gornjo obleko in čevlje ter jih potlej sami nagnali v Metliko"* (Mi gremo naprej, št. 69, 29. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Reprezentacija sredincev – 'sredinci zločinci'

Z nazivom "sredina" so med drugo svetovno vojno primorske krščanske socialce označevali tako komunisti kakor pripadniki protirevolucionarnega tabora v Ljubljani. Sredino na Primorskem so sestavljali predstavniki katoliške in liberalne skupine: prva je imela pomembnejši vpliv na Goriškem, druga na Tržaškem.

Goriško katoliško sredino so tvorili večinoma duhovniki, ki so bili takrat najštevilčnejši in hkrati najpomembnejši izobraženski sloj med primorskimi Slovenci, pa tudi nekaj laičnih izobražencev in izbranih posameznikov na podeželju. V tržaški sredini pa so bili med najvidnejšimi predstavniki odvetniki, ki so se že daljše obdobje ukvarjali tudi s politiko, zaradi česar jih je fašistični režim preganjal.

Ideologi primorskih krščanskih socialcev in primorska duhovščina so bili usmerjeni v narodnoobrambno, antifašistično delo. Sredinski položaj se je izražal v nezaupanju do komunistov, zlasti pri katoliških izobražencih, po drugi strani pa se je kazal v strinjanju z njihovim protifašističnim bojem. Predvsem pa so sredinci odklanjali sodelovanje s fašističnimi oblastmi v boju proti komunizmu. Primorska sredina je zavzela stališče, da z OF ne bo aktivno sodelovala, da pa je treba vzdrževati stike in preprečiti nepotrebne žrtve.

Nezaupanje do sredincev na Primorskem sta gojila tako OF kot protirevolucionarni tabor. Na obeh straneh je vladalo sumničenje, da sredinci sodelujejo z nasprotniki, zato sta si oba tabora na različne načine skušala pridobiti njihovo naklonjenost. Napake ene strani pa je izrabila druga in to skušala obrniti sebi v korist.

Komunistična partija Slovenije je poskušala sredince diferencirati oziroma "razbiti": s spretno taktiko naj bi del njenih privrženecv pridobila za OF, del pa prisilila v kolaboracijo. Slovenski komunisti so se zavedali, da imajo sredinci velik intelektualni vpliv in ugled med domačim prebivalstvom, zato so hoteli z njihovo pomočjo pridobiti primorske Slovence za podporo narodnoosvobodilnemu gibanju.

Odnos slovenskih komunistov do politične sredine se je zaostрил zlasti po prihodu

domobrancev na Primorsko, saj so tudi domobranci poskušali sredince pridobiti na svojo stran. Kljub prizadevanju slovenskih komunistov, da bi to preprečili, je domobranstvo na Primorskem podprl del primorske duhovščine, poleg tega pa še nekaj goriških izobražencev, ki so delovali skoraj izključno na kulturno-prosvetnem področju. Domobranski vpliv se je razširil zlasti v Gorici in v večjih krajih, predvsem ob železniški povezavi Postojna–Trst, v Pivki, Vipavi in Ajdovščini. Občuten je bil tudi med malomeščani v trgih po Soški dolini od Gorice do Kobarida. Domobrancem sta bili naklonjeni tudi območji Idrije in zgornje Vipavske doline. Nekoliko drugačen je bil položaj na Tržaškem, kjer so domobranci naleteli na mlačen odziv med tamkajšnjimi izobraženci. Posledica tega dogajanja so bili tudi ostri napadi na sredino v domobranskem tisku (gl. Godeša, 1995, 363–406; Mlakar, 1997, 325–334; Pelikan, 2002, 548–568).

Domobranski listi so sredince odklanjali in jih enačili z zločinci, ki naj bi *"na Goriškem vztrajali v svoji nojevski in samomorilski politiki"* (Goriški list, št. 34, 28. april 1945; ARS-AS 1902, t. e. 41). Sredince na Goriškem so imenovali tudi oprezneži in bojzaljivci, kot so naslovili prispevek, pod katerega so se podpisali "Aktivni Slovenci". Po mnenju le-teh naj bi bil sredinec tisti, *"kdor javno noče moriti, temveč le na tihem ubija narodu zaupanje vase, kdor mu jemlje pogum, kdor prezira v skritih pogovorih kje v kakšnih kavarnah naše domobrance, naš list, stremljenje vsega slovenskega goriškega naroda na Goriškem po ozdravljenju; ta tiho pove, da je 'pristaš srednje linije'". To so tisti, ki bogate na račun našega naroda, ki živijo od bogatih in mastno plačanih služb, ki jih narod redi, dasi za njegov obstoj ne store nič.*" (Goriški list, št. 25, 29. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Za domobrance so sredinci tisti, ki so se izločili, zato jih *"zaničujejo, oni v gorah pa bi jih v slučaju zmage prav gotovo pobili"* (Goriški list, št. 25, 29. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Domobranski listi so bili še zlasti negativno usmerjeni do sredincev na Tržaškem, saj so bili ti bolj naklonjeni OF. O tem priča zapis z naslovom *Tržačani, kaj bo z vami?*, v katerem kritizirajo tistega, ki *"hoče plavati med Scilo in Karibdo, na vse strani zavarovan, med ognjem današnje usodne, za vse čase za usodo Trsta in Tržačanov odločilne borbe. Za te previdne ljudi, ki se vkljub temu, da vidijo, kako vsa slovenska zemlja gori v plamenih in kliče po rešitvi, držijo ob strani in s prekrižanimi rokami gledajo na naše odločne in pogumne vrste, očitvidno še niso prešle one mračne in negotove ure, kakor so prešle za večino Slovencev, ko smo s tesnobo v srcu drug drugega spraševali, kaj bo z nami."* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

V istem prispevku ostro napadejo Tržačane in jim očitajo, da niso slovenskih domobrancev podprli niti z dobro besedo, *"ampak še po tolikih dokazih ljubezni in žrtvovanja za vas še vedno stojite ob strani"* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14). Zapis zaključujejo s svarilom: *"Glejte, da ne boste izpregledali in se odločili šele takrat, ko bo že prepozno, da vas ne zadene usoda opreznikov"* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Reprezentacija Judov – antisemitizem

Rasni antisemitizem nemške propagande, ki ga slovenski domobranci povzemajo tako v Ljubljani kakor na Primorskem, se spoji s tradicijo evropskega katoliškega antisemitizma ter tradicijo antisemitizma na Slovenskem s konca 19. ter prve polovice 20. stoletja, ki je koreninil že v delih Antona Mahniča s konca 19. stoletja ter se nadaljeval vse do časa pred drugo svetovno vojno.

Glede antisemitizma so se avtorji člankov v domobrantskih listih lahko navezovali na antisemitsko tradicijo vodilnih ideologov političnega katolicizma na Slovenskem, in sicer Antona Mahniča, Aleša Ušeničnika in Janeza Evangelista Kreka. Antisemitska logika pri omenjenih ideologih je bila vpeta v srednjeevropsko antisemitsko tradicijo in prostor. V Sloveniji Judov v tistem času (skoraj) ni bilo, zato bi pri antisemitizmu ideologov političnega katolicizma na Slovenskem težko našli kaj izvirnega ali specifičnega.

Dejstvo je, da je katoliški antisemitizem pripravljal pot rasnemu, saj so v tridesetih letih 20. stoletja antisemitska stališča v katoliškem taboru postajala vse bolj rasistična. Po navedbi Egon Pelikana je antisemitizem kot antikapitalizem/antiliberalizem v tem obdobju že bolj metaforičen, saj je za razvoj liberalizma in kapitalizma kriv "židovski duh", Žid "zarotnik" pa se (mišljen dobesedno, "fizično") (pre)seli v vrste komunistov (Pelikan, 1997, 105). Prav tako si je "končno rešitev" židovskega vprašanja (v Srednji Evropi) brez katoliške (politično-mobilizacijske in propagandne) "podlage" zelo težko predstavljati (gl. Pelikan, 1997, 96–137; Valenčič, 1994, 77–80).

Antisemitizem in kvarne lastnosti, katerih nosilci naj bi bili Judje, so se okrepili med drugo svetovno vojno. Strah pred prodiranjem judovskega kapitala in vpliva je bilo opaziti v tisku, o čemer so poročali tudi domobrantski listi. Ti so Jude predstavljali kot najmočnejše kapitaliste v Evropi, "ki imajo v lasti največji delež svetovnega zlata. Čeprav vojne niso hoteli, so v resnici njih glavni pobudniki, in sicer zato, da bi se polastili vsega sveta ... To so razlogi, zaradi katerih jih je treba izničiti, zbrisati s površja zemlje kot edine krivce za vse zlo" (v Colja, 1995, 164). Zato so avtorji v glasilih pozivali, da se morajo "tlačeni evropski narodi sedaj upreti in se boriti proti židovskemu izžemanju, zlorabljanju" (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Odklonilno pisanje o Judih v domobrantskih listih je bilo zelo podobno Mahničevi zgodbi o *Večnem Židu*, v katerem je Jud demoniziran kot iniciator oziroma nosilec vsega "kvarnega, škodljivega in uničujočega napredka". Ko se tak "Žid" pojavi v Sloveniji, ga Slovenci našenejo (Anton Mahnič, RK 1890, 91–96; povzeto po: Pelikan, 1997, 106).

O sovražnem odnosu domobrancev do Judov pričuje tudi naslednji zapis:

"V naših krajih, kjer koli sploh žive Slovenci, se Žid ne more naseliti. Tudi če pride s svojo kramo v kako našo vas, nihče noče od njega nič kupiti, Slovincu pa je sploh pod čast, da bi najel pri Židu kako posojilo ali da bi mu prodal letino naprej, kakor imajo pač Židje pri drugih evropskih narodih navado, da na ta način izžemajo bogastvo zase. Imajo – so imeli, zakaj tudi njim je sedaj odklenkalo.

Kadar koli se Slovenec in Žid srečata, tudi če ne vesta drug za drugega, kaj sta, se kar instinktivno, občuteno zamrzita. Dvoje tako različnih značajev, tako različnih duš in tako

različnih nazorov o življenju živi v obojnih v Slovencih in v Židih, da se te prvine življenja med seboj nikar in nikoli ne morejo ujemati.

Prav zato se Židje v preteklem in v sedanjem stoletju, razen z redkimi izjemami, na naših tleh niso nikjer naseljevali. Ni bila samo mržnja zaradi verske razlike, o ne, vzrok je bil še globlji, občuten v duši!" (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Morda lahko razlog za izrazito negativno pisanje domobranskih listov o Judih razberemo v nadaljevanju članka: *"Nemške oblasti so se same čudile in nemški časnikarji so izjavljali, da ni zlepa v Evropi pokrajine, ki bi bila Židov prosta, kakor je slovenska zemlja."* (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Včasih se zazdi, da je šlo pri domobranski propagandi za smernice političnega katolicizma na Slovenskem, ki jih je Anton Mahnič nakazal pol stoletja pred drugo svetovno vojno. Zato lahko hipotetično domnevamo, da so se domobranski listi pri prikazovanju idejnih in političnih nasprotnikov morda sklicevali na Mahničeva navodila, v katerih ta dovoljuje nasprotno stran napasti z vsemi sredstvi: *"Dovoljeno je torej v mnozih slučajih javno osvečati nepoštenost i podlost škodljivega neprijatelja, smešiti njegovo nprav, sramotiti njegovo ime in priimek. Da, in posluževati se smemo k temu i proze i stihov, i resnobe i šale, karikature i vseh umetelnosti in sredstev"* (gl. Anton Mahnič, RK 1888/1889, 482; povzeto po: Pelikan, 1997, 22).

Za smešenje nasprotne strani so domobranci objavljali tudi karikature, ki so dopolnjevale prispevke v nekaterih domobranskih listih in njihovo vsebino še bolj podkrepile. O pomenu risb govori tudi poziv uredništva *Tolminskega glasa*, s katerim iščejo dobrega risarja (Tolminski glas, št. 1, 15. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15). Ilustracije so objavljali predvsem v *Straži ob Jadranu*. V tem listu so partizani na risbah raztrgani, bosí, sestradani, prezebli, polni uši, ranjeni, bežeči pred domobranci. Domobranci pa so veseli, urejeni, tako da je podoba domobranskega borca idilična. Upodobitve v domobranskih listih jasno izražajo nasprotje med dobrimi in hudobneži, med nedolžnimi in pokvarjenci, med zatiranimi in zatiralci (Colja, 1995, 170). Ta binarnost se prepleta skozi celotno domobransko propagandno besedišče.

SKLEP

Slovensko zgodovinopisje je domobranskemu tisku v Slovenskem primorju namenilo le malo pozornosti, čeprav je ta opravljal velik del domobranske propagande na tem območju. Osrednji propagandni nalogi sta bili politično prepričevanje in ozaveščanje. Domobranci so želeli s propagando pritegniti pozornost primorskih Slovencev in z uporabo nacionalnih simbolov vplivati na njihova čustva. Dejstvo pa je, da je njihovo propagandno delovanje služilo predvsem potrebam nemškega okupatorja.

V prispevku so predstavljeni domobranski listi, ki so v letih 1944–1945 izhajali na tem geografskem prostoru, s posebnim poudarkom na načinu in vsebini poročanja le-teh. Večina listov je bila ciklostiranih, med tiskanimi pa je po vsebini izstopal *Goriški list*, ki je občasno objavljala tudi fotografije. Uredniki nekaterih glasil so bili iz varnostnih razlogov anonimni, kar je veljalo tudi za avtorje člankov, saj se pod svoje prispevke pogosto niso podpisovali.

Iz vsebine domobranskih listov lahko razberemo, da so imeli pomembno vlogo v propagandni strategiji primorskih domobrancev. Njihove uredniške smernice so bile izrazito protikomunistične. Prispevki so izražali odklonilen odnos do komunizma, boljševidizma in "židovstva", prizanesli pa niso niti sredincem. Ostro so napadali Italijane, kar je bilo povezano s posledicami dvajsetletnega fašističnega nasilja nad slovenskim prebivalstvom na Primorskem.

Programsko usmerjenost domobranskih glasil kažejo uvodniki in gesla, v katerih sta poleg antikomunizma izražena še nacionalnost in pripadnost Katoliški cerkvi. Vera je bila za domobrance življenjskega pomena, zato so odklanjali partizanstvo in Osvobodilno fronto, ki sta prinašala komunizem in z njim brezboštvo.

Domobranski tisk je objavljajl poročila z domačih in svetovnih bojišč, vse do konca vojne pa je s svojim pisanjem vztrajal v sodelovanju z nacistično vojsko in oblastjo.

V nekaterih listih so objavljene ilustracije, ki vsebino podkrepijo, predvsem pa karikature, namenjene smešenju nasprotnikov.

Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi zgolj s poročanjem domobranskih listov sklepali o razmerah, ki so med drugo svetovno vojno vladale v Slovenskem primorju. Zagotovo pa lahko iz dilem o revoluciji, protirevoluciji, kolaboraciji, ki vejejo iz domobranskih besedil, razberemo tragiko obdobja. Zato je v tem kontekstu umestno vprašanje o resnici, ki si ga je v takratnem kaotičnem času postavil Lado Piščanec.²¹ V svojem dnevniku je 1. januarja 1943 zapisal naslednje besede:

"Zaključil sem prvi dan leta s tipičnim razpoloženjem našega časa. Bil sem globoko potrta radi razdvojenosti teh dni. Prisluhneš na levo in ti zagovarjajo eno, poizveduješ na desno in ti pridigujejo povsem drugo. Resnica pa je vedno le ena, kot je le ena morala. Do te jasne resnice bi človek silno rad prišel!" (Tolminski glas, št. 6, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15; gl. tudi Piščanec, 1980, 60–62).

21 Lado Piščanec, duhovnik in pesnik, rojen 16. junija 1914 v Trstu, umrl 3. februarja 1944 v Cerknem. V Gorici je študiral teologijo, v duhovnika je bil posvečen leta 1938. Duhovniški poklic je opravljal v Gorici, Podnanosu ter med letoma 1941–1944 v Cerknem. Tu je bil ustreljen kot žrtev partizanskega maščevanja po nemškem napadu na partijski šolski tečaj v Cerknem.

Prve pesmi je začel objavljati leta 1938 v listu Mladika. Leta 1942 je zbral poezije v zbirki Pesmi zelene pomladi, ki je izšla v Gorici po njegovi smrti (1950). Biografsko dragocen je njegov dnevnik V zelenih daljavah božje bodočnosti, ki je v nadaljevanjih izhajal v tržaški reviji Mladika (PSBL, 1986, 11–12).

REPRESENTATION OF OTHERS IN THE HOME GUARD PRESS IN THE SLOVENE LITTORAL 1944–1945

Tanja JAKOMIN KOCJANČIČ

Šolska 10, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: tanja.kocjancic@siol.net

SUMMARY

The article presents the findings obtained by means of a comparative analysis of the newspapers published by the Home Guard in the Slovene Littoral in the years 1944 and 1945. The Home Guard press emerging in this period in this geographic area modelled itself on the Ljubljana collaborationist press and had propaganda function. The propaganda actions of the papers mainly served the needs of the German occupier. Most of the papers had editorials and well-defined columns, their content was sharply anti-Communist and with a strongly propagandistic charge. Confrontation with Communism and condemnation of Communist ideology the essence of which was presented as being atheism, are a constant presence in the vocabulary of the Home Guard. The articles also expressed the anti-Semitic sentiments and a negative attitude towards the political centre in the Slovene Littoral. A pronounced hatred of Italians can also be observed, which is supposed to be connected to the consequences of the twenty-year long period of Fascist aggression against the Slovene population of the Slovene Littoral. Religion, too, is often exploited for the purposes of propaganda.

Key words: Slovene Littoral, Home Guard press, ideological orientation of the Home Guard, anti-Communism, political centre, anti-Semitism

VIRI IN LITERATURA

ARS-AS 1902 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine (AS 1902).

Amon, S. (1996): Tisk in politika v Jugoslaviji (1918–1941). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Colja, K. (1995): Kolaboracionizem v Jadranskem primorju: domobranci (1943–1945). V: Verginella, M. et al.: Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 139–172.

Enciklopedija Slovenije (1995): Enciklopedija Slovenije. 9. zvezek (Plo–Ps). Ljubljana, Mladinska knjiga.

Enciklopedija Slovenije (1998): Enciklopedija Slovenije. 12. zvezek (Slovenska n.–Sz), Ljubljana, Mladinska knjiga.

Godeša, B. (1995): Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Horvat, M. (2009): Dr. Miklavž Komelj, umetnostni zgodovinar (intervju). Mladina, 40, 9. oktober.

Jevnikar, M. (ed.) (1974–1994): Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. I–XVII. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Komelj, M. (2009): Kako misliti partizansko umetnost? Ljubljana, Založba /*cf.

Leksikon Sova (2006): Leksikon Sova. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Lešnik, D., Tomc, G. (1995): Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Marušič, B. (1975): Goriški periodični tisk o NOB zadnje mesece vojne. V: Pahor, D.: Boj za svobodo. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 133–140.

Marušič, B. (1997): Povojni slovenski tisk. V: Valentinčič, S.: Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice ČZD d. o. o. Koper, 258–262.

Merljak Zdovc, S. (2007): Preteklost je prolog. Pregled zgodovine novinarstva na Slovenskem in po svetu. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Mlakar, B. (1981): Domobranska propaganda na Primorskem. Primorska srečanja, 29, 200–203.

Mlakar, B. (1982): Domobranstvo na Primorskem (1943–1945). Ljubljana, Založba Borec.

Mlakar, B. (1991): O nasprotnikih narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Primorska srečanja, 121/122, 476–477.

Mlakar, B. (1997): Goriška sredina. V: Čepič, Z., Guštin, D. (ur.): Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino. Ljubljana, INZ.

- Mlakar, B. (2003):** Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana, Slovenska matica.
- Partlič, S. (1995):** Jože Pirjevec: "Domobranci so se šli svojo malo privatno ideološko vojno." (intervju). Delo, 12. maj, 4–9.
- Pelikan, E. (1997):** Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Založba Nova revija.
- Pirc, J. (1986):** Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. stoletja do srede 20. stoletja. Ljubljana, Družina.
- Piščanec, L. (1980):** V zelenih daljavah božje bodočnosti (Dnevnik). Mladika, XXIII, 5/6, 60–62.
- PSBL (1983):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 9. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1985):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 11. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1986):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 12. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1991):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 17. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Valenčič, V. (1994):** Židje na Slovenskem. V: Benedik, M.: Dokumenti slovenstva. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Verginella, M. (1995):** Spremnna beseda. V: Verginella, M. et al.: Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 7–12.

**"PARTIZANSKA POKRAJINA": PARTIZANSKI SPOMENIKI IN
KOMEMORIRANJE PARTIZANOV NA TRŽAŠKEM***Borut KLABJAN*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si**IZVLEČEK**

Študija se ukvarja s partizanskimi spomeniki in povezanimi komemoracijskimi praksami po drugi svetovni vojni na Tržaškem. Opira se zlasti na ustna pričevanja, časopise in priložnostne publikacije, ki so izšle ob prilikah postavitve spomenikov ali, bolj pogosto, ob obletnicah postavitve le-teh. Analiza je razdeljena na dva vsebinsko-časovna sklopa: prvi, od obdobja po vojni do leta 1948, in drugi, od šestdesetih let 20. stoletja do razpada Jugoslavije. V obeh delih se študija posveča značilnostim spominskih obeležij in komemoracijskih praks ter si postavlja kot cilj spremljati, kako so se nekateri mehanizmi pojavljali in se odražali na območju italijansko-jugoslovanske meje.

Prek obravnave spomenikov namerava pričujoča študija dodati delež h kompleksnosti doživljanja druge polovice dvajsetega stoletja na Tržaškem. Na tak način želi prispevati segment k razumevanju komemoracijskih dinamik v večnacionalnih družbah mejnega prostora in hkrati opozoriti na ključni pomen, ki ga lahko ima periferija pri oblikovanju identitete centra.

Ključne besede: partizanski spomeniki, komemoracije, druga svetovna vojna, Trst, politike spomina

**"IL PAESAGGIO PARTIGIANO": MONUMENTI PARTIGIANI E
COMMEMORAZIONI PARTIGIANE NEL TRIESTINO****SINTESI**

Lo studio analizza i monumenti partigiani e le pratiche commemorative ad essi collegate dopo la seconda guerra mondiale nel territorio triestino. La ricerca si basa soprattutto su testimonianze orali, sulla stampa dell'epoca e su pubblicazioni edite in occasione dell'erezione di vari monumenti oppure, più spesso, in occasione di celebrazioni di anniversari degli stessi monumenti. L'analisi è divisa in due periodi: il primo si concentra sul periodo dopo la guerra fino al 1948, mentre il secondo, prende in considerazione l'epoca che va dagli anni '60 del XX secolo alla dissoluzione della Jugoslavia. In ambedue i periodi, l'attenzione è dedicata principalmente alle caratteristiche dei monumenti

e delle commemorazioni, con lo scopo di seguire le reazioni ed i meccanismi che queste mettevano in atto nella zona del confine italo-jugoslavo.

Attraverso l'analisi di monumenti, lo studio si propone di aggiungere un segmento all'analisi della complessità della seconda metà del '900 nel Triestino. In questo modo si vuole contribuire alla comprensione delle dinamiche commemorative in aree multinazionali e di confine e porre l'accento sul ruolo cardine che gli ambiti periferici possono avere nella formazione dell'identità del centro.

Parole chiave: monumenti partigiani, commemorazioni, seconda guerra mondiale, Trieste, la politica della memoria

UVOD

Projekt o francoskih lieux de mémoire (kraji spomina ali kraji memorije),¹ ki ga je v 80-ih letih 20. stoletja vodil francoski zgodovinar Pierre Nora, je odprl pot novim raziskovalnim trendom. Študije o spominu so postale izredno popularne tudi med zgodovinarji in množica raziskav, število univerzitetnih središč in raziskovalcev, ki se s tem ukvarjajo, je postalo nepregledno.² Ta "noirizacija" zgodovinske produkcije je posledično privedla do tega, da so se mnogi strokovnjaki odločili za analizo lastnih, nacionalnih krajev spomina, kot npr. na Češkem (Hojda, Pokorný, 1996), v Italiji (Isnenghi, 1996; 1997) ali v Nemčiji (François, Schulze, 2001). Kljub kvantitativno in kvalitativno zelo relevantni produkciji pa so se tovrstne študije le redkokdaj posvetile mejnim območjem. Mnogi raziskovalci so se namreč z metodami interdisciplinarnega pristopa, ki so vključevale poleg zgodovinskih še antropološka, sociološka in druga orodja, posvetili preučevanju spominskih obeležij, komemoracijskih praks in ritualov, a le redki so svojo pozornost namenili načinu, kako se ta obeležja in povezane prakse, ki imajo izrazito funkcijo oblikovanja nacije, reproducirajo in reflektirajo v nacionalno mešanih oziroma etnično nehomogenih območjih.

Od pionirskega preučevanja ob francosko-nemški meji (Tacke, 1995) se je raziskovalni fokus, če se omejimo na evropsko celino, razširil predvsem na srednje- in vzhodnoevropski prostor (Bucur, Wingfield, 2001; Judson, 2006; Paces, 2009; Bucur, 2009; Kuljić, 2010 idr.). A ob zelo pomembnih prispevkih, ki so pripomogli k novim perspektivam historične analize omenjenih primerov, ni videti, da bi podoben trend zajel severni jadranski prostor oziroma italijansko-slovensko ali italijansko-slovensko-hrvaško stično območje. Če so se nekateri avtorji poglobljeno ukvarjali s prepletanjem identitet, nacionalnih pripadnosti in deljenih ter razdeljenih spominov, kot npr. Glenda Sluga v delu *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border* (Sluga, 2001), Bojan Baskar v besedilu *Spomini na Kakanijo na italijansko-slovenskem obmejnem območju* (Baskar, 2002),

1 O primernosti uporabe izraza spomin ali memorija v slovenskem jeziku glej Kramberger, 2001 in Jurić Pahor, 2007.
2 Joanna Bourke je napisala, da je postal kolektivni spomin obsedenost (Bourke, 2004, 473).

Pamela Ballinger s knjigo *History in Exile* (Ballinger, 2003), Marina Cattaruzza z delom *Nazionalismi di frontiera* (Cattaruzza, 2003), Rolf Wörsdörfer s knjigo *Krisenherd Adria* (Wörsdörfer, 2004), Maura Hametz z besedilom *Making Trieste Italian* (Hametz, 2005) in Marta Verginella z *Mejo drugih* (Verginella, 2009), so politike spomina, v marsičem, ostale na obrobju znanstvenega preučevanja. Prek obravnave spominske krajine, še zlasti prek "branja" spomenikov, spominskih plošč in nagrobnikov, ki predstavljajo ne le izrazov žalovanja, a tudi popredmetenje spomina v materialni obliki in hkrati artefakte, ki ponujajo specifično interpretacijo preteklosti v sodobnosti (Luthar, Luthar, 2003, 651; prim. Winter, 1995), namerava pričujoča študija prispevati segment k razumevanju komemoracijskih dinamik v večnacionalnih družbah mejnega prostora. Kljub temu, da ne misli dokončno preučiti vseh vidikov komemoriranja in utelešanja spomina v spomenikih ter spomeniških obeležjih, si postavlja kot cilj spremljati, kako so se nekateri komemoracijski mehanizmi pojavljali in se odražali na območju današnje slovensko-italijanske meje.

Študija se osredotoči na mesto Trst in njegovo bližnjo okolico, območje, ki je bilo v 20. stoletju večkrat na presečišču lokalnih, regionalnih, nacionalnih in mednarodnih apropiacijskih procesov. Zlasti v letih po drugi svetovni vojni je t. i. tržaško vprašanje preraslo lokalne in bilateralne dimenzije italijansko-jugoslovanske (slovenske) kontrapozicije ter se umestilo na internacionalno agendo hladne vojne. Zato bo študija obravnavala obdobje od prvih povojnih mesecev, ko se je "od Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadranu nad celino spustila železna zavesa", kot se je leta 1946 izrazil Winston Churchill, do leta 1991, ko se je italijansko-jugoslovanska meja prelevila v slovensko-italijansko. V resnici je bila meja med Italijo in Jugoslavijo železna le v prvih povojnih letih. Titov spor s Stalinom, ki je dosegel vrhunec z izključitvijo Jugoslavije iz Kominforma leta 1948, je povzročil, da je meja med Italijo in Jugoslavijo postala bolj neke vrste žaluzija, kot pa nepremostljiva ločnica med Vzhodom in Zahodom. Zlasti od razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja med Italijo in Jugoslavijo leta 1954 dalje so se razmere za življenje ob meji postopno izboljševale (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Kljub postopnemu izboljšanju odnosov so bile politike spomina na lokalni ravni še vedno zaznamovane z nasprotujočimi si interpretacijami preteklosti, ki ostajajo vir medsebojnih sporov vse do danes (prim. Miklavcic, 2008).

Študija se ne namerava neposredno ukvarjati z najbolj poznanima krajema spomina, ki zaznamujeta tržaško preteklost v sedanjem času, tj. Rižarno in bazoviško "fojbo". Primera sta znana in prav gotovo jasno govorita o kontrapoziciji spominov in izključujočih avtorepresentacij žrtve, ki prevevata uradne državne naracije in lokalni družbeni diskurz (Sluga, 1996; Ballinger, 2004; Gauchon, 2007; Purvis, Atkinson, 2009). Prav zaradi tega želi pričujoča študija premakniti fokus na manj znane, manj jasne in bolj kompleksne ter zapletene primere, kot so partizanski spomeniki (in povezane komemoracijske prakse) na Tržaškem in opozoriti na poenostavljene dihotomijske nacionalno-ideološke razlage ter uveljaviti zavest o heterogenosti, ambivalentnosti ter kontingentnosti zgodovinskih izkušenj in procesov.

Raziskava spada v širši projekt o preučevanju spomenikov in komemoracijskih praks ob meji na primeru mesta Trst in njegove okolice od začetka 20. stoletja do danes. Glede na to, da je šele na začetku, zaključki temeljijo v glavnem na ustnih pričevanjih, ki sem jih

zbral v prejšnjih mesecih, na lokalnem časopisnem gradivu, na brošurah in priložnostnih publikacijah, ki so izšle ob priliki postavitve spomenikov, ali bolj pogosto, ob priliki okroglih obletnic postavitve le-teh. Na osnovi zbranih podatkov je bilo mogoče izluščiti dva časovna sklopa:

Obdobje od konca vojne do spora med Stalinom in Titom (1945–1948);

Obdobje od konca 60-ih let do razpada Jugoslavije (1991).

Časovni *intermezzo* je posledica spora med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, na podlagi katerega je bila slednja izključena iz Kominforma. Tržaški protifašistični milje se je razklal in dotedanje komemoracijske prakse so postale za več let, v večini primerov, neizvedljive. Šele v sredini 50-ih let 20. stoletja, po zbližanju med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, je znova prišlo do nekaterih skupnih komemorativnih obredov, a do dokončnega zbližanja je bilo treba počakati še dobro desetletje, vse do konca 60-ih let.

OBDOBJE OD KONCA VOJNE DO SPORA MED STALINOM IN TITOM (1945–1948)

V mesecih, ki so sledili vojnim spopadom na Tržaškem, so se začela postavljati prva spominska obeležja padlim v partizanskih enotah. Večino teh obeležij je bilo postavljenih v bieniju 1946–1947. Nastala so v obliki spominskih plošč z imeni padlih partizanov in bila včasih opremljena s fotografijami (večkrat pa so te dodane kasneje). Take plošče so bile ponavadi postavljene na lokalna pokopališča. Tam so bili pokopani borci, ki so padli v tistem kraju ali pa taki, ki so padli drugod in ki so jih po identifikaciji prepeljali v domači kraj in tam pokopali. Ponavadi je lokalna skupnost, ob taki priliki, organizirala mašni obred in sprevod ob častni straži do pokopališča. Nagrobni kamni so poleg imen padlih vsebovali tudi izrazite politično-ideološke simbole, kot npr. rdečo zvezdo ali srp in kladivo. Taki primeri govorijo o memorializaciji, ki naj bi šla prek tradicionalnih prostorskih, a tudi vsebinsko-konceptualnih shem, predvidenih za komemoriranje padlih, kot je lokalno pokopališče, in postala del javne sfere in tako del splošnega, kolektivnega žalovanja. Zato se po mnogih vaseh tržaške okolice, na bolj ali manj celotnem ozemlju takratnega Svobodnega tržaškega ozemlja, brez vidnih razlik med cono A, ki je bila pod anglo-ameriško kontrolo, in cono B, ki je bila pod kontrolo jugoslovanske vojaške uprave, ob pokopaliških obeležjih pojavijo tudi spomeniki. Ti so ponavadi postavljeni sredi vaških trgov ali na glavnih poteh, ki vodijo v naselja. Do tedaj so bila podeželska okolja praviloma brez spomenikov; ti so bili značilnost urbanih okolij. Izjemo predstavljajo pili s podobami svetnikov in vaških zavetnikov. Če izvzamemo mastodontske kostnice, ki jih je fašistični režim dal zgraditi na območju bitk iz prve svetovne vojne (npr. v Sredipolju), se je šele po drugi svetovni vojni "inflacija" spomeniških obeležij ali spomeniška manija (Luthar, 2011, 176) razširila na podeželje. Od takrat dalje, podobno kot trdi za Jugoslavijo Haike Karge, tudi za Tržaško velja trditev, da skoraj ni vasi, ki ne bi imela obeležja v spomin na padle v partizanih (Karge, 2009, 51). Iz druge, italijanske perspektive ta podatek potrjuje Patrizia Dogliani, ki je preučila fašistično in protifašistično materialno dediščino v Italiji in trdi, da je dežela Furlanija – Julijska krajina, skupaj z deželo Emilia-Romagna, tista regija v Italiji z največjim številom memorialov, posvečenih protifašističnemu boju (Dogliani, 2006, 266). Izjema so večja urbana središča, v glavnem

gre za mesti Trst in Gorica, kjer je bila postavitve partizanskega spomenika izven tradicionalnih komemoracijskih okolij, kot so pokopališča, zaradi političnih nasprotij sporna.³ Čeprav sta bili mesti odlikovani z zlato kolajno za vojaške zasluge v času partizanskega boja, je bilo odlikovanje namenjeno naporu, ki sta ga mesti vložili v "združitev z domovino" (Gorica) in ki je bil namenjen favoriziranju tistih strank, ki so se na bližajočih lokalnih volitvah zavemale za združitev z Italijo (Trst). Zato reprezentančno obeležje, ki bi komemoriralo padle partizane v mestih Trst in Gorica, ni bilo nikoli postavljeno. V nasprotju z dunajskimi prostori spomina, ki, v besedah Haidemarie Uhl, Dunaju dajejo vtis "city in resistance", mesta v uporu (Uhl, 2006, 574), njihova odsotnost daje Trstu in Gorici nasprotno vtis mest brez upora.

Z razliko od države postavljenih monumentalnih obeležij, kot sta bila npr. poveljna sovjetska spomeniška kompleksa v Berlinu ali na Dunaju (Michalski, 1998, 125–131), so v tržaškem primeru to bile pobude vaških skupnosti in posameznih borcev ali skupine borcev, ki so se vrnil domov po končanih bojih. Ponavadi so sestavili odbor, imenovali predsednika, ki je imel funkcijo koordinatorja, in si porazdelili dela. Vsa dela so v glavnem potekala v lastni režiji in prostovoljno. Financiranje spomenika je bilo možno z zbiranjem denarja od vrat do vrat in zbrana vsota je ponavadi služila za nakup gradbenega materiala. Ostalo delo (klesanje itd.) so opravili prostovoljci ali mojstri, ki so bili večkrat sami nekdanji partizani in hkrati člani odbora za postavitve spomenika ali njihovi simpatizerji. Zaradi omejenih finančnih sredstev so bila obeležja ponavadi sestavljena iz večjih kosov kamena ali lokalnega marmorja, na katerih, v veliki večini primerov, stojita rdeča zvezda in napis, ki spominja na padle borce. Večkrat so na spomeniku vklesana tudi imena padlih borcev in talcev ter gesla kot npr. "Slava padlim" ali "Padli za svobodo" ipd.

Partizanski spomeniki, ti novi artefakti spomina, so kombinirali laično vsebino s formo religioznih obredov: partizanski spomenik je namreč postal novi totem, nov predmet čaščenja in je ob tradicionalnem, vaški cerkvi, predstavljal novo, laično svetišče. Tako so tudi proslave za padle partizane imele sakralni značaj in jih je mogoče umestiti v tisti sistem laičnih obredov in liturgij, ki jih Emilio Gentile uvršča v pojem sakralizacija politike (Gentile, 1994). V tem kontekstu je vlogo vaškega župnika prevzel predstavnik nekdanjih borcev ali lokalni politični veljak, shodi in proslave pa so predstavljali laično verzijo verskih romanj in mašnih/cerkvenih obredov. Večkrat je prišlo do simbioze med verskim in laičnim ritualom, saj ni bila redkost videti procesijo nekdanjih partizanov v uniformah z župnikom na čelu, ki so se najprej udeležili cerkvenega obreda in nato počastili padle ob vaškem spomeniku, ne da bi se komemoracijski model pri tem spremenil.

Pomembno vlogo so imele ženske, bodisi kot udeleženske partizanskega boja in žrtve sovražnikovega nasilja bodisi kot udeleženske komemoracij, kjer je lik matere padlega partizanskega junaka imel osrednjo vlogo; podobno taki, kot jo je že imel lik matere v ikonografiji iz časa po prvi svetovni vojni. Videti je, da se ti mentalni vzorci niso spremenili, saj ni bistvene razlike med štirimi materami, ki so v črno oblečene sodelovale na proslavi bazoviškimi žrtvam leta 1947 in, kot je pisal takratni tisk, "predstavljale vse matere, katerih sinovi so padli za svobodo narodov" (Dato, 2010, 488), ter Mario Bla-

3 Za podrobnejši vpogled v goriški primer glej Širok, 2010.

Sl. 1: Ženske, ki predstavljajo matere ustreljenih bazoviških žrtev na proslavi leta 1947 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond I. tržaški proces, šk. 5, Foto, mapa Proslava leto 1947).

Fig. 1: Women representing the mothers of the shot Bazovica victims at the commemoration in 1947 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: 1st Trieste Trial, Box 5, Photo, Folder: Commemoration, year 1947).

sizza, mati tržaškega iredentista Antonia Bergamasa, povojnega nacionalističnega heroja, ki je leta 1921 v oglejski cerkvi zbrala truplo neznanega italijanskega vojaka, ki je romalo v Rim in bilo simbolično pokopano na Vittoriano pod "Oltarjem domovine" (Labita, 1990; Tobia, 2002; Klabjan, 2010). Če so v času po prvi svetovni vojni ženske imele središčno, a pasivno vlogo v komemoracijskih ritualih, je bila njihova udeležba na partizanskih komemoracijah primerna statusu, ki jo je ženska imela v medvojnem partizanskem gibanju in v novi, povojni, socialistični družbi. V njej so bile ženske enakopravna komponenta novega družbenega reda in ni bilo redkost, da so na proslavah, že od samega povojnega obdobja dalje, nastopile kot glavne govornice. Tako je npr. leta 1947, na proslavi v Boljuncu, naselju nedaleč od Trsta, v takratni coni A, v italijanščini, spregovorila tovarišica Carletta.⁴ Vsekakor, spomenikov, ki bi bili posvečeni izključno ženskim žrtvam vojne, do pred kratkim ni bilo. Šele leta 2002 je bilo na pokopališču v Dolini pri Trstu postavljeno obeležje petim mladim kurirkam iz vasi Prebeneg, ustreljenih leta 1944.

4 Primorski dnevnik, 12. 10. 1997; *Njihove žrtve so nas pripeljale na pot svobode*, 16.

Takrat so bili njihovi posmrtni ostanki iz tržaškega pokopališča pri Sv. Ani prekopani na lokalno pokopališče; ob tisti priliki je lokalno kulturno društvo J. Rapotec organiziralo komemoracijsko svečanost in postavilo spominski nagrobni kamen.⁵

Zaradi etnične sestave prebivalstva tržaške okolice, ki je bila, kljub italijanski nacionalizacijski politiki iz preteklih desetletij, še v veliki večini slovenske narodnosti, so napisi na spomenikih, če se pojavljajo, praviloma v slovenščini. Tudi imena padlih borcev, ki so bili večinoma Slovenci, so napisana v slovenski obliki, ne pa v uradni, poitalijančeni obliki. V primeru, da so bili med padlimi tudi partizani italijanske narodnosti, so bila imena napisana v originalni, italijanski obliki. V primeru, da je teh bilo več, je napis na spomeniku praviloma tudi v italijanščini. V tem smislu so imeli spomeniki transnacionalni značaj, ki se je odražal tudi ob priliki komemoracij. Ponavadi so bili komemoracijski govori v slovenščini in italijanščini, kar je bilo prej odraz političnega stanja ali oportunitizma kot potreba po dvojezičnem nastopanju; Slovansko-italijanska antifašistična unija, naslednica partizanske Osvobodilne fronte in referenčna opcija za vso lokalno levico, ki je bila vezana na slovensko in jugoslovansko komunistično partijo, je namreč, podobno kot v Jugoslaviji, zagovarjala idejo "italijansko-slovanskega bratstva" (Sluga, 2001).

Negotovo politično stanje in boj za teritorialno apropiacijo Trsta pa sta se odražala v vseh družbenih segmentih in torej tudi v komemoracijskih obredih. Vsebine partizanskih komemoracij so namreč odražale zapleteno politično realnost in udeležba na partizanskih komemoracijah je bila percepirana kot legitimacija zahtev po priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V prvih povojnih mesecih se je uveljavila precejšnja ideološko-politična prepletenost, ko so si stali ob strani borci v jugoslovanskih partizanskih enotah, predstavniki italijanske nekomunistične *resistenze*, slovenskih nekomunističnih organizacij in zavezniške vojaške uprave ter druge komponente zmagovalnega tabora. A kaj kmalu je, kljub javnemu diskurzu o enotnosti in namenu ustvariti na protifašizmu temelječo identiteto, le poredkoma prišlo do skupnega nastopanja vseh protifašističnih komponent.

Poleg funkcije artefaktov spomina v javnem prostoru se v tem kontekstu odpira vprašanje, ali so bili povojni spomeniki partizanom mejniki etnično-politično-državne razmejitve in sredstva za markacijo prostora ter (pre)oblikovanja spominske krajine. Po prvi svetovni vojni je namreč zmagovita Italija, na etnično pisanem območju nove vzhodne meje, podobno kot na novi severni meji (Monumento alla Vittoria v Bolzanu/Bozen), postavila serijo spomenikov, kot npr. v Sredipolju ali Kobaridu, (tudi) z namenom nacionalne in ideološke markacije prostora (Dogliani, 1996; Ceccotti, 2001, 11). Michalski trdi, da sta bila že omenjena spomeniška kompleksa v Berlinu in na Dunaju namenjena glorifikaciji padlih borcev Rdeče armade, a hkrati sredstvo, prek katerega je Sovjetska zveza sporočala, da namerava vladati tistim delom Evrope (Michalski, 1998, 126). So bila tudi partizanska spomeniška obeležja postavljena z namenom nacionalne in ideološke markacije spornega ozemlja? So bila morda celo del celebrativnega sistema slavolokov, spomenic in zastav, ki je sprejel demarkacijsko komisijo, ki je marca in aprila leta 1946 obiskala deželo in bila v očeh prebivalstva tista, ki bo odločila o teritorialni per-

5 Primorski dnevnik, 13. 10. 2002; *Po 58 letih je pet junaških partizanskih kurirk našlo počitek v domači zemlji*, 3.

tinenci ozemlja? Čeprav pregledano gradivo ne omogoča dokončnega odgovora na omenjeno vprašanje, je za zdaj težko pritrditi taki hipotezi. Bodisi zaradi narave spomeniških pobud, ki so prišle "od spodaj" in niso bile v neposredni povezavi s političnimi vrhovi, bodisi zaradi časovne in prostorske razpršenosti spomeniških objektov ter neuskladenosti komemoracijskih obredov, je odgovor negativen in kaže, da lokalni odbori niso postavili spomenikov s tem namenom, čeprav ne gre izključiti tovrstne interpretacije in njihove uporabe v kasnejšem obdobju. Postavljanje spomenikov je namreč proces, ki se v bistvu nikoli ne zaključí; kljub pretenziji po fiksosti se pomen, ki ga spomenik nosi v sebi, lahko neskončno spreminja in kot tak postane sporen ter predmet apropiacij različnih družbenih skupin (Young, 1993).

O "prisvajanju spomina" in spremenljivosti ter večplastnosti pomenov jasno govorijo partizanski spomeniki po letu 1948, ko se je protifašistični tržaški milje, po sporu med Titom in Stalinom, razklal. Na lokalni ravni je bila jugoslovanska izključitev iz Kominforma še posebej boleča. Poleg protifašističnega in levičarskega gibanja ter lokalne komunistične partije je razdelila vaške skupnosti, nekdanje borce in celo družine. Če je bilo skupno proslavljanje v nekaterih primerih še možno, je bilo v novem kontekstu postavljanje spomenikov, planiranje proslav in na splošno skupno komemoriranje partizanov praviloma zelo težavno in večkrat nemogoče. Spomeniki, in politike spomina nasploh, ki so promovirali zmagovito partizansko vojno, so namreč postali osrednji elementi konstitutivnega mita socialistične Jugoslavije (Verginella, 2008, 43). Zrcalno so se tovrstne prakse uveljavile tudi onstran jugoslovanske meje, na teritoriju, ki je takrat še čakal na povojno razmejitev. Njihovo postavljanje ali sodelovanje pri proslavah je hkrati pomenilo podporo jugoslovanskim zahtevam po tistem teritoriju v duhu propagandnega povojnega slogana "kjer so naše žrtve – tam so naše meje". Kominformska razdelitev protifašističnega miljeja po letu 1948 je še dodatno prepletla komemorativne opcije v coni A STO-ja: spominska obeležja so si zdaj lastili podporniki Stalina, ki so bili večina ne samo med italijanskimi, a tudi med slovenskimi komunisti, ki so po informbirojski resoluciji zavračali Tita in Jugoslavijo; na drugi strani so jugoslovansko partizanstvo zagovarjali podporniki Tita, ki so sicer bili v manjšini, a so lahko računali na solidno organizacijsko jedro, ki je uživalo podporo s sosednje Jugoslavije; hkrati so si protifašistično izkušnjo lastili tudi protikomunistični Slovenci, ki so poudarjali primat predvojnega, nacionalnega, protifašističnega boja, a so bili v novem jugoslovanskem pantheonu nezaželeni oziroma moteči (Bajc, 2007; Kalc, 2011). Tega je simboliziral spomenik štirim slovenskim antifašistom, obsojenim na smrt zaradi protirežimskega delovanja in ustreljenim v Bazovici zraven Trsta leta 1930, ki je danes eden najpomembnejših krajev spomina slovenske manjšinske skupnosti v Italiji in hkrati emblem "razdeljene regije z razdeljeno zgodovino" (Pelikan, 2010, 466).

OBDOBJE OD KONCA 60-IH LET DO RAZPADA JUGOSLAVIJE (1991)

Leta 1954 je cona A Svobodnega tržaškega ozemlja ponovno prešla pod suverenost Italije, Jugoslavija pa je pridobila območje cone B. *De facto* je bila meja določena, čeprav je bilo treba počakati do helsinške konference leta 1975, da bi državi razmejitev rešili tudi na pravni podlagi s podpisom osimskih sporazumov istega leta. Ta čas se je v nekdanji coni A stanje med "kominformisti" in "titovci" postopoma umirilo, predvsem ko je na mednarodnem političnem prizorišču prišlo do zблиžanja med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Nova politika med Moskvo in Beogradom je odločilno vplivala na lokalno politično ozračje, čeprav je zaradi intenzitete spora na Tržaškem do združitve na levisi prišlo šele proti koncu 60-ih let. Od takrat dalje je opaziti drugi val postavitve spomenikov, zlasti, a ne izključno, v tistih krajih, kjer jih po vojni niso postavili. Organizacijski modeli komemoriranja (ustanovitev odbora ipd.) so ostali v bistvu nespremenjeni in tudi njihova izvedba, v obliki proslav ob posameznih obletnicah, je ostala v glavnem enaka. Spremenil se je estetski videz spomenikov, ki so po 25-ih in več letih od konca vojne ter postopnemu generacijskemu prehajanju spomina pridobili na imponantnosti. Bolj kot se je manjšalo število preživelih borcev in partizanov, obratno sorazmerno se je večala oblika njim posvečenih spomenikov. Novi spomeniški kompleksi so bili v bistvu manjši parki spomina, v osnovi podobni tistim, kot jih poznamo iz časa po prvi svetovni vojni. Opremljeni so bili z gredicami, umetno razsvetljava, z drogovi za razobešanje zastav in napisi, ki so bili praviloma dvojezični, v slovenščini in italijanščini. Zaradi vse večjih stroškov financiranje izključno na podlagi prostovoljnih prispevkov ni prišlo več v poštev. Poleg svojcev padlih in posameznih občanov so nove spomeniške komplekse večkrat pomagali financirati, čeprav ne izključno, Združenje borcev iz Jugoslavije oziroma Slovenije, organizacije slovenske manjšine v Italiji (zlasti levičarske, kot npr. Slovenska kulturno-gospodarska zveza) in posamezne lokalne uprave. Nacionalna združenja partizanov, bodisi italijanskih (zlasti VZPI-ANPI, ki je bila blizu Komunistični partiji Italije) bodisi slovenskih/jugoslovanskih (Zveza združenj borcev NOV Slovenije), so ponavadi sodelovala pri komemoriranju tako, da so poskrbela za govornike. Prav zaradi centralnosti govorniškega lika je včasih prišlo do trenj med lokalnimi odbori in centralnimi uradi. Glavna obtožba je bila "nerazumevanje lokalne stvarnosti", kar je ponavadi pomenilo pošiljanje neustreznih govornikov, ki bi ne bili primerni za nagovor "posebne" publike, kot je bila obmejna, tržaška publika. Govornik iz Slovenije, ki bi nespretno odpiral še nezaceljene rane med "kominformisti" in "titovci", je bil nezaželen, a tudi tak, ki bi nekritično povzegal jugoslovansko notranjo stvarnost, bi bil nezanimiv. Na drugi strani bi bil italijanski govornik, ki bi poudarjal pomen italijanske *resistenze*, ne da bi izpostavil "trpljenje", "žrtvovanje" Slovencev in Hrvatov v času fašizma in vloge slovenskega partizanskega gibanja, prav tako neprimeren; od italijanskega govornika je bilo namreč pričakovati priznanje oziroma poudarek, da je Italija v času fašizma vodila politiko kulturnega genocida nad Slovenci in Hrvati (DS, 2011).

Tovrstni spori so se nemalokrat rešili tako, da so se lokalne skupnosti, v primeru, da so osrednje organizacije vztrajale pri svojem, odrekle podpori in komemoracije speljale same oziroma s pomočjo drugih lokalnih dejavnikov, kot npr. lokalne organizacije civilne družbe, s katerimi so že tako in tako sodelovali.

V številnih primerih je bilo treba premostiti birokratske zaplete, kot je bilo v primeru postavitve spomenika padlim partizanom v Bazovici, ki večkrat niso bili sad samo počasnosti državnega administrativnega kolesja, a so izhajali iz nasprotovanja italijanskih oblasti tovrstnim spominskim pobudam (Naš spomenik, 1973). Večkrat so bile težave finančne narave, saj odbori niso uspeli zbrati zadostne vsote denarja: v primeru spomeniškega parka v Križu, postavljenega leta 1975, je odbor prosil za pomoč Zvezo združenj borcev iz Slovenije, ki je kriškemu odboru poklonila veliko petokrako bronasto zvezdo. V reliefu zvezde naj bi bilo prikazano, v namenu snovalcev načrta, "trpljenje naših ljudi in njihov boj proti narodnostnemu in socialnemu zatiranju pred vojno in med njo, s posebnim poudarkom na NOB" (Odbor, 1975, 194). Govorniki – v vlogi mesij novega nauka, so prinašali sporočilo, ki je predstavljalo temelj lokalnega protifašističnega miljeja o dvojnem pomenu protifašističnega upora: nacionalnem in socialnem. Vsi govorniki so namreč poudarjali velik, večinski, doprinos slovenskega prebivalstva v boju proti nacizmu in fašizmu na lokalni ravni, a hkrati poudarjali prepletenost z zahtevami po "pravičnejšem svetu", ki so jih delili z italijanskim delavstvom. Tako je v publikaciji, ki je nastala ob postavitvi spomenika partizanom v Nabrežini leta 1970, zapisano, da "prispevek našega slovenskega delovnega človeka je v tem pogledu vedno bil zelo znaten in pomemben. Še zlasti, ker je vedno tudi solidarno nastopal skupaj z italijanskim delavcem in je nedvomno v njem /.../ že od vsega začetka bila globoko zakoreninjena in občutena zavest o potrebi trdne, zanesljive enotnosti z vsemi, predvsem italijanskimi delovnimi ljudmi, če naj njegov boj za splošne delavske in posebne narodne pravice obrodi zaželene sadove" (Furlan, 1970, 8–10).

Iz analize priložnostnih brošur in takratnih celebrativnih govorov je mogoče ugotoviti večplastnost pomenov, ki so jih nosili v sebi in na novo razvijali partizanski spomeniki. Ti so namreč "vedno sestavni del politične govorice, ki ob pomoči konvencionalne spomeniške ikonografije na specifičen način interpretira oboje, tako smrt samo kakor tudi dogodek, ki jo je povzročil, pri tem pa oboje povezuje tako z razmerami v sedanjosti kakor tudi z ambicijami za prihodnost" (Luthar, 2011, 178). V tem smislu so mnogi govorniki, po večletnem sporu Kominforma, izpostavljali slogo in "sodelovanje vseh vaščanov raznih političnih prepričanj" pri postavitvi novih memorialov in želeli nadaljevati v tradiciji skupnih komemoracij, ki so zaznamovale poveljne proslave. Na odkritju spomenika na Proseku, kraškem naselju v tržaški občini, ki so ga postavili domačini na pobudo nekdanjih aktivistov in borcev leta 1972, so tako ob predsedniku odbora za postavitve spomenika Josipu Ferfolji spregovorili še predstavniki nekdanjih borcev, Zveze borcev Slovenije, deportirancev in političnih preganjancev, nekdanja slovenska komunistična poslanka v italijanskem parlamentu Marija Bernetič, njen poslanski kolega Albin Škerk, socialist in prvi Slovenec v tržaškem mestnem svetu Dušan Hreščak, predstavnik nekomunistične, "nacionalne" stranke Slovenska skupnost Drago Štoka, predstavnik pokrajinskega odbora Vsedržavnega združenja partizanov Italije (ANPI-VZPI) Paolo Sema in nekateri domačini. Ob celebrativnem trenutku preteklosti so torej partizanski spomeniki in povezane komemoracije imeli izrazito nacionalno in politično funkcijo združitve skupnosti v sodobnosti. V brošuri o proseškem spomeniku se namreč poudarja pomen partizanskih spomenikov na Tržaškem, ki dokazujejo "prisotnost slov-

enske narodne skupnosti v Italiji. Takih zunanjih vidnih znakov, ki bi jasno pričali o naši prisotnosti na Tržaškem, je v sklopu italijanske republike, katere ustava med drugim temelji na izročilu odporniškega gibanja, bolj malo" (Skrunitev spomenika, 1992, 7). Tako, v nasprotju z italijanskimi državnimi uradi, ki niso spoštovali pravic slovenske manjšine, so partizanski spomeniki, predvsem napisi, ki so bili na njih vklesani, delovali kot (edina) priča o prisotnosti Slovencev na teritoriju. V tem smislu njihova funkcija potrjuje pomen in vlogo jezika in jezikovnih politik, kot jih razume Madelaine Hurd, ki trdi, da jezik predstavlja zelo močan zaznamovalec etničnosti (Hurd, 2006, 19).

Ob lokalnih partizanskih združenjih in odborih so bile lokalne uprave (v primeru, da so imele večino slovenskih in levičarskih strank – komunistično in/ali socialistično stranko) večkrat nosilke načrtov za nove spomeniške objekte. To jim je dovoljeval novi italijanski zakon o regionalnih avtonomijah, ki je lokalnim upravam dovoljeval prostor-

Sl. 2: Domačini, ki s prostovoljnim delom postavljajo temelje za postavitev spomenika padlim vaščanom v Prebenegu leta 1971 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Prebeneg).

Fig. 2: Local people undertaking voluntary work to lay the foundations for the monument to their fallen fellow townsmen in Prebeneg/ Prebenico in 1971 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Prebeneg/ Prebenico).

ska planiranje (Dogliani, 2006, 267). Tako je na koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prišlo do postavitve spomenikov, ki so jih dale postaviti lokalne uprave, v spomin svojim občanom.

Tudi ti spomeniki so lahko računali na podporo lokalnih odborov, ki so organizirali prostovoljno delo in zbirali donacije, a njihova postavitve ni bila več samo sad udarniškega dela, kot je bil primer večine povojnih spominskih obeležij, a tudi bolj organiziranih celebrativnih mehanizmov. Tak je bil primer občinskega spomeniškega parka v Dolini, posvečenega padlim občanom med drugo svetovno vojno iz leta 1975, ki na pročelju nosi napis "Slava padlim za svobodo" – "Gloria ai caduti per la libertà". Spomenik stoji nasproti novega županstva, prav tako zgrajenega v tistih letih. A spomeniški park v Dolini ni imel le komemoracijske funkcije, temveč je predstavljal "branik" proti fizični apropiaciji zemlje prek razlastitve teritorija. V obdobju 50-ih, 60-ih in 70-ih let so namreč modernizacijski procesi zajeli tržaško podeželje. Mesto, in predvsem njegova industrijska infrastruktura, se je širilo. Mnogi Slovenci so anglo-ameriško upravo in nato, po letu 1954, italijanske oblasti obtoževali, da so industrializacijo teritorija načrtno usmerjale v razlastitev zemlje, ki je bila v rokah slovenskih kmetov, z namenom, da bi zmanjšale

Sl. 3: Občinski spomeniški park v Dolini v spomin na padle v NOB (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Dolina - Občina).

Fig. 3: Municipal memorial park in Dolina/San Dorligo della Valle commemorating the victims of the National Liberation War (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Dolina/ San Dorligo della Valle - Municipality).

njihovo prisotnost na teritoriju in njihovo povezanost z njim. Ti napori so bili usmerjeni zlasti na območje zahodno od Trsta z namenom, da bi se ustvaril "etnični koridor", ki bi etnično povezoval Trst z Italijo. Slovenci so te "politike razlaščenja" (Oblak, 1982, 46) razumevali kot nadaljevanje predvojne fašistične diskriminacijske politike (Novak, 1996, 385). Po njihovem prepričanju industrijska cona pri Žavljah in nova naselja, ki so nastajala na perifernem območju Trsta, niso bila le "naraven rezultat širjenja urbane populacije" (Hametz, 2005, 100), temveč primeri "pravih italijanskih kolonij na naši slovenski zemlji" (Štoka, 1955, 86). Ob žaveljski industrijski coni sta Tovarna Grandi motori in naftni rezervoarji družbe S.I.O.T. najbolj eklatantna primera, ki skupaj z grajenjem novih naselij, namenjenih pribežnikom iz območja cone B in Jugoslavije (t. i. *esuli*), govorijo o "novih oblikah etnične in politične bonifikacije". Čeprav bodo na tem področju potrebne dodatne študije, je znano, da so italijanske oblasti z naseljevanjem istrskih beguncev v krajih, ki so imeli etnično slovensko in politično levičarsko večino (v obeh italijanskih oblasti sta se opciji ponavadi prekrivali), preoblikovale etnični in politični karakter prostora (Volk, 2003). Lokalno prebivalstvo je verjelo, da so bile tudi razlastitve zemlje za nove tovarne storjene s podobnim ciljem (VK, 2010). Z namenom preprečitve širitve industrijskih obratov in morebitnega novega ezulskega naselja, kot se je zgodilo npr. na Krasu z naseljema Borgo S. Mauro in Borgo S. Nazario ali v bližini dolinske občine s postavitvijo novega Borgo S. Sergio, so lokalne, občinske oblasti (v kateri so večino imele celo povojno obdobje levičarske stranke z večinsko prisotnostjo Slovencev) postavile spomeniški park padlim borcem in drugim žrtvam vojne (DS, 2011). V tem smislu je spomeniški park imel funkcijo zaustavitve grajenja ezulskih naselij in industrijskih obratov, ki bi poleg dodatnega razlaščenja zemlje povzročili popoln preobrat v socialni, politični in nacionalni strukturi kraja. Skupaj z nekaterimi drugimi objekti, ki so bili zgrajeni v tistih letih, kot sta bila npr. še zadružni hlev in občinsko gledališče, poimenovano po Francetu Prešernu, je spomeniški park tvoril neke vrste obrambno, "Maginotovo" linijo proti morebitni fizični "izgubi" lastnega prostora. Zato je župan dolinske občine Edvin Švab ob odprtju gledališča, 19. 12. 1976, izpostavil, da "imamo ob teh, na prvi pogled razkošnih objektih, kot sta spomenik in gledališče, občutek, da postavljamo valobrane in svetilnike ob obali, ki jo izpodjeda razburkano morje" (Svetilnik in valobran, 1977, 23).

V primeru desničarskih uprav se je ponavadi zgodilo, da je prišlo do sporov glede postavitve spomenika. Pomemben je v tem smislu primer spomenika padlim partizanom iz Škednja, od Sv. Ane in Kolonkovca, takrat, v času vojne perifernih ali polperifernih rajonov Trsta, a v kasnejših desetletjih integralni del osrednjega urbanega prostora, kjer si je prebivalstvo, vse od povojnih let, a zlasti od leta 1971 dalje, ko je bil ustanovljen odbor za postavitvev spomenika, do leta 2001 zaman prizadevalo za postavitev memoriala. Tržaška mestna uprava je spomeniku nasprotovala, ker da na istem območju že stoji spomenik, in to nacionalni spomenik koncentracijskega taborišča Rižarne. V percepciji mnogih pa je bil razlog za odklon v dejstvu, da je bila postavitev spomenika slovenskim in italijanskim partizanom v središču mesta, ki je v svoji sodobni zgodovini zanikalo ali zamolčalo prisotnost Slovencev v mestu ter jih postavljalo na obrobje urbanega prostora, neprimerna. Hkrati bi tak spomenik postavil na glavo mit povojne lokalne politične elite, ki je svojo

Sl. 4: Polaganje cvetja na spominsko obeležje pri Sv. Ani ob priliki 1. novembra 1977 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Sv. Ana).

Fig. 4: Laying of flowers at the memorial near Sv. Ana/ Sant'Anna on Remembrance Day, 1st November, 1977 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Sv. Ana / Sant'Anna).

vodilno vlogo temeljila in legitimirala na prikazu tržaške preteklosti kot boju "italijanske zahodne civilizacije" proti "vzhodnemu, slovanskemu/jugoslovanskemu, barbarskemu komunizmu", ki je v teh krajih dobil oznako *slavocomunisma* (Sluga, 2001, 92). Kljub delnim spremembam na lokalnem političnem prizorišču v teku 60-ih let je stališče oblasti ostalo odklonilno. Zato se je odbor odločil za samoiniciativno apropiacijo javne sfere in, podobno kot v primeru taborišča v Jesenovacu, ki ga opisuje Kargova, prevzel promocijo lastnega "prostora spomina" (Karge, 2009). Čez noč so prebivalci sami postavili kamen na kraj, ki so ga imeli za primernega, da bi združeval vse tri mestne predele in ob njem, več desetletij, ob priliki 1. novembra (na praznik vseh svetih) in 25. aprila (v Italiji državni praznik osvoboditve) prirejali spominske proslave s polaganjem cvetja in prižiganjem sveč. Udeleženci so bili svojci padlih, člani odbora, a tudi učenci lokalne (slovenske) šole in drugi občani. Šele leta 2001 je mestna politika sprejela stanje *de facto* in dovolila, da se prostor uredi in začasno obeležje zamenja s spomenikom (Lukeš, 2001, 29).

Sl. 5: Generalna konzulka Republike Slovenije Vlasta Valenčič Pelikan ob oskrunjenem partizanskem spomeniku v Bazovici, januar 1998 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Bazovica).

Fig. 5: Consul General of the Republic of Slovenia Vlasta Valenčič Pelikan at the desecrated Partisan monument in Bazovica / Basovizza, January 1998 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Basovizza/Bazovica).

Omenjeni spomenik je bil prav gotovo med zadnjimi primeri monumentalizacije krajine v drugem valu, ki se je večinoma zaključil v 80-ih letih prejšnjega stoletja. V tistem obdobju so stopili v ospredje drugi aspekti, vezani na prostore spomina, in sicer ikonoklastični napadi na partizanske spomenike; ti so se začeli pojavljati že v 70-ih let, a so postajali vse pogostejši predvsem od Titove smrti, maja 1980, dalje. Praksa skrunitve spomenikov in simbolnih materialnih objektov "drugega" je spremljala vse pomembnejše politične spremembe in zamenjave režimov čez celo evropsko 20. stoletje in prav gotovo ni vezana izključno na propad socialističnih sistemov (Jaworski, 2007). Na lokalni ravni se ti pojavljajo od napada na Verdijev spomenik ob italijanski vojni napovedi med prvo svetovno vojno do razbitja ali odstranjevanja habsburških spomenikov in požiga slovenskega Narodnega doma v Trstu takoj po njej; med vojno pa so slovenski antifašisti, pripadniki organizacije Borba (tisti, ki so bili kasneje ustreljeni v Bazovici) leta 1930 skušali minirati tržaški "svetilnik zmage", ki je predstavljal enega od simbolov italijanske okupacije. Razbijanje plošč in skrunitve spomenikov s fašističnimi in nacističnimi simboli ter gesli so znova postale vse pogostejše prakse v 80-ih letih in so se materializirale še posebej v trenutkih meddržavnih napetosti med Italijo in Jugoslavijo ter v primerih izostrenega lokalnega, javnega (političnega in medijskega) diskurza, ki je ponavadi spremljal komemoracijske svečanosti ali obletnice (Troha, 2005).

Zaradi neustrezne reakcije sil javnega reda (vsaj taka je bila percepcija v protifašističnem miljeju) so se na lokalni ravni snovali prostovoljni komiteji, ki so stražili spomenike. Tržaški primer ni omejen, saj so podobni družbeni mehanizmi razvidni tudi drugod po Evropi, npr. v Estoniji, na meji z Rusijo, kjer je v 90-ih letih prišlo do napadov na spomenike sovjetskim vojakom in oblik državljanske samoiniciative s strani ruskega prebivalstva za njihovo varovanje (Brüggemann, Kasekamp, 2008; Burch, Smith, 2007, 914). Ti "stražarji spomina" so bili v tržaškem primeru člani lokalnih kulturnih društev in organizacij civilne družbe ali mladinskih organizacij, ki so v nočeh pred napovedanimi komemoracijami in proslavami stražili spomeniške objekte pred morebitnimi napadi. Citat iz uvoda priložnostne publikacije ob 50- obletnici postavitve spominske plošče v Padričah blizu Trsta vsebuje pomembne lastnosti, ki omogočajo razumevanje tovrstnih družbenih praks: "Vest, da so nam ničvredneži oskrunili spomenik, je bila vsakič znova kot bomba. Fašisti to očitno vedo, zato se tudi gredo takih nizkotnosti. Nam je bilo, kot da nam bi pomazali svetinjo. Ko so se fašistični napadi vrstili, oblasti pa niso posegle, so se možje odločili, da bodo ob spomeniku 'rundali'. Stražili so ga vso noč, noč za nočjo. Jaz sem svojemu očetu nekoč nesla topel čaj in že se mi je zdelo, kot da sem mala kurirka." Avtorica se zaveda svojega "nestandardnega" početja, "nenormalnosti" oziroma "časovne neuskkljenosti" svojih dejanj in zato nadaljuje: "Tako smo bili vzgojeni. Pa ni bilo pred petdesetimi leti. Bilo je sredi osemdesetih let, ko je bil Tito že mrtev, ko se je pripravljala razpad Jugoslavije in padec berlinskega zidu. Smo živeli korak za zgodovino?" se sprašuje (Padriče, 1998, 1).

Akcije proti spomenikom "jugoslovanskih" partizanov pa niso prenehale s padcem berlinskega zidu, niti z razpadom Jugoslavije. Prej obratno, saj so nove interpretacije zgodovine v 90-ih letih, nemalokrat povezane z vojno v razpadajoči Jugoslaviji, moralno legitimirale protijugoslovanske narativne prakse. Med najbolj eklatantnimi primeri je bila

zahteva nacionalistične organizacije Lega nazionale po odstranitvi dveh plošč v spomin na partizanske enote jugoslovanske vojske IX. korpusa. Vsedržavno združenje partizanov Italije (ANPI) je odgovorilo, da sta plošči nedotakljivi (ANPI-ATPF, N. 1207/95, 24 maggio 1995, 1). Odklonilnemu odgovoru je sledil teatralni napad s krampom (ob prisotnosti fotografa lokalnega časopisa Trieste oggi) s strani skupine pripadnikov neofašističnih organizacij. Čeprav so postajali napadi na partizanske spomenike v naslednjih letih postopoma manj pogosti, vse do danes niso prenehali (prim. Fikfak, 2009).

ZAKLJUČNE MISLI

Naraščajoča literatura o politikah spomina in (nacionalnih) identitetah v srednji in vzhodni Evropi strmi k prikazovanju vloge teh politik in povezanega oblikovanja kolektivnih identitet kot praks, ki naj bi bile še posebej značilnost držav srednje in vzhodne Evrope. Vsekakor, iz analize tržaškega primera pa bi težko pritrdili oceni, da gre za fenomen, vezan na t. i. tranzicijske države. Reinterpretacija preteklosti v smislu premeščanja vloge žrtve in storilca ter novega pomena komunizma, kolaboracionizma, odporniškega gibanja in patriotizma ni značilnost t. i. tranzicijskih držav iz nekdanjega sovjetskega bloka ali socialistične Jugoslavije, a predstavlja značilen družbeni pojav tudi v drugih evropskih državah. Tržaški primer kaže, da padec berlinskega zidu in padec socialističnih sistemov v srednji in vzhodni Evropi nista vplivala na redefinicije preteklosti samo v teh državah. Podobni fenomeni so namreč prisotni tudi drugod in se kažejo še zlasti v sosednjih pokrajinah, saj je politični cunami, ki ga je povzročilo sesutje "vzhodnega bloka", najbolj prizadel tista območja, ki so bila v času hladne vojne *vojna krajina* Zahoda, v prvi vrsti Italija.

V Italiji je v začetku 90-ih let 20. stoletja splavala po vodi t. i. prva republika, kar je privedlo do revizije odporniške paradigme, na kateri je temeljila povojna Italija (Mammone, 2006, 217). Država je potrebovala novo identiteto (Foot, 2009). V tem kontekstu ni naključje, da se je najpomembnejši poskus za zedinjenje italijanskega razdeljenega spomina zgodil na meji, ob nekdanjem komunističnem sosedu, v Trstu. Tu sta se srečala voditelja nove post-komunistične levice Luciano Violante in vodja desnice Gianfranco Fini marca leta 1998 in se zavzela za premostitev nacionalnih zgodovinskih travm. Pri tem poskusu oblikovanja skupnih spominskih temeljev sta novega skupnega sovražnika posredno dobila v propadlem jugoslovanskem komunizmu in njegovih nosilcih, jugoslovanskih partizanih, ki so bili od takrat dalje vedno bolj predstavljeni kot orodje v rokah "slovanskega ekspanzionizma", kot se je leta 2007 izrazil italijanski predsednik Napolitano in tako povzročil mednarodni spor, še zlasti na relaciji Rim–Zagreb (Franzetti, 2009, 324).

Tovrstni narativni okviri, ki so bili nekoč lastnost besedišča predvsem lokalnih, perifernih nacionalističnih krogov, so v zadnjem desetletju postali uradni državni diskurz. Od leta 2004 je 10. februar, na dan obletnice podpisa Pariške mirovne pogodbe, na podlagi katere je Italija "izgubila" večino svojih vzhodnih pokrajin, ki jih je bila pridobila po prvi svetovni vojni, postal "Giorno del ricordo" in državni praznik v spomin na "žrtve fojb in eksodusa". Ta nova politična orientacija se je reflektirala v spominski pokrajini in v vi-

zualnih znakov urbanih palimpsestov s poimenovanjem ulic in trgov po "mučenikih fojbe". V tem smislu je prišlo do vključitve perifernega spomina (v geografskem in ideološkem smislu) v nacionalni celebrativni panteon (Cossu, 2010, 12–14). Če v nekaterih predelih Slovenije torej velja, da ga ni kraja brez plošče, posvečene domobrancem, kot ugotavljata Oto in Breda Luthar, je mogoče ugotoviti, da se je iz Trsta razširil po celi Italiji proces komemoriranja "mučenikov fojbe in eksodusa" (Pirjevec, 2009, 225–226).

Iz tega izhaja, da je razumevanje politik spomina in komemoracijskih praks, ki sem jih skušal analizirati na podlagi partizanskih spomenikov na Tržaškem, lahko parcialno in nepopolno, če nanje gledamo iz nacionalnocentrične perspektive. Upoštevajoč apel Davida Lavena in Timothyja Baycrofta, ki na podlagi primerjalne študije Trsta in francoske Flamske ponujata nove poglede na relaciji središče/periferija, je mogoče trditi, da so lokalni akterji (bodisi odbori za postavitev partizanskih spomenikov bodisi pobudniki dneva spomina na "fojbe in eksodus") dejansko večkrat delovali neodvisno in včasih celo v nasprotju ali vsaj ne v soglasju s središčem, kar ruši predstavo o periferiji kot pasivno sprejemajočem subjektu odločitev, ki jih vsiljuje središče (Laven, Baycroft, 2008). Tako se je pokazalo, da meja zabrisuje linearne ideološke razlike in "izumlja" specifične ideološke "mutante" v korist nacionalni osnovi. V primeru Trsta in nekdanje jugoslovansko-italijanske meje pa je analiza lokalnih (transnacionalnih) mikroprimerov še dodatno pokazala neustreznost posplošenih in poenostavljenih dihotomijskih vizij o dveh ločenih in hermetično neprepustnih Evropah, o "Vzhodu" in "Zahodu", kar odpira nove poglede, ki gredo preko izključno lokalnih dimenzij.

ZAHVALA

Avtor se zahvaljuje pričevalcem in vsem tistim, ki so mu pomagali pri pridobivanju dragocenih podatkov in dopolnjevanju raziskave.

"THE PARTISAN REGION": PARTISAN MEMORIALS AND COMMEMORATION OF PARTISANS IN THE TRIESTE REGION

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

SUMMARY

In recent decades, studies of memory have become extremely widespread and the proliferation of research, the number of university centres and researchers, has become hard to keep track of. However, despite the quantitative and qualitative relevance of this production, these studies rarely focused on border areas. Since the pioneering studies of the Franco-German border, this significant gap has been filled in the last decade by experts, who concentrated their interest in Central and Eastern Europe. This is probably the reason that the growing literature on commemorative practices in Central and Eastern Europe tend to present the role of politics of memory and issues of collective identity especially challenging in post-1989 Central and Eastern European States. Therefore, this study is concentrated on the "border between East and West", mainly on the city of Trieste/Trst. The main targets of analysis are the partisan monuments (and related commemorative practices) in the area. The paper is divided in two time frames: 1) in the period after the war (1945–1948) and 2) in the period from the 1960s to the collapse of Yugoslavia. The gap between the two periods is the consequence of the Tito-Stalin split, which was especially painful for the local antifascist milieu. If a joint celebration was in some cases still possible, the new context made the erection of monuments, planning of ceremonies and any common commemoration of partisans in general very difficult and often impossible.

The analysis of partisan monuments in Trieste/Trst shows that the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet bloc and socialist countries in Central and Eastern Europe did not merely influence a redefinition of the past in these countries, but went much further. This was especially true in areas that represented some type of Military frontier of the West during the Cold War, i.e. in Italy, especially in its eastern borderland.

Key words: Partisan memorials, commemorations, WWII, Trieste, policies of memory

VIRI IN LITERATURA

ANPI-ATPF – Associazione nazionale partigiani d'Italia / Vsedržavno združenje partizanov Italije (ANPI). Arhiv tržaške pokrajinske federacije (ATPF).

ANŠK-NOB – Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu (ANŠK), Odsek za zgodovino in narodopisje, fond Spomeniki NOB na Tržaškem in Goriškem.

DS (2011): Ustno pričevanje. Zapis pri avtorju.

Lukeš, N. (2001): Il comitato per il monumento / Odbor za postavitvev spomenika. V: Volk, S. (ur.): Monumento ai caduti nella guerra di liberazione di Servola, S. Anna e Coloncovez / Spomenik padlim v NOB iz Škednja, Sv. Ane in Kolonkovca. Trieste/Trst, Comune/Občina, 29–34.

Naš spomenik (1973): Naš spomenik. V: Koren, J. (ur.): Bazovica v boju. Bazovica, Odbora za postavitvev spomenika padlim v NOB, 46–48.

Oblak, M. (1982): Razlastitve in prodaja slovenske zemlje na Tržaškem po drugi svetovni vojni. Jadranski koledar, 45–47.

Odbor (1975): Delo odbora za postavitvev spomenika. V: Košuta, M. (ur.): Križani v boju za svobodo. Križ pri Trstu/S. Croce di Trieste, Odbor za postavitvev spomenika padlim v boju proti nacifašizmu v Križu, 194–196.

Primorski dnevnik. Trst, Primorski dnevnik, 1945–.

Skrunitev spomenika (1992): Skrunitev spomenika padlim na Proseku 1992. V: 20 let spomenika padlim v N.O.B. na Proseku. Trst, VZPI-ANPI Prosek, 7–8.

Svetilnik in valobran (1977): Svetilnik in valobran / Il nuovo teatro comunale. V: Naša občina / Il nostro comune. Enkratna številka biltena dolinske občine v pričakovanju registracije. Dolina, januar 1977. Trst, ZTT, 2, 22–24.

Štoka, S. (1955): Razlaščanje slovenske zemlje. Jadranski koledar, 84–87.

VK (2010): Ustno pričevanje. Zapis pri avtorju.

Bajc, G. (2007): 'Plačanci – agenti / špijoni zahoda'. Primer retorike povojnih jugoslovanskih oblasti glede pomena in vloge TIGR-a in ocene britanskih obveščevalnih služb. Acta Histriae, 15, 1, 261–276.

Ballinger, P. (2003): History in Exile. Memory and identity at the borders of the Balkans. Princeton, Princeton University Press.

Ballinger, P. (2004): Exhumed histories: Trieste and the politics of (exclusive) victimhood. Journal of Southern Europe and the Balkans, 6, 2, 145–159.

Baskar, B. (2002): Spomini na Kakanijo na italijansko-slovenskem obmejnem območju. V: Baskar, B.: Dvoumni Mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče RS, 71–95.

- Bourke, J. (2004):** Introduction 'Remembering' War. *Journal of Contemporary History*, 39, 4, 473–485.
- Brüggemann, K., Kasekamp, A. (2008):** The Politics of History and the "War of Monuments" in Estonia. *Nationalities Papers*, 36, 3, 425–448.
- Bucur, M. (2009):** Heroes and Victims. *Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington - Indianapolis, Indiana University Press.
- Bucur, M., Wingfield, N. (2001):** Staging the past. The politics of commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present. West Lafayette, Purdue University Press.
- Cattaruzza, M. (2003):** Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale. Soveria Mannelli, Rubbettino.
- Ceccotti, F. (2001):** Grande guerra e memoria locale. V: Ceccotti, F. (ur.): "Un esilio che non ha pari", 1914–1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria. Gorizia, LEG, 11–23.
- Cossu, A. (2010):** Memory, symbolic conflict and changes in the national calendar in the Italian Second Republic. *Modern Italy*, 15, 1, 3–19.
- Dato, G. (2010):** Le celebrazioni per gli eroi di Bazovica (1945–1948): alcuni risultati di una ricerca in corso. *Acta Histriae* 18, 3, 471–498.
- Dogliani, P. (1996):** Redipuglia. V: Isnenghi, M. (ur.): I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Roma - Bari, Laterza, 375–389.
- Dogliani, P. (2006):** I monumenti e le lapidi come fonti. V: Pavone, C. (ur.): Storia d'Italia nel secolo ventesimo. Strumenti e fonti. Vol. II. Ministero per i beni e le attività culturali, Dipartimento per i beni archivistici e librari, Direzione generale per gli archivi. Roma, 261–275.
- Fikfak, J. (2009):** Simboli in ritualne prakse spora in sožitja. Nekateri italijansko-slovenski diskurzi. *Studia ethnologica Croatica*, 21, 355–387.
- Foot, J. (2009):** Fratture d'Italia. Milano, Rizzoli.
- François, E., Schulze, H. (2001):** Deutsche Erinnerungsorte. München, Beck.
- Franzinetti, G. (2009):** Le riscoperte delle "foibe". V: Pirjevec, J.: Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi, 319–332.
- Furlan, D. (1970):** Občina Devin – Nabrežina v boju proti nacifašizmu / Il comune di Duino – Aurisina nella lotta contro il nazifascismo. Trst / Trieste.
- Gauchon, C. (2007):** Frontière Italo-Slovène et Province de Trieste: Lecture d'un paysage monumental et mémoriel. *Géographie et cultures*, 63, 43–66.
- Gentile, E. (1994):** Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista. Roma - Bari, Laterza.
- Hametz, M. (2005):** Making Trieste Italian 1918–1954. Woodbridge, Boydell Press.
- Hojda, Z., Pokorný, J. (1996):** Pomníky a zapomníky. Praha, Paseka.

- Hurd, M. (2006):** Introduction. V: Hurd, M. (ur.): *Borderland Identities: Territory and Belonging in Central, North and East Europe*. Eslöv, Gondolin, 11–27.
- Isnenghi, M. (ur.) (1996):** *I luoghi della memoria. Vol. I. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma - Bari, Laterza.
- Isnenghi, M. (ur.) (1997):** *I luoghi della memoria. Vol. II–III*. Roma - Bari, Laterza.
- Jaworski, R. (2007):** *Denkmalstreit und Denkmalsturz im östlichen Europa – Eine Problemskizze*. V: Jaworski, R., Stachel, P. (ur.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Berlin, Frank & Timme, 175–190.
- Judson, M. P. (2006):** *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge - London, Oxford University Press.
- Jurić Pahor, M. (2007):** *Memorija in/ali spomin? Raziskovalni trendi in pojmovne zagate*. *Razprave in gradivo*, 53–54, 204–228.
- Kalc, A. (2011):** *Introduzione*. V: Žerjal, D., Kalc, A.: *Il dovere della memoria. Una testimonianza sull'antifascismo sloveno nella Venezia Giulia*. Gradisca d'Isonzo – Gorizia, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale "Leopoldo Gasparini" - Fondazione/Sklad Dorče Sardoč.
- Karge, H. (2009):** *Mediated remembrance. Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia*. *European Review of History* 16, 1, 49–62.
- Klabjan, B. (2010):** *Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a multinational area: the case of the former Austrian Littoral*. *Acta Histriae*, 18, 3, 399–424.
- Kramberger, T. (2001):** *Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije*. V: Halbwachs, M.: *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia humanitatis, 211–258.
- Kuljić, T. (2010):** *Umkäpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum*. Bonn, Bpb.
- Labita, V. (1990):** *Il Milite Ignoto. Dalle trincee all'Altare della patria*. V: Bertelli, S., Grottanelli, C. (ur.): *Gli occhi di Alessandro. Potere sovrano e sacralità da Alessandro Magno a Ceaușescu*. Firenze, Ponte alle grazie, 120–153.
- Laven, D., Baycroft, T. (2008):** *Border Regions and Identity*. *European Review of History*, 15, 3, 255–275.
- Luthar, O. (2011):** *"Dokler nas smrt ne loči": Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni*. V: Petrović, T.: *Politike reprezentacije v jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*. Ljubljana, Založba ZRC, 173–199.
- Luthar, O., Luthar, B. (2003):** *Kolonizacija spomina. Politika in tekstualnost domobraskih spomenikov po letu 1991*. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana, ZRC SAZU, 647–663.

- Mammone, A. (2006):** A Daily Revision of the Past: Fascism, Anti-Fascism, and Memory in Contemporary Italy. *Modern Italy*, 11, 2, 211–226.
- Michalski, S. (1998):** Public monuments. Art in political bondage 1870–1997. London, Reaktion books.
- Miklavcic, A. (2008):** Slogans and graffiti: Postmemory among youth in the Italo-Slovenian borderland. *American Ethnologist*, 35, 3, 440–453.
- Novak, B. (1996):** Trieste 1941–1954. La lotta politica, etnica e ideologica. Milano, Mursia.
- Paces, C. (2009):** Prague Panoramas. National Memory and Sacred Space in the Twentieth Century. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Pelikan, E. (2010):** Komemorativne prakse slovenskih emigrantov iz Julijske krajine v Dravski banovini. *Acta Histriae*, 18, 3, 453–470.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G. (2006):** Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975. Koper, Založba Annales.
- Purvis, M., Atkinson, D. (2009):** Performing wartime memories: ceremony as contest at the Risiera di San Sabba death camp, Trieste. *Social & Cultural Geography*, 10, 3, 337–356.
- Sluga, G. (1996):** The Risiera di San Sabba: Fascism, anti-Fascism and Italian nationalism. *Journal of Modern Italian Studies*, 1, 3, 401–412.
- Sluga, G. (2001):** The problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border. Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe. Albany, State University of New York press.
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- Tacke, C. (1995):** Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert. Göttingen, 1995.
- Tobia, B. (2002):** Dal Milite ignoto al nazionalismo monumentale fascista (1921–1940). V: Barberis, W. (ur.): *Storia d'Italia. Annali*, 18. Guerra e pace. Torino, Einaudi, 591–642.
- Troha, N. (2005):** Slovenci v Italiji 1954–1990. V: Borak, N. et al. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1226–1245.
- Uhl, H. (2006):** Landscapes of Commemoration: Historical Memory and Monument Culture in Austria (1945–2000). V: Borejsza, J. W., Ziemer, K. (ur.): *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. New York - Oxford, Berghahn Books, 569–585.
- Verginella, M. (2008):** La Slovenia tra memorie ritrovate a storie sottratte. V: Crainz, G., Pupo, R., Salvatici, S. (ur.): *Naufraghi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*. Roma, Donzelli editore, 43–57.

- Verginella, M. (2009):** Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Volk, S. (2001):** Monumento ai Caduti nella Guerra di Liberazione di Servola, S. Anna e Coloncovez / Spomenik padlim v NOB iz Škednja, Sv. Ane in Kolonkovca. Trieste / Trst.
- Volk, S. (2003):** Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem, 1945–1966. Koper - Trst, Annales - Narodna in študijska knjižnica.
- Winter, J. (1995):** Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria, 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- Young, J. E. (1993):** The texture of memory. Holocaust memorials and meaning. New Haven - London, Yale University Press, 1–15.

"PO SVOBODI JE V VAS PRŠU HUDIČ!": POMEN USTNE ZGODOVINE
ZA RAZKRIVANJE MITOLOŠKIH STRUKTUR V PRETEKLOSTI –
PRIMER SPOMINJANJA RAKITLJANOV

Vida ROŽAC DAROVEC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: VidaRozacDarovec@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prispevku so analizirani spomini Istranov na spreminjajoče se politične razmere v povojnem obdobju, načini, kako so se "mali ljudje" prilagajali radikalnim družbenim in političnim povojnim spremembam, ki so jih preživeli, in kako svojo osebno zgodovino usklajujejo s svojimi današnjimi življenji in prevladujočo družbeno ideologijo.

Ključne besede: ustna zgodovina, opozicijski spomini, pozaba, povojno obdobje, Istrani

"DOPO LA LIBERTÀ VENNE NEL PAESE IL DIAVOLO!": L'IMPORTANZA DELLA
STORIA ORALE PER LO SVELAMENTO DELLE STRUTTURE MITOLOGICHE
DEL PASSATO – L'ESEMPIO DEI RICORDI DEGLI ABITANTI DI RAKITOVEC

SINTESI

Il contributo analizza come gli istriani ricordino le mutabili circostanze politiche del dopoguerra, le modalità attraverso cui "la gente comune" si adattò e sopravvisse ai radicali cambiamenti sociali e politici di quel periodo, e come oggi essi concilino le proprie storie personali con le loro vite attuali e l'ideologia sociale dominante.

Parole chiave: storia orale, ricordi contrapposti, oblio, il dopoguerra, gli istriani

UVOD

Osrednji namen prispevka je na primeru analize intervjujev, ki smo jih zbirali v istrski vasi Rakitovec, prikazati, kako nam lahko ustna zgodovina pomaga razumeti vpliv ideologije in mitologije na posameznika in družbo pri konstituiranju individualnega in kolektivnega spomina. Na to je opozoril že *Alistair Thompson* v delu *Anzac: exploring national myth and memory in Australia* (1990), kjer opozarja, da ustna zgodovina pomaga razkrivati možnosti in težave pri razvijanju drugačnih, "družbeno opozicijskih" spominov in posledično prispevati k bolj demokratični verziji preteklosti.

Pri obravnavi spominov je namreč treba upoštevati dejstvo, da ljudje spremenimo ali potlačimo spomine na boleče izkušnje, ki niso ubrani s trenutno identiteto, ali pa tiste, ki jih ne zmoremo "predelati", saj so naši spomini, če jih ne uskladimo z družbenimi normami in kolektivnimi pogledi na preteklost, tvegani in boleči. V nezavednem strahu pred družbeno izključenostjo oblikujemo spomine, ki so v skladu z družbenimi pričakovanji. Pomen ustne zgodovine je med drugim tudi v tem, da nam prek analize spominov pomaga razumeti ideološke mehanizme in prepletanje zgodovinskih, mitoloških in ideoloških vizij družbe (Thompson, 1990, 73–82).

V tem kontekstu so analizirani spomini prebivalcev istrske vasice na spreminjajoče se politične razmere v povojnem obdobju ter načini, kako so se "mali ljudje" prilagajali radikalnim družbenim in političnim spremembam, ki so jih preživel, in kako so svojo osebno zgodovino usklajevali s svojimi življenji in prevladujočo družbeno ideologijo.

ZAMOLČANI SPOMINI

Na primeru raziskave, ki sem jo v letu 2004 (prim. Rožac Darovec, 2005) opravila med vaščani Rakitovca, vasi ob hrvaško-slovenski meji, prikazujem pomen, ki ga ima ustna zgodovina za odstiranje zamolčanih in potlačenih spominov neke skupnosti.

Ko smo leta 1988 v vasi postavljali priložnostno razstavo, so bile v ospredju njihovih pripovedi glorifikacija sodelovanja v partizanskem gibanju, pripovedi o medvojnih junaštvih ipd., kar se je prekrivalo s takratno prevladujočo ideologijo.

Ko pa smo leta 2004 opravili terensko raziskavo, so informatorji ta čas, tudi zaradi demokratizacije političnega prostora, ki se je med tem zgodila, svoje osebne zgodbe interpretirali iz povsem drugih, novih izhodišč. Paradoksalno je, da v spominih na "čas svobode", kljub temu da ga tako poimenujejo, ne glorificirajo več akta osvoboditve izpod fašizma in priključitve Primorske k matični domovini, ki sicer v nacionalni zgodovini zaseda eno osrednjih identifikacijskih točk (prim. Dota, 2010).

Na dan so prišle nove zgodbe in razlage, pri čemer je razumeti, da so bile tudi ideološke izbire pogojene predvsem s strategijami preživetja. Povojnega časa so se spominjali kot enega najtežjih obdobij, ki je v njihova življenja prineslo radikalne spremembe glede načinov preživetja in delovanja. Na dan so prihajali potlačeni spomini, ki so se nanašali na krivice, ki so jim jih povzročili predvsem *lokalni* protagonisti prejšnjega režima, kot npr. na razmejevanje s Hrvaško, kolektivizacijo, med- in povojne usmrtitve, komunistično odvrčanje od tradicionalnih verovanj in vrednot itd.

Razmejevanje s sosednjo Hrvaško je bilo zaradi političnih in družbenih okoliščin dolgo časa potisnjeno v pozabo. Vas je bila namreč v času Italije vključena v občino Buzet, ki je po sporazumu med hrvaškimi in slovenskimi partizani pripadla Hrvaški, nekatere vasi, med njimi tudi Rakitovec, pa Sloveniji. Kljub sporazumu pa so po pričevanju vaščanov Hrvati pritiskali in izsiljevali vaščane zaradi njihovega sodelovanja v fašističnih organizacijah in jih prisilili, da so se mobilizirali v hrvaške partizanske enote.

Pritisk iz Čičarije oziroma s Hrvaške, ki je bil pogojen s poskusom vključitve Rakitovca v okvir hrvaškega ozemlja, je prenehal, ko so se politični vrhovi dokončno dogovorili, da Rakitovec vendarle sodi v okvir Slovenije in je bilo nato še nekaj za vojsko sposobnih mož mobiliziranih v slovensko partizansko vojsko.

V tem kontekstu moramo brati poročilo Franca Ostanka, ki je v petdesetih letih 20. stoletja raziskoval slovensko-hrvaško jezikovno mejo, in pravi, "*da so Rakitljani izredno zavedni in jih je večina sodelovala v NOV. Iz te vasi nihče ni odšel v Trst ilegalno. Prebivalci so zavedni Slovenci. Berejo Slovenskega poročevalca (3), list Jadran (10), Pionirja in Cicibana*" (Ostaneč, 1992, 250).

Tudi vaški Krajevni narodnoosvobodilni odbor, ki je bil izvoljen avgusta 1944 in je po vojni 17. novembra 1945 poslal pozdravno pismo Titu ob zmagi na volitvah za ustavodajno skupščino, je izrazil željo za priključitev k Jugoslaviji (Pahor, 1998, 561). Rakitovec je namreč do Mirovne pogodbe z Italijo, ki je stopila v veljavo 15. septembra 1947, ko je bil priključen Sloveniji in s tem Jugoslaviji, spadal v cono B Julijske krajine.

Kljub temu da nam viri in poročila iz tega časa govorijo o navdušenju nad novonastalo politično situacijo, o Rakitljanih pa kot o navdušenih partizanih in aktivistih, pa so pripovedi vsaj v delni kontradikciji z današnjimi pripovedmi vaščanov, ki smo jih pridobili s poglobljenim spraševanjem. Informatorji so nam po večkratnih navzkrižnih pogovorih zaupali, da so morali (!) iti v hrvaške partizane pod grožnjo zaradi sodelovanja mnogih vaščanov s fašistično oblastjo v času med vojnoma in posledično zaradi strahu pred grožnjami hrvaških partizanskih struktur, ki so si na ta način želeli prilastiti vas, ki naj bi pripadla Sloveniji. Dogodkov se spominjata vaščana, ki sta bila tudi sama mobilizirana:

"[D]jecembra so gori u Čičih formirali partizansko brigado. I poljer je Keko, ki je godo rimoniko u Breste ino je bil povezan sz Čiči, reku, da treba, da gremo. Ma niso imeli pravice nas mobilizirat, ki mi smo bili Slovenci. Ma naši so se anka sami ponudili, ker so eni bili upišeni u partito fašista. Ino so se bali, zato so organizirali odbor, za predsednika so dali starega Tarantina. Je pršu Keko ino je klical vse, ki so imeli same sine, ino je reku Keko: 'Fanti moji, kaj čakaste, še niste šli u partizane, čejo nas Čiči zapaliti, ku ne boste šli.' [...] I taku smo poljer šli marca gori u partizane, jaz ino pokojni Marjo Birbov i Šilar smo zboleli ino smo se vrnili, drugi so šli u Gorski kotar. I Čiči so u tem cejte pobrali eno žensko ino enega moškega i jih hitli u fojbo, gori u Čičariji. Ene par mladih pup so jih teli anka, ma so jih naši aktivisti rešili."

Med najbolj travmatične spomine skupnosti sodijo tudi *med- in poveljni poboji* oz. obračunavanje s sodelavci okupatorja. Vojna je terjala v vasi nekaj žrtev partizanskega nasilja, kar pa je bilo bolj plod osebnega maščevanja kot dejanskega sodelovanja žrtev z okupatorjem. Partizani naj bi po pričevanjih imeli na spisku za likvidacijo okrog dvajset vaščanov, ki so bili v času fašizma vključeni v fašistične organizacije, a so se s pomočjo "vaških odbornikov" uspeli rešiti. Likvidirali so mlado žensko Rožo Miklavčič, domnevno zaradi ovajanja partizanov v Trstu, ko je tja hodila po živež. Po mnenju pričevalcev pa je bil poveljni razlog osebna užaljenost zavrženega partizana iz Čičarije. Po pričevanjih intervjuvancev naj bi iz Trsta celo nosila zdravila za partizane:

"Moj oča je bil ko en vojaški referent, je bil partizan doma na terenu. In polje so jih prišli iskat eno večer, mojega ateta in še enega, in so jih Hrvati peljali stran. In da morajo podpisat, da sami prevzamejo ali da bodo prišli iskat oni te ljudi, da so sigurni, da ne bi jih vzeli stran. Ma, moj ata je držal za vse i niso pustili nobenega stran. Samo ena dva, eno žensko in enega moškega. Ma njo so pršli iskat nehote, brez da bi znali borci, odborniki ... Sum so imeli Hrvati. Ma naši niso mogli prepoznat, da je. Ma kaj, ko od gor je bila komanda. Ma, tista Roža, ki so jo vzeli stran, ona ni bila izdajalka, ona je hodila v Trst, ona je prinašala iz Trsta hrano, konce in take stvari, kar se je rabilo, in je nosila vele doli na Pregaro in so jo imeli ljudje radi ... In oni so dali njej frmenton, moko, ma ni bila ona izdajalka. Samo njo so vzeli, ker je bil en ljubosumen nanjo, ni se mogel ločit stran in jo je peljal stran ... I so je ubili. I glih takrat je pršu ta slovenski sekretar Darko Peca, da je grejo gor iskat, so prišli tam, da bi jo vzeli, ni bilo več koristi, vsa je bila zdobljena, oči so ji zneli, je reku muj mož, ki je šu gori. Ni bilo več za rešit to žensko."

Vaščan Pjero Moro je bil usmrčen, ker je še pred vojno ovajal finančnim oblastem tihotapce, ki so tihotapili živež iz reške proste cone; tudi v tem primeru ni šlo za sodelovanje z okupatorjem:

"En Pjero Moro je bil špijon od finance. So hodili gori u Opatijo i Reko iskat kafe i cigarete, gori je bila Zona franka, du Danuncija, ino oni so imeli vse poceni, tukaj je bilo kafe štiri lire, gori je bilo 80 čintežimov, pestili so nest pol kile cukra in kafe, eni so šli gori ino so kupili celih ndvajst kil kafe. So prnesli pokojni Roži. I Pjero je bil povezan sz financo u Buzeti. I kadar so pršli partizani, so ga hitli 44. leta u jamo."

Za las je vaškim odbornikom uspelo rešiti tri dekleta, ki so se naivno odzvala vabilu nemških vojakov, ki so jih želeli fotografirati. Šlo je za rosno mlada dekleta, ki jih je fascinirala redka priložnost, da so se lahko slikala. Nekdo jih je ovadil glavnemu štabu iz Čičarije in tako so jih odpeljali. V zadnjem trenutku jih je vaškim odbornikom uspelo rešiti, saj so tudi one kot kurirke sodelovale pri partizanskem odporu:

"Ena od teh pup se je družila sz Nemci zatu, ki jih je špijala i poročala partizanom, je bila ena od glavnih skojev, je nosila pošto, i samo take stvari. I naši odborniki so šli gori i so rekli, da tu so poštene pupe i so jih zadnji cejt rešili. So vre brusili nože, da jih ubijejo."

Ena od intervjuvank opisuje prihod svobode najprej kot olajšanje, saj so lahko spet brez strahu govorili v svojem jeziku in bili na svojem, po drugi strani pa se ga spominja z grenkobo: *"Po svobodi je v vas pršu hudič."*

Razlog za tovrstne izkušnje gre iskati v notranjih konfliktih med protagonisti komunističnega režima in tistimi, ki zaradi strahu sistemu sicer niso odkrito nasprotovali, niso se pa mogli odpovedati tradicionalnim (npr. verskim, ...) običajem in navadam. Stanje slikovito opiše eden od informatorjev:

"To je bilo slabo, prej je bil sveti mir u vasi ino anka med vojno je bil mir u vasi ino smo zmeraj držali skupaj, samo po vojni so naši nekateri, po drugih vaseh ni bilo take mržnje, so začeli uganjat po soje, na primer, da mara bit diferenciacija, ino poljer je bil greh ..."

Po mnenju enega od informatorjev naj bi bile glavni vir nesoglasij radikalno spremenjene okoliščine, ki so vas odrezale od vseh pomembnih središč, predvsem od Trsta, kjer so ljudje prišli do dodatnega zaslužka. Pomanjkanje je posledično prispevalo k raznim krivicam, kot npr. k nepravilnemu razdeljevanju živilskih kart, kar je bil tedaj poglobitvi razlog za vaške spore:

"Mi smo bili sami, štiri otroci ino mama brez očeta. Mama je bila bolana ino nan niso dali tešare [bonov], ki nismo teli it u zadrugo. Eni odborniki so bili dobri, ma eni so gledali samo zase. I tu ni bilo prav, ki jaz son nosila pošto med vojsko i poljer nison dobila nč."

Lokalne oblastne strukture so nad lokalnim prebivalstvom izvajale ideološki pritisk in če so ljudje izrazili najmanjši dvom o sistemu, so pristali v zaporu ali na prisilnem delu. Informatorji navajajo primere treh vaščanov, ki so končali na prisilnem delu zaradi povsem banalnih razlogov in po krivici:

"Brižna pokojna Vardarca je bila bolana in njen mož je bil psihično bolan, ino tajnik Partije je reku, da sej ko je Sovjetska Zveza, da se bo na ojstrico [vrsta slabe trave, op. a.] cepilo žito ino da bo sz ojstrice raslo žito, ino anka da bo se naročilo, kdaj nej pada dež. I ona brižna je rekla, da ona ne verje v tu i so pršli i je dali za več mesco u pržon. I njen brižon mož je hodu cele dneve jokati i kričati u Vinčiče i je ratal še slabljega zdravja. Ino anka pokojon Joso je nekaj malega govoru pruti države, je reku u štariji 'Živel en glaš vina' ali nekaj takega za hec, i en sz Šežane ga je č'l, ma kaj je polje bilo, on je bil preveč star za ga zapret ino so zaprli njegovega sina, Jožeta, ki se je klical kuj on. Je bil zaprt petnajst dan. A sin je delal u Gabrovce na obnovi i ga ni bilo tan, kadar se je tu govorilo. I polje ga je pokojon Longo rešu, ki je šu pričati tan u Sežano, da ni reku."

Ljudem je bilo težko sprejeti tudi odklonilen odnos novih oblasti do Cerkve; za večino vaščanov je bila vera v Boga močnejša od vere v komunizem in pridobitve revolucije. Eden od vodilnih vaščanov je bil denimo izključen iz komunistične partije, ker je žena

dala krstiti hčer. Vaščanka M. pa je končala na prisilnem delu, ker je vodila pobiranje tradicionalnega letnega darovanja (*pober*) duhovniku:

"Kadar smo šli h maši, so tukli za nami sz pokrovačami i kričali za nami 'reakcija'. Ma mi smo vseenaku šli h maši, eni so šli, eni pa ne. Eno pupo so poslali na prisilno delo, ki je poberala pober za gospuda. Tu se je, od kar se spunimo, vs'ko leto poberalo pober za cerkvo ino zatu so je poslali na prisilno delo gori u Prestranok."

Do sporov je prišlo tudi med sorodniki in celo znotraj družin. Iz pričevanj je razbrati, da sta predvsem moške, ki so bodisi prišli iz partizanov bodisi sodelovali v NOB kot aktivisti na terenu, prevzeli povojna evforija in vera v nov sistem. Marsikatera od njihovih žena pa se ni hotela odpovedati tradiciji, ki je zajemala predvsem vero in z njo povezane običaje, kar je privedlo do precejšnjih družinskih nesoglasij, kot npr. v družini ene od informatork:

"Muj mož je bil odbornik, ma jaz son šla vsenako h maši, vsenako ku se je reklo, da tisti, ki bo hodu k maši, ne bo imel nobenih pravic, i komunisti niso hodli u cerkvo."

V najbolj negativnem spominu je ljudem v povojnih letih ostala prisilna kolektivizacija, čemur pa se je marsikateri gospodar uprl. Po mnenju večine je to v vas prineslo največji razdor v povojnem času: *"Ker to je bilo najhujše, ker so potem po tako zvanem ruskem sistemu začeli izsiljevat in prisiljevat ljudi v tiste kmečke obdelovalne zadruge. Ljudje so bili pa proti temu."*

Zadružništvo je ljudi razdelilo na dva dela: tisti, ki so bili "notri", so bili deležni vseh privilegijev, kot so bile npr. živilske karte ali pomoč Rdečega križa; tisti, ki se niso priključili zadrugi, pa so bili stigmatizirani in označeni kot *reakcija*: *"Ino po vojni so si eni zeli več pravic ino so dobili vse, so si zeli bulje parte, več drv, so dobili karte za hrano ino rubo, slabo, slabo, anka Rdeči kiž je bil za njih."*

Razlogi, zaradi katerih se ljudje niso odločali za vstop v zadrugo, so bili bolj zdravorazumske in osebne kot ideološke narave. Večina ljudi namreč ni mogla dojeti, da se morajo odreči svoji lastnini. Mati ene od informatork je hudo zbolela, ker jo je mož komunist hotel spraviti v zadrugo:

"Muj čača je bil partizan in poljer anka komunist, ma moja mama ni tela u zadrugo, je rekla: 'Jaz son vre bila u zadrugi, ku nas je bilo štrnajst na žlici [...]. Ino ni tela it, pa je bil naš tata pr komunisto, ma ni pomagalo. Tu je je taku pretreslo, da je močno zbolela, da je kumaj preživila. Ino anka muj tast je reku: 'Nison jest plaval murje, da bon njim dajal moje žulje.' On je delal u Ameriki, da si je kupil zemljo i naredu štalo."

Večji kmetje, ki so si kmetije pridobili s trdim delom in odrekanjem, niso zaupali manjšim:

"Muj voča je reku: 'Jaz bin šu u zadrugo ma z unimi, ki delajo, ma da bon jast šu u zadrugo sz unimi, ki špilajo karte, ne moren jt.' Ma je reku muj voča, da ni za jt u nobeno partijo, zdej je vuk zdej lisica, se nikdar ne zna, ino je jmo prav."

V neljubem spominu je nekaterim ostala tudi skoraj prisilna udeležba na mladinskih delovnih akcijah na avtocesti *Bratstva in enotnosti*. M., ki je bila nepogrešljiva pri pomoči svoji družini s šestimi otroki in se je proti svoji volji vseeno morala udeležiti delovne akcije, je povedala:

"Ja, in še na udarniško son marala it, jaz sem bla u družini sz šestimi otroki in sem bila najstarejša in son delala doli na gramoznici na postaji, sz ten son pomagala moji družini. Ino odborniki so rekli, da maramo it na udarniško. Ma jaz nison bila pruti sistemi, ma son rabila doma ino muj voča se je zmenu gori na Kozini, da mi ni treba jt. Ma je povedal tu leti u vasi ino so rekli, leti mi komandiramo, ino son morala it. Ma tan smo šle ene par pup u crekvo ino so nas vidli, ino so nas imeli na piki. Jaz son imela bolane noge, so me nesli na delo, da son pisala, kolko je ki naredu. Ino še na konce, kadar so nosili transparente, eni so nosili avijon, tu pomeni, da so delali ku avijon, nan so dali puže, tu pomeni, da smo delali ku puži."

Prav tako se delovni akciji ni mogla izogniti M., ki je dejala, da je morala na delovno akcijo zato, da so lahko starši dobili bone za hrano:

"Ino mene ino M. P. ino D. K. ino še ene par drugih so gnali na udarniško na avtoput, ma je bilo težko, son imela krvava kolena ino smo marali del't na sunce, da so se nan fačuli na glavi spalili. Ma son marala jt, je bilo treba jt, ku so teli moji dobit po kile cukra."

Posebno mesto v pripovedih intervjuvancev zaseda tudi *eksistenčna stiska in pomanjkanje*, povezana z izgubo Trsta, gravitacijskega središča, ki jim je desetletja omogočalo preživetje v okolju, skromnem z zalogami. Druga središča, kot so Pulj, Reka in Ljubljana, so bila daleč in ljudem tuja:

"[...] Ko zdej govorijo o meji, to ni nič. Takrat pa je to bilo hudo, ker nisi imel kje niti en žebel za kupit, nisi imel nobene stvari na svetu. In takrat so bile hranilne karte, to so bile do 51-ega, 5-ega. In tisti, ki je imel hranilno karto, je nekaj dobil, in tisti, ki pa ni imel hranilne karte, ni nič dobil. Tisti, ki je imel kmetijo, tisti, ki je imel nekaj več, ni dobil nič. Recimo moj oče je delal na železnici, mi nismo dobili hranilne karte. Mislim, ker smo imeli malo kmetije, in tam je bilo enih deset glavnih družin, ki niso dobili, ostali so pa vsi dobili. Eni so dobili karte in potem so prodali sladkor na črni borzi."

Prilagoditi so se morali tudi radikalno novim političnim in ideološkim razmeram, ki so rušile njihove tradicionalne vrednote in verovanja. V "matični domovini" so se počutili kot "drugi". Imeli so težave z jezikom in posledično z občutki manjvrednosti. Ko so denimo šli v Ljubljano po nakupih, so se s težavo sporazumevali:

"Smo šle sz mamu u Ljubljano i mama je prašala u trgovini, nej ji dajo eno srejšo sz škešelon [žepom, op. a.]. Ma se niso na noben način mogli zmenit, kaj je tela."

Z ukinitvijo zadrug in z informbirojevskim sporom so se strasti v vasi umirile, vera v komunizem, ki naj bi odpravil neenakost in vse krivice, je polagoma splahnela in

življenje v vasi se je vrnilo v stare tirnice; ljudje so ponovno brez večjih težav hodili v cerkev in se udeleževali tradicionalnih obredov, ponovno so lahko hodili v Trst, ki jim je za nekaj desetletij spet ponujal možnosti dodatnega zaslužka.

ZAKLJUČEK

Podobno kot nekatere druge etnografske in ustnozgodovinske študije povojnega obdobja tudi pričujoča raziskava kaže, da je poleg boja zoper fašizem in nacizem velikokrat šlo tudi za socialne konflikte, za spreminjanje socialnih statusov ali za boj za prevlado v lokalni skupnosti in podobno (prim. Portelli, 1997; Van Boeschoten, 2005).

Poglobljeni intervjuji so nam na eni strani omogočili odstiranje zamolčanih dejstev, ki jih v pisnih virih ne moremo zaslediti in se nanašajo na sodelovanje vaščanov v določenih strukturah fašističnega režima, kar je v marsičem pogojevalo izbire in odločitve v povojnem času. Zaradi strahu pred maščevanjem novega režima so potlačili določene dogodke in tako svoje spomine uskladili s prevladujočo ideologijo. Iz pričevanj pa je mogoče razumeti, da pri odstiranju zamolčanih spominov ne gre iskati vzrokov za potlačitve toliko v režimu samem kot v medsebojnih odnosih znotraj lokalnih skupnosti in v lokalnem boju za prevlado. Ena od pričevalk, ki je izpostavljala razne krivice, teh ni povezovala s Titovim režimom, saj je ponosno pokazala na sliko Tita, ki je visela na zidu poleg križa in slike pokojnega moža, s pripombo, da je ne bo nikoli snela, saj je bil po njenem mnenju *"Tito velik človek, ki ga je spoštoval cel svet"*. Krivca za opisane težave so videli bolj v sprijenosti sovaščanov, ki so po vojni prevzeli oblast.

Očitali so jim konvertitstvo, saj naj bi bili isti akterji sprva sodelavci fašistov, v novem režimu pa nato nosilci komunistične ideologije. Lahko pa to razumemo tudi kot preživitvene strategije malega človeka, ujetega v vrtincu spreminjajočih se ideologij in oblasti preteklega stoletja.

"THE DEVIL CAME TO VILLAGE AFTER THE LIBERATION!": THE IMPORTANCE OF ORAL HISTORY IN THE DISCLOSURE OF MYTHOLOGICAL STRUCTURES OPERATING IN THE PAST – CASE STUDY OF MEMORIES FOSTERED IN RAKITOVEC

Vida ROŽAC DAROVEC

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: VidaRozacDarovec@zrs.upr.si

SUMMARY

By analyzing the compilation of articles recorded in the Istrian village of Rakitovec, the articles aims at demonstrating how oral history helps us understand the influence of mythology on the individual and society. Moreover, it sheds light on possibilities and difficulties brought about by fostering different, "socially oppositional" memories, which give rise to a more democratic version of the past. The analysis of memories therefore has to take into consideration the fact that people tend to modify or repress memories of painful experiences that are not in accordance with their current identity or cannot be "processed". If not harmonized with social norms and collective views of the past, memories may be perilous and painful. Our unconscious fear of social exclusion compels us to form memories that are in accordance with social expectations. The importance of oral history lies in the fact that it helps us understand ideological mechanisms and the intertwinement of historical, mythological and ideological visions of society by analyzing memories.

Within such a context, the article analyses Istrian "common people's" memories of changing political circumstances in the postwar period, their manners of adaptation to radical social and political changes they witnessed in that period, and their strategies for harmonizing their personal history with their today's lives and the dominant social ideology.

Key words: oral history, oppositional memory, oblivion, postwar period, Istrian people

LITERATURA

- Dota, F. (2010):** Zaračeno poračé. Zagreb, Srednja Evropa.
- Ostaneč, F. (1991):** Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri: gradivo za obdobje od leta 1860 do 1956. *Annales - Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 1, 213–222.
- Pahor, M. (1998):** Volitve v narodnoosvobodilne odbore in okrajne narodnosvobodilne skupščine. V: *Slovenska Istra v boju za svobodo*. Koper, Založba Lipa, 547–574.
- Portelli, A. (1997):** *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Rožac Darovec, V. (2005):** Do koder seže spomin. V: Rožac Darovec, V. (ur.): *Meje in konfini. Rakitovec, vas družbenih, kulturnih in naravnih prepletanj*. Koper, Založba Annales.
- Thompson, A. (1990):** *Anzac: exploring national myth and memory in Australia*. V: Thompson, P., Samuel, R. (ur.): *The Myths We Live By*. London - New York, Routledge, 73–82.
- Van Boeschoten, R. (2005):** "Little Moscow" and the Greek Civil War: Memories of Violence, Local Identities and Cultural Practices in a Greek Mountain Community. V: Cappeletto, F. (ur.): *Memory and World War II*. Oxford - New York, Berg, 39–65.

IL CALENDARIO CONTESO.
 COMMEMORAZIONI DI CONFINE, TRA MANIPOLAZIONI DELLA
 STORIA E COSTRUZIONE DELLE IDENTITÀ NEL SECONDO
 DOPOGUERRA

Alessandro CATTUNAR

Istituto Italiano di Scienze Umane (SUM), Palazzo Cavalcanti, Via Toledo 348, 80132 Napoli, Italia
 e-mail: cattunar@gmail.com

SINTESI

L'articolo propone un'analisi delle strategie discorsive adottate dai quotidiani di diverso orientamento politico e nazionale in relazione agli "scontri" per l'affermazione delle giornate commemorative che si verificarono nella Zona A della Venezia Giulia tra 1945 e 1947. Al centro della contesa fra lo schieramento filo italiano e quello filo jugoslavo si trovano sia il tentativo di legittimazione di alcuni "giorni del ricordo" (in particolare 25 aprile, 1 maggio), sia l'interpretazione degli eventi ad essi legati. Le narrazioni proposte dai quotidiani appaiono emozionanti ed efficaci, in grado di creare una forte mobilitazione. Per evidenziare questi effetti performativi diretti sulla popolazione, l'analisi si sofferma in particolare sugli aspetti narrativi, retorici e linguistici degli articoli, da cui riemergono le strutture di quel discorso nazionale-patriottico formulato già in età risorgimentale e portato all'apice in epoca fascista.

Parole chiave: commemorazioni, Primo maggio, 25 aprile, Zona A, Governo militare alleato, stampa

THE DISPUTED CALENDAR.
 COMMEMORATIONS AT THE BORDER, BETWEEN MANIPULATIONS
 OF HISTORY AND CONSTRUCTIONS OF IDENTITY
 IN THE AFTERMATH OF WWII

ABSTRACT

The article presents an analysis of discursive strategies adopted by newspapers of opposing political and national orientation in relation to the "fights" for establishing commemorative days, which occurred in Zone A of the Venezia Giulia region between 1945 and 1947. At the heart of the dispute between the pro-Italian and pro-Yugoslav line-ups were both the attempt at legitimising determinate "remembrance days" (25th April and 1st May, in particular) and the interpretation of the events celebrated by them. The narratives offered by the daily newspapers were moving and efficient, capable of creating a massive mobilisation. In order to highlight these direct performative impacts on the population, the analysis focuses in particular on the narrative, rhetorical and lin-

guistic aspects of the articles, which regurgitate the structures of that national-patriotic discourse that had formed even in the period of Risorgimento and reached its apogee during Fascism.

Key words: commemorations, 1st May, 25th April, Zone A, Allied Military Government, press

Prestando attenzione al calendario, ci si rende facilmente conto di come le ricorrenze legate alla complessa storia dell'area di confine tra Italia e Slovenia siano estremamente numerose. Ai festeggiamenti in occasione del 25 aprile, 27 aprile e 1 maggio (Wörsdörfer, 2009, 218), infatti, si sono andate ad aggiungere le celebrazioni che ogni Stato ha deciso di istituire come "giornate del ricordo": in Italia si è optato per il 10 febbraio, in Slovenia per il 15 settembre mentre in Croazia per il 25 settembre (Crainz, 2008, 189–190).

Questa tendenza ad attribuire grande importanza alle giornate commemorative lungo la frontiera si può riscontrare già nell'immediato dopoguerra. A tal proposito, vorrei soffermare l'attenzione su quella che potrebbe essere definita una vera e propria "lotta per le date" messa in atto nella Zona A della Venezia Giulia (e in particolare a Gorizia e a Trieste) tra 1945 e 1947, focalizzando l'analisi in particolare sugli universi discorsivi che vennero a formarsi relativamente a queste giornate così come emergono dai principali quotidiani dell'epoca e dalle lettere che diverse associazioni (filo italiane e filo jugoslave) inviarono al Gma (Governo militare alleato).

In un periodo segnato da una forte incertezza riguardo alla collocazione nazionale della Venezia Giulia e da una crescente polarizzazione dello scontro, la manipolazione della tradizione operata dai quotidiani di opposta tendenza risultò centrale. Le rispettive operazioni di rilettura del passato e di uso pubblico dei recentissimi eventi storici trovarono un campo di battaglia privilegiato proprio in occasione delle cerimonie e celebrazioni. Oggetto della contesa furono sia il riconoscimento e la legittimazione dei "giorni da ricordare", sia l'interpretazione degli eventi ad essi legati. Vennero così a crearsi nuove narrative politico-nazionali conflittuali che si riallacciano in modo piuttosto esplicito a mitologie, simbologie e strategie retoriche ormai consolidate. In particolare sembrano riaffermarsi con forza le strutture di quel discorso nazional-patriottico – formulato già in età risorgimentale e portato all'apice, sia dal punto di vista linguistico che di efficacia, in epoca fascista – che nel dopoguerra, in Italia, si era cercato di mettere al bando (Banti, 2011, 203). In questa prospettiva proverò a soffermarmi soprattutto su alcuni espedienti linguistici e retorici facendo emergere anche il ruolo assunto da determinate parole chiave che si ritrovano al centro di uno "scontro di definizioni" che caratterizzò più in generale tutto il periodo compreso tra il 1945 e il 1947.

In questa sede prenderò in considerazione unicamente la dimensione discorsiva, in quanto credo abbia avuto degli effetti performativi diretti sulle percezioni e sul modo di agire della popolazione: si tratta di discorsi emozionati, che "sanno toccare il cuore di un numero crescente di persone" (Banti, 2011, VI). Se, infatti, poteva accadere che le

celebrazioni in quanto tali si rivolgessero solo ad una ristretta fascia della popolazione, i discorsi che nei giorni antecedenti e successivi saturarono le pagine di tutti i principali quotidiani riuscirono probabilmente ad ottenere quell'"autentica risonanza popolare" che anche Hobsbawm e Ranger evidenziano come necessaria per una effettiva mobilitazione (Hobsbawm, Ranger, 1994, 253-254).

Credo che questi effetti possano trovare una conferma sia nelle lettere ufficiali inviate alle autorità alleate da parte delle principali associazioni politiche e nazionali sia nei ricordi e nei racconti di vita dei testimoni. Da oltre 45 testimonianze raccolte nel corso degli ultimi cinque anni, infatti, risulta evidente come le date che si trovarono al centro del dibattito pubblico nell'immediato dopoguerra e le valenze storiche, politiche ed ideologiche di cui vennero caricate, diventino elementi fondamentali nella strutturazione e nella narrazione dei ricordi da parte di molte persone (Cattunar, 2010; 2011).

Le celebrazioni svolte negli anni in cui la definizione del confine era ancora incerta e gli universi discorsivi ad esse riferiti sono oggetti di studio particolarmente interessanti perché rappresentano una tappa fondamentale di quei processi di negoziazione della verità storica (Ballinger, 2010, 86) e di invenzione della tradizione che iniziarono a palesarsi già pochi mesi dopo la fine della guerra. La commemorazione, in quanto "processo di istituzionalizzazione di un ricordo" (Jedlowski, 2002, 99) che stabilisce e fissa nella sfera pubblica le "corrette" rappresentazioni di eventi ritenuti significativi da e per un determinato gruppo, divennero centrali soprattutto nel momento di massima tensione fra gli schieramenti filo-italiano e filo-jugoslavo, cioè nel 1946.

Questa breve analisi si baserà principalmente su quattro delle testate maggiormente diffuse sul territorio goriziano: i quotidiani "La Voce libera", "Il Giornale alleato", "Il Lavoratore" e il settimanale "L'informatore".¹

Furono soprattutto cinque i giorni al centro della contesa: il 25 aprile, il 27 aprile, il primo maggio, il 9 agosto e l'8 settembre.² Alcune di queste (in particolare il 27 aprile da un lato e il 9 agosto dall'altro) si configurano come un patrimonio di riferimento di un'unica comunità, tanto da essere assunte quasi come date fondative. Negli altri casi, la rilevanza dei giorni viene riconosciuta unanimemente dai due schieramenti ma le interpretazioni degli eventi ad essi collegati cambia in maniera sostanziale.

I primi fermenti che preannunciarono l'imminente scoppio di quella che potrebbe essere definita una vera e propria "guerra delle celebrazioni" emersero quando il Governo militare alleato comunicò che anche nella Zona A il 25 aprile sarebbe stato considerato festa nazionale. Tale annuncio trovò immediato riscontro su tutte le testate. "La Voce libera", organo ufficiale del Cln (Comitato di liberazione nazionale), già nell'edizione pomeridiana iniziò a promuovere le prime forme di mobilitazione: "Il Comitato di liberazione nazionale della Venezia Giulia invita ad esporre il tricolore nel primo anniversario dell'insurrezione armata dell'Alta Italia (25 aprile), insurrezione che ha portato alla liberazione della Patria e alla fine del nazifascismo" (La Voce libera, 24. 4. 1946; *Bandiere alle finestre nell'annuale dell'insurrezione*, 1).

1 Per i dati sulla diffusione si veda (Ferrari, 1980, 219).

2 In questa sede, per motivi di spazio, potrò proporre un'analisi dettagliata solo del 25 aprile e del 1 maggio.

Per quanto i toni appaiano piuttosto pacati bisogna notare l'utilizzo di un termine che sarà ricorrente e che riveste un ruolo centrale all'interno delle più ampie battaglie tra opposte narrative nazionali: *patria*. Definire cosa fosse la *patria* e a quale *patria* appartenessero Gorizia, Trieste e l'Istria rappresenta il cuore delle questione nazionale. Sul piano linguistico

"nazione" e "patria" sono due termini che – per riflesso condizionato – si portano con sé una serie di formazioni valoriali specifiche che inducono a pensare la nazione come parentela, come discendenza di sangue, come memoria storica esclusiva e selettiva, come valorizzazione di narrazioni belliciste e maschiliste" (Banti, 2011, 207).

Di primo acchito il termine *patria* potrebbe essere quindi considerato un sinonimo di *nazione*, ma, a ben vedere, si possono scorgere valenze alquanto differenti tra i due vocaboli: *nazione*, indica generalmente un soggetto collettivo, un insieme di persone accomunato da precise caratteristiche (genealogiche, culturali, linguistiche o territoriali) che detiene una qualche forma di sovranità. *Patria*, invece, assume una varietà di definizioni e di significati molto più ampia: può rappresentare semplicemente il sistema statale a cui ci si sente di appartenere, ma in genere si riferisce a qualcosa di più interiore, sentimentale, profondamente legato all'identità di ciascun individuo. *"No: lo straniero, anche con le migliori intenzioni, non può che portare se stesso: la libertà noi e soltanto noi possiamo darcela, soltanto in quella espressione spirituale di noi stessi che è la Patria, noi possiamo trovarla. Tutta la somma di dolori e di sofferenze che abbiamo patito ci porta ad affermare questo.*

Per questo, noi amiamo, abbiamo e chiediamo il diritto di amare l'Italia. E possiamo dire di più, e non è la cosa meno importante, che soltanto attraverso l'Italia, attraverso la nostra Patria, noi possiamo riuscire a comprendere le altre patrie, perché chi non è libero, chi è senza Patria, non può amare e comprendere la Patria degli altri" (La Voce libera, 2. 10. 1945; *Diritto alla libertà. Un ordine del giorno votato dall'Università di Trieste*, 1).

Se il termine *patria* viene assunto nell'accezione di *terra dei padri* e si considera il fatto che spesso veniva collegato alla parola "madre" – diventando "madre patria" – emerge con forza una concezione della nazione come comunità parentale/famigliare, ambito che Alberto Banti annovera tra le figure profonde del discorso nazional-patriottico (Banti, 2011, VII): "e così se la patria è una donna o una madre, i suoi figli, proprio per questa comune discendenza, sono tutti legati tra di loro da un vincolo di fratellanza" (Banti, 2006, 67–68).

"Ma gli Slavi ci presentano il conto di ottomila morti: la rivalsa sarebbe il distacco di cinquecentomila italiani dalla grande madre patria, ricca di millenaria civiltà, con una delle sue maggiori città" (La Voce libera, 26. 7. 1945, *Messa a punto*, 1).

Da questo breve stralcio tratto da "La Voce libera" emerge chiaramente anche un'altra interessante associazione lessicale e concettuale, che riguarda tre termini: *patria*, *civiltà* e *città*. Tra 1945 e 1947 sono piuttosto numerosi gli articoli e i commenti di matrice filo-italiana che, per avvalorare la propria tesi nazionale, tendono ad evidenziare ed esacerbare un mitico contrasto tra un'unica vera civiltà, quella italiana e cittadina, e una "cultura" slava, essenzialmente campagnola, che con difficoltà può essere elevata al rango di

civiltà. Il fine neanche troppo implicito è quello di sottolineare le differenze tra le due principali componenti della popolazione e stabilire una chiara gerarchia.³ Gli esempi da riportare sarebbero numerosi ed estremamente variegati: mi limiterò a segnalare due brani che possono rappresentare in modo abbastanza fedele le strategie discorsive adottate.

"Il sano popolo giuliano è positivo e come tale non può allontanarsi dalle tradizioni secolari che hanno guidato la sua vita [...] Italia e Venezia Giulia sintesi di lotta e baluardo proteso verso altri mondi, altre civiltà, crogiuolo di popoli nella sintesi superiore della civiltà occidentale, della civiltà italiana" (La Voce libera, 24. 7. 1945, *Delusioni*, 1).

"Un nostro compagno del Partito d'Azione recatosi a Padova ha potuto avere un colloquio con il prof. Concetto Marchesi. [...] Riteniamo che Trieste debba rimanere all'Italia perché questa è la volontà della maggioranza della popolazione, perché la civiltà italiana è ivi superiore e più antica, perché la sua attività sul mare ha bisogno di gente di mare. [...]"

Noi, dovendo essere il ponte di unione tra i popoli, riconosciamo ciò che è giusto, ma siamo contro ogni eccesso di nazionalismo da ambo le parti" (La Voce libera, 11. 8. 1945, *Un laceratore di manifesti*, 2).

Se ritorniamo alle molteplici declinazioni che può assumere il lemma *patria*, bisogna evidenziare come tale vocabolo si ricolleggi immediatamente anche all'esperienza risorgimentale, quando una *patria unitaria* era stata profondamente voluta, e il concetto di *patria* era stato letteralmente (re)inventato, costruito e proposto alla popolazione della penisola. Il termine si caricò poi di nuove interpretazioni e ulteriori implicazioni ideologiche in quanto divenne la parola chiave della retorica legata alla Prima guerra mondiale. Ed è in questo legame tra Risorgimento, Prima guerra mondiale e lotta di liberazione che si realizza attraverso la mediazione del termine *patria* che possiamo riscontare uno dei nuclei fondanti del discorso nazionale italiano: dopo la disastrosa fine della seconda guerra mondiale, infatti, non furono rari i tentativi di creare una sorta di continuità fra la lotta partigiana di matrice italiana e quel "secondo Risorgimento" rappresentato proprio dal primo conflitto mondiale.⁴ È all'interno di questa rete di connessioni discorsive che bisogna collocare la lotta intrapresa dalla componente filo italiana della popolazione per il riconoscimento del 25 aprile come festa nazionale, in quanto si configurava come un elemento simbolico fondamentale nella lotta per l'appartenenza della Venezia Giulia all'Italia.

Non è un caso se le commemorazioni per il 25 aprile 1946 a Gorizia si svolsero al parco della Rimembranza, davanti al monumento in onore dei caduti della Prima guerra mondiale inaugurato dal fascismo e successivamente distrutto dai *domobranzi*. La stampa diede ampia visibilità all'evento. L'intenzione esplicita degli articoli pubblicati su "La Voce libera" sembrava essere quella di avvalorare una lettura del passato che vedeva la

3 A questo riguardo si veda la "contesa" tra Raoul Pupo e Marta Verginella sulle pagine di Contemporanea: (Verginella, 2008; Pupo, 2009).

4 La connessione tra Prima guerra mondiale e Risorgimento si ritrova già in alcuni scritti del 1939 di Silvio Benco che poi divenne uno dei principali editorialisti de "La Voce libera": "[...] la grande guerra si riallacciò tutta, spiritualmente, al Risorgimento incompiuto" (Baroni, 1939, III).

Venezia Giulia liberata unicamente dai partigiani italiani, uomini mossi da un forte sentimento nazionale che diventava anelito universale verso la libertà. In questo senso, appare particolarmente chiaro un articolo pubblicato il 25 aprile, su otto colonne:

"25 APRILE

Non tanto fermare nel tempo il ricordo di avvenimenti vissuti, quanto segnare nella storia del travaglio umano per la libertà l'espressione genuina di un'anima e i tratti inconfondibili di un volto, che è quello dell'Italia: ecco il significato del 25 aprile; la data non ci consente di pensare soltanto alla fase finale della lotta anti-nazista, ma ci ricollega ai moti del risorgimento, ai tempi che vedevano i nomi della città italiane scaturire come scintille nel buio mondo intorpidito dalla tirannide e già scosso in ogni sua parte da vividi risvegli di coscienza popolare, si che la volontà della gente italiana appariva come parte indissolubile di una volontà universale e in questa distinguibile solo per il modo di esprimersi.

'Fratelli d'Italia, l'Italia s'è desta!' – Ieri come oggi [...] nel manifestarsi più col canto e con l'esplosione di gioia che col sordo livore e con la sete di sangue, è la caratteristica dell'anima popolare italiana, la quale non per questo soffre di debolezza di fibra, ma gode semplicemente il frutto d'una chiara e serena concezione di vita. [...] vediamo in fine il sacrificio dei 20 mila fra i nostri giovani migliori, che nella lotta per la liberazione del suolo patrio vollero dare le loro forze fin al di là dei limiti della vita.

Ma il giubilo della liberazione si è fermato allora al di là dell'Isonzo, e non canti di gioia ci furono per questo estremo lembo d'Italia, ma l'inizio di una dura quarantena. Appena il 12 giugno è apparsa tra noi la gioia del 25 aprile italiano, ma in una mortificata, anche se incontenibile, manifestazione; e solo il 27 marzo di quest'anno, dopo il graduale affrancamento dal terrore, l'anima dell'Italia ha parlato a Trieste senza più limitazioni di voce. L'aurora del nostro giorno è spuntata, ed ora per un futuro che sentiamo prossimo e che vorremmo imminente, attendiamo il sole a meriggio, il nostro pieno 25 aprile; ma l'attendiamo con un'ansia che è già divenuta certezza" (La Voce libera, 24. 4. 1946, Anniversario dell'insurrezione italiana. Gloria ai caduti bandiere al vento, 1).

Il discorso risulta estremamente efficace innanzitutto perché, oltre agli espliciti riferimenti alla patria come comunità familiare, si ritrovano molti dei tropi che Banti ricollega al discorso nazional-patriottico (Banti, 2006, 108–111): lo spirito di sacrificio "oltre i limiti della vita", il richiamo ad una volontà universale, la sottolineatura delle emozioni positive che contrastano con il "livore e la sete di sangue" degli avversari. L'anima e la morte, la gioia e il martirio, sono elementi particolarmente coinvolgenti in quanto profondamente legati a pulsioni, istinti e sentimenti primari. Ma se da un lato appaiono fondamentali i riferimenti alla definizione del sé, altrettanto importanti nella strutturazione delle opposte narrative è l'immagine degli "altri" e degli "avversari". È interessante notare che, nell'articolo, non solo non si fa alcun cenno al ruolo fondamentale rivestito dalla resistenza slovena nella lotta di liberazione, ma agli "slavi" – che non vengono mai nominati ma la cui presenza aleggia come una sorta di ombra oscura – viene assegnato il ruolo di "nuovi nemici". Il 25 aprile – viene detto esplicitamente – non deve essere celebrata solamente la liberazione dal nazifascismo ma deve configurarsi come data simbolo di una più ampia lotta che vede come tappe fondamentali i moti risorgimentali, la

Prima guerra mondiale, la lotta partigiana e, infine, quella contro il "nemico" slavo e le sue mire annessionistiche.

Già da questi primi elementi messi in evidenza si possono intuire i profondi legami che si instaurarono tra le narrazioni proposte dai quotidiani e l'affermazione di una memoria pubblica fondata su riletture del passato che avevano a che fare più con le esigenze del presente che con il tentativo di ricostruzione veritiera dei fatti. Il fattore nazionale e la creazione di un dualismo esacerbato tra una posizione filo italiana e una filo jugoslava divennero un vero e proprio catalizzatore, "caricandosi per entrambi gli schieramenti di contenuti politici e sociali, sino a diventare una chiave di lettura totalizzante per la storia della regione" (Ferrari, 1980, 216). Così, attraverso molteplici narrazioni, racconti, attribuzioni di significato, descrizioni del sé e dell'altro si consolidarono interpretazioni, immagini, miti fondativi riassumibili all'interno di due opposti *master frames* nazionali che ebbero delle ricadute concrete sul modo di agire e sulle decisioni assunte dalla popolazione (Rampazi, Tota, 2007; Affuso, 2010, 17).

Di come reagì la controparte – e cioè il fronte comunista e filo-jugoslavo attraverso il suo giornale di riferimento in lingua italiana, "Il Lavoratore" – alle riletture del 25 aprile proposte da "La Voce libera" si dirà tra poco. Prima può essere utile soffermarsi sul ruolo assunto dagli anglo-americani all'interno di questo dibattito e di questi scontri. Gli Alleati rappresentavano, in teoria, un'(id)entità "terza" che, almeno in una prima fase, cercò di mantenersi al di sopra, o almeno al di fuori, della contesa nazionale. Il Gma, soprattutto attraverso le pagine del suo organo di stampa ufficiale, "Il Giornale alleato", tentò di promuovere la propria immagine di arbitro *super partes*, garante delle sicurezza e dell'uguaglianza. Questo sforzo appare evidente innanzitutto dai toni per lo più pacati, dalle formule distaccate e ufficiali adottate, dalla mancanza di riferimenti espliciti ai vari contendenti e dalla quasi totale assenza di articoli di fondo, principale strumento di mobilitazione a disposizione dei quotidiani.

Per quanto riguarda gli "scontri sulle date" il "Giornale Alleato" sembra farsi effettivamente promotore delle istanze delle forze di occupazione anglo-americane, dando ampio risalto alle commemorazioni che più strettamente le riguardavano, come il 6 aprile (American Army Day) e il 2 maggio (anniversario della resa dei tedeschi in Italia). Nel corso del 1946, però, quando gli scontri nazionali si fecero più frequenti dopo l'arrivo della Commissione interalleata per la definizione dei confini, gli articoli del "Giornale Alleato" iniziarono a riproporre, seppur cautamente, alcune figure e alcune interpretazioni proprie della narrativa filo-italiana.

"Cronaca Goriziana

La cittadinanza italiana ha celebrato la ricorrenza del 25 aprile riunita attorno ai partigiani e ai reduci che nella lotta clandestina seppero tenere testa al nemico armato ed equipaggiato. Nessun incidente ha turbato l'ordine pubblico [...] Per la ricorrenza la città era imbandierata di tricolori.

La messa a Sant'Ignazio

In suffragio ai Caduti il Principe Arcivescovo ha celebrato una Messa [...] invitando tutti ad elevare a Dio l'inno di ringraziamento per la liberazione ottenuta dal popolo con il sacrificio dei partigiani, che furono pronti a dare tutto per la grande causa della

libertà. Esortava a riprendere, in questo primo anniversario della liberazione, l'opera di ricostruzione morale e materiale, deponendo ogni residuo di odio e di vendetta.

Rievocando poi l'olocausto dei molti Caduti per la libertà, il Presule invitava alla preghiera di suffragio per le anime immortali degli Eroi! [...]

Al parco della Rimembranza

Poco dopo in piazza Vittoria si formava un corteo di cittadini con alla testa un gruppo di partigiani e delle autorità. [...] Il corteo, al canto degli inni 'Piave' e 'Mameli', percorreva i due corsi cittadini e sostava quindi al Parco della Rimembranza, dinanzi al Monumento ai volontari goriziani caduti nella prima grande guerra mondiale. Deposte le tre corone d'alloro sulle sconvolte pietre del monumento, in omaggio ai compagni caduti nella guerra di redenzione, i presenti osservavano due minuti di raccoglimento. Quindi il Presidente di zona avv. Huges [...] ha rivolto brevi parole ai presenti per onorare i caduti per la libertà ed esaltare l'eroismo dei combattenti che hanno dato la libertà ai popoli della nuova Europa. 'Noi non odiamo nessuno, ha concluso l'avv. Huges, e confidiamo che i confini, che le grandi potenze decideranno, siano giusti. Ognuno deve avere libertà di lingua, di religione e di sentimento nazionale, e le proprie scuole. Evviva la libertà, l'uguaglianza e la pace'.

*Al canto dell' 'Inno di Mameli', e 'Un vessillo in alto sventola', intonati dai partigiani, si chiudeva la manifestazione [...]' (Il Giornale alleato, 26. 4. 1946, *Le celebrazioni del 25 aprile. Commosso omaggio ai caduti nell'anniversario della liberazione*, 1).*

I toni appaiono per lo più cronachistici e si nota il tentativo di riportare il contenuto dei discorsi ufficiali evitando la formulazione di giudizi, prese di posizione e commenti espliciti. I richiami principali sono senz'altro quelli al rispetto delle libertà fondamentali di lingua, religione e sentimento nazionale, di cui gli Alleati si erano resi paladini e di cui ribadivano con insistenza l'assoluta necessità. Le parole d'ordine riaffermate – *libertà, uguaglianza e pace* – sono comuni a quelle rivendicate sia dal fronte filo-italiano sia da quello filo jugoslavo. Viene poi evidenziato il ruolo fondamentale svolto dal Gma nel mantenimento dell'ordine pubblico. Tutti questi elementi sembrano rientrare perfettamente all'interno di una narrativa "terza" rispetto ai due principali contendenti. Un'analisi più approfondita dell'articolo, però, non può esimersi dal mettere in luce l'utilizzo quantomeno ambiguo di alcune parole e l'adozione di una retorica sineddolica in cui si descrive una parte per il tutto rendendo un punto di vista parziale qualcosa di oggettivo. Può essere interessante partire da un dettaglio, notando la descrizione della città "imbandierata di tricolori". Quella dei simboli e delle bandiere, fu una lotta che si svolse parallelamente a quella sulle date e in parte si sovrappose ad essa. In riferimento a qualsiasi evento, manifestazione o protesta, il primo elemento sulla base del quale la stampa valutava il consenso da parte della popolazione era il numero e la localizzazione delle bandiere esposte: da una parte il tricolore italiano senza stella rossa e con lo stemma sabauda, dall'altro quello con la stella oppure il tricolore sloveno. Le bandiere venivano sventolate durante i cortei ma anche appese (e alle volte violentemente strappate) ai balconi e alle finestre in segno di solidarietà. In una prima fase di questa particolare "lotta" gli sloveni sembrarono molto meglio organizzati e i giornali filo italiani adottarono per lo più una strategia di ridimensionamento, denigrazione e svilimento. Quasi quotidiani, per

lo più tra il luglio e il dicembre del 1945, furono infatti gli articoli tesi a far credere che le numerose bandiere dell'Italia con la stella rossa esposte sulle finestre di Piazza Vittoria e delle strade contigue non rappresentassero una reale volontà della popolazione di essere annessi alla Jugoslavia ma fossero motivate da un'imposizione da parte dei principali organi politici e di propaganda legati al regime jugoslavo. Se si tengono in considerazione queste dinamiche il riferimento fatto dal "Giornale alleato" alla città "imbandierata di tricolori" potrebbe assumere una certa rilevanza nell'agone politico-nazionale.

Un secondo passaggio su cui è necessario soffermarsi è quello che sottolinea il "sacrificio dei partigiani, che furono pronti a dare tutto per la grande causa della libertà". In questo caso sono due le espressioni utilizzate in modo ambiguo: *partigiani* e *libertà*. Durante gli ultimi anni di dominio nazifascista e durante i giorni della liberazione di Gorizia e Trieste, infatti, si trovarono a operare formazioni partigiane di diversa provenienza politica e nazionale che concepivano la libertà in modo differente. In questo senso appare illuminante il paragrafo successivo, in cui la lotta di liberazione dal nazifascismo viene nuovamente inserita all'interno di un'unica tradizione cominciata con la Grande guerra e tesa alla definitiva "redenzione" delle terre considerate italiane. Questo collegamento simbolico tra caduti della Prima guerra mondiale e i caduti nella lotta partigiana si fa esplicito nel momento in cui si dichiara che, in occasione del 25 aprile, vennero deposte ai piedi del monumento progettato da Del Debbio in piena epoca fascista tre corone d'alloro "in omaggio ai *compagni* caduti nella guerra di redenzione".

Articoli di questo tipo, anche a causa di un utilizzo non cristallino dei termini, collocano le cronache proposte dal "Giornale alleato" all'interno di una prospettiva che poteva essere percepita come favorevole all'Italia, compromettendo l'immagine di terzietà del Gma e scatenando le proteste della componente filo jugoslava. L'articolo in esame sembra avvalorare un'interpretazione della lotta di liberazione fortemente legata non solo alla mitologia e alla tradizione nazional-patriottica italiana ma più specificamente alla retorica e alle parole d'ordine utilizzate dal fascismo. In questo senso è interessante anche il fatto che si parli più volte di *libertà*, di "liberazione ottenuta dal popolo con il sacrificio dei partigiani" ma non venga mai nominato il nemico da cui ci si era stati liberati. Vengono inoltre dimenticate le ragioni di una fetta non indifferente della popolazione portatrice di interpretazioni dei fatti radicalmente opposte e, soprattutto, si cancellano le azioni, le aspettative e i desideri della componente partigiana slovena e croata che forse più delle altre (o quanto meno prima delle altre) aveva contribuito alla lotta di liberazione dal nazifascismo.

Se da un punto di vista politico e discorsivo per la popolazione filo italiana risultò possibile e conveniente appropriarsi del valore simbolico del 25 aprile, dal punto di vista storico gli eventi che caratterizzarono la lotta partigiana nell'area di confine e le dinamiche che portarono alla liberazione di Gorizia e Trieste difficilmente potevano essere assimilate a quanto era accaduto nel resto d'Italia. La componente comunista e filo jugoslava, naturalmente, sottolineò con forza tali differenze, evidenziando la matrice nazionalistica e propagandistica che sottostava alla decisione di festeggiare il 25 aprile anche nella Zona A. Allo stesso tempo, però, dimostrò di non voler rinunciare alla forte carica simbolica di matrice antifascista legata a tale data, e cercò di costruire una narrazione in cui si

evidenziasse la natura politico-ideologica dell'insurrezione e si ribadisse il ruolo dei partigiani jugoslavi, che negli articoli de "La Voce libera" era del tutto obliterato.

"I comunisti, i partigiani, i lavoratori della Regione Giulia sentono profondamente questa data, e nessuno può apprezzare il valore e il significato meglio di essi, che sempre più di tutti solidarizzarono con le forze del lavoro e della lotta dell'Alta Italia. Così oggi, se gli altri qui ne celebrano esclusivamente il momento nazionale, la liberazione in sé per sé, come punto d'arrivo, i comunisti, i partigiani e i lavoratori la rievocano come una fase, gloriosa sì, ma tutt'altro che finale, della lotta dei loro compagni d'oltre Isonzo, come una tappa del faticoso cammino ascensionale dell'Italia del popolo [...]" (Il Lavoratore, 25. 4. 1946, 25 aprile, 1).

A parte questi tentativi tesi ad affermare "il vero significato" del 25 aprile, la stampa di matrice filo jugoslava si impegnò nel tentativo di definizione di quelli che furono realmente – a loro parere – i fatti che portarono alla liberazione del Litorale. Un trafiletto di fondo de "Il Lavoratore" risulta particolarmente diretto ed esplicito in tal senso: "Trieste non è stata liberata il 25 aprile". Ma è in un altro articolo che lo scontro per la definizione delle date da commemorare si fece ancora più esplicito:

"[I Sindacati unici], di fronte al problema di stabilire lo spostamento delle quattro giornate festive annuali, che per contratto di lavoro devono essere pagate ai lavoratori, dopo aver sentito il parere dei propri organizzati, ha proposto il pagamento delle seguenti quattro ricorrenze:

1° maggio: Festa dei lavoratori.

8 maggio: Ricorrenza della cessazione delle ostilità con la Germania.

25 luglio: Ricorrenza della caduta del fascismo. (1943)

27 agosto: Ricorrenza fine della guerra.

[...] Ma ieri 24 aprile, apparve sui giornali la decisione del col. Bowman che considerava giornata festiva e pagata il 25 aprile" (Il Lavoratore, 25. 5. 1946, I Sindacati Unici contro un provvedimento parziale. Il giudizio dei lavoratori sull'odierna festività, 1).

Molte furono le mozioni e le lettere di protesta fatte giungere all'amministrazione alleata in relazione al problema delle festività. Il contenuto, ma anche il linguaggio utilizzato in queste corrispondenze, ricalcano abbastanza fedelmente l'impostazione e gli espedienti retorici degli articoli del "Lavoratore". I toni propri di un reclamo ufficiale si mescolano con il continuo riferimento ad elementi emotivi e patetici.

"Il 'Comitato popolare di liberazione di Gorizia', a nome della popolazione antifascista di Gorizia protesta per l'avvenuta imposizione da parte del Gma, della festa nazionale del 25 Aprile data in cui Gorizia trovavasi ancora sotto il terrore nazifascista. Addì 25 Aprile ed i giorni successivi cadevano ancora in questa Regione, le vittime sotto il piombo dell'oppressore, e fu liberata appena il 1° Maggio, dall'Armata Jugoslava, e colla collaborazione della popolazione antifascista di questa Regione. Perciò la popolazione antifascista non può riconoscere come la vera data (festa) di liberazione il giorno 25 Aprile, bensì il Primo Maggio.

La popolazione antifascista esprime la somma meraviglia, e si sente col detto provvedimento menomata nei propri diritti; questo provvedimento non può altro che

provocare disordini in questa Regione, che non ha nulla a che fare coll'Italia, che si trova oltre la linea di demarcazione. A decidere la sorte di questa Regione spetta soltanto ai componenti della Conferenza della pace.

Morte al fascismo – Libertà ai popoli".⁵

Le missive di questo tenore inviate al Gma furono numerosissime. I mittenti appartenevano a diversi gruppi di cittadini, riuniti a livello di città, paese o anche quartiere. Ed è in questi documenti che lo scontro sulle date mostra la sua rilevanza. La posta in gioco era determinante: stabilire chi avesse liberato la Venezia Giulia dal nazi-fascismo, e quando. Le comunità in lotta per l'annessione del Litorale alla Jugoslavia rivendicavano il fatto che Gorizia e Trieste fossero state liberate il Primo maggio dall'Esercito partigiano di Tito. Se si considera che nello stesso giorno si celebrava anche la festa dei lavoratori, ci si rende conto di come questa data assumesse un valore doppiamente simbolico. Divenne il vero elemento fondativo di una narrativa al contempo politica e nazionale, in quanto l'impatto sul pubblico era forte e immediato: rimandava a due momenti cruciali in cui la biografia di ogni individuo poteva confrontarsi con la Storia dei lavoratori e degli antifascisti; in cui ognuno poteva congiungere il proprio percorso di vita individuale alla storia della propria collettività e quindi, "legando alla propria identità il senso di appartenenza al gruppo, ribadire il suo con-esserci" (Affuso, 2010, 58).

Le descrizioni dei preparativi per i festeggiamenti del primo maggio occuparono le pagine de "Il Lavoratore" già a partire dalla metà di aprile. La mobilitazione fu massiccia: si creò un'aspettativa sempre crescente annunciando con ampio anticipo il programma delle celebrazioni, fornendo di giorno in giorno nuovi particolari e dichiarando che sarebbero state migliaia le persone coinvolte (Il Lavoratore, 15. 4. 1946, *Festeggiamenti del 1.o maggio*, 1). A questi proclami il Gma rispose con fermezza e rigore, ribadendo il proprio ruolo regolamentatore e la necessità di mantenimento dell'ordine pubblico. Inoltre, per evitare sovraffollamento e disordini, il Commissario di Zona di Trieste Smuts vietò la partecipazione alle manifestazioni agli abitanti della Zona B (Il Giornale alleato, 21. 4. 1946, *Le celebrazioni del primo maggio*, 2). L'annuncio di tale divieto provocò l'immediata reazione del "Lavoratore" che sulle sue pagine alimentò la polemica durante tutta la settimana successiva:

"Il Comitato coordinatore dei festeggiamenti e delle celebrazioni per il 1.o Maggio qui a Trieste, desideroso di dare a tali manifestazioni un carattere di fraterna unione dei popoli di questa Regione, si era da tempo assicurato la parte di coristi e ginnasti – in prevalenza giovani partigiani combattenti della guerra di liberazione – di tutta la Regione Giulia.

Il Comitato ha appreso dai suoi rappresentanti [...] che il G.M.A. non intende permettere ai coristi e ginnasti della Regione Giulia l'accesso nella Zona A e persino nella città di Trieste dalle altre località della Zona A. [...]

A questo punto i delegati espressero il loro profondo risentimento per la negazione delle più elementari libertà per cui questa popolazione ha combattuto, versando sangue

5 ACS-ACC, 11302/115/14 (1 of 4), Comitato Popolare di Liberazione di Gorizia al Governo Militare Alleato del 29 aprile 1946.

per le vie di Trieste, liberata col suo concorso ed i suoi sacrifici. Ora si arriva al massimo assurdo per cui gli stessi Alleati proibiranno persino alla popolazione della Regione, che contribuisce all'approvvigionamento della città, portandovi giornalmente del latte e delle verdure, l'accesso nella stessa il giorno del 1.o maggio [...] Tale ingiusto e antidemocratico divieto ha profondamente turbato tutta la popolazione antifascista italo-slava della Regione Giulia [...]

Il Comitato,

mentre ricorda che il 1.o maggio coincide con la liberazione della Regione Giulia da parte della IV Armata jugoslava in fraterna collaborazione del popolo insorto in armi [...] dichiara che di fronte all'inesplicabile divieto [...] esso Comitato declina ogni responsabilità per quanto può accadere in relazione al provvedimento [...]". (Il Lavoratore, 29. 4. 1946, Lettera aperta al gen. Harding. Il popolo deve partecipare liberamente alla sua festa).

L'interesse del pubblico venne continuamente sollecitato anche attraverso le polemiche con "La Voce libera" e "Il Giornale alleato". Ogni editoriale del "Lavoratore", invitando la popolazione a partecipare in prima persona era teso soprattutto a "rianimare" e "riattivare" gli eventi di un passato recente ma estremamente traumatico, definendo e ribadendo ciò che si doveva (e di conseguenza ciò che non si doveva) ricordare. In questi articoli si ritrovano quegli espedienti linguistici, quei tropi, quella retorica del sacrificio e dello scontro tra atteggiamenti democratici e antidemocratici che furono il vero *leit-motiv* di un'intera stagione. Altrettanto esplicita appare una strategia di auto legittimazione (parallela e contraria a quella evidenziata dal fronte filo italiano) che porta a identificare in toto "gli antifascisti" e i "democratici" con i membri dei Comitati popolari di liberazione. Ad ogni modo, la questione principale posta sul tavolo è quella relativa al diritto di manifestare liberamente in occasione degli anniversari che ogni gruppo riteneva fondanti della propria identità: antifascista e comunista da un lato e italiana dall'altro. Al di là di questo, è interessante analizzare le diverse interpretazioni e valenze che i tre attori davano al Primo maggio.

"Viva il Primo Maggio

PER LA LIBERTA' E LA FRATELLANZA DEI POPOLI: AVANTI!

Viva il Primo maggio, festa internazionale del lavoro e della libertà dei popoli, giornata di [festa] per l'avvento della democrazia [...]

Viva il Primo maggio, giornata della liberazione di Trieste da parte dell'Armata jugoslava [...] Viva la solidarietà nazionale dei popoli, viva la fratellanza italo-slava [...]. Viva l'unione fra le masse lavoratrici della città e della campagna" (Il Lavoratore, 1. 5. 1946, Per la libertà e la fratellanza dei popoli: avanti!).

In queste poche righe ritroviamo il vero nocciolo della narrativa filo-jugoslava: il Primo maggio rappresenta l'unico, vero giorno della Liberazione, avvenuta a seguito dell'intervento determinante della IV Armata jugoslava e grazie alla solidarietà di tutta la popolazione unita nella lotta contro il nazi-fascismo. Tale collaborazione tra italiani e sloveni ma anche tra abitanti della città e della campagna, doveva continuare e radicarsi all'interno della Jugoslavia socialista sotto lo slogan della "fratellanza dei popoli". Come ricordato da Liliana Ferrari "l'opportunità di aderire alla federativa [...] è motivata dalla

natura stessa del nuovo regime jugoslavo, regime socialista che solo può garantire la realizzazione della giustizia sociale ed il rispetto dei diritti delle diverse popolazioni, quindi anche della minoranza-maggioranza italiana di Trieste. L'annessione è l'unico modo per rafforzare l'alleanza italo-slava" (Ferrari, 1980, 251). Anche l'esplicito riferimento ai rapporti tra città e campagna, come si è detto, non è secondario in quanto buona parte della polemica sulla questione nazionale si era incentrata proprio sui rapporti fra queste due realtà: i toni spesso razzisti e discriminatori utilizzati dagli italiani nei confronti degli "slavi" trovavano terreno fertile nella dicotomia tra cultura cittadina e campagnola.

Il simbolismo legato al Primo maggio si moltiplica grazie alla coincidenza con la festa dei lavoratori, che permette di creare un vincolo ancora più saldo tra elementi militari, nazionali ed ideologici.

"Un anno fa era la vittoria delle nostre armi, attraverso cui si manifestava quella di una fede, di un'idea. Ieri è stata la nostra vittoria ideale e politica, espressa nelle forme diverse in cui oggi può esprimersi la vittoria della stessa fede. [...]"

A nulla è valsa la lotta del sordido interesse e della mistificazione patriottica contro la profonda coscienza politica e sociale, contro la tenacia, contro la combattività delle masse lavoratrici: l'ideale dell'emancipazione, della vera libertà, della solidarietà di tutti i popoli e di tutti i ceti, l'ideale della fraternità e della giustizia, ha prevalso su tutte le mascherature, le suggestioni, le trame di ogni genere per quanto sapientemente ordite e abilmente condotte. [...]"

Ma il popolo, anzi i nostri popoli, nei loro vari ceti, italiani e slavi, operai e contadini e intellettuali d'avanguardia sono rimasti uniti, affratellati da una comune eroica lotta, da comuni interessi, da un comune ideale. [...]" (Il Lavoratore, 2. 5. 1946, *Il popolo stroncherà il neofascismo. 200.000 antifascisti celebrano la Festa del lavoro e della liberazione*, 1).

I termini utilizzati, le parole chiave, non si discostano in modo sostanziale da quelli proposti nella narrativa filo-italiana ma vengono interpretati e declinati in modo radicalmente differente. I riferimenti alla sfera della religiosità⁶ sono evidenti e vengono associati alle figure della vittoria e dell'eroismo: si tratta di aver *fede* in un'idea, in un ideale politico più che in una presa di posizione nazionale, considerata come effimera e transitoria. Si descrive poi una vittoria della coscienza (politica e di classe) sulla mistificazione, una vittoria di quegli ideali di emancipazione, libertà, solidarietà, giustizia e fraternità che fanno esplicito riferimento alla Rivoluzione francese. In questo modo si cerca di costruire narrazione seducente e impattante che riesca a congiungere la sfera del sacro con quella politica e civile. Si tratta di un discorso inclusivo e rassicurante, rivolto a entrambi i popoli, coinvolgendo "vari ceti, italiani e slavi, operai e contadini e intellettuali d'avanguardia", accomunati dal fatto di aver combattuto insieme contro il nemico comune e di riconoscersi nella medesima visione del futuro. Non a caso, un altro articolo dello stesso giorno intitola "Una festa di tutto il popolo":

6 L'importanza del recupero degli stilemi del discorso religioso viene ribadita sia in (Ballinger, 2010), sia in (Banti, 2006, 120).

"Già sull'imbrunire di martedì le colline circostanti la città erano animate da vivaci fuochi, composti simbolicamente: stelle rosse, falce e martello, i nomi più cari alle masse popolari. Lungo la strada di Opicina ondeggiavano piccoli palloncini che offrivano uno spettacolo veramente inconsulto. Fuochi artificiali solcarono il cielo sereno insieme ai palloncini di fuoco.

Intanto in diversi punti della città, interminabili colonne di popolani recanti 20.000 torce, convergevano verso il centro come fiumi di fuoco. [...] Nell'attraversare i rioni popolari i cortei venivano festosamente salutati con grida, con agitar di bandiere, con battimani. Molti si unirono ai cortei stessi, che procedevano con in testa una bandiera rossa, una italiana e una jugoslava, ambedue stellate, fra il suono delle bande e delle canzoni cantate a gran voce [...]" (Il Lavoratore, 2. 5. 1946, *Una festa di tutto il popolo*, 2).

In occasione del Primo maggio, anche se per un breve periodo, i toni gioiosi sembrarono prendere il sopravvento sugli attacchi diretti contro l'avversario (che riprenderanno regolarmente nei giorni successivi). L'importante era evidenziare l'imponente e spontanea partecipazione da parte della cittadinanza e ribadire i concetti e le parole chiave fondamentali attraverso una descrizione dettagliata degli elementi simbolici: fuochi e torce, canti e bandiere, naturalmente stellate.

Per comprendere quanto fossero contrastanti le interpretazioni dei fatti che portarono alla liberazione di Gorizia può essere utile soffermarsi su un articolo pubblicato da "L'Informatore" il 30 aprile:

"I GIULIANI INSORGONO. LIBERANDO DA SOLI LE LORO CITTÀ

Tutti i Goriziani conoscono la successione drammatica degli avvenimenti di quei giorni.

La mattina del 30 aprile, mentre l'ultimo tedesco passava il ponte 9 agosto e i serbi s'accingevano ad attraversare la città, fu suonato il segnale d'allarme convenuto, per chiamare a raccolta prima gli appartenenti alla guardia civica, poi tutta la popolazione maschile atta alle armi conforme ai piani concertati di conserva del C.L.N. e dall'O.F. [...]

Nel pomeriggio del 1.º maggio giunsero stanchi, sporchi, cenciosi, ma ben armati di armi tedesche, i primi partigiani sloveni; una sessantina in tutto cui si aggiunsero altri pochi nella serata, i quali per prima cosa si preoccuparono d'installarsi nelle sedi dei comandi militari tedeschi e di celebrare con abbondanti libazioni l'occupazione di Gorizia... [...]

Gorizia, come Trieste, quindi, non è inutile ripetere agli italiani e al mondo, non devono affatto la loro liberazione alle truppe di Tito le quali si precipitarono come cornacchie sulle nostre città inermi lasciando Lubiana e Zagabria in mano tedesca. Gli italiani delle due città devono soltanto a se stessi la loro liberazione che era un fatto compiuto allorché i partigiani di Tito fecero il loro ingresso, preceduti dai segugi dell'O.Z.N.A. i quali iniziarono subito la loro opera che aveva lo scopo preciso di terrorizzare la popolazione e renderla incapace di qualsiasi azione. [...]

La data della nostra liberazione è il 30 aprile, ed è questo giorno in cui essi insorsero e cacciarono l'invasore che i giuliani ricorderanno domani fra le vicende più eroiche

della loro storia" (L'informatore, 30. 4. 1946, *I giuliani insorgono liberando da soli le loro città*, 1).

In questo estratto i meccanismi di invenzione della tradizione finalizzata ad avvalorare una determinata soluzione della questione nazionale si fanno piuttosto espliciti. Alla visione forzatamente "inclusiva" – proposta dal "Lavoratore" – che sottolineava il valore della lotta comune di tutta la popolazione contro il medesimo nemico portata a buon fine grazie all'intervento determinante dell'Esercito di Tito, si contrappone una lettura fortemente "esclusiva", in cui gli unici soggetti attivi e legittimi erano gli italiani, che si sarebbero liberati da soli, senza alcun intervento dall'esterno. Letture radicalmente differenti degli eventi accaduti in quei giorni non caratterizzarono solo i discorsi attorno alle commemorazioni del Primo maggio ma diventarono il nucleo fondativo delle intere narrative filo italiane e filo jugoslave. Ad apparire determinante era soprattutto il ruolo che doveva essere riconosciuto ai partigiani di Tito e, di conseguenza, la loro rappresentazione nel discorso pubblico. Nella narrativa proposta dal "Lavoratore", l'Esercito jugoslavo è *liberatore* per definizione: "Il 1° maggio 1945 con l'aiuto della IV Armata dell'Esercito di liberazione jugoslavo, ci conquistammo la libertà, avemmo il potere nelle nostre mani" (Il Lavoratore, 12. 8. 1946, *Respingiamo qualsiasi soluzione che ci stacchi dalla Jugoslavia. Così decine di migliaia di persone hanno risposto ieri a De Gasperi*, 1). In quanto *liberatori* i partigiani del Maresciallo avevano pieno diritto di assumere il controllo sull'area, annettendola alla Jugoslavia.

Al contrario, le testate filo-italiane, oltre a negare il ruolo avuto dai partigiani di Tito nella liberazione di Gorizia e Trieste, cercano di decostruirne l'immagine vittoriosa. Ciò avvenne soprattutto attraverso la restituzione di descrizioni fisiche volutamente denigranti che mettevano in evidenza la povertà, la bruttezza e la poca disciplina delle forze jugoslave. I titini "sporchi e cenciosi" sono descritti come approfittatori mossi unicamente da mire annessionistiche e completamente asserviti alle ragioni e ai metodi oppressivi dell'Ozna (Odeljenje za Zaštitu Naroda, Dipartimento per la sicurezza del popolo) venuta in città con l'esplicito scopo di "terrorizzare la popolazione". La costruzione di questo tipo di immaginario si ricollega a doppio filo con le contrapposizioni città/campagna, civiltà/barbarie. L'Italia doveva apparire come l'unica detentrica di alte tradizioni culturali, nazionali e letterarie ponendosi come strenuo difensore della civiltà occidentale contro il rischio di regressione e imbarbarimento rappresentato dalle "incolte" e "giovani" popolazioni slave. Risultano interessanti – all'interno di questa strategia narrativa – anche gli espedienti retorici tesi ad accomunare i titini ai tedeschi: i partigiani appaiono "armati di armi tedesche" e non esitano ad installarsi nelle sedi occupate dai nazisti facendo festa per l'occupazione della città. Colpendo l'immagine dei soldati di Tito, si cercava sostanzialmente di colpire tutto quell'universo di ideali – certamente nazionali ma in gran parte soprattutto politici e sociali – sulla base dei quali si era costituito il movimento resistenziale in Jugoslavia e nei quali moltissimi partigiani, sia italiani che sloveni e croati sicuramente si riconoscevano.

I medesimi elementi – sia le opposte interpretazioni degli avvenimenti, sia l'immagine e la descrizione dei partigiani di Tito – si ritrovano nei racconti di vita dei testimoni che sembrano così confermare l'influenza delle narrative nazionali sulla rielaborazione e

narrazione individuale del passato e sulla costruzione dell'identità dei singoli (Cattunar, 2009).

Gli esempi da citare potrebbero essere ancora numerosi ma in questa sede, tenuto conto dei limiti di spazio, si è ritenuto di proporre soltanto alcuni spunti che mettesero in evidenza la centralità che i "giorni della memoria" assunsero all'interno del dibattito pubblico relativo alla "questione nazionale". La scelta di concentrarmi unicamente sulla costruzione di opposte narrative e sugli aspetti retorico-lessicali senza accennare a quelle che furono le concrete e variegate posizioni e proposte politiche dei diversi partiti e associazioni (e quindi dei giornali di riferimento), è motivata dal fatto che, a mio parere, queste narrative ricoprirono un ruolo autonomo nell'evocazione di valori e ideali, nella mobilitazione della popolazione e nella successiva formulazione e trasmissione della memoria rispetto a quegli eventi.

DATUM PROTI DATUMU. KOMEMORACIJE NA MEJI, MED MANIPULACIJO ZGODOVINE IN GRADNJO NACIONALNIH IDENTITET PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Alessandro CATTUNAR

Italijanski inštitut za humanistične vede (SUM),

Palazzo Cavalcanti, Via Toledo 348, 80132 Napoli, Italija

e-mail: cattunar@gmail.com

POVZETEK

Prispevek obravnava dogajanje, ki bi ga lahko imenovali pravcata "bitka za datume" in ki se je v coni A Julijske krajine (ter zlasti v Gorici in Trstu) odvijalo med letoma 1945 in 1947. Analiza se še posebej osredotoča na diskurzivne strategije, ki so se jih posluževali dnevni časopisi nasprotujočih si političnih in narodnostnih usmeritev v zvezi s spominskimi dnevi. V središču spora med italijanskim in jugoslovanskim tiskom sta tako poskus legitimiziranja nekaterih 'dnevov spomina' (predvsem 25. aprila in 1. maja), kot tudi interpretacija z njimi povezanih dogodkov.

Podrobneje bodo obravnavani predvsem pripovedni, retorični in jezikovni vidiki, saj naj bi imeli neposredne performativne učinke na dojetje in odzivanje ljudi: gre namreč za razvneto in učinkovito pisanje, ki mu je pogosto uspevalo doseči večjo mobilizacijo prebivalstva kot same slovesnosti.

Izkazalo se je, da je bilo v obdobju, ki sta ga zaznamovali velika negotovost glede državne pripadnosti Julijske krajine in vse večja polarizacija nasprotij, manipuliranje s tradicijo s strani dnevnega časopisja nasprotujočih si taborov poglobitnega pomena. Reinterpretacija preteklosti in javno sklicevanje na izbrano verzijo polpreteklih zgodovinskih dogodkov na obeh straneh sta se najizraziteje odražala prav ob tovrstnih spominskih slo-

vesnostih. Tako sta se pojavili dve novi nasprotujoči si politično-nacionalni pripovedi, ki sta se precej eksplicitno navezovali na že konsolidirane mitologije, simboliko in retorične strategije. Zdi se, da so se še posebej odločno začele znova uveljavljati predvsem strukture tistega nacionalno-patriotskega diskurza, ki se je oblikoval že v času risorgimenta in je vrhunec dosegel v obdobju fašizma. V tej smeri bomo v članku poskušali izpostaviti tudi vlogo, ki so jo v tem kontekstu dobile določene ključne besede – kot na primer domovina, svoboda, demokracija –, ki so se znašle v središču nekakšnega "spopada definicij", ki je širše zaznamoval celotno obdobje med letoma 1945 in 1947.

Ključne besede: komemoracije, 1. maj, 25. april, Cona A, Zavezniška vojaška uprava, tisk

FONTI E BIBLIOGRAFIA

ACS-ACC – Archivio Centrale dello Stato di Roma (ACS), f. Allied Control Commission (ACC).

Il Giornale alleato. Trieste, [A.I.S.], 1945–1947.

L'informatore. L'informatore settimanale goriziano. Gorizia, [s. n.], 1945–1947.

Il Lavoratore. Il Lavoratore: organo del partito comunista di Trieste. Trieste, [s. n.], 1945–1964.

La voce libera. La voce libera: quotidiano politico d'informazioni. Trieste, [s. n.], 1945–[1949?].

Affuso, O. (2010): Il magazine della memoria. I media e il ricordo degli avvenimenti pubblici. Roma, Carocci.

Ballinger, P. (2010): La memoria dell'esilio. Esodo e identità al confine dei Balcani. Roma, Il Veltro.

Banti, A. M. (2006): La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita. Torino, Einaudi.

Banti, A. M. (2011): Sublime madre nostra. La nazione italiana dal Risorgimento al fascismo. Roma - Bari, Laterza.

Baroni, F. (1939): Memorie di un internato triestino: Storia di martiri e d'ignorati eroi nella Grande Guerra, 1915–1918. Milano, Società Anonima Editrice Dante Alighieri.

Cattunar, A. (2009): La liberazione di Gorizia. Identità di confine e memorie divise: le videointerviste ai testimoni. In: Storicamente, 5. [Http://www.storicamente.org/05_studi_ricerche/cattunar.htm](http://www.storicamente.org/05_studi_ricerche/cattunar.htm) (3. 12. 2012).

- Cattunar, A. (2010):** Confine, memorie, identità. Il Governo militare alleato tra politiche pubbliche e percorsi privati. *Italia Contemporanea*, Marzo 2010, 258, 26–56.
- Crainz, G. (2008):** Il difficile confronto fra memorie divise. In: Crainz, G., Pupo, R., Salvatici, S. (eds.): *Naufraghi della pace*. Roma, Donzelli, 175–192.
- Ferrari, L. (1989):** Trieste 1945–1947: la questione istriana nella stampa. In: Colummi, C., Ferrari, L., Nassini, G., Trani, G. (eds.): *Storia di un esodo. Istria 1945–1956*. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 215–273.
- Hobsbawm, E. J., Ranger, T. O. (1994):** *L'invenzione della tradizione*. Torino, Einaudi.
- Jedlowski, P. (2002):** Memoria, esperienza, modernità. *Memorie e società nel XX secolo*. Milano, Franco Angeli.
- Pupo, R. (2009):** Alcune osservazioni su storici di campagna e storici di città lungo le sponde adriatiche. *Contemporanea*, aprile 2009, 2, 405–412.
- Rampazi, M., Tota, A. L. (eds.) (2007):** *La memoria pubblica. Trauma culturale, nuovi confini e identità nazionali*. Novara, Utet - De Agostini Scuola.
- Verginella, M. (2008):** Paradigma città/campagna e rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico. *Contemporanea*, ottobre 2008, 4, 779–792.
- Wörsdörfer, R. (2009):** *Il confine orientale d'Italia*. Bologna, Il Mulino.

ZGODOVINOPISJE SLOVENSKE NARODNE SKUPNOSTI V ITALIJI
O OBMEJNIH IN MANJŠINSKIH VPRAŠANJIH*Aleksej KALC*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek daje vpogled v zanimanja, ki so po drugi svetovni vojni usmerjala raziskovanje zgodovine primorskega prostora med Slovenci v Italiji. Avtor se posveča pomenu zgodovine in vlogi zgodovinopisja, o tematiziranju in samem pojmovanju lastne preteklosti v slovenski manjšini, o tem, kako manjšinski položaj pogojuje in opredeljuje raziskovalna področja. Razmišlja tudi o akterjih, institucionalnih okvirih in ravneh zgodovinopisnega snovanja, o njegovih naslovnih, spremembah tematskih usmeritev, oblik, metodoloških pristopov in problemskih zasnov, do katerih je prišlo v teku časa in s profesionalizacijo širšega kroga zgodovinarjev. Beseda teče tudi o vlogi zgodovinopisja v procesu identifikacije in oblikovanja podobe manjšinske skupnosti.

Ključne besede: Slovenci v Italiji, Julijska krajina, narodne manjšine, zgodovinopisje, dvajseto stoletje

LA STORIOGRAFIA SULLE QUESTIONI TRANSFRONTALIERE
E DELLA MINORANZA NELL'AMBITO DELLA COMUNITÀ
NAZIONALE SLOVENA IN ITALIA

SINTESI

Il contributo offre uno sguardo sugli interessi che dopo la seconda guerra mondiale hanno indirizzato lo studio della storia nell'ambito della minoranza slovena in Italia. L'autore si sofferma sull'importanza della storia e il ruolo della storiografia, sulla tematizzazione e la concezione del passato storico della minoranza slovena e si pone la domanda in quale modo lo status di minoranza nazionale influisce sugli orientamenti di studio. Esamina inoltre gli attori, i quadri istituzionali e i livelli della ricerca storiografica, il pubblico di riferimento, i cambiamenti degli orientamenti tematici, delle forme, degli approcci metodologici e delle impostazioni problematiche che si sono verificati nel corso del tempo e con la professionalizzazione di una cerchia più ampia di storici. L'autore esamina inoltre il ruolo della storiografia nel processo di identificazione e creazione dell'immagine della comunità minoritaria.

Parole chiave: Sloveni in Italia, Venezia Giulia, minoranze nazionali, storiografia, ventesimo secolo

Razumevanje razvoja in tendenc v zgodovinopisju določenega tematsko, geografsko ali drugače opredeljenega območja je dokaj zahtevna in komplicirana naloga. Še prej kot napor za pregled in obvladovanje zgodovinopisne produkcije so pri tem ključnega pomena konceptualna vprašanja, ki naj opredelijo predmet opazovanja in predvsem meje polja ter snovanja, ki ju imamo za zgodovinopisno. Zadeva je v okviru skupnosti, kakršna je slovenska narodna manjšina v Italiji, še težje oprijemljiva, saj si pri opredeljevanju predmeta ni mogoče pomagati z (sicer vprašljivimi in čestokrat samo formalnimi) rangirnimi kategorijami in ravnmi vrednotenja, kot so lahko akademsko-neakademsko, profesionalno-ljubiteljsko, znanstveno-strokovno-poljudno in podobnimi. Nanašati se ni mogoče niti na standardni pojem raziskovanja, v smislu tistega, ki poteka v okvirih, se ravna po kriterijih in se njegovi rezultati pojavljajo v oblikah ter na mestih, ki jih določa in priznava historiografska "disciplina". Pa ne zaradi tega, ker bi znotraj manjšinske narodne skupnosti primanjkovalo tovrstnih strokovnih moči in kompetenc. Če se ozremo nazaj v čas, najdemo vseskozi take primere, v zadnjih desetletjih pa smo sploh priča množenju števila zgodovinarjev in med temi tudi takih, ki jih opredeljujejo ne samo izobrazba, zanimanje in udejstvovanje na področju zgodovinopisja, ampak tudi institucionalni okviri, v katerih delujejo, v mnogih primerih poklicni status in vse večja prisotnost ter uveljavitev v forumih zgodovinopisja kot znanstvene discipline. Kljub temu se razprava o zgodovinopisju med slovensko manjšino v Italiji ne more omejevati na ta krog ljudi. Polje zgodovinopisnega snovanja je namreč bilo in ostaja še danes veliko širše in, kot rečeno, ga je težko tudi samo poljudno zamejiti. To pa zaradi tega, ker manjšinski položaj in vse, kar ta status pomeni, postavljata manjšinsko skupnost in njene pripadnike od samega začetka tega zgodovinskega poglavja, ob koncu prve svetovne vojne, v tesno razmerje s preteklostjo in zgodovinskim dogajanjem. Dogajanjem, ki je prav v tem obdobju dramatično zaznamovalo posameznike in celotno manjšinsko družbo. Za manjšinsko narodno skupnost sta zgodovinski čut in zgodovinska zavest skratka potreba, in to ne taka, ki privre na dan in ogreje čustva v trenutkih, ko se na političnem ali drugem aktualnem dnevnem redu pojavijo vprašanja iz preteklosti. V manjšini je odnos z lastno zgodovino tako rekoč vsakodnevna "praksa", ki jo skupnost in tudi posamezniki (v neprimerno večjem obsegu kot v Sloveniji) čutijo in gojijo zaradi oblikovanja in vzdrževanja samopodobe ob stalnem soočanju in iskanju pravega razmerja do večinske skupnosti in njenih institucionalnih struktur, nič manj pa tudi do matičnega naroda in države. Primerno močan je potemtakem čut angažiranosti za uveljavljanje vedenja o preteklosti, ki ne izvira samo iz radovednosti, ampak dobiva nekakšen dolžnostni pomen, ki se izraža v raznih oblikah in na raznih ravneh "gojenja" zgodovine, ohranjanja in predvajanja zgodovinskega spomina. Čeprav so spodbude in vzgibi poklicnih ali akademskih zgodovinarjev v manjšinski sredi povezani z načeli in osebnimi interesi udejstvovanja na znanstvenem polju, je tudi v njihovih izbirah in delovanju zaznavna pogojenost z manjšinskim izvorom, ne samo v smislu navezanosti na korenine (in zgodovinske teme) izvorne skupnosti in okolja, pač pa tudi prepletanja osebne izkušnje in čuta dolžnosti z intelektualnim in znanstvenim zgodovinopisnim delom.

Zaradi omenjenih vprašanj in tudi obsega dosežkov, ki bi jih bilo treba šele zbrati in preučiti, ta prispevek ne more zadostiti nalogi iz naslova v smislu historiat in ocene

zgodovinopisne produkcije, ki jo je v desetletjih navrglo preučevanje in, bolj splošno, zanimanje za zgodovino v okviru slovenske manjšine v Italiji. Namen je neprimerno skromnejši in se omejuje na izpostavitve nekaterih značilnosti in teženj, ki so dovolj razvidne že na prvi pogled. S tem želim le pokazati na nekatere probleme in jih ponuditi v diskusijo. Zaznavam jih izhajajoč iz raznolikih osnov, ki odsevajo prej omenjeni odnos manjšinske narodne skupnosti do preteklosti in raznoliko dimenzijo njene historiografske ustvarjalnosti. Te osnove so sad pobud posameznikov in skupin, so rezultat individualnih zanimanj in institucionalno ter programsko zastavljenih raziskovalnih načrtov; so dosežki delovanja v akademskih okvirih in temu namenu posvečenih ustanov v manjšini (beri Odseka za zgodovino pri NŠK, Slovenskega raziskovalnega inštituta – SLORI ali Krožka za družbene vede Virgil Šček ter raznih študijskih središč v Beneški Sloveniji); so dosežki strokovno izobraženih, včasih profesionalnih zgodovinarjev in širokega kroga drugih piscev; so sad pobud organiziranih segmentov in struktur znotraj manjšine na raznih področjih, od političnega, kulturnega do gospodarskega in športnega delovanja v okvirih vaških ali mestnih družbenih skupnosti, šole in cerkve. Gre seveda za rezultate različnega obsega in kakovosti, ki pridejo na dan zlasti v tiskani, a tudi drugih oblikah, pri čemer odigravajo pomembno vlogo založniške hiše, priložnostno založništvo, periodično časopisje in radijski ter vizualni mediji. Vsi posvečajo zgodovini manjšinske skupnosti posebno pozornost in opravljajo ključno vlogo pri širjenju "zgodovinopisne produkcije" in "zgodovinskega znanja" med naslovniki znotraj in izven skupnosti. Tudi pojmovanje obmejne in manjšinske problematike se pri tem ne more zamejiti v smislu političnih dogajanj in razmer, ki določajo odnose na meji razvoja manjšinskega vprašanja in položaj manjšinske skupnosti kot take. Prav zaradi prežetosti življenja posameznikov in skupnosti s problemi, povezanimi z mejo in manjšinskim statusom v njihovih stalnih in občasnih aspektih, je tudi v tem oziru treba obravnavati zgodovino v smislu totalne izkušnje. Manjšina je kratka mikrokozmos, številčno omejena, a kompleksno strukturirana skupnost, ki se zaznava kot nekakšna mala nacionalna država in torej kot entiteta z močno razvejanim in sistemsko naravnanim ustrojem, katerega komponenta je tudi čut za zgodovino. Razprava se načeloma nanaša na celotno manjšinsko skupnost in njeno ozemlje, konkretno pa se dotika predvsem tržaškega dela. Bibliografske navedbe, kot rečeno, ponujajo le delni vpogled v zgodovinopisno produkcijo in služijo le kot primeri v ilustracijo zastopanih tez.

Skrb za vedenje in kolikor toliko načrtno pisanje o lastni preteklosti se je med Slovenci "izza zahodne meje" po drugi svetovni vojni pokazala že takoj po koncu konflikta. Kot konkreten korak in napoved tega hotenja lahko imamo poleti 1945, ob pripravah na proslavo bazoviških junakov, pozive po zbiranju dokumentov in pričevanj za osvetlitev njihovih likov in njihovega boja kot eminentnega simbola narodnega trpljenja, upora in zmage nad nacifašizmom (Kalc, 2011, 10). V naslednjih letih so ta prizadevanja dobila tudi institucionalne okvire znotraj struktur slovenske narodne skupnosti, ki je z razmejitvijo med Italijo in Jugoslavijo postala uradno "manjšinska", najprej z ustanovitvijo Narodne in študijske knjižnice (1947) in nato Odseka za zgodovino in etnografijo (1951) znotraj le-te. Odsek za zgodovino in etnografijo je bil mišljen kot ustanova, ki zbira "dokaze", preučuje in predvaja znanje o zgodovini slovenske prisotnosti v Italiji.

Vse od takrat deluje kot arhiv in zbirališče najrazličnejšega gradiva, ki mu ga zaupajo tako ustanove kot posamezniki, pa tudi kot raziskovalno središče in sploh dejavnik gojenja zgodovine v manjšinskem prostoru. Ob osnovnem namenu je v obstoju te ustanove zaznati različne faze in tudi orientacije, ki jih moremo povezati z razvojnimi momenti in spremembami interesov v manjšinskem mikrokozmosu v teku desetletij, delno pa tudi z vodstvenimi kadri, ki so delovanju dajali svoj pečat. Odsek za zgodovino je nastal kot izraz povojne organiziranosti tistega večinskega dela slovenske manjšinske skupnosti, ki se je idejno prepoznaval in imel pokrovitelja v povojni socialistični Jugoslaviji. Kot kulturna ustanova pa sta knjižnica in v njenem okviru Odsek za zgodovino načeloma težila k širini in delovanju v smislu ustanove celotne skupnosti, ne glede na svetovno-nazorske delitve, ki so bile dolga desetletja zelo močne in polne antagonizma, s tem, da je bil Odsek bodisi glede zbiranja gradiva kot glede raziskovalnih vsebin vselej jasno opredeljen v korist NOB-ja in nove Jugoslavije.

Odsek za zgodovino pri NŠK pa je kot rečeno samo eden od okvirov zgodovinskega prizorišča, ki so ga razgibavali različni agensi. Če ostanemo pri ustanovah ali združenjih, moramo omeniti tiste, ki so vsaka na svojem področju s konkretnimi pobudami in drugače podpirale zgodovinske projekte. Med zahtevnejšimi in najbolj reprezentativnimi, ker so terjale tako rekoč kampanjsko raziskovalno delo in vpetost širokega kroga ljudi, naj omenim kot primer projekt Prosvetnega zbornika, s katerim je manjšinska skupnost (pod vodstvom Prosvetne zveze – današnje Zveze slovenskih kulturnih društev – in ob strokovni opori Odseka za zgodovino) v šestdesetih letih obeležila stoletnico organiziranega društvenega delovanja. Prosvetni zbornik vsebuje zgodovinske prikaze organiziranega delovanja Slovencev s Tržaškega, Goriškega in Videmskega območja ter popis vseh ustanov, od čitalnic v 19. stoletju do časa nasilne ukinitve društvenega delovanja pod fašizmom (Slovenska prosvetna zveza, 1970). Drug, še večji in zahtevnejši dosežek je bil v sedemdesetih in do srede devetdesetih let Primorski slovenski biografski leksikon, ki je nastal v okviru katoliškega dela manjšinske skupnosti in založbe Goriške Mohorjeve družbe, a ob sodelovanju širokega kroga avtorjev iz Italije, Slovenije in izseljenstva po svetu. Koncept tega dela ni bil samo manjšinski, pač pa je zajemal širšo primorsko skupnost v biografskem odslikavanju njenih vidnih mož in žena iz preteklosti (Jevnikar, 1974–1994). Zanimiv primer kolektivnega dela, izvedenega pod okriljem dveh ustanov, a široko podprtega v celotni skupnosti, je tudi Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Spet delo s področja leksikografije, ki pa predstavlja narodno skupnost po krajih in v zgodovinski perspektivi, zaradi česar je tudi rezultat zgodovinskega dela.¹ Projekta širše razsežnosti, povezana z "zgodovinskostjo" slovenske manjšinske skupnosti, točneje z zarisovanjem njenih zgodovinskih korenin in prisotnosti v tem prostoru, sta bila tudi mikrotoponomastična zemljevida Tržaške (Medved et al., 1977) in Goriške pokrajine (Klemše, Petaros, Rupel, 1999),² ki sta imela poizkusnega predhodnika že v

1 Izšla sta zvezka, posvečena Tržaški (Bufon, Kalc, 1990) in Goriški pokrajini (Rupel, 1995), medtem ko zvezek o Videmski pokrajini ni bil dokončan.

2 Podobno kot za Krajevni leksikon je tudi za toponomastični zemljevid Beneške Slovenije zmanjkalo elana, tako da do danes ni še dokončan.

toponomastičnem zemljevidu Trsta iz leta 1951 (Jelinčič, 1951).³ Realizacija nekaterih izmed teh projektov se je začela že kmalu po vojni in je v vseh primerih pomenila velike podvige. Vsi so terjali dolgotrajen in množičen angažma, kompleksen pristop, dobre strokovne osnove in vzpostavitev dokumentarnih sistemov, ki se še vedno nadgrajujejo in tvorijo dragocene podatkovne raziskovalne podlage za vpogled v preteklost narodne skupnosti. Taki podlagi sta na primer mikrotoponomastična kartoteka s specialkami, ki je nastala na Odseku za zgodovino pri NŠK na osnovi terenskega zbiranja ledinskih imen, ali biografski arhiv, ki so ga zasnovali pri isti ustanovi v šestdesetih letih in ki je bil velikega pomena tudi pri sestavljanju Primorskega slovenskega biografskega leksikona.

Med pomembnimi spodbujevalci in tematskimi usmerjevalci zgodovinopisnega snovanja v organizacijskih strukturah manjšinske skupnosti so bila tudi razna združenja in ustanove, kot na primer bančni zavodi, športno gibanje, kulturne ustanove, vse do posameznih društev, in ustanove, ki so nastale z namenom in z nalogo ohranjanja določenih idealov ter zgodovinskega spomina. V teh primerih so se pobude za preučevanje in osvetljevanje zgodovine rojevale največkrat v povezavi s spominskimi datumi oziroma pomembnimi obletnicami v zgodovini ustanov samih in na področjih njihovega udejstvovanja. Te priložnosti in slavnostni trenutki so na primer zlasti v osemdesetih in devetdesetih letih obrodili vrsto študij o zgodovini slovenskega gospodarstva, posameznih bančnih zavodov in drugih gospodarskih, podpornih ter poklicnih ustanov.⁴ Športna društva in združenja so ob obletnicah ravno tako spodbudila nastanek bolj ali manj poglobljenih prikazov zgodovine posameznih društev, panog oziroma celotnega telesnokulturnega in športnega gibanja.⁵ Podobno bero publikacij, razstav in zadnje čase vse pogosteje bogato dokumentiranih in poglobljenih zgodovinskih študij tematskega in krajevnega značaja so obrodila posamezna krajevna kulturna društva, kulturna združenja in tudi pobude, ki niso organizacijsko-formalno opredeljene. Pisanje o preteklosti spodbujajo ves povojni čas nekatere letne periodične publikacije, točneje koledarski zborniki (Jadranski koledar, Koledar Goriške Mohorjeve družbe, Trinkov koledar – v preteklosti so obstajali še nekateri drugi), ki izhajajo po vzoru že predvojne slovenske tradicije mohorjevsk

3 Področje mikrotoponomastike je nasploh zelo dobro pokrito, saj so se z njim ukvarjali tudi jezikoslovci in dialektologi.

4 Naj kot primere navedemo samo nekatera knjižna dela Marka Waltritscha in Milana Pahorja, ki sta prispevala največ študij na tem področju. Prvi je ob podpori zainteresiranih zavodov in zamejskih založb izdal pregledna dela o bančnih usnanovah in trgovini (Waltritsch, 1979; 1983; 1989; 1998; 2002). Ob 30. obletnici ustanovitve Tržaške kreditne banke je Milan Pahor prispeval monografijo o tem zavodu (Pahor, 1989), ki ji je ob obletnici Slovenskega deželnege gospodarskega združenja nato sledilo delo o slovenslem gospodarstvu na Tržaškem (Pahor, 1998). Še prej so avtorjeva raziskovanja navrgla monografijo o Jadranski banki (Pahor, 1996), sledila pa je knjiga o zadržništvu ob 150. obletnici zadržne prodajalne na Opčinah (Pahor, 2008).

5 Na primer dela Alda Rupla (1981) ali Bojana Pavletiča (2004) ter številne priložnostne publikacije, s katerimi so mnoga športna društva z zgodovinskimi pregledi obeležila svoje pomembne obletnice. Taka je izšla tudi ob razstavi o razvoju telesne kulture in športa na Tržaškem ob obletnici ustanovitve Tržaškega sokola (Rupel et al., 1991).

ob koncu vsakega leta in so zelo razširjeno čtivo v narodni skupnosti.⁶ Te publikacije predstavljajo nekakšen observatorij dogajanja na raznih poljih in kraj letnih obračunov o položaju, razmerah in razvojnih korakih manjšinske skupnosti. Uredniška politika je dolga desetletja uspešno iskala in spodbujala avtorje tudi k prispevanju zgodovinskih vsebin, tako da so koledarji delovali tudi kot nekakšen nadomestek strokovne periodike in vsebovali vrsto zgodovinskih prikazov, od domoznanskih in poljudnih člankov do študij, ki po kakovosti sodijo na raven akademske historiografske periodike. Nekateri izmed teh prispevkov še danes niso dobili v strokovni literaturi boljšega nadomestka in ostajajo temeljnega pomena za poznavanje zgodovine o tem prostoru. Sploh pa so te publikacije dragoceni viri za poznavanje preteklosti, saj odsevajo gledanja in stanje duha v manjšini v odnosu do dogajanja znotraj nje in v širšem svetu.

Med okolja, ki so spodbujala in v katerih se je odvijalo ne samo posredovanje, ampak pravo razkrivanje in raziskovanje zgodovinskih tem, sodi tudi slovenski radijski oddelek pri deželni postaji RAI v Trstu. Kot pri pisnih medijih v manjšinskem prostoru je tudi radijska uredniška politika kazala vselej veliko dovzetnost za zgodovinske teme in mnoge oddaje so po zaslugi stalnih kot tudi zunanjih sodelavcev dale pomemben prispevek k poznavanju preteklosti. Kot primer naj omenim dolgoletni niz z naslovom Četrtekova srečanja, v teku katerih je programistka Lida Turk na osnovi arhivskih in tereških raziskav ter s sodelovanjem neposrednih pričevalcev osvetlila številna poglavja iz polpretekle zgodovine. Nekatere od teh raziskav so izšle tudi v knjižni ali drugi pisni obliki,⁷ odkar se je radiu pridružila še slovenska televizijska postaja, pa se tovrstno delo nadaljuje tudi v obliki video dokumentarcev.⁸

Zgodovinopisna produkcija, ki je nastala v teh okvirih in kot odraz še mnogih drugih pobud in vzgibov ter pogosto osebnega zanimanja posameznikov, je kot rečeno rezultat udejstvovanja raznolikega spektra raziskovalcev in piscev. Bibliografije del s področja zgodovinopisja vključujejo številne akademske izobražene avtorje, od tega samo del s historiografskim profilom, in širok krog drugih interesentov za zgodovinske teme. Med vidnejšimi primeri iz prvih povojnih desetletij izstopa Zorko Jelinčič, ki je bil prvi vodja Odseka za zgodovino pri NŠK in prava gonilna sila raziskovanja na področju zgodovine v manjšini vse do srede šestdesetih let. Jelinčiču dolgujemo nastavke in usmeritve kolikor toliko sistematičnega zbiranja dokumentacije in raziskovanja zgodovine ter etnografije Slovencev v Italiji, zlasti na Tržaškem. Ob zgodovini protifašističnega gibanja v dvajsetih in tridesetih letih, pri katerem je bil sam med najvidnejšimi akterji

6 Jadranski koledar (prvotno koledar Gregorčičeve založbe) izhaja od leta 1946 pri Založništvu tržaškega tiska (sprva Gregorčičeva založba). Pregled vsebin Jadranskega koledarja do leta 1981 je zbran v publikaciji Renko, Paljk (1982), bibliografija Založništva tržaškega tiska in Gregorčičeve založbe pa v Majovski, Pavlič Maver (1985). Od leta 1984 je v vsakoletni izdaji Jadranskega koledarja na voljo Slovenska bibliografija v Italiji, ki vključuje tudi dela s področja zgodovinopisja. Koledar Goriške Mohorjeve družbe izhaja v Gorici vse od leta 1920, Trinkov koledar pa v Beneški Sloveniji od leta 1952.

7 Na primer Sardoč (1983).

8 Na primer zgodovinski dokumentarec o izseljevanju iz Beneške Slovenije v Belgijo po drugi svetovni vojni, Repinc (2005).

in pričevalci,⁹ so njegova zanimanja segala od prazgodovine (arheološka opazovanja in "zbiranja" arheoloških eksponatov) do zgodovine tipičnih gospodarskih panog, kakršno je bilo v slovenskih tržaških obmorskih vaseh ribištvo (Jelinčič, 1947), demografskih in etničnih premikov ob povojni razmejitvi, vključno z eksodusom iz Istre in naselitvi-jo istrskih beguncev v tržaški okolici, ki ga je obdelal v zajetni študiji v prvi polovici šestdesetih let (Jelinčič, 1961; 1963).¹⁰ Drug vidni lik je zagotovo bil Jelinčičev naslednik na mestu ravnatelja Odseka za zgodovino pri NŠK Drago Pahor. Kot učitelj, vzgojitelj, predvojni antifašistični aktivist in udeleženec NOB-ja je nadaljeval Jelinčičevo delo in arhivskim ter raziskovalnim usmeritvam ustanove ter delovanja, ki se je odvijalo okrog nje tudi s sodelovanjem zunanjih sodelavcev, dodal zgodovino narodnoosvobodilnega boja ter zgodovino šolstva. Na slednjem področju je v prvi osebi prispeval temeljne študije (Pahor, 1970; 1974). Med zgodovinarji tega in tudi poznejših obdobij so bili nekateri časnikarji in predvsem šolski profesorji in drugi izobraženci, nekateri tudi iz vrst slovenske politične emigracije, ki je v povojnih letih odigrala pomembno vlogo pri obnovi slovenskega šolstva vseh stopenj kot tudi pri oblikovanju kulturnega ter političnega tabora liberalne, pretežno pa katoliške svetovnonazorske usmeritve ter nenaklonjenega jugoslovanskemu ustroju in levim političnim opcijam. Večina teh izobražencev je nadaljevala svoje emigrantsko življenje drugod, del pa je našel svoje dokončno domovanje med zamejskimi Slovenci v Italiji. Mnogi so se udeleževali tudi kot avtorji šolskih učbenikov, vključno z zgodovinskimi in literarnozgodovinskimi, nekateri so segli tudi po temah, vezanih na mejni prostor in z njim povezana zgodovinska vprašanja.

Poznavanje zgodovinskega dogajanja v mejnem prostoru dolguje mnogo samemu izobraževalnemu procesu učnih in univerzitetno izobraženih kadrov znotraj manjšinske skupnosti. Univerzitetni študij in njegove obveznosti, zlasti diplomsko delo, so namreč pomenili skoraj za vse slovenske študente humanističnih smeri, včasih pa tudi ekonomske, pravne in politološke smeri, priložnost za združitev te naloge z raziskovanjem vprašanj iz zgodovine Slovencev v Italiji. Mnoge študije so tako nastale v obliki diplomskih del, ki se jih je v desetletjih po vojni nabralo več sto in so, čeprav z različno stopnjo dodelave, večinoma izvirne raziskave.¹¹ Mnoge so bile tudi delno ali v celoti objavljene v slovenskem ali italijanskem jeziku.¹² Diplomске naloge slovenskih študentov iz zamejstva odražajo navezanost na zgodovinske teme, nanašajoče se na manjšinsko stvarnost oziroma prostor. To ni samo na sebi nič izjemnega, saj je povezano z "bližino" in neposrednim stikom s problematiko, vpetostjo v "domačo" družbeno stvarnost, kot tudi, v praktičnem oziru, z razpoložljivostjo in dostopnostjo virov. Pri pregledu naslovov diplomskih nalog in glede na poznavanje okolja ter čut, ki preveva manjšinsko skupnost

9 Glej na primer članke Jelinčič (1946; 1959) in pričevanje Jelinčič (1994).

10 O raziskovalnem delu Zorka Jelinčiča in njegovo bibliografijo glej v Rovšček (2000).

11 Večino diplomskih in podiplomskih nalog hranita tudi Narodna in študijska knjižnica v Trstu in njena podružnična Knjižnica Damirja Fejgla v Gorici (<http://www.knjiznica.it/>).

12 Za objavo je v številnih primerih poskrbel Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček v svoji knjižni zbirki t. i. belih priročnikov. Taki so: Ciani (1993), Pahor (1993), Magajna (1994), Breclj (1994), Tavčar (1994) in Sturman (1996). Drugi primeri objavljenih diplom ali iz njih izhajajočih del so Jelinčič (1984), Simčič (1986), Verginella (1990), Perini (2004) in Čok (2008).

in njenega povprečnega pripadnika, pa je vendarle zaznati tudi določeno mero "militantnega" duha.

Na zanimanje univerzitetnih študentov za študij zgodovine (navadno v okviru raznih smeri znotraj humanistike) je seveda vplivalo mnogo dejavnikov, med njimi tudi zaposlitvene možnosti, ki so v zamejstvu vseskozi koncentrirane na področju šolstva. K taki izbiri in zanimanju za udejstvovanje na področju zgodovinopisja pri mladih so od konca šestdesetih let nedvomno spodbudila tudi študentska in druga družbena gibanja. Reforme in vidna vloga, ki so jo odigrale humanistika in družboslovje v družbenem dogajanju, so imele dokajšnji vpliv tudi med mladimi v zamejstvu in spodbujale k študiju zgodovine in aktivnemu delovanju na tem področju. Pomembno vlogo pa so pri uveljavljanju tega duha odigrali slovenski visokošolski učitelji, ki so za slovenske študente postali oporne točke in dodatne spodbude za obravnavo zgodovine Slovencev v manjšinskem prostoru. Od srede sedemdesetih let je bil prihod mladega in prodornega slovenskega zgodovinarja iz vrst slovenske narodne skupnosti v Trstu na mesto profesorja Zgodovine slovanskih dežel na tržaško leposlovno fakulteto neke vrste magnet za slovenske (in še bolj za italijanske) študente, katerega rezultati se v naslednjih letih lahko neposredno vrednotijo z dolgo serijo izvornih diplomskih raziskav na temo slovensko-italijanskega stičnega prostora v teku zgodovine.¹³ Mnoge izmed njih so bile objavljene¹⁴ in mnoge diplome na te teme so opravili tudi italijanski študentje. Podobno lahko rečemo tudi za druge slovenske profesorje na leposlovni fakulteti tržaškega in videmskega vseučilišča, kjer se je na slovenistiki šolalo še večje število študentov kot na zgodovinskih smereh in so ravno tako svoja diplomska dela posvečali (literarno in kulturno) zgodovinskim temam iz zamejskega območja. Podpora in spodbuda k obravnavanju "slovenskih" tem na univerzi v Trstu sta prihajali tudi s strani italijanskih profesorjev, ki so vseskozi kazali zanimanje za delo s slovenskimi študenti, tudi zaradi tega, ker je bila to priložnost za seznanjanje s temami slovenske zgodovine, z viri in literaturo v slovenskem jeziku. Tudi ta sodelovanja so obrodila pomembne historiografske prispevke.¹⁵

Ko govorimo o prizadevanjih za širjenje znanja o zgodovini v okviru manjšinske skupnosti, je treba posebej izpostaviti pobudo, ki je imela v osemdesetih in devetdesetih letih izjemen uspeh, in sicer mladinske raziskovalne tabore. Ta oblika uvajanja mladih v raziskovanje, ki se je iz Slovenije razširila med Slovence v Italiji, je tu v režiji Odseka za zgodovino pri NŠK in Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) dobila posebne razsežnosti in pomen, ki ni bil samo pedagoško-didaktičnega značaja. Vsakoletno dvo tedensko raziskovalno delo (ne samo na področju zgodovine, ampak tudi etnologije, jezikoslovja, sociologije in naravoslovja) na terenih, izbranih izmenično v treh pokrajinah, kjer živijo Slovenci v Italiji (Tržaški, Goriški in Videmski), je v dobrih dveh desetletjih od leta 1983 dalje vključilo nekaj sto dijakov in univerzitetnih študentov. Ti so pod vodst-

13 Pri prof. Jožetu Pirjevcu, ki je sicer vmesno več let poučeval na univerzi v Padovi, je diplomiralo več deset slovenskih in italijanskih študentov zgodovine.

14 Nekatere so omenjene v opombi 12.

15 Na primer Verginella (1983/84) in Verginella (1990), Colja (1993; 1995), Volk (1991–92), Panjek (1993–94), Perini (2000–2001; 2004).

vom strokovnjakov s posameznih področij opravili konkretne študije primerov, ki so bile večkrat objavljene v namenskih publikacijah oziroma v razni strokovni literaturi.¹⁶ Ta pobuda, ki je bila del manjšinske organizacijske "sistematike", ni prispevala le k uvajanju mladih v raziskovanje in k neposrednemu ter aktivnemu spoznavanju zamejskega prostora. Veliko je doprinesla tudi k prebuditvi zanimanja za zgodovino v samih okoljih, ki so bila predmet preučevanja. To še posebno v Videmski pokrajini (Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini), kjer so mladinski raziskovalni tabori pomenili v več primerih prvi sistematični pristop k obravnavi določenih tem in so prebili led, ki je desetletja pogojeval odnos krajevnega prebivalstva in celotne slovenske skupnosti do preteklega dogajanja. V tej zvezi je vredno izpostaviti primer opcij v Kanalski dolini, s katerim se je (ob skepsi domačinov, ki jih je skrbelo zaradi "odpiranja starih ran" v njihovi skupnosti) ukvarjala zgodovinska skupina leta 1986 in utrla pot nadaljnjim historičnim obravnavam problema (Gariup, 1994). Drug primer je raziskovalni tabor v Reziji leta 1989, ki je med drugimi temami razgrnil tudi vprašanje izseljevanja (Rupel, 1990) in odprl na eni strani sistematično preučevanje ter razpravljanje o tem vprašanju,¹⁷ na drugi pa je dal član krajevni rezijanski skupnosti za zbiranje najrazličnejšega gradiva o zgodovini Rezije, v naslednji izvedbi leta 1993 pa postavil celo zametke muzeja rezijanske kulture.

Mladinski raziskovalni tabori so se pojavili v času največjega razcveta in vsestranske vitalnosti ter razvejanosti manjšinske skupnosti. Bili so sad sistematičnih vlaganj v razvijanje znanj na različnih področjih in kadrovske politike, ki so jo manjšinske strukture začele voditi v sedemdesetih letih. V tem času je "manjšinska država" doživljala tak vzpon in igrala tako vidno vlogo (beri "ujela moment" v medsosedskih in širših mednarodnih odnosih in interesih v navezi z Jugoslavijo), da si je lahko privoščila širokopotezno raziskovalno politiko. Ta naprežanja so po manjšinski konferenci leta 1974 dobila svoj vodilni izraz v SLORI-ju, ki je postal manjšinska raziskovalna ustanova par excellence, z visoko specializiranim, stalno zaposlenim kadrom in številnimi zunanjimi sodelavci na "strateških" manjšinskih interesnih področjih, od pravnega, sociološkega, politološkega in izobraževalnega do prostorsko-razvojnega in gospodarskega. Delo na področju zgodovine je ostalo v domeni Odseka za zgodovino pri NŠK, ki je občutil pozitiven vpliv tesnega sodelovanja, a tudi nekakšne tekmovalnosti z "mlajšim sorodnikom" SLORI-jem, kar je "osvežilno" učinkovalo tudi na njegovo udejstvovanje. Glede vizij vloge, razvojne politike na raziskovalnem področju in vpetosti v mednarodno delovanje, ki so označevali v osemdesetih letih SLORI, je dovolj omeniti, da je bil inštitut (s štirimi sedeži – Trst, Gorica, Čedad in Trbiž) naročen na kakih štirideset znanstvenih revij. Pri njegovem raziskovalnem delu je sodelovalo veliko dijakov in univerzitetnih študentov in njegove usluge je uporabljala celotna manjšinska skupnost. V okviru SLORI-ja je po zaslugi Pavla Stranja na koncu osemdesetih let nastala tudi monografska predstavitev slovenske manjšinske skupnosti v Italiji, vključno s pregledom zgodovinskega razvoja na celotnem naseljenem ozemlju v Furlaniji Julijski krajini, namenjena italijanski in nato še mednarodni publiki (Stranj, 1989; 2002). Opisano, mladinski raziskovalni tabori

16 Glej zbornike Rupel (1988; 1989; 1990).

17 Nekateri neposredni rezultati so Kalc, Kodrič (1992; 1994) in Kalc (2000).

in Odsek za zgodovino so torej močno vplivali na "raziskovalno zavest" mladih (in v manjšini nasploh) in mnogim izmed njih pokazali tudi univerzitetno študijsko smer ter poklicno pot. V devetdesetih letih je ta razvojna parabola hitro usahnila ob velikih spremembah v "matični domovini" in širšem svetu. Manjšina je izgubila prejšnjo vlogo, v vrtincu geopolitičnega in družbeno-sistemskega prehoda doživela gospodarski zlom in tudi konec prejšnjih velikih vizij. Na področju zgodovinopisja ta razvojna faza sicer ni prinesla pretresov, saj se je delovanje v tradicionalnih institucionalnih okvirih in izven njih nadaljevalo in pravzaprav še okrepilo. Dobilo je tudi nove usmeritve in napravilo kvalitativni skok, ki je povezan z dvema dejavnikoma. Prvi je bila politika podiplomskega izobraževanja visokega znanstvenega in raziskovalnega kadra, ki jo je vodila Slovenija že od osemdesetih let dalje in ki je pritegnila (zahvaljujoč štipendijam in drugim možnostim financiranja) lepo število zamejskih diplomirancev s področja zgodovine. Drugi je bil nastanek znanstvenih ustanov in univerze na Primorskem, zlasti Znanstveno-raziskovalnega središča in Fakultete za humanistične študije, ki sta mnogim zamejskim zgodovinarjem omogočila udejstvovanje in uveljavitev na akademski ravni. Ta premik je bil ključnega pomena za obstoj in razvoj historiografskega kadra med Slovenci iz italijanskega zamejstva. Hkrati je vključevanje teh intelektualnih moči pomembno pri oblikovanju znanstvenega težišča na Primorskem v duhu čezmejnega povezovanja ter združevanja kadra iz različnih življenjskih ter formativnih okolij, ki prispeva k osmišljanju vloge in identitete primorskega vseučilišča. Sicer tega kroga zgodovinarjev ni mogoče povezovati in opredeljevati s pojmom ter namembnostjo manjšinskega zgodovinopisja, saj se njihovo udejstvovanje odvija v skladu s tematskimi interesi in logikami, ki niso pogojeni z manjšinsko pripadnostjo in manjšinskimi "zgodovinopisnimi potrebami". Ker se ti zgodovinarji vsekakor ukvarjajo tudi s temami, nanašajočimi se na manjšinski prostor in skupnost, pomeni ta sprememba velik korak naprej v rasti zgodovinopisja, povezanega s tem prostorom, in večjo prodornost "manjšinskih" tematik na ravni slovenske ter mednarodne strokovne historiografske razprave.

S tematskega vidika se v historiografski ustvarjalnosti med Slovenci v Italiji kažeta dve značilnosti: a) usmerjenost v nacionalno zgodovino in pojmovanje zgodovine predvsem v tem smislu in b) prevlada politične zgodovine in zgodovine institucij oziroma organiziranih oblik javnega udejstvovanja. S tem konceptom se sklada tudi periodizacija historiografskih zanimanj, ki se osredotočajo na sodobno zgodovino, večinoma na čas od srede 19. stoletja dalje. Na Odseku za zgodovino pri NŠK, ki kot referenčna institucija najbolje odraža tako usmerjenost, je bilo delo na področju preučevanja zgodovine manjšinskega prostora sicer že na začetku zastavljeno v dolgem časovnem razponu, vendar so bili odkloni od periodizacijskega "mainstreama" v glavnem sad občasnih individualnih raziskovalnih izbir.¹⁸ To pomeni povezati po eni strani s specifičnimi znanji, ki so potrebna za pristop k starejšim zgodovinskim obdobjem, a tudi z aktualnimi "potrebami", tako dnevopolitičnimi kot intimnimi (identifikacijskimi in čustvenimi), ki

18 Med temi primeri gre omeniti v prvi vrsti dela Sama Pahorja (1962; 1967), v okviru Odseka za zgodovino pa dela komisije za arheologijo, ki jo sestavljajo zunanji sodelavci (Flego, Župančič, 1991; Flego, Rupel, 1993).

v okolju manjšinske skupnosti determinirajo odnos do preteklosti in vez le-te s sedanjo-stjo. Historiografsko zanimanje je torej v veliki meri zajelo obdobja, teme in vprašanja, ki se tičejo nastopa Slovencev s tega prostora v smislu narodne skupnosti, ki je od preporoda do prve svetovne vojne beležila (zlasti s Trstom in Gorico) vsestransko rast in si izoblikovala svojstveno identiteto v odnosu do italijanskega soseda in ostalega slovenskega konteksta. V drugem delu "zgodbe", od konca prve svetovne vojne naprej, pa skupnosti, ki je postala narodna manjšina in se spet sooča s svojstvenimi zgodovinskimi izkušnjami, vprašanji in potrebami. Ta del se notranje deli na tri časovne bloke: obdobje med svetovnjima vojnama, vojni čas in povojno obdobje, s tematsko prevlado na izkušnji pod fašizmom, narodnoosvobodilne borbe in reorganizacije manjšinske skupnosti v povojnih državnih in političnih okvirih. Prva svetovna vojna je v tej globalni percepciji zgodovine v primerjavi z nadaljnjimi fazami komaj prisotna¹⁹ in nastopa kot zgodovinska ločnica prej kot samostojni epohalni dogodek. To se spet lepo odraža v konceptu zbiranja in arhiviranja dokumentarnega gradiva na Odseku za zgodovino pri NŠK, ki je urejeno po kronoloških blokih iz časa Avstrije (do konca prve vojne), gradiva iz časa kraljevine Italije do druge vojne, gradiva iz časa narodnoosvobodilnega boja in druge vojne, iz časa Zavezniške vojaške uprave in kasnejšega.

V tako zasnovanem periodizacijskem in tematskem razponu je mogoče razlikovati kronološke in geografske posebnosti. Tržaška, Goriška in Beneška Slovenija ter preostali del manjšinskega območja v današnji Videmski pokrajini se vseskozi razlikujejo, med drugim tudi po zaznavanju preteklosti in posledično po delu na področju zgodovinopisja, kar je povezano s položajem teh stvarnosti v zgodovini Slovencev v Italiji. Povezano je tudi z organizacijskimi značilnostmi manjšine in geografsko distribucijo potencialov po drugi svetovni vojni, ki so imeli svoje najgostejše jedro v Trstu. Globalno gledano zaseda med tematskimi sklopi ves povojni čas prednja mesta problematika narodnega preporoda in vzpona skupnosti v vseh njenih organizacijskih in vsebinskih vidikih ter institucionalnem delovanju, zlasti na kulturnem in političnem področju.²⁰ Zanimanja za druge teme, na primer gospodarstvo, so ravno tako povezana z razvojem, stanjem in čutom slovenske skupnosti kot narodnega oziroma manjšinskega telesa. Druga velika sklopa se tičeta fašizma in antifašizma ter narodnoosvobodilnega boja. Te tri teme so dolgo prevladovale, z raznimi poudarki, ki so bili kot rečeno pogosto povezani s slavnostnimi ali komemorativnimi trenutki.²¹ Med pomembnimi zapisi o tem obdobju so posebne omembe vredna pričevanja in spomini, ki so bili zelo razširjena oblika posredovanja zgodovinske izkušnje iz časa fašizma in predstavljajo ključne zgodovinske vire za rekonstrukcijo tistega dogajanja.²² Dokumentarnega pomena so tudi mnoge

19 Tema prve svetovne vojne je seveda bližja Slovincem z Goriškega. Z njo se je še najboljšeje ukvarjal Vili Prinčič (glej Prinčič, 1996 in druge članke), med Tržačani pa Marta Verginella (1991; 1992; 2001b).

20 Primeri objav na to tematiko so Renko (1971), Debelli Turk (1980a), Kuret (1991; 1994; 2000), Pozzetto et al. (1995), Pahor (2004), Kravos et al. (2007).

21 Glej na primer priložnostne publikacije Mervic Legiša (1970), Koren (1973), Slavec, Tul (1974), Košuta (1975), Pahor (1975), Pahor (1980; 2007), Gorup (1986), Fabec (1994) in podobne.

22 Naj spomnimo le na serijo pričevanj vidnejših predstavnikov antifašističnega odpora v dvajsetih in tridesetih letih, kot so Španger (1965), Škrap (1971), Sarđoć (1983), Sfiligoj (1984), Jelinčič (1994).

priložnostne obravnave krajevnega značaja o obdobju fašizma in NOB-ja.²³ Pisanje o teh temah je bila, poleg Odseka za zgodovino (kjer je potekalo ves čas po vojni sistematično zbiranje gradiva)²⁴, domena krajevnih ter širših organizacij, neformalnih skupin in posameznikov, ki so se zavzemali za osvetljevanje tega dela preteklosti. Ta "splošna" in včasih samo priložnostna angažiranost je s pešanjem predvojnih generacij in skladno s preminevanjem političnega ozračja ter javne vloge NOB-ja konec osemdesetih let precej upadla.²⁵ Zanimanje za temo pa je ostalo in našlo vse večji izraz v študijskih oblikah. V devetdesetih letih je namreč problematika antifašizma, druge svetovne vojne, odpornišva in širše izkušnje tistega časa postala predmet preučevanja s strani skupine mlajših zgodovinarjev iz zamejstva. Ti so se je lotili z inovativnimi pristopi in izpostavili vrsto novih vidikov, se z njimi vključili v mednarodno historiografsko razpravo in ponudili sveže analitične poglede na zgodovino vojnega obdobja v slovenskem in italijanskem zgodovinopisju.²⁶ Podobno velja za medvojno in prejšnje obdobje, ki sta zadnji dve desetletji ravno tako podvrženi novim raziskovalnim pristopom in razbiranjem vidikov, ki izpostavljajo čas in skupnost v kompleksni luči.²⁷

Podtema, ki je bila deležna precejšnje zgodovinopisne pozornosti znotraj manjšine, je tudi šolstvo. Spet temeljni dejavnik pri izgradnji in ohranjanju slovenske narodne stvarnosti skozi celoten kronološki razpon zgodovinskega razvoja skupnosti in še dlje v preteklost. Zlasti ob obletnicah in poimenovanjih šol je na to temo nastalo več raziskav in publikacij, čeprav manjšega obsega, a tudi obsežnejše zgodovinske študije.²⁸ Zgodovina šolstva pa je bila sploh na vidnem mestu na Odseku za zgodovino za časa ravnateljavanja Draga Pahorja, ki je prispeval temeljna poglavja o šolstvu v okviru vseslovenske zgodovine šolstva, začevši s terezijanskimi časi.²⁹ Iz teh prizadevanj je nastal pri tej ustanovi tudi Šolski arhiv z bogato zbirko najrazličnejšega originalnega gradiva o zgodovini slovenske šole v Italiji. Ker je šolsko področje lastno vsem svetovnonazorskim dušam in taborom v manjšinski skupnosti, je bilo vse od obnove slovenske šole med vojno in takoj po njej tudi področje politične ter ideološke razprave. Tako je bila tudi zgodovina šolstva deležna v nekaterih primeri ločenih, pravzaprav antagonističnih obravnjav. Mislim na vprašanje partizanskega in domobranskega šolstva med vojno, ki sta bila obdelana vsak s svoje strani (Pahor, 1974; Geržinič, 1983), šolstvo po vojni pa je bilo deležno združene

23 Glej publikacije v opombi 21 in podobne.

24 Glej zlasti dela Milana Pahorja o tej tematiki. Mnogo zapisov je bilo objavljenih v dnevnem in drugem periodičnem tisku v zamejstvu.

25 Spremembo tega stanja najbolje odraža Primorski dnevnik, ki je dotlej posvečal veliko prostora tematiki NOB-ja, od takrat dalje pa vse manj. Časopis se je za pisanje o odporništvu naslanjal na Odsek za zgodovino pri NŠK, ki mu je služil tudi kot dokumentarni arhiv za zgodovinske teme.

26 Glej na primer Verginella, Volk, Colja (1994), Verginella, Volk, Colja (1995), Fabec (1998), Verginella (2004), Perini (2004), Fabec, Vončina (2005). K tem lahko dodamo dela o vidnih likih antifašizma in dogodkih, kot na primer Turk (2006; 2010), Žerjal, Kalc (2011).

27 Na primer dela Kalc (1996), Bajc (2000), Verginella (2001; 2008; 2009), Kacin Wohinz, Verginella (2008), Žerjal, Kalc (2011).

28 Na primer Volpi Buzečan, Košuta Jagodic (1978), Debelli Turk (1980b; 1980c; 1980č), Pahor Lavrenčič (1988), Pripravljali odbor (1993), Majovski (1995), Kjuder (2002), Kalc (2004; 2005b).

29 Ob že omenjenem Pahor (1970), glej v tej zvezi še Pahor, Pahor (1971).

obravnave sredi osemdesetih let ob 40. obletnici obnove pod ZVU (Odbor za proslavo, 1986), še prej pa je temeljno študijo na temo položaja, razvoja in socialno demografskih vidikov povojnega šolstva prispeval Pavel Stranj (Stranj, 1979–80). Druge razsežnosti te problematike, ki je tesno vgrajena v povojna dogajanja in odnose ter ideološke antagonizme znotraj manjšinske skupnosti, se z zgodovinskega vidika obravnavajo kot del političnih tem. Posebno zanimanje je bilo posvečeno tudi preučevanju šolstva med svetovnim vojnama, ki je bilo obsežno obdelano predvsem z vidika fašističnega preganjanja in raznarodovanja ter "usode" slovenskega učiteljstva (Lavrenčič Pahor, 1993).

V Benečiji, kjer so vladale dolga povojna desetletja izredne politične in nacionalne razmere in smo bili priča težavnemu in zapoznelemu procesu "nation building", je bila v ospredju takrat najbolj žgoča problematika, in sicer izseljevanje. Občutljivost za to temo je mogoče zaznati v diplomskih delih beneških univerzitetnih študentov že v šestdesetih letih (Cerno, 1967–68), v vse večji meri pa je bilo preučevanje te tematike aktualno od osemdesetih let dalje, ko se je s popotresno obnovo začela splošna kulturna in družbena oživitvev Benečije.³⁰ Od takrat je pozornost za beneškoslovenski izseljenski pojav prisotna tudi med zamejskimi zgodovinarji izven Benečije in tema je bila deležna vrste znanstvenih in poljudnih študij, ki je ne obravnavajo več samo v smislu narodnega vprašanja, ampak vse bolj s socialno-antropološkega vidika in v kontekstu mednarodnih migracijskih gibanj.³¹ V devetdesetih letih je bilo kot občutljiva beneškoslovenska zgodovinska tema obdelano tudi poglavje o povojnem podtalnem delovanju skupin, ki so s podporo italijanske države in mednarodnega zahodnega varnostnega sistema "branile" demokracijo pred komunizmom in to vlogo izkoriščale za izvajanje pritiska zoper vse, kar je bilo slovensko.³² To zgodovinsko obravnavo je mogoče imeti za primer dolžnostnega čuta s strani avtorja, beneškoslovenskega duhovnika, ki nas močno spominja na figuro in simboliko Čedermacev, ne nazadnje tudi zaradi neljubih posledic, ki jih je moral prenašati, vse dokler ni rabsodba na sodišču prekinila politični linč na njegov račun.

V osemdesetih in zlasti devetdesetih letih se je kot že omenjeno povečalo zanimanje tudi za preučevanje gospodarskih tem, predvsem zgodovine gospodarskih ustanov, a tudi gospodarske zgodovine in zgodovine določenih gospodarskih panog. Ta trend je bil povezan z rastjo slovenskega bančnega, podjetniškega in drugih vej gospodarskega sektorja in je največkrat sovpadal z dolgoročnejsimi obračuni njihovega poslovanja.³³ Gospodarske panoge so bile prikazane tudi v domoznanskih in krajevnih monografijah skupaj z drugimi značilnostmi krajevnega življenja. Teh je zadnja leta vse več in so večinoma rezultat prizadevanj krajevnih društev in organizacij.³⁴ Nekatere zelo tipične gospodarske panoge pa so bile deležne tudi obsežnih samostojnih publikacij, kot so na primer krušarstvo (Jakomin, 1987), kamnarstvo (Brecelj, Legiša, Vogrič, 1989), vinogradništvo (Pahor, 1987; Kalc, 2005a) ali ribištvo (Volpi Lisjak, 1996; 2010). Morsko

30 Na primer Fotografski krožek Rečan, 1986; Clavora, Ruttar, 1990; Kalc, Petricig, Predan, 2008.

31 Na primer Kalc, Kodrič (1992; 1994), Kalc (2000; 2002).

32 Naz (1996), Zuanella (1998). Glej tudi Petričič (1997).

33 Poleg omemb iz opombe 4 glej tudi publikacije, kot so Antoni, Rustja (2002), Pahor (2006; 2008) in Brajnik (2009).

34 Na primer Rustja (2000), Pahor (2006), SKD Igo Gruden (2006), Kovačič (1993).

ribištvo je imelo v vsem slovenskem prostoru poseben odmev, povezan z vsestranskim prikazom ribiške in pomorske tradicije, ki ga je prispeval v mnogih publikacijah kapetan Bruno Volpi Lisjak. Hkrati pa tudi zaradi nacionalne konotacije te dejavnosti, izhajajoče iz dejstva, da tvorijo tržaške obalne vasi slovensko zgodovinsko obmorsko naselitev in opravičujejo pojmovanje Slovencev in Slovenije kot pomorski narod in državo. Ti narodotvorni aspekti so v tej zgodovinopisni produkciji izrazito poudarjeni (pri čemer so naslovniki predvsem Slovenci iz Slovenije in slovenska država), podobno kot nenaklonjena politika Italije, posebno tista po drugi svetovni vojni, ki je z naseljevanjem istrskih beguncev v ta obmorski pas povezala Trst z Italijo in prekinila zgodovinski slovenski stik z morjem.

V osemdesetih letih se je zgodovinopisje v okviru zamejske skupnosti obogatilo še za smer, ki je začela sistematično obravnavati povojno zgodovino, točneje zgodovino tako imenovanega demokratičnega ali katoliško-liberalnega političnega ter strankarskega tabora, ki je stal nasproti filojugoslovanskemu taboru in levim italijanskim strankam, v katerih se je slednji tabor prepoznaval. Tej tematiki je posvetila pozornost skupina univerzitetnih diplomantov pod mentorstvom dr. Jožeta Pirjevca, ki je na tržaški univerzi usmerjal slovenske študente k obravnavanju neraziskanih tem iz primorske in bolj specifično zamejske politične zgodovine. Njihovo raziskovalno delo v teku študija in tudi potem je obrodilo serijo monografij in študij (Maganja, 1994; Breclj, 1994; Pahor, 1993; Ciani, 1993). V devetdesetih letih se je interes v tem idejnem krogu obrnil tudi proti zamolčanim zgodovinskim vprašanjem, ki so postala aktualna po nastanku slovenske države, spremembi političnega sistema in ozračja ter z odprtjem arhivov iz jugoslovanskega obdobja. Take teme so na primer zgodovina in usoda slovenskih antifašistov v zavezniških vrstah med drugo svetovno vojno (beri padalcev), tigrovcev in podobna poglavja iz medvojne in povojne zgodovine.³⁵ Ta krog zgodovinarjev je vselej posvečal pozornost tudi temam iz verske, cerkvene in širše politične zgodovine, nič manj pa "tradicionalnim" temam nacionalnega in političnega značaja v celotnem kronološkem loku 19. in 20. stoletja, pri čemer so prišli na primer do izraza liki in delo vidnih političnih delavcev.³⁶

Kot rečeno so teme, ki niso vsaj posredno povezane z nacionalnim vprašanjem in s politično zgodovino v historiografski ustvarjalnosti zamejskega prostora, predstavljale in še vedno predstavljajo manjši delež produkcije. Vendar se ta delež v zadnjih desetletjih stalno večja, predvsem skladno s širjenjem kroga profesionalnih zgodovinarjev. Ti usmerjajo svoja zanimanja vse bolj tudi k socialni zgodovini in historično-antropološkimi vidikom, ki ponujajo kompleksnejši vpogled v preteklost skupnosti in širšega konteksta zgodovinskih dogajanj. Naj v zvezi s tem omenimo samo raziskave s področja razvoja in socialno-demografskih značilnosti prebivalstva, zgodovine družine, urbane zgodovine, migracijskih procesov in oblikovanja družbenih skupnosti, vse do zgodovine spolov, mentalitet in obnašanj (Kalc, 1997; 1999; 2004b; 2004c; 2008, Stranj, 1999; Verginella, 1996; 1990; 2001a; 2006). Povsem novo zasnovo tematskih in konceptualnih okvirov

35 Glej na primer številne članke Iva Jevnikarja v reviji Mladika (Jevnikar, 1995; 1997, 1999 idr.).

36 Na primer Simčič (1986) in Tavčar (1994).

beleži tudi področje gospodarske zgodovine, od agrarne do zgodovine gospodarskih sistemov in gospodarskih regij (Panjek, 2006; 2011a; 2011b). Profesionalizacija zgodovinarjev je ne nazadnje prinesla kakovosten skok tudi pri delu na "tradicionalnih" tematskih področjih, ki so veliko pridobila v problemskem razponu, kompleksnosti in poglobljenosti obravnav. Če odmislimo izjemnega avtorja, kakršen je akademik Jože Pirjevec, in njegova številna dela, posvečena temu prostoru in tematikam,³⁷ smo tako priča številnim študijam s področja vojaške, politične, diplomatske, kulturne zgodovine in zgodovine odnosov na meji (Bajc, 2002; 2006; 2008; Bajc, Klabjan, 2008; Kravos, 2001), s tem, da predmet opazovanja ni več samo slovenska narodna skupnost, ampak tudi druge komponente konteksta in dogajanj v njem, kot na primer Čehi in Slovaki na Tržaškem (Klabjan, 2007; 2011) do druge vojne ali ezuli po njej (Volk, 1999; 2003) ter najrazličnejša dogajanja in problemi zgodovine mejnega prostora (Klabjan, 2010). Te produkcije, kot rečeno, ni mogoče ukalupiti v pojem "manjšinskega" zgodovinopisja, kot smo ga skušali opredeliti v uvodnem delu tega prispevka, čeprav gre za avtorje, izvirajoče iz manjšinskega okolja. Njihov izvor, pripadnost slovenski skupnosti v Italiji in občutek za specifične razmere tega prostora sicer niso nepomembni in prihajajo vsekakor do izraza v njihovih tematskih zanimanjih in problemskih afinitetah. Veliko bolj merodajno pa je dejstvo, da ti avtorji koreninijo v svoji strokovni formaciji hkrati v italijanskem in slovenskem miljeju in da delujejo v čezmejnem prostoru. Predstavljajo skratka zgodovinarje z (vse manj vidne državne) meje, ki so občutljivi za raziskovalne in življenjske izkušnje z obeh njenih strani, kar jim odpira privilegirana gledišča na preteklost, ki jo je prav meja tako močno zaznamovala.

37 Naj omenim samo dela Pirjevec (2008; 2012) in Kacin Wohinz, Pirjevec (2000).

THE HISTORIOGRAPHY OF BORDER AND MINORITY ISSUES IN THE
FRAMEWORK OF THE SLOVENIAN NATIONAL COMMUNITY IN
ITALY*Aleksej KALC*

University of Primorska, Science and Research Centre,

Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: aleksej.kalc@zrs.upr.si

SUMMARY

At the end of WWI and with the accession of the Friuli-Venezia Giulia region to Italy, the issue of the Slovenian and Croatian national minorities appeared in this border area. Their minority status deeply marked the political ideologies, self-image and the identity of Slovenes and Croats living in Italy. It also encouraged the need for being aware of the situation and consequently the development and events in the history, in which the Slovenian and Croatian populations were integrated as social, cultural and political subjects. The extremely troubled times from the beginning of WWI to the end of WWII contributed significantly to this interest and attracted the primary attention of everyone who in various ways contributed to the collection and production of knowledge on historical events in this area. Historical discussions were also held with regard to past periods and decades after WWII; however, along with the dominating interest in political issues and the national aspect, social and cultural topics have been tending to come to the forefront of the discussion over the past decades.

The paper attempts to describe the interests that came into focus after WWII in the researches concerning the history of the coastal area in the context of the Slovenian minority in Italy. It discusses the significance of history and the role of historiography; about making this a subject of the main discussion, about the comprehension of own past in the Slovenian minority and concerning the question of how the minority position conditions and determines areas of research. It also presents the stakeholders, institutional frameworks and the levels of historiographical creation; its subjects, changes of thematic orientations, forms, methodological approaches and concepts, which emerged during the periods of time and with the professionalisation of a wide spectrum of historians. The paper also discusses the role of historiography in the process of identifying and forming the image of a minority.

Key words: Slovenes in Italy, Julian March, national minorities, historiography, 20th century

LITERATURA

- Antoni, L., Rustja, M. (ur.) (2002):** Gabrovec. Ob priliki stoletnice Društvene gostilne v Gabrovcu. Gabrovec, Društvena gostilna.
- Bajc, G. (2000):** Zapletena razmerja. Ivan Marija Čok v mreži primorske usode. Koper, Društvo TIGR Primorske.
- Bajc, G. (2002):** Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2008):** (Ne)organiziranost in nujna reorganiziranost slovenske manjšine. V: Bajc, G. et al. (ur.): Pre-misliti manjšino. Pogledi reprezentativnih predstavnikov Slovencev v Italiji in pravno-politični okvir. Koper - Trst, Založba Annales - Slovenski raziskovalni inštitut, 71–115, 279–281.
- Bajc, G., Klabjan, B. (2008):** "Manjšina v gibanju". Zgodovinski pregled politično-pravnega položaja slovenske manjšine v Italiji. V: Bajc, G. et al. (ur.): Pre-misliti manjšino. Pogledi reprezentativnih predstavnikov Slovencev v Italiji in pravno-politični okvir. Koper, Založba Annales, Trst, Slovenski raziskovalni inštitut, 20–39, 273–275.
- Brajnik, C. et al. (2009):** Zadrúžna kraška banka: sto let delovanja 1908–2008. Opčine, Zadrúžna kraška banka.
- Bufon, M., Kalc, A. (ur.) (1990):** Krajevni leksikon Slovencev v Italiji: topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci. Knj. 1, Tržaška pokrajina. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Brecelj, A. (1994):** I gruppi politici autonomi sloveni a Trieste 1949–1952. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Brecelj, A., Legiša, Z., Vogrič, I. (1989):** Nabrežinski kamnolomi. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Cerno, G. (1967–1968):** Aspetti geografici del fenomeno migratorio in nove comuni della cosiddetta "Slavia friulana". Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Ciani, B. (1993):** Trieste 1954–1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Clavora, F., Ruttar, R. (1990):** La comunità senza nome. La Slavia alle soglie del 2000. Premariacco, Zveza Slovenskih Izseljencev Furlanije Julijske krajine.

- Colja, K. (1993):** *L'esperienza militare e propagandistica dei domobranci nell'Adriatisches Küstenland 1943–1945.* Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Colja, K. (1995):** *Kolaboracionizem v Slovenskem primorju: domobranci (1943–1945).* V: Verginella, M., Volk, A., Colja, K.: *Ljudje v vojni: druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem.* Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 139–172.
- Čok, Š. (2008):** *L'occasione mancata: PCI e minoranza slovena fra legge di tutela e trattato di Osimo 1970–1980.* Trst.
- Debelli Turk, L. (ur.) (1980a):** *Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju.* Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Debelli Turk, L. (1980b):** *Ciril-Metodova šola pri Sv. Jakobu.* V: Debelli Turk, L. (ur.): *Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju.* Trst, Založništvo tržaškega tiska, 51–91.
- Debelli Turk, L. (1980c):** *Učitelji na šentjakobskih Ciril-Metodovih šolah.* V: Debelli Turk, L. (ur.): *Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju.* Trst, Založništvo tržaškega tiska, 92–136.
- Debelli Turk, L. (1980č):** *Osnovna šola pri Sv. Jakobu po letu 1945.* V: Debelli Turk, L. (ur.): *Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju.* Trst, Založništvo tržaškega tiska, 137–144.
- Fabec, F., Fabec, T. (ur.) (1994):** *Uporni plameni. Ob 50-letnici požiga vasi Cerovlje, Mavhinje, Medjevas, Vižovlje.* Mavhinje, ŠKD Cerovlje-Mavhinje.
- Fabec, F. (1998):** *La fotografia clandestina e partigiana in Slovenia negli anni 1941–1945.* Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Fabec, F., Vončina, D. (2005):** *Slovenska odporniška fotografija 1941–1945.* Ljubljana, Modrijan.
- Flego, F., Župančič, M. (1991):** *Arheološka topografija občine Dolina (Tržaška pokrajina, Italija).* Trst - Ljubljana, Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino - Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo.
- Flego, F., Rupel, L. (1993):** *Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine.* Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Fotografski krožek Rečan (1986):** *Fotoalbum izseljencev iz Benečije s študijami o posameznih migracijskih obdobjih.* Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Gariup, G. (1994):** *Le opzioni per il 3° Reich: Val Canale 1939.* Cividale del Friuli, Società Cooperativa Editrice Dom.
- Geržinič, A. (1983):** *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem: za delovanje dr. Srečka Baraga pri ZVU.* Buenos Aires, Slovenska kulturna akcija.
- Gorup, D. (ur.) (1986):** *Bitka za Opčine.* Opčine, Odbor VZPI-ANPI, sekcija Opčine-Bani-Ferlugi - Knjižnica Pinko Tomažič.
- Jakomin, D. (1987):** *Škedenjska krušarca.* Trst, Dom Jakoba Ukmarja.
- Jelinčič, D. (1984):** *Zgodovina SPD Trst 1904–1984.* Trst, Slovensko planinsko društvo.

- Jelinčič, Z. (1946):** Primorska mladina in TIGR pod fašizmom. Koledar Gregorčičeve založbe, Trst, 56–69.
- Jelinčič, Z. (1947):** Razvoj slovenskega ribištva ob tržaški obali. Trst, Založništvo Tržaškega tiska.
- Jelinčič, Z. (1951):** Trst: karta krajev, ledin, mandrij, pašnov, borštov in potokov. Trst, Gregorčičeva založba.
- Jelinčič, Z. (1959):** Ob 30–letnici strelav na Bazovici. Jadranski koledar, Trst, 45–54.
- Jelinčič, Z. (1961/1963):** Elementi kolonizacije in demografskega gibanja na Tržaškem ozemlju od maja 1945 do 31. decembra 1960. leta. Trst.
- Jelinčič, Z. (1994):** Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Jevnikar, I. (1995):** Obveščevalne naloge primorskih padalcev. Mladika, 39, 10, 235–239.
- Jevnikar, I. (1997):** Novo o padalcih. Mladika, 41, 9, 205–207.
- Jevnikar, I. (1999):** Tigrovec in padalec. Mladika, 43, 1, 5–7.
- Jevnikar, M. (ur.) (1974–1994):** Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.
- Kacin Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Kalc, A. (1996):** L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico. *Annales - Ser. hist. sociol.*, 6, 1, 23–60.
- Kalc, A. (1997):** Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi. *Annales - Ser. hist. sociol.*, 7, 1, 193–214
- Kalc, A. (1999):** Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo. *Annales - Ser. hist. sociol.*, 9, 2, 271–288.
- Kalc, A. (2000):** Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: primer občine Sovodnje/Savogna. *Dve domovini*, 11/12, 175–202.
- Kalc, A. et al. (2002):** Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Koper, Založba Annales.
- Kalc, A. (2004a):** Prispevek za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem. Primer šole na Katinari od ustanovitve 1791 do prvih let 19. stoletja. *Acta Histriae*, 12, 2, 73–106.
- Kalc, A. (2004b):** Pisma in magnetofonski trakovi kot komunikacijska sredstva in viri za preučevanje izseljenstva: primer tržaške družine v Avstraliji. *Dve domovini*, 20, 153–174.
- Kalc, A. (2004c):** Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. *Zgodovinski časopis*, 58, 3–4, 337–376.

- Kalc, A. (2005a):** Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med "tradicionalnim" in "inovativnim". *Annales*, 15, 2, 291–308.
- Kalc, A. (2005b):** Prispevki za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem. Katinarska šola od Ilirskih provinc do konca 19. stoletja. *Acta Histriae*, 13, 2, 283–318.
- Kalc, A. (2008):** Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. Priseljevanje kot gibalno demografske rasti in družbenih sprememb. Koper - Trst, Založba Annales - NŠK.
- Kalc, A. (2011):** Introduzione. V: Žerjal, D., Kalc, A.: Il dovere della memoria: una testimonianza sull'antifascismo sloveno nella Venezia Giulia. Gradisca d'Isonzo - Gorizia, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale "Leopoldo Gasparini" - Fondazione, Sklad Dorče Sardoč, 9–18.
- Kalc, A., Kodrič, M. (1992):** Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis*, 46, 2, 197–209.
- Kalc, A., Kodrič, M. (1994):** L'emigrazione di mestiere dalla Slavia Veneta fino alla prima guerra mondiale. V: Brusa, C., Ghiringhelli, R. (ur.): L'emigrazione di mestiere dalla Slavia Veneta fino alla prima guerra mondiale. Varese, Edizioni Lativa, 137–149.
- Kalc, A., Petricig, A., Predan, M. (2008):** Odplavljanje na celine. Nadiške doline in destinacije izseljevanja v družinskih fotografskih arhivih. Špeter, Slovenci po svetu - Zveza slovenskih izseljencev FJK, Študijski center Nediža.
- Kjuder, K. (2002):** Zgodba o katinarski šoli: ob 210-letnici njene ustanovitve. Trst, Didaktično ravnateljstvo pri Sv. Ivanu.
- Klabjan, B. (2007):** Češkoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne. Koper, Založba Annales.
- Klabjan, B. (2010):** Nation and commemoration in the Adriatic. The commemoration of the Italian unknown soldier in a multinational area. The case of the former Austrian littoral. *Acta Histriae*, 18, 3, 399–424.
- Klabjan, B. (2011):** 'Jadran je naš'. Nacionalno prisvajanje Jadranskega morja pred prvo svetovno vojno in po njej. *Annales*, 21, 1, 43–54.
- Klemše, V., Petaros, R., Rupel, A. (1999):** Goriško ozemlje. Zemljevid s krajevnimi in ledinskimi imeni. Trst, Gorica, Slovenski raziskovalni inštitut, Narodna in študijska knjižnica.
- Koren, J. (1973):** Bazovica v boju. Trst, Odbor za postavitev spomenika padlim v NOB v Bazovici.
- Košuta, M. (1970):** Križani v boju za svobodo - S. Croce nella lotta per la libertà. Križ pri Trstu, Odbor za postavitev spomenika padlim v boju proti nacifašizmu.
- Kovačič, K. (ur.) (1993):** Ondile čez Stari vrh. Bani, zgodovina kraškega naselja skozi stare katastrske mape, listine in pričevanja. Bani, SKD Grad.

- Krivos, B. (2001):** Slovensko gledališče v Trstu 1945–1965. Ljubljana, Slovenski gledališki muzej.
- Krivos, B. et al. (2007):** Narodni dom pri Sv. Ivanu. Trst, SKD Slavko Škamperle.
- Kuret, B. (1991):** Boršt. Boršt, Prosvetno društvo Slovenec iz Boršta in Zabrežec.
- Kuret, B. (1994):** Ricmanje in Log. Društva v Ricmanjih do leta 1918. Ricmanje, Slovensko kulturno društvo "Slavec".
- Kuret, B. (2000):** Boljunec. Društva v Boljuncu do leta 1900. Boljunec, Slovensko kulturno društvo "France Prešeren".
- Lavrenčič Pahor, M. (1993):** Primorski učitelji 1914–1941. Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem. Trst, Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino.
- Magajna, N. (1994):** Trieste 1945–1949: nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Majovski, K. (1995):** Šola in čas: ob 200-letnici osnovnega šolstva na Proseku in Kontovelu in ob poimenovanju šole po Avgustu Černigoju. Prosek - Kontovel, Pripravljalni odbor za proslavo 200-letnice šole in njeno poimenovanje.
- Majovski, K., Pavlič Maver, M. (1985):** Bibliografija 1945–1984 z izdajami Gregorčičeve založbe. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Medved, J. et al. (1977):** Tržaško ozemlje: zemljevid s krajevnimi in ledinskimi imeni. Ljubljana - Trst, Slovenska matica - Založništvo tržaškega tiska.
- Mervic-Legiša, Z. (1970):** Občina Devin-Nabrežina v boju proti nacifašizmu. Trst.
- Naz [Zuanella, N.] (1996):** Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale. Cividale del Friuli, Società Cooperativa Editrice Dom.
- Odbor za proslavo (1986):** Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985. Trst, Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji.
- Pahor, A. (1993):** Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952–1954). Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Pahor, D. (1970):** Pregled razvoja osnovnega šolstva na zapadnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 235–337.
- Pahor, D. (1974):** Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, D. (1975):** Boj za svobodo. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, D., Pahor, S. (1971):** Začetek osnovnega šolstva v tržaški okolici: sto devetdeset let škedenjske šole. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, M. (1980):** Bazovica: 6. IX. 1930 – 6. IX. 1980. Ljubljana, Komunist.
- Pahor, M. (1987):** Človek in trta. Trst, Pokrajina Trst.

- Pahor, M. (1988):** Stoji učilna zidana. Spomini in pričevanja. Sto let Ciril-Methodove šole v Trstu 1888–1988. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, M. (1989):** Slovensko denarništvo v Trstu: denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880–1918. Trst, Tržaška kreditna banka.
- Pahor, M. (1996):** Jadranska banka v Trstu. Trst, Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut.
- Pahor, M. (1998):** Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj: pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije-Julijske krajine 1848–1998. Trst, Slovensko deželno gospodarsko združenje.
- Pahor, M. (2004):** Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu od avstroogrške monarhije do italijanske republike. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, M. (ur.) (2006):** Sto let zadruge na Proseku (1905–2005). Prosek, Društvena gostilna.
- Pahor, M. (2007):** Bazovica. Ob 80. obletnici ustanovitve Borbe in Tigra (1927–2007). Trst, Gorica, Sklad Dorče Sardoč.
- Pahor, M. (2008):** Zadružništvo na Opčinah. 150 let slovenskega združnega gibanja na Opčinah, nad 60 let uspešnega delovanja Društvene prodajalne na Opčinah - Zadruga. Opčine, Društvena prodajalna - Zadruga.
- Pahor, S. (1962):** L'ordinamento territoriale del vescovato di Trieste. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Pahor, S. (1967):** Taxatio beneficiorum. Le decime papali nel vescovato di Trieste negli anni 1371–1374. Trieste, Arti grafiche Smolars.
- Panjek, A. (1993–94):** Una grande sollevazione contadina in terra slovena. La rivolta di Tolmino del 1713. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Panjek, A. (2006):** Človek, zemlja, kamen in burja. Zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja). Koper, Založba Annales.
- Panjek, A. (2011a):** Tržaška obnova. Ekonomske in migracijske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju. Koper, Založba Annales.
- Panjek, A. (2011b):** Not demesne but money: lord and peasant economies in early modern western Slovenia. *Agricultural History Review*, 59, 2011, 293–311.
- Pavletič, B. (1999):** Tržaški Sokol in njegov dolgi let: 1869–1999. Trst, 1999.
- Pavletič, B. (2004):** Sokoli Tržaškega Sokola. Trst, Združenje slovenskih športnih društev v Italiji.
- Perini, S. (2000–2001):** Battaglioni speciali tra storia e memoria. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Perini, S. (2004):** Battaglioni speciali - Slav company - Posebni bataljoni: 1940–1945. Opicina, Associazione slovena di cultura "Tabor" - Biblioteca Pinko Tomažič e compagni - ANPI provinciale di Trieste.

- Petričič, P. (1997):** Pod senco Trikolore. Špeter, Lipa.
- Pirjevec, J. (2008):** "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J. (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pozzetto, M. et al. (1995):** Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst, Devin.
- Prinčič, V. (1996):** Pregnani. Prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev. Trst, Založba Devin.
- Pripravljalni odbor (1993):** Devin, dom Lepe Vide po spominih in zgodovinskih virih. Ob poimenovanju osnovne šole po pisatelju Josipu Jurčiču. Devin, Občina Devin-Nabrežina.
- Renko, S. (1971):** Slavjanski rodoljub: mesečni časopis na svitlobo dan od Slavjanskiga društva v Terstu: faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Renko, J., Paljk, J. (ur.) (1982):** Jadranski koledar 1946–1981: bibliografija. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Repinc, M. (2005):** "San sanju, de pride an dan" [video zapis]. Trst, RAI - Deželni sedež za FJK, Slovenski program.
- Rojc, T. (2005):** Trst. Umetnost in glasba ob meji v dvajsetih in tridesetih letih XX. stoletja. Trst - Ljubljana, Glasbena matica - Znanstveno raziskovalni center SAZU.
- Rovšček, Ž. (2000):** Zorko Jelinčič, nad prezrtjem in mitom. Ljubljana - Tolmin, Planinska zveza Slovenije - Planinsko društvo.
- Rupel, A. (1981):** Telesna kultura med Slovenci v Italiji: zgodovina, popis dejavnosti in društev. Trst, Založništvo tržaškega tiska
- Rupel, A. (ur.) (1988):** Tabor "Devin 87". Trst, SLORI - NŠK.
- Rupel, A. (ur.) (1989):** Tabor "Brda 88". Trst, SLORI - NŠK.
- Rupel, A. (ur.) (1990):** Tabor "Rezija 89". Trst, SLORI - NŠK.
- Rupel, A. et al. (1991):** Iz zgodovine slovenskega športa na Tržaškem. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Rupel, A. (ur.) (1995):** Krajevni leksikon Slovencev v Italiji: topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci ali sodijo v isto upravno enoto. Vol. II: Goriška pokrajina. Trst - Devin.
- Rustja, M. (2000):** Na Kontovelu. Kontovel, Gospodarsko društvo.
- Sardoč, D. (1983):** Tigrova sled, pričevanje o uporih primorskih ljudi pod fašizmom. Trst - Koper, Založništvo tržaškega tiska - Lipa.
- Sfiligoj, A. (1984):** Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice. Gorica.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar (1878–1971): sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica, Goriška Mohorjeva družba - Katoliško tiskovno društvo.

- SKD Igo Gruden (2006):** Nabrežina skozi stoletja. Ob stoletnici Javne ljudske knjižnice v Nabrežini. Nabrežina, Slovensko kulturno društvo Igo Gruden.
- Slavec, B., Tul, A. (1974):** Mačkolje v boju za svobodo – Caresana nella lotta per la libertà. Mačkolje, Odbor za postavitve spomenika padlim v NOB iz Mačkolj.
- Slovenska prosvetna zveza (1970):** Prosvetni zbornik 1868–1968. Trst, Slovenska prosvetna zveza.
- Strani, P. (1979–80):** La scuola elementare slovena a Trieste (1945–1980). Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Stranj, P. (1989):** La comunità sommersa: gli Sloveni in Italia dalla A alla Ž. Trieste, Editoriale stampa triestina.
- Stranj, P. (1992):** The submerged community: an A to Ž of the Slovenes in Italy. Trieste, Editoriale Stampa Triestina.
- Stranj, P. (1999):** Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi. Trst - Ljubljana, Slovenski raziskovalni inštitut - Narodna in študijska knjižnica - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze.
- Sturman, R. (1996):** Le associazioni e i giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Škrap, M. (1971):** Uporna mladina: prispevek k zgodovini borbe slovenske tržaške mladine za narodni obstoj pod fašistično Italijo. Trst, Zaliv.
- Španger, V. (1965):** Bazoviški spomenik. Trst.
- Tavčar, M. (1994):** Virgil Šček v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Turk, L. (2006):** Zora. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Turk, L. (2010):** Nenavadne zgodbe Lipeta Kosca. Trst, Mladika.
- Turk, L., Kalc, D. (2011):** December 1941: drugi tržaški proces. Trst, Vsestržavno združenje partizanov italije VZPI – ANPI.
- Verginella, M. (1983–84):** Strategie familiari nel corso dell'Ottocento a Dolina. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Verginella, M. (1990):** Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Verginella, M. (1991):** Esperienza di guerra nelle scritture autobiografiche: i soldati sloveni e la "grande guerra". Qualestoria, 19, 1, 31–71.
- Verginella, M. (1992):** Il labirinto russo: memorie dei soldati sloveni, prigionieri in Russia. Qualestoria, 20, 3, 33–86.
- Verginella, M. (1996):** Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije.

- Verginella, M. (2001a):** Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento: da comunità etnica a minoranza nazionale. V: Finzi, R., Panjek, G. (ur.): Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi. Trieste, LINT, 441–481.
- Verginella, M. (2001b):** Der Erste Weltkrieg und die Slovenen. V: Moritsch, A., Krahwinkler, H. (ur.): Alpen-Adria: zur Geschichte einer Region. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva, 417–421.
- Verginella, M. (2004):** Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža. Koper, Založba Annales.
- Verginella, M. (2006):** Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev. Ljubljana, Delta.
- Verginella, M. (2008):** Il confine degli altri: la questione giuliana e la memoria slovena. Roma, Donzelli.
- Verginella, M. (2009):** Meja drugih: primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Verginella, M., Volk, A., Colja, K. (1994):** Storia e memoria degli sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Verginella, M., Volk, A., Colja, K. (1995):** Ljudje v vojni: druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Volk, A. (1991–1992):** Socialismo, associazionismo operaio e movimento nazionale sloveno a Trieste dal 1880 al 1890. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Volk, A. (1999):** Ezulski skrbniki. Vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945–1963. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Volk, A. (2003):** Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945–1966. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Volpi Bužecan, A., Košuta Jagodic, V. (1978):** Rojan skozi čas po spominih, slikah in zgodovinskih virih. Ob poimenovanju osnovne šole po bazoviških junakih. Rojan, Pripravljalni odbor za poimenovanje osnovne šole v Rojanu po bazoviških junakih.
- Volpi Lisjak, B. (1996):** Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave, Trst, Mladika.
- Volpi Lisjak, B. (2010):** Tržaško morje. Kraška obala, mesto in vasi: prezrti del zgodovine Slovencev, Koper, Libris.
- Waltritsch, M. (1979):** Razvoj slovenskih bank in posojilnic na Primorskem. Gorica, Kmečka banka.

- Waltritsch, M. (1983):** Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem. Trst, Založništvo tržaškega tiska, Gorica, Kmečka banka.
- Waltritsch, M. (1989):** Posojilnice na nabrežinskem Krasu. Nabrežina, Kmečka in obrtna hranilnica in posojilnica.
- Waltritsch, M. (1998):** Slovenske zadruške banke. Opčine, Zadrुžna kraška banka, Doberdob, Zadrुžna kreditna banka, Sovodnje ob Soči, Zadrुžna kreditna banka.
- Waltritsch, M. (2002):** Oglaševanje slovenskih tržaških trgovcev. Opčine, Zadrुžna kraška banka.
- Zuanella, N. (1998):** Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji, Ljubljana. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Žerjal, D., Kalc, A. (2011):** Il dovere della memoria. Una testimonianza sull'antifascismo sloveno nella Venezia Giulia. Gradisca d'Isonzo - Gorizia, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale "Leopoldo Gasparini" - Fondazione / Sklad Dorče Sardoč.

PRIMERJALNI POGLED NA SLOVENSKI MANJŠINSKI STVARNOSTI
V AVSTRIJI IN ITALIJI TER NA HISTORIOGRAFSKO OBRAVNAVO
OBDOBJA OD KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE DO SEDEMDESETIH
LET 20. STOLETJA V SLOVENSKI HISTORIOGRAFIJI

Matjaž KLEMENČIČ

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: matjaz.klemencic@siol.net

IZVLEČEK

Avtor članka primerja položaj slovenske manjšine v Italiji in Avstriji od konca prve svetovne vojne do 70. let 20. st. Obe državi sta kljub podpisanim mednarodnim sporazumom, ki naj bi zagotavljali pravice in ščitili slovensko manjšino, zapostavljali in onemogočali njen razvoj. Neizvajanje manjšinske zaščitne zakonodaje s ciljem asimilacije slovenske in drugih manjšin je od konca prve svetovne vojne dalje nudilo širok izbor tem vsem strokovnjakom, ki so se ukvarjali z manjšinsko problematiko. Avtor članka oriše, kako se je na kršenje pravic slovenski manjšini v Italiji in Avstriji v obdobju od konca prve svetovne vojne do 70. let 20. st. odzivala slovenska historiografija.

Ključne besede: Italija, Avstrija, slovenska manjšina, zaščita manjšin, asimilacija, historiografija

UNO SGUARDO COMPARATO SULLE REALTÀ MINORITARIE SLOVENE IN
AUSTRIA E IN ITALIA E SUL DIBATTITO STORIOGRAFICO DEL PERIODO TRA
LA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE E GLI ANNI SETTANTA DEL XX
SECOLO NELLA STORIOGRAFIA SLOVENA

SINTESI

L'autore mette a confronto la situazione della minoranza slovena in Italia e in Austria dalla fine della prima guerra mondiale agli anni 70 del XX secolo. Nonostante la sottoscrizione di trattati internazionali che avrebbero dovuto garantire e tutelare i diritti della minoranza slovena, essa fu trascurata da entrambi i paesi e il suo sviluppo fu inibito. La mancata attuazione della normativa sulla tutela delle minoranze con l'obiettivo di assimilazione della minoranza slovena e di altre identità minoritarie, a partire dalla fine della prima guerra mondiale ha offerto un'ampia gamma di argomenti ad esperti di questioni relative alle minoranze. L'autore descrive la risposta della storiografia slovena alle violazioni dei diritti della minoranza slovena in Italia e in Austria nel periodo compreso tra la fine della prima guerra mondiale e gli anni 70 del XX secolo.

Parole chiave: Italia, Austria, minoranza slovena, tutela delle minoranze, assimilazione, storiografia

UVOD

Slovenska manjšina v Avstriji in v Italiji sodi danes med tiste evropske avtohtone manjšine, katere manjšinske pravice so zagotovljene na podlagi mednarodnih pogodb (Jeri, 1961; Klemenčič, Klemenčič, 2010; Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000). Ker se tako Italija kot Avstrija nista držali podpisanih sporazumov, se je slovenska manjšina tudi po drugi svetovni vojni spopadala s podobnimi problemi nerazumevanja svojih potreb s strani obeh držav kot v obdobju pred drugo svetovno vojno. Neizvajanje manjšinske zakonodaje in zapostavljanje ali celo onemogočanje razvoja manjšin je od konca prve svetovne vojne dalje nudilo širok izbor tem vsem strokovnjakom, ki so se ukvarjali s problematiko manjšin.

Zanimivo je, da so se vse do uveljavitve zgodovinarjev Frana Zwittra in Boga Grafenauerja s proučevanjem problematike slovenske avtohtone manjšine v sosednjih državah in z vprašanji slovenskega izseljenstva ukvarjali večinoma le pravniki, politiki, publicisti in teologi. Že konec 30. let 20. st. je manjšinska problematika postala ena poglobitnih tem slovenskega zgodovinopisja in je kot takšna ostala vse do osamosvojitve Slovenije leta 1991. Nato pa sta se slovensko zgodovinopisje in slovenska znanost nasploh z omejeno tematiko ukvarjala v precej manjši meri in to kljub ustavno zapisanim obveznostim Republike Slovenije (Ur. l. RS, 1991, 1373).

PRIZADEVANJA ZA PRAVIČNE MEJE, 1918–1920

Po koncu prve svetovne vojne so predstavniki 32 držav nameravali na mirovni konferenci rešiti mnoga nasprotja, zaradi katerih se je vojna začela. Ko so se januarja 1919 zbrali na mirovni konferenci v Parizu, je bilo jasno, da bo enega glavnih problemov predstavljalo določanje novih državnih meja, saj je bilo treba poiskati kompromis med interesi velesil (Francijo, Italijo, Rusijo in Veliko Britanijo) in že sklenjenimi medvojnimi dogovori (npr. Londonski sporazum iz leta 1915) na eni strani ter deklariranim narodnostnim principom in zahtevami posameznih novo nastajajočih držav ter nekaterih zmagovalk v vojni, zlasti Italije, na drugi strani. Težavo pri določanju meja je povzročalo tudi dejstvo, da so se zlasti v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi že na kratkih razdaljah enonacionalna območja prepletala z narodno mešanimi območji poselitve dveh ali več narodov. To je bilo obdobje, ko so predstavniki držav in narodov, ki so si prizadevali za ustanovitev svojih nacionalnih držav, pripravili številne ekspertize, s katerimi so dokumentirali svoje ozemeljske zahteve ter dokazovali upravičenost svojih zahtev po "pravičnih" mejah.

Pomembnosti nove poveljne ureditve Evrope in posredno s tem usode slovenskega etničnega ozemlja so se zavedali tudi slovenski politiki. Ko so že pred propadom Avstro-Ogrske oziroma sredi avgusta 1918 v Ljubljani ustanovili Narodni svet, je postal referent za narodne meje Janko Mačkovšek. Čeprav je bil po poklicu gradbeni inženir, je kot zagret narodno-obrambni delavec do tedaj že več kot desetletje razvijal zamisel o sistematičnem proučevanju narodnostne problematike ter o različnih slovenskih narodnoobrambni ukrepih (Stergar, 1995, 12). Že pred prvo svetovno vojno je objavil

razpravo "Statistika Slovencev" (Mačkovšek, 1911), leta 1919 pa kot ekspert sodeloval na mirovnih pogajanjih v Parizu.

Po razpadu Avstro-Ogrske je bil novembra 1918 pri Narodnem svetu v Ljubljani oblikovan odbor, ki se je ukvarjal z zbiranjem materialov za mirovno konferenco. V njem so sodelovali predstavniki vseh tedanjih političnih strank (Grafenauer, 2009, 31). Z vprašanjem, katera ozemlja naj bi bila vključena v Slovenijo, so se ukvarjali številni slovenski izobraženci različnih poklicev. Med tistimi, ki so se ukvarjali z vprašanjem pripadnosti Primorske Sloveniji, je treba omeniti pravnika Ivana Marijo Čoka (1919) in pravnika ter politika Josipa Vilfana. Slednji se je leta 1918 vključil v polemiko o vprašanju pripadnosti Trsta. Po njegovem mnenju bi moral Trst postati jugoslovanski, vprašanje italijanske manjšine pa naj bi rešili s posebnim sporazumom (Pelikan, 2005, 11–18).

Z vprašanjem s Slovenci poseljenih območij na južnem Koroškem se je ukvarjal politik in publicist Valentin Rožič v publikacijah Slovenski Korotan (dr. Moravski, 1919), ki obsega precej statističnih podatkov, ter Jugoslavija in njene meje. Del I: Koroška (Carantanus, 1919). Za slovenske dele mejnega območja z Italijo, Avstrijo in Madžarsko so več razprav pripravili tudi slovenski člani delegacije Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu (La question du Prekmurje, 1919; Kovačič, 1919). Kljub tem utemeljitvam se večina ozemeljskih zahtev slovenske politike po prvi svetovni vojni ni iztekla v slovensko korist. Slovensko etnično ozemlje je bilo razdeljeno med štiri države: Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje Kraljevina SHS; po letu 1929 Kraljevina Jugoslavija), Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Zunaj meja tedanje Kraljevine SHS je ostala približno tretjina slovenskega etničnega ozemlja in tretjina Slovencev, ki so tedaj živeli na slovenskem etničnem ozemlju.

ZNANSTVENA DELA O SLOVENSKI MANJŠINI V AVSTRIJI IN ITALIJI V OBDOBJU MED OBEMA SVETOVNIMA VOJNAMA, 1921–1941

Čeprav sta vladi Italije in Avstrije manjšinam obljubljali ustrezno manjšinsko zaščito na svojem državnem ozemlju, se je položaj slovenske pa tudi drugih manjšin v obeh državah začel hitro slabšati. Obe državi sta zatirali izražanje slovenstva, omejevali jezikovne pravice, preprečevali obnovo slovenskih političnih in gospodarskih društev, ovirali kulturne ter politične prireditve, omejevali stike s Slovenci v jugoslovanski državi, izganjali izobražence preko meje itd. Italijanska policija je v ta namen celo izrabljala fizično nasilje fašistov nad člani slovenskih organizacij in požige sedežev slovenskih organizacij (Klemenčič, Klemenčič, 2010, 39–52; Ferenc et al., 1974).

Neustrezna manjšinska zaščita je pogosto sprožala konflikte med manjšinami in večinskim prebivalstvom, ki so občasno privedli tudi do zaostritve v meddržavnih odnosih. Čeprav je problematika narodnih manjšin v Evropi takrat že pridobivala na pomenu, o čemer priča obstoj Kongresa evropskih narodnosti pri Društvu narodov, dejansko ni bilo mogoče zagotavljati njihove mednarodne zaščite. Države so se na tem področju obnašale v glavnem samovoljno, vse pa so obstoj narodnih manjšin razumele kot moteč dejavnik, ki ga je treba čim prej na kakršen koli način odpraviti. S tem ciljem sta tako Italija kot Avstrija načrtno zapostavljali gospodarski razvoj z manjšinami poseljenih območij in

poskušali manjšine čim prej asimilirati. Manjšinsko prebivalstvo se je zato začelo v vse večjem številu izseljevati iz območij avtohtone poselitve. Slovenci v Italiji in Avstriji so se morali spopadati tudi s totalitarnimi režimi, v Italiji že od začetka dvajsetih let 20. st., ko so oblast prevzeli fašisti, v Avstriji pa od anšlusa leta 1938 naprej.

Za obdobje med obema vojnama se bili značilni začetki organiziranega raziskovanja manjšinske problematike Slovencev v sosednjih državah. Prva se je s temi vprašanji začela ukvarjati ljubljanska podružnica Jugoslovanske matice, narodne obrambne organizacije. Njen cilj je bil zbuditi zanimanje za manjšine jugoslovanskih narodov v sosednjih državah, zbirati sredstva za pomoč pri njihovem kulturnem in gospodarskem življenju ter vzdrževati stike z zamejci. Podružnica je zbirala informacije in dokumentacijsko gradivo o preganjanju Slovencev v Italiji in Avstriji, ki so ga hranili v Obrambnem (manjšinskem) muzeju, in z različnimi publikacijami obveščala domačo ter tujo javnost o kršitvah manjšinskih pravic (Rožič, 1925a; 1925b). Zaradi suma, da podpira oboroženo protifašistično in narodnoobrambno dejavnost Slovencev v Italiji, so jugoslovanske oblasti leta 1930 ljubljansko podružnico razpusstile. Njen strokovno-dokumentacijski fond je prevzel Manjšinski inštitut, ki ga je matica ustanovila skupaj z Družbo sv. Cirila in Metoda, Gosposvetskim zvonom, Jadransko stražo in Slovensko stražo (Stergar, 1995, 12–13; Grafenauer, D., 2009, 28–30; Rožič, 1925a, 58).

Manjšinski inštitut je bil ustanovljen 1. februarja 1925. Bil je ena prvih raziskovalnih ustanov v svetu, ki se je sistematično in z znanstvenega vidika ukvarjala s proučevanjem položaja Slovencev v zamejstvu, položajem nemške in madžarske manjšine v Sloveniji ter manjšinskih problemov na splošno. Čeprav zaposleni na inštitutu niso bili profesionalni raziskovalci, so izdali več publikacij, ki obravnavajo naštetе teme (Stergar, 1995, 13). Tako je že pred poletjem 1925 izšla publikacija, v kateri je bila orisana primerjava položaja Slovencev v Avstriji in Nemcev v Kraljevini SHS. Izšla je v štirih jezikih, njen avtor pa je bil pravnik dr. Stanko Erhatic, podpisan z vzdevkom Carinthiacus (1925a; 1925b; 1925c; 1925d). Publikacija je izšla v času, ko so avstrijske oblasti skušale urediti položaj slovenske manjšine na južnem Koroškem s tako imenovano kulturno avtonomijo na podlagi recipročnosti s položajem nemške manjšine v Kraljevini SHS (Zorn, 1974a, 347–366).

V drugi polovici 20. let 20. st. je Manjšinski inštitut izdal publikaciji v angleškem in francoskem jeziku o položaju slovenske manjšine v Italiji, za kateri je gradivo zbral tržaški učitelj Lavo Čermelj (Čermelj, 1927a; 1927b). Ko se je Čermelj leta 1929 izselil iz Trsta v Ljubljano, je publicistična dejavnost Manjšinskega inštituta precej oživela. Čermelj je v pisal predvsem o asimilaciji slovenske (in hrvaške) manjšine v Julijski krajini in o njihovem slabem gospodarskem položaju, zaradi česar se je vedno več Slovencev odločalo za izselitev. Samo iz slovenskega etničnega ozemlja, ki je med obema svetovnima vojnama pripadlo Italiji, se je v 25 letih italijanske oblasti izselilo okrog 50.000–60.000 Slovencev. Italijanske oblasti so izseljevanje Slovencev podpirale, obenem pa vzpodbujale priseljevanje Italijanov, saj so želeli čim prej spremeniti etnično sestavo prebivalstva ob jugoslovanski meji. Nasilje italijanskih fašistov je vzpodbudilo tudi bolj radikalne oblike obrambe slovenske narodne identitete. Mlajša generacija je leta 1928 ustanovila tajno organizacijo TIGR, ki je na nasilje fašistov odgovarjala z nasiljem in tako domačo

kot svetovno javnost opozarjala na brezupni položaj manjšine (Čermelj, 1931a; 1931b; 1931c; 1936; 1938a; 1938b; Pavlovič, 1935).

Manjšinski inštitut je publikacije o nezavidljivem položaju slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji, ki jih je izdajal v tujih jezikih, pošiljal uredništvom in časopisnim agencijam ter nekaterim znanstvenim ustanovam v tujini. Poleg tega je izdajal tedenski glasilo Manjšinski Presburo in Bulletin des Minorités yougoslaves, s katerima je obveščal o stanju jugoslovanskih manjšin v sosednjih državah (Stergar, 1995, 14).

Iz obdobja pred drugo svetovno vojno je treba omeniti še nekaj publikacij, ki so obravnavale težak položaj slovenskih manjšin. Med te sodi publikacija zgodovinarja Frana Zwittera, Koroško vprašanje, v kateri so s stališča zgodovinarja obravnavani vzroki za takšen tedanji položaj koroških Slovencev (Zwitter, 1937). Omembe vredni so še zbornik referatov mladinskega narodno-obrambnega tečaja Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani (DCM, 1936) ter publikaciji, ki sta izšli v samozaložbi šolnika, zgodovinarja in etnologa Emilijana Lileka, v katerih opisuje preganjanje Slovencev v Italiji in Avstriji (Lilek, 1935a; 1935b).

PRIZADEVANJA ZA ZDRUŽITEV "RAZDELJENE SLOVENIJE" MED DRUGO SVETOVNO VOJNO, 1941–1945

Med drugo svetovno vojno je Manjšinski inštitut prenehal delovati, s problematiko slovenskega narodnega vprašanja pa so se ukvarjali znotraj struktur osvobodilnega gibanja. Tako je že v prvih mesecih okupacije Osvobodilna fronta (dalje OF) v svojih razglasih postavila za svoj cilj odpora proti okupaciji osvoboditev in združitvev razkosanega slovenskega naroda oziroma uresničitev stoletje starega programa Zedinjene Slovenije. Že oktobra 1941 je Izvršni odbor OF ustanovil komisijo za proučevanje prihodnjih meja Slovenije, ki jo je najprej vodil geograf Anton Melik, nato pa zgodovinar Fran Zwitter. Člani komisije so bili še pisatelj in politik Lovro Kuhar – Prežihov Voranc, pisatelj in politik Edvard Kocbek, geograf Svetozar Ilešič, zgodovinar Bogo Grafenauer, zgodovinar in duhovnik Maks Miklavčič ter geograf in politik Črtomir Nagode. Komisija je sprejela stališče, da naj bi prihodnje meje Slovenije zajemale celotno slovensko etnično ozemlje, vključno z območji, ki so bila potujčena od sredine 19. st. naprej (Stergar, 1995, 19). Rezultat dela te komisije je bila brošura O slovenskih mejah (Vilhar, 1943), ki je v slovensko etnično ozemlje uvrstila tudi maloštevilne tujerodne otoke nekaterih mest na zahodu in severu z razlago, da sta za pripadnost mesta ključna okolica in zaledje. Posebej naj bi to veljalo za Trst, Celovec in Gosposvetsko polje. Komisija je prenehala delovati februarja 1942 po aretacijah nekaterih njenih članov (Zwitter, 1977).

Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 se je v pričakovanju osvoboditve leta 1944 razvil v okviru OF poleg vojaškega in političnega še sektor za realizacijo programa Zedinjene Slovenije. Zadolžen je bil za sistematično pripravo diplomatske akcije po koncu druge svetovne vojne v zvezi s prizadevanji za "pravične" slovenske meje. Z odlokom Izvršnega odbora OF z dne 12. januarja 1944 je bil ustanovljen Znanstveni inštitut pri Izvršnem odboru OF (februarja 1944 preimenovan v Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOS). Kot edina tovrstna ustanova v okupirani Evropi je nadaljeval delo Manjšinskega instituta (Pleterski, 1966, 179; Stergar, 1995, 20). Za direktorja te organizacije je bil postavljen

Fran Zwitter, za njegovega namestnika pa Boris Zihl. Lojze Ude je postal prvi tajnik (Škerl, 2006, 34–35).

Med osnovnimi nalogami inštituta je bila priprava gradiva in slovenskih stališč glede prihodnjih državnih meja na slovenskem etničnem ozemlju. Že kmalu je bilo pripravljenih več referatov in elaboratov o mejni problematiki, kjer so člani inštituta zastopali načelo, "da moramo v vsakem primeru zastopati minimalni program na etnični osnovi z minimalnimi korekturami" (Zwitter, 1977, 265–266).

Opozoriti je treba tudi na dejstvo, da so se z vprašanjem meja povojne Jugoslavije ukvarjali tudi slovenski ministri v jugoslovanski begunski vladi (Novak, 1970).

PRIZADEVANJA ZA "PRAVIČNO" REŠITEV MEJNIH VPRAŠANJ IN POLOŽAJA SLOVENCEV, KI BI OSTALI V ITALIJI TER AVSTRIJI, 1945–1955

Po osvoboditvi se je dejavnost Znanstvenega inštituta s pritegnitvijo novih strokovnjakov razširila še v zbiranje dokumentarnega gradiva za zgodovino NOB, ustanovljen pa je bil tudi Oddelek za mejna vprašanja, ki je začel sistematično zbirati in urejati gradivo za mirovno konferenco (Zwitter, 1977, 272–273; Stergar, 1995, 22–24). Na podlagi zbranega gradiva in med vojno pripravljenih elaboratov so bile kmalu po vojni objavljene številne publikacije, v katerih so bile za potrebe mirovne konference znanstveno utemeljene zahteve po novih, pravičnejših slovenskih mejah. Največ se jih je ukvarjalo s Tržaškim vprašanjem (Avšič, 1946a; 1946b; 1946c; Čermelj, 1945a; 1945b; Grafenauer, 1946a; 1946b; 1946c; 1946d; 1946e; Gustinčič, 1945; 1946; Ilešič, 1946a; 1946b; 1946c; Kos, 1946a; 1946b; 1946c; Melik, 1946a; 1946b; 1946c; 1946d; Škerl, 1945a; 1945b; 1945c; Vivante, 1945a; 1945b; 1945c; Rejec, 1953a; 1953b; 1953c). Več publikacij se je ukvarjalo tudi z upravičenostjo ozemeljskih zahtev jugoslovanske vlade na območju avtohtone poselitve Slovencev na južnem Koroškem (Grafenauer B., 1945; 1946f; 1946g; 1946h; 1946i; 1946j; 1947a; 1947b; Sienčnik, Grafenauer, 1945). Ob tem je treba opozoriti še na objave nekaterih članov Inštituta, ki so po vojni dlje ali manj časa po službeni dolžnosti delovali v Beogradu (Čermelj, 1946b; 1946c; 1946d; 1946e; 1946f; 1946g; 1953a; 1953b; Čermelj et al., 1954; Zwitter, 1945; 1946; 1947; 1948).

Iz tega obdobja sta omembe vredni zlasti monografiji *Oko Trsta* (Novak, Zwitter, 1945) in *Koroški zbornik* (Grafenauer et al., 1946). V obeh so na podlagi znanstvenih metod poskušali dokazati, da je bila razmejitev med nekdanjo jugoslovansko državo na eni ter Avstrijo in Italijo na drugi strani "nepravična" in skušali utemeljiti upravičenost zahtev po spremembi teh meja v korist Jugoslavije oziroma Slovenije.

Večina raziskovalcev je tedaj delovala v okviru Inštituta za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani, ki ga je vlada LRS ustanovila 7. februarja 1948, ko je razformirala Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS (Zorn, 1974b, 126). Raziskovalci so skupaj s politiki poskušali dokazati upravičenost mejnih zahtev, ki so bile deloma utemeljene na mejah iz srede 19. st., katere bi bilo mogoče označiti za pretirane. Ko pa se razmejitev na Koroškem, Štajerskem, deloma pa tudi na Primorskem ni iztekla po željah Slovencev, bi naj ti znanstveniki spremenili svoja stališča, ki so jih morali spreminjati že med samimi pogajanjmi. Ker pa stališč niso spreminjali "dovolj hitro", so bili izpostavljeni političnim pritiskom (Grafenauer, 2009, 46, 289).

RAZISKOVANJE POLOŽAJA SLOVENSKE MANJŠINE V ITALIJI IN AVSTRIJI, 1955–1979

Po dokončni razmejitvi z Italijo in Avstrijo, ko je Jugoslaviji oziroma Sloveniji pripadel precejšen del Primorske, ne pa tudi Trst, Gorica in slovensko etnično ozemlje na južnem Koroškem ter obmejnem območju avstrijske Štajerske, se je proučevanje manjšinskih vprašanj zelo razširilo. Za te raziskave je bila tedaj zelo zainteresirana matična država Jugoslavija (Slovenija), ko je z najrazličnejšimi diplomatskimi notami in v komunikacijah z Avstrijo oziroma Italijo zahtevala izpolnjevanje zaščitnih določb. Znanstvenikom je bilo tako do konca sedemdesetih let 20. st. omogočeno svobodno, čeprav usmerjeno delovanje na področju raziskovanja manjšinskih vprašanj, zagotovljeno pa je bilo tudi finansiranje. Žal vse do danes ni povsem raziskana diplomatska dejavnost Jugoslavije v zvezi z manjšinskimi vprašanji, čeprav je zlasti v obdobju po osamosvojitvi Slovenije bila precejšnja pozornost namenjena raziskavam reševanja mejnih vprašanj.

Znanstveniki so v tem obdobju delovali zlasti v okviru projektov na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, Inštitutu za narodnostna vprašanja, Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani in Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitutu za novejšo zgodovino). Raziskovalci z Univerze pa so tudi sodelovali z omenjenimi inštituti. Rezultat so številne znanstvene monografije in zborniki, deloma pa so bili rezultati glede na spremenjeno politiko jugoslovanske države do sosednjih držav po letu 1979 objavljeni tudi kasneje.

Tako obstaja v Sloveniji precej literature, ki se ukvarja s problemi in položajem koroških Slovencev v obdobju od konca druge svetovne vojne do leta 1976 (do popisa posebne vrste). V slovenskem jeziku je izšlo več monografskih prikazov o položaju koroških Slovencev, med katerimi sta omembe vredni zlasti deli Dušana Nečaka. Prvo obravnava volitve na Koroškem v obdobju 1945–1973 (Nečak, 1982), drugo pa politično zgodovino koroških Slovencev v drugi avstrijski republiki (Nečak, 1985). Obe sta sicer izšli po letu 1979, vendar pa sta rezultat avtorjevih raziskav iz predhodnega obdobja.

Omembe vredni so tudi izbrani prispevki Janka Pleterskega, ki so v knjižni obliki izšli šele leta 2000. Večinoma se nanašajo na obdobje pred letom 1976, ko si je druga avstrijska republika prizadevala slovenski manjšini "odreči položaj njenega zgodovinskega in konstitutivnega elementa" (Pleterski, 2000). Pleterski je objavil znanstveno monografijo o koroških Slovencih v drugi polovici 19. st. (Pleterski, 1965), souredil in prispeval članek v zborniku ob 50-letnici koroškega plebiscita (Pleterski et al., 1970) ter objavil več deset člankov, zlasti o položaju koroških Slovencev po drugi svetovni vojni. Med pomembnejša dela, ki se ukvarjajo s položajem slovenske manjšine na Koroškem, sodi tudi disertacija pokojnega slovenskega zgodovinarja Toneta Zorna, ki pa žal ni izšla v knjižni obliki (Zorn, 1968) in številni prispevki v slovenskih historiografskih revijah.

Lojze Ude je kot znanstveni sodelavec na Inštitutu za narodnostna vprašanja in kasneje kot sodelavec v NUK-u napisal precej ekspertiz, v katerih je obravnaval tedanje sodobne probleme koroških Slovencev, napisal pa je tudi monografijo o zgodovini šolstva na Koroškem (Ude, 1965). Državna založba Slovenije pa je objavila zbornik njegovih razprav o koroškem vprašanju (Ude, 1976).

Vladimir Klemenčič je kot direktor Inštituta za geografijo na Univerzi v Ljubljani vodil več raziskovalnih projektov in prispeval precej ekspertiz in raziskovalnih poročil (Klemenčič V., 1978a; 1978b; 1979) ter številne znanstvene razprave, v katerih je obravnaval zlasti problematiko ljudskih štetij ter gospodarski položaj koroških Slovencev. Objavil je tudi zemljevid-imenik slovenskih in nemških krajevnih imen na južnem Koroškem (Klemenčič V., 1972). Celovita znanstvena objava rezultatov raziskave o popisu posebne vrste leta 1976, ki je bila v sodelovanju z menoj opravljena v letih 1976–1979, pa je morala iz političnih razlogov počakati na objavo v seriji knjig o koroških Slovencih po drugi svetovni vojni (Klemenčič, Klemenčič, 2006; 2008; 2010). Objavo znanstvene monografije o popisu posebne vrste leta 1976 je Mohorjeva založba iz Celovca Vladimirju Klemenčiču ponujala že leta 1980, vendar pa ob spremenjeni politiki tedanje jugoslovanske vlade po sestanku v Karadjordjevu konec leta 1978 takrat tovrstna objava ni bila mogoča.

O Slovencih v Italiji so pisali zlasti sodelavci Inštituta za narodnostna vprašanja in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino). Med njimi je treba omeniti Lava Čermelja, Janka Jerija ter Milico Kacin Wohinz. Lavo Čermelj je v svojih monografijah obravnaval splošne preglede položaja Slovencev (in Hrvatov) na Primorskem in posamezne probleme njihovega položaja med obema vojnama, deloma pa tudi po drugi svetovni vojni (Čermelj, 1958; 1962; 1965; 1969; 1972; 1974; Kos et al., 1974a; 1974b).

Janko Jeri je že leta 1961 objavil knjigo o zgodovini diplomatskega boja za državno pripadnost Trsta (Jeri, 1961).

Milica Kacin Wohinz je objavila kar nekaj znanstvenih monografij, v katerih se je ukvarjala s položajem Slovencev v Italiji med obema vojnama (Kacin Wohinz, 1972; Ferenc et al., 1974; Kacin Wohinz, 1977).

Posamezni raziskovalci manjšinskih vprašanj se v tem času pojavijo tudi na avstrijskih in italijanskih univerzah. Večinoma je šlo za pripadnike slovenskih manjšin. Andrej Moritsch je kot koroški Slovenec na Dunaju ubranil doktorsko disertacijo o tržaškem zaledju, ki jo je kasneje objavil v monografski obliki (Moritsch, 1969). Prof. Moritsch se je kasneje kot docent na Dunaju ob svojem zanimanju za rusko zgodovino posvečal tudi koroškemu vprašanju, nato pa je v 90. letih 20. st., potem ko je postal redni profesor na celovski univerzi, izdal več monografij in zbornikov o koroškem vprašanju (Moritsch, 1969; 1997; 2000). Avguštin Malle je kot direktor Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu objavil svojo na Dunaju ubranjeno disertacijo o slovenskem tisku na Koroškem v drugi polovici 19. st. ter knjigo o sodobnih problemih koroških Slovencev (Malle, 1975; Malle, 1979). Tudi Malle je kasneje objavil večje število znanstvenih prispevkov, v katerih se je ukvarjal s tematiko koroških Slovencev.

Kot rezultat stikov s slovenskimi zgodovinarji v 70. letih 20. st. sta Hanns Haas in Karl Stuhlpfarrer objavila znanstveno monografijo o koroških Slovencih, ki je prva izpod peresa avstrijskih zgodovinarjev objektivno obravnavala to problematiko (Haas, Stuhlpfarrer, 1977). Thomas Barker pa je v tem času objavil knjigo o koroških Slovencih tudi v ZDA (Barker, 1960). Med Slovenci v Italiji je v tem obdobju treba omeniti zlasti Karla Šiškoviča in Darka Bratino.

V tem obdobju sta v slovenskem zamejstvu ob podpori slovenske in avstrijske oziroma italijanske države delovala tudi Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu in Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu.

S stališča zgodovinske stroke je pomembna tudi monografija ameriškega zgodovinarja slovenskega rodu Bogdana C. Novaka, v kateri je obravnaval politiko ZDA do Slovencev v Trstu (Novak, 1975).

Konec 70. let 20. st. je prišlo v jugoslovanski politiki do sosednjih držav do sprememb, potem ko so se kljub občasno napetim odnosom med Jugoslavijo na eni ter Avstrijo in Italijo na drugi strani, do katerih je prihajalo zaradi nerešenega vprašanja zaščite manjšin, začeli odnosi med državami postopoma izboljševati. Spoznanje, da bi nove politične napetosti lahko ogrozile stabilnost v blokovsko razdeljeni Srednji Evropi, je politične predstavnike Jugoslavije, Italije in Avstrije vzpodbudilo k iskanju novih oblik političnega dialoga, zlasti na področju manjšinske zaščite. V tem kontekstu je treba obravnavati tudi sklepe skupne seje predsedstva CK ZKJ in predsedstva SFRJ pod vodstvom Josipa Broza - Tita v Karadjordjevu 19. septembra 1978, s katerimi so najvišji politični predstavniki poudarili trajen interes za vsestranski razvoj dobrososedskega sodelovanja (Borba, 20. 9. 1978; Zajednička sjednica Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CK SFRJ: Odnosi Jugoslavije i Kine doprinose jačanju mira, 1). V zvezi s tem se je Jugoslavija odpovedala obremenjevanju odnosov s sosednjimi državami z odločnim zagovarjanjem mednarodnopravno zagotovljenih pravic (Stergar, 1998; Malle, Stergar, 1991, 302). Tako se manjšinskega vprašanja v jugoslovansko-avstrijskih ter jugoslovansko-italijanskih odnosih ni več postavljalo ultimativno, temveč je bilo enakomerno vključeno v vse oblike sodelovanja (Jesih, 2004). Kot je bilo kasneje mogoče razbrati iz izjav nekaterih visokih jugoslovanskih politikov, so se ti zavzemali, da bi poselitvena območja manjšin postala območja zgledega sodelovanja med narodi in državami, ki bi v evropske odnose vnesla pozitivne elemente premostitve blokovske delitve in konfrontacij, manjšine pa naj bi predstavljale "most" za še boljše odnose, razumevanje in prijateljstvo med sosedi (Delo, 2. 11. 1979; Josip Vrhovec, zvezni sekretar za zunanje zadeve SFRJ, poročal na seji zbora skupščine SFRJ o zunanjepolitični dejavnosti Jugoslavije, 5).

ZAKLJUČEK

Po sestanku v Karadjordjevu je breme politične, moralne in finančne podpore slovenski manjšini v Italiji in Avstriji ostalo skoraj izključno na Sloveniji, čeprav je Slovenija to vlogo vse bolj prevzemala že od sredine 70. let 20. st., ko so se z reformo jugoslovanskega ustavnega sistema iz leta 1974 povečale pristojnosti tedanjih jugoslovanskih republik in pokrajin. Tako je bilo tudi v 317. členu ustave SR Slovenije iz leta 1974 zapisano, da je razvijanje političnih, ekonomskih, kulturnih in drugih odnosov z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj slovenskega naroda ter slovenske narodne skupnosti v zamejstvu, naloga SR Slovenije. Kljub temu pa so bile od konca 70. let 20. st. kot posledica sklepov v Karadjordjevu nove raziskave na področju manjšinskih vprašanj v Italiji in Avstriji razen

redkih izjem opuščene. Tako je do osamosvojitve Slovenije izšlo le nekaj del, ki so se nanašala na položaj slovenske manjšine v Italiji in Avstriji, vendar pa so vsa temeljila na raziskavah, opravljenih do konca 70. let 20. st.

COMPARING THE SITUATIONS OF THE SLOVENE MINORITIES IN AUSTRIA AND ITALY AND HOW THEY WERE DEALT WITH BY HISTORIANS DURING THE PERIOD FROM THE END OF WORLD WAR I UNTIL THE 1970S IN SLOVENE HISTORIOGRAPHY

Matjaž KLEMENČIČ

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: matjaz.klemencic@siol.net

SUMMARY

Although Slovene minorities in Austria and Italy belong to those ethnic minorities that enjoy protection on the basis of international treaties, which ought to insure those minorities specific minority rights and protection, both countries continued their policies of nonsupport and even hindering of further development of both minorities. Nonfulfillment of international measures aimed to protect Slovene and other ethnic minorities attracted researchers who already, immediately after World War I, studied the problems of both minorities.

During the inter-war period, research on the situation of Slovenes in neighboring countries began. In 1925 the Minority Institute was established, although without professional researchers. During World War II, the Scientific Institute with the Executive Committee of the Liberation Front began to deal with border questions. Within this institute some of the future leading figures of minority research worked.

In regard to research on Slovene national minorities, the period after World War II could be divided into two parts. The first lasted until the mid-1950s, when the borders were not yet finally drawn; and the second, from the mid-1950s onward, when the Yugoslav state recognized international borders as they were drawn at international peace conferences, while at the same time stubbornly demanded fulfillment of signed treaties as far as minority protection was concerned. During this period, which lasted until the end of the 1970s, Yugoslav (Slovene) policy and politicians needed the results of scholarly research on contemporary situations of the Slovene minorities in Austria and Italy for their decision making in relations with these states and demands for minority protection.

In 1978, after joint meeting of the Presidencies of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, profound changes were made in Yugoslav policy towards the minority questions. Yugoslavia at that point renounced the burdening of good neighborly relations with neighboring states with demands for fulfillment of the internationally guaranteed rights for minorities. Until then scholars in communist Yugoslavia were able to research freely, although

the research was directed by the projects that were also financed. Scholars were at that time active within the projects at the Faculty of Arts in Ljubljana, Institute for Ethnic Studies in Ljubljana, Institute for Geography at the University of Ljubljana, and Institute for the Study of the History of the Workers Movement. Individual researchers of minority issues, most of them members of minorities, were at that time active also at Austrian and Italian universities. During that period, with the support of the Slovene, Italian, and Austrian states, the Slovene Scientific Institute in Klagenfurt/Celovec and Slovene Research institute in Trieste/Trst were also active.

Key words: Italy, Austria, Slovene minority, minority protection, assimilation, historiography

VIRI IN LITERATURA

- Avšič, J. (1946a):** Naš pervyj pohod v Slovenskuju venecijanskuju oblast'. Ljubljana, Naučnyj Institut, oddeljenje po izučavanju voprosa o granicah.
- Avšič, J. (1946b):** Naš prvi pohod v Beneško Slovenijo. Ljubljana, Znanstveni inštitut, oddelek za mejna vprašanja.
- Avšič, J. (1946c):** Our First March into the Venetian Slovenia. Ljubljana, Research Institute, Section for Frontier Question.
- Borba.** Beograd, Borba, 1922–.
- Carantanus [Rožič, V.] (1919):** Jugoslavija in njene meje. Del 1: Koroška. Ljubljana, Pisarna za zasedeno ozemlje.
- Carinthiacus [Erhatic, S.] (1925a):** Die Lage der Slovenen unter Österreich und jene der Deutschen im Königsreiche der Serben, Kroaten und Slovenen. Ljubljana, Institut für Minderheitenschutz.
- Carinthiacus [Erhatic, S.] (1925b):** Položaj Slovenaca pod Austrijom i položaj Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ljubljana, Manjšinski inštitut.
- Carinthiacus [Erhatic, S.] (1925c):** The Position of the Slovenes under Austria Compared with that of the German Minority in the Serb, Croat, Slovene Kingdom. Ljubljana, National Minorities Institute.
- Carinthiacus [Erhatic, S.] (1925d):** La situation des Slovenes sous l'Autriche et celle des Allemand dans la Royaume des Serbes, Croates et Slovenes. Lioubliana, Institut pour la defense des droits des minorites.
- Čermelj, L. (1927a):** The Position of the Yugoslav Minority in Italy. Ljubljana, Manjšinski inštitut.
- Čermelj, L. (1927b):** The position de la minorité yougoslave en Italie. Ljubljana, Manjšinski inštitut.
- Čermelj, L. (1931a):** Cerkevne razmere v Julijski krajini. Ljubljana, Manjšinski inštitut.

- Čermelj, L. (1931b): *L'Italie et la minorité Yougoslave*. Ljubljana, Institut des minorités.
- Čermelj, L. (1931c): *Italy and the Yugoslavs within her Borders*. Ljubljana, National minorities Institute.
- Čermelj, L. (1936): *Life-and-Death Struggle of a National Minority (the Yugoslavs in Italy)*. Ljubljana, Yugoslav Union of League of Nations Societies.
- Čermelj, L. (1938a): *La minorité slave en Italie (les Slovènes et Croates de la Marche Julienne)*. Ljubljana, Union Yougoslave des associations pour la société des nations association de Ljubljana.
- Čermelj, L. (1938b): *Slovenci in Hrvatje pod Italijo: demografska študija po povojni uradni statistiki*. Ljubljana, "Nasta".
- Čermelj, L. (1938b): *Bilanca našega naroda za mejami*. Ljubljana, "Nasta".
- Čermelj, L. (1945a): *Julijska Krajina, Beneška Slovenija in Zadrska pokrajina. Imenoslovje in političnoupravna razdelitev*. Beograd, [s. n.].
- Čermelj, L. (1945b): *Slavjanskoe men'sinstvo v Italii. Slovencej i Horvaty v Julijskoj Krajne*. Ljubljana, Tiskarna Ljudska Pravica.
- Čermelj, L. (1946a²): *La minorité slave en Italie: Les Slovenes et Croates de la Marche Julienne*. [Ljubljana, s.n.].
- Čermelj, L. (1946b): *The Census in Trieste in 1910. According to the records of the Diet of Trieste and the Austrian Parliament*. Beograd, Yugoslav Institute for International Affairs.
- Čermelj, L. (1946c): *Narodnaja prepis' 1910 goda v Trieste. Po oficial'nym protokolam mestnogo provincial'nogo sejma i avstrijskogo parlamenta*. Belgrad, [s. n.].
- Čermelj, L. (1946d): *Recensement de 1910 `a Trieste. D'apres les proc`es-verbaux de laDDi`ete provinciale de Trieste et du Parlement autrichien*. Belgrad, [s. n.].
- Čermelj, L. (1946e): *La Slovénie Vénitienne*. Beograd, Institut yougoslave pour les question internationales.
- Čermelj, L. (1946f): *Venecijskaja Slovenija*. Beograd, Jugoslavskij institut po medžunarodnym voprosom.
- Čermelj, L. (1946g): *Venetian Slovenia*. Beograd, Yugoslav Institute for International Affairs.
- Čermelj, L. (1953a): *Slovenci pod Italijom*. Beograd, Institut za medjunarodnu politiku i privredu.
- Čermelj, L. (1953b): *Slovenci u Zoni A Slobodne teritorije Trsta*. Beograd, Institut za medjunarodnu politiku i privredu.
- Čermelj, L., Mihovilović, I., Peterin, S. (1954): *Italian genocide policy against the Slovenes and the Croats: A Selection of Documents*. Beograd, Institute for International Politics and Economics.

- Čermelj, L. (1958):** Tržaško ozemlje ter Goriška in Videmska pokrajina. Po ljudskem štetju 4. novembra 1951 (s slovenskimi in italijanskimi krajevnimi imeni). Ljubljana, [s. n.].
- Čok, I. M. (1919):** Le pacte de Rome. L'Italie et sa morale. Paris, [s. n].
- DCM [Družba sv. Cirila in Metoda] (1936):** Naši obmejni problemi: referati na omladinskem narodno-obravnem tečaju Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. Ljubljana, Družba sv. Cirila in Metoda.
- Delo.** Ljubljana, Delo, 1959–.
- Dr. Moravski [Rožič, V.] (1919):** Slovenski Korotan. Celovec, Slovensko zgodovinsko društvo za Koroško.
- Grafenauer, B. (1945):** Koroški Slovenci v zgodovini. Ljubljana, Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS.
- Grafenauer, B. (1946a):** Kanalska dolina: etnografski razvoj. Ljubljana, Znanstveni Institut, oddelek za mejna vprašanja.
- Grafenauer, B. (1946b):** Kanalskaja dolina: Etnografičeskoe razvitie. Ljubljana, Naučnyj Institut, Otdelenie po izučeniju vosprosa o granicah.
- Grafenauer, B. (1946c):** Nacional'noe položenie v Karintii. Ljubljana, Naučnyj Institut, Otdelenie po izučeniju vosprosa o granicah.
- Grafenauer, B. (1946d):** The Canal Valley: Ethnographical Development. Ljubljana, Research Institute, Section for Frontier.
- Grafenauer, B. (1946e):** Vallee de Kanal: Développement ethnographique. Ljubljana, Institut scientifique, Section pour les questions de frontières.
- Grafenauer, B. (1946f):** Le développement national des Slovènes de Carinthie. Ljubljana, L'Institut scientifique, section pour les questions de frontières.
- Grafenauer, B. (1946g):** The Ethnic Conditions in Carinthia. Ljubljana, Research Institute, Section for Frontier Questions.
- Grafenauer, B. (1946h):** Nacional'noe razvitie karintijskih Slovencev. Ljubljana, Naučnyj Institut.
- Grafenauer, B. (1946i):** The National Development of the Carinthian Slovenes. Ljubljana, Research Institute, Section for Frontier Questions.
- Grafenauer, B. (1946j):** La situation ethnique en Carinthie. Ljubljana, Institut scientifique, Section pour les questions de frontières.
- Grafenauer, B. (1947a):** Cartes sur la structure de la Carinthie Slovene. Beograd, Ministarstvo inostranih poslovar.
- Grafenauer, B. (1947b):** Maps Relating to the Ethnical Structure of Slovenian Carinthia. Beograd, Ministarstvo inostranih poslova.
- Gustinčič, D. (1945):** Trst ali problem razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Ljubljana, Tiskarna Ljudske Pravice.

- Gustinčič, D. (1946):** Trieste o il problema della demilitazione dei confini tra la Jugoslavia e l'Italia. Ljubljana, Istituto scientifico per questioni confinari.
- Ilešič, S. (1946a):** Le développement de la population de Trieste et de ses environs immédiats. Ljubljana, Publié Par L'institut Scientifique, Section Pour Les Questions de Frontières.
- Ilešič, S. (1946b):** Populacionnoe razvitie Triesta i ego bližajših okrestnostej. Ljubljana, Naučnyj Institut, Otdelennje po Izyčeniju voprosa o granicah.
- Ilešič, S. (1946c):** The Population Development of Trieste and Its Near Environs. Ljubljana, Research Institute, Section For Frontier Questions.
- Klemenčič, V. (1978a):** Opredelitev in analiza nekaterih problemov koroških Slovencev za potrebe izboljšanja socialnega in gospodarskega položaja Koroških Slovencev. Ljubljana, RSS.
- Klemenčič, V. (1978b):** Problemi prebivalstva obmejnih dežel Julijske krajine in Furlanije v Italiji, Koroške in Štajerske v Avstriji ter županiji Vas in Zala na Madžarskem. Ljubljana, RSS.
- Klemenčič, V. (1979):** Popis prebivalstva posebne vrste 1976 v Avstriji. Ljubljana, RSS.
- Kos, M. (1946a):** Developpement historique de la frontière slovène occidentale. Ljubljana, Institut scientifique, section pour les questions de frontières.
- Kos, M. (1946b):** Historical development of the Slovene western frontier. Ljubljana, Research Institute.
- Kos, M. (1946c):** Istoričeskoe razvitie slovenskoj zapadnoj granicy. Ljubljana, Naučnyj institut, otdelenie po izučeniju voprosa o granicah.
- Kovačič, F. (1919):** La Styrie: Travaux Ethnographiques de la Section Territoriales de la Delegation Serbo-Croato-Slovene à la Conference de la Paix. Paris: [s. n.].
- La question du Prekmurje (1919):** La question du Prekmurje, de la Styrie et de la Carinthie. Paris, [s. n.].
- Melik, A. (1946a):** Trieste and Northern Jugoslavia. Ljubljana, Research Institute, Section For Frontier Questions.
- Melik, A. (1946b):** Trieste and the Litoral: A short Geographical Outline. Ljubljana, Research Institute, Section For Frontier Questions.
- Melik, A. (1946c):** Trieste et la Yougoslavie du Nord. Ljubljana: L'institut Scientifique, Section Pour Les Questions de Frontières.
- Melik, A. (1946d):** Trst in severna Jugoslavija. Ljubljana, Znanstveni inštitut, Oddelek za mejna vprašanja.
- Rejec, A. (1953a):** Al Kui Triesto? Ljubljana, INV.
- Rejec, A. (1953b):** Al qui Trieste? Ljubljana, INV.
- Rejec, A. (1953c):** Who Should Have Trieste? Ljubljana, INV.

- Rožič, V. (1925a):** Boj za Koroško. Spominska knjižica ob 5-letnici koroškega plebiscita. Ljubljana, "Jug"; Zadruga tiskarna.
- Rožič, V. (1925b):** Kako je v deželi, kjer ječe pod težkim jarmom sini Slave? Ljubljana, Jugoslovenska Matica.
- Sienčnik, L., Grafenauer, B. (1945):** Slovenska Koroška: seznam krajev in politično-upravna razdelitev. Ljubljana, Znanstveni inštitut.
- Škerl, F. (1945a):** Boj Primorcev za ljudsko oblast. Ljubljana, Znanstveni Institut pri Predsedstvu Snos-a.
- Škerl, F. (1945b):** La battaglia delle popolazioni del Littorale per il petere popolare. Ljubljana, St. J. Blasnika.
- Škerl, F. (1945c):** The Struggle of the Slovenes in the Littoral for the People's Authority. Ljubljana, Blaznik.
- Vilhar, P. [Prežihov Voranc] (1943):** O slovenskih mejah. [S.l.], Agitacijsko-propagandistična komisija pri Centralnem Komitetu Komunistične Partije Slovenije.
- Vivante, A. (1945a):** Adriatic irredentism. Ljubljana, Tiskarna Ljudske Pravice.
- Vivante, A. (1945b):** Adriatičeskij irredentizm. Ljubljana, Tiskarna Ljudske Pravice.
- Vivante, A. (1945c):** Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Trieste, [s. n.].
- Zwitter, F. (1945):** The Liberation of the Yugoslav Littoral. London, United Committee of South Slavs.
- Zwitter, F. (1946):** Slovenačka Koruška. Beograd. Narodni univerzitet.
- Zwitter, F. (1947):** To Destroy Nazism or to Reward It? An Aspect of the Question of Slovene Carinthia. Beograd, Yugoslav Institute for International Affairs.
- Zwitter, F. (1948):** Documents of the Carinthian Question. Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the FPRY.
- Barker, T. M. (1960):** The Slovenes of Carinthia: A National Minority Problem. New York - Washington, League of CSA.
- Čermelj, L. (1962):** Ob tržaškem procesu 1941. Spomini in beležke. Ljubljana, [s. n.].
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1969):** Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1972):** Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1974):** Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre. Trieste, Editoriale Stampa Triestina.

- Domej, M. (1988–):** Koroška bibliografija. Koroški koledar. Celovec, Drava.
- Ferenc, T., Kacin-Wohinz, M., Zorn, T. (1974):** Slovenci v zamejstvu: pregled zgodovine, 1918–1945. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Grafenauer, B., Ude, L., Veselko, M. (ur.) (1946):** Koroški zbornik. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Grafenauer, D. (2009):** Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci. Doktorska disertacija. Maribor, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Haas, H., Stuhlpfarrer, K. (1977):** Österreich und seine Slowenen. Wien, Löcker & Wögenstein.
- Jeri, J. (1961):** Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Jesih, B. (2004):** Slovenska narodna manjšina v Republiki Avstriji. Kratek prerez zgodovinskega razvoja in oznaka trenutnega položaja. V: Nečak, D., Jesih, B., Repe, B., Škrilec, K., Vodopivec, P. (ur.): Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 269–304.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor - Trst, Obzorja - Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1977):** Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev: 1921–1928. Koper - Trst, Lipa - Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Zbirka Korenine. Ljubljana, Nova revija.
- Klemenčič, M. (2010):** Indigenous National/Ethnic Minorities in the Alps-Adriatic-Pannonian Region, 1921–1938. Razprave in gradivo, 62. Ljubljana, 8–49.
- Klemenčič, M., Klemenčič, V. (2006):** Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni: izbrana poglavja. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Klemenčič, M., Klemenčič, V. (2008):** The Endeavors of Carinthian Slovenes for Their Ethnic Survival with/against Austrian Governments after World war I: Selected Chapters. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Klemenčič, M., Klemenčič, V. (2010):** Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik: zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte. Klagenfurt/Celovec - Ljubljana/Laibach - Wien/Dunaj, Mohorjeva/Hermagoras.
- Klemenčič, V. (1972):** Karta in imenik slovenskih in nemških krajevnih imen = Kärnten. Landkarte und Ortschaftsverzeichnis mit slowenischen und deutschen Ortsnamen. Maribor, Obzorja.
- Kos, M., Čermelj, L., Grafenauer, B., Jeri, J., Kušelj, G. (1974a):** The Slovenes in Italy Yesterday and Today. Trst/Trieste, Založništvo tržaškega tiska/Editoriale stampa triestina.

- Kos, M., Čermelj, L., Grafenauer, B., Jeri, J., Kušelj, G. (1974b):** Slovenci v Italiji včeraj in danes. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Lilek, E. (1935a):** Anklagen gegen die barbarischen Verfolgungen der Kroaten und Slowenen in Italien. Celje, samozaložba.
- Lilek, E. (1935b):** Barbarische Verfolgungen der Slovenen in Kärnten. Celje, Zvezna Tiskarna.
- Mačkovšek, J. (1911):** Statistika Slovencev. V: Niederle, L. (ur.): Slovanski svet: zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva. Ljubljana, "Omladina", 245–260.
- Malle, A. (ur.) (1975):** Die Slovenen in Kärnten: Gegenwärtige Probleme der Kärntner Slovenen/Slovinci na Koroškem: Sodobni problemi koroških Slovencev. Klagenfurt/Celovec, Rat der Kärntner Slovenen/Narodni svet koroških Slovencev - Zentralverband Slowenischer Organisationen in Kärnten/Zveza slovenskih organizacij.
- Malle, A. (1979):** Die slowenische Presse in Kärnten 1848–1900. Disertacije in razprave, 3. Klagenfurt, Slowenisches Wissenschaftliches Institut.
- Malle, A., Stergar, J. (1991):** Koroški Slovenci. V: Enciklopedija Slovenije, 5: Kari-Krei. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Moritsch, A. (1969):** Das nahe Triester Hinterland. Zur wirtschaftl. u. sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jh. bis zur Gegenwart. Wien - Köln - Graz, Böhlau.
- Moritsch, A. (1997):** Karantani - Ostarrichi: 1001 Mythos. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Moritsch, A. (ur.) (2000):** Die Kärntner Slovenen 1900–2000: Bilanz des 20. Jahrhunderts. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva založba.
- Nečak, D. (1982):** Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Borec.
- Nečak, D. (1985):** Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976). Osnutek za politično zgodovino. Ljubljana, Borec.
- Novak, B. C. (1970):** Trieste, 1941–1954: The Ethnic, Political, and Ideological Struggle. Chicago - London, The University of Chicago Press.
- Novak, B. C. (1975):** American Policy Toward Slovenes in Trieste. Toledo, University of Toledo.
- Novak, V., Zwitter, F. (ur.) (1945):** Oko Trsta. Beograd, Državni izdavački zavod Jugoslavije.
- Pavlovič, P. [Čermelj, L.] (ur.) (1935):** Naši onstran meje. Ljubljana, samozaložba.
- Pelikan, E. (2005):** Prerez življenja dr. Josipa Vilfana. V: Bajc, G. (ur.): Josip Vilfan: življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Koper, Univerza na Primorskem, ZRS, Založba Annales - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 11–18.
- Pleterski, J. (1965):** Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914. Ljubljana, Slovenska matica.

- Pleterski, J. (1966):** Vloga in pomen OF: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Naši razgledi, 15, 9 (344). Ljubljana, 179.
- Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T. (ur.) (1970):** Koroški plebiscit: razprave in članki. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pleterski, J. (2000):** Avstrija in njeni Slovenci, 1945–1976. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1995):** Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1998):** Identiteta in manjšina, zavest in odnosi z matico: Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998. Koroški vestnik, 32, 1, 43–50.
- Stergar, J., Sturm, B. M., Stergar, N. (1984):** Izbor strokovne literature o koroških Slovencih. V: Liška, J., Brglez, F., Klemenčič, V., Stergar, J., Sturm, B. M., Žaucer, P. (ur.): Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes – Zbornik znanstvenih in strokovnih prispevkov. Ljubljana - Celovec, ČZDO Komunist - Drava, 300–318.
- Škerl, F. (2006):** Znanstveni inštitut. V: Štih, P. (ur.): Zwittrov zbornik: ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905–1988). Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije - Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta.
- Ude, L. (1955):** Zgodovina slovenskega pouka na koroških ljudskih šolah. Ljubljana, [s. n.].
- Ude, L. (1976):** Koroško vprašanje. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Ur.l. RS (1991):** Ustava Republike Slovenije. Uradni list Republike Slovenije 1, 33. Ljubljana, 28. 12. 1991.
- Zorn, T. (1968):** Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Zorn, T. (1974a):** Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 28, 3–4, 347–366.
- Zorn, T. (1974b):** Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Zgodovinski časopis, 28, 1–2, 125–130.
- Zwitter, F. (1937):** Koroško vprašanje. Ljubljana, J. Blasnika Nasl.
- Zwitter, F. (1977):** Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. V: Grafenauer, B. (ur.): Osvoboditev Slovenije: referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975. Ljubljana, Borec, 258–276.

TRANSNATIONAL RESISTANCE
IN THE ALPS-ADRIATIC-AREA IN 1939/40.
ON SUBVERSIVE BORDER-CROSSERS, HISTORICAL
INTERPRETATIONS, AND NATIONAL POLITICS OF THE PAST¹

Peter PIRKER

University of Vienna, Department of Government,
Lorenz-Bayer-Platz 17/13, 1170 Vienna, Austria
e-mail: peter.pirker@univie.ac.at

ABSTRACT

In 1939, agents of the D Section of British Secret Service MI6 started to build a secret sabotage and intelligence organization in Yugoslavia directed against Nazi Germany and Fascist Italy. The article identifies various actors of the network who developed cross-border links into Italy as well as into former Austria. The focus lies on two types of activist: German intellectuals in Yugoslavia and actors from the Slovene- and German-speaking mixed populations in the borderland of former Austria, Slovenia and Italy. In contesting older national historical interpretations, the set up is characterized as a transnational subversive network aiming at the transfer of spirit, knowledge and techniques of Anti-German resistance. Furthermore, the article analyses the proceedings of a German trial in 1941 which reconstructed the network as a communist endeavour lead by British Jews. The article concludes by investigating how the executions of members of the sabotage organisation had been dealt with in Austria after 1945.

Key words: MI6, SOE, TIGR, German exile, Austria, Carinthian Slovenes, resistance, pre-war Yugoslavia, politics of the past

RESISTENZA TRANSNAZIONALE NELL' AREA DELL' ALPE-ADRIA NEL
1939/40. ATTIVISTI TRANSFRONTALIERI SOVVERSIVI, INTERPRETAZIONI
STORICHE, POLITICHE E NAZIONALI DEL PASSATO

SINTESI

Nel 1939, gli agenti della sezione D dei Servizi segreti britannici MI6 cominciarono a tessere un'organizzazione segreta di sabotaggio e intelligence in Jugoslavia, diretta contro la Germania nazista e l'Italia fascista. Il presente contributo individua i diversi protagonisti della rete, che stabilì collegamenti transfrontalieri con l'Italia e l'ex-Austria, e si incentra su due tipi di attivisti: gli intellettuali tedeschi in Jugoslavia e gli attori

1 This article is based on the author's research within the context of the project "The Austrian Section of SOE. Policy, Personnel, Missions, Memory" at the Department of Government at the University of Vienna (supervisor: Ao.Univ.-Prof. Dr. Walter Manoschek). Research was funded by the Austrian Science Fund (FWF). All quotations from German and Austrian sources were translated into English by the author.

appartenenti alla popolazione mista di slovenofoni e germanofoni nelle terre di confine dell'ex Austria, Slovenia e Italia. Impugnando le vecchie interpretazioni storiche nazionali, vi si espone la struttura dell'organizzazione quale rete sovversiva transnazionale che mirava a trasmettere lo spirito, il sapere e le tecniche della resistenza antitedesca. Inoltre, il contributo analizza gli atti di un processo tedesco del 1941 che presentò e ricostruì la rete come un tentativo comunista guidato dagli ebrei britannici. Il contributo si conclude con un'indagine su come l'Austria abbia affrontato il tema dei membri giustiziati dell'organizzazione di sabotaggio dopo il 1945.

Parole chiave: MI6, SOE, TIGR, esilio tedesco, Austria, sloveni della Carinzia, resistenza, Jugoslavia prebellica, politiche del passato

INTRODUCTION

In late 1941, an official at the Reichssicherheitshauptamt (Reich Security Main Office) noted that, compared to the 'Altreich' [...] Ostmark was significantly more important in terms of sabotage policing, as foreign intelligence services and local resistance groups had already understood the need to build sabotage organizations that sprang into action once the war began, particularly after the start of military operations in the East.² Apart from the Czech section of the underground Communist Party of Austria, which perpetrated 47 arson and bomb attacks around Vienna after the war began (Neugebauer, 2008, 84) and a "train sabotage organization in Carinthia and Styria" that had been exposed in the fall of 1941, the analysis – particularly the reference to "foreign intelligence services" – referred to a cross-border sabotage organization active between summer 1939 and summer 1940 in Yugoslavia, Italy and the territory formerly known as Austria ("Ostmark"). The latter of these organizations is the subject of this article. Before expounding on this further, it is necessary to take a brief look at the geopolitical background: The initial phase of British subversive warfare against Germany from Yugoslavia lasted from the summer of 1939 (the start of the war) to the summer of 1940. It occurred against the background of an indirectly led struggle between Great Britain and the Axis powers, the focus of which centered on drawing Yugoslavia into the respective system of alliances or at least preventing it from being taken into the opposing camp (Pirjevec, 2010, 34; Vodušek Starič, 2005, 33; Pirker, 2010, 115).

Great Britain was in a difficult position from the start: As opposed to Germany and Italy, Great Britain had only had a very weak economic and political presence in Yugoslavia in 1939 (Barker, 1976, 28; Knoll, 1986, 9; Suppan, 1996, 297). With the annexation of Austria into the German Reich, German intelligence services – many of them headed by Austrians (the Germans regarded Austrians as "experts" on the Balkans) – moved directly

2 DÖW, a. u. 1444, Geheime Staatspolizei, Tätigkeit der Kommunisten in Deutschland und in den von Deutschland besetzten Gebieten nach Beginn des Krieges mit der Sowjetunion, [1941].

to the Yugoslavian border. Shortly thereafter, the British Secret Intelligence Service's (SIS – MI6) D Section, which was formed in April 1938 for the purpose of subversive-militant suppression of Nazi Germany, initiated its assault on German ascendancy. For this mission, D Section agents sought alliances with anti-fascist and anti-German forces on a local level in various European countries, including exiles from those where the Nazis had already seized power.

In adopting recent theoretical discussions (Calvin, 2005, 423; Patel, 2008, 69), I characterize these networks as "transnational" in three respects. First, the connections crossed national borders and linked anti-fascists from diverse national communities. In many cases, subversive, transborder connections were established by activists with life experiences that allowed them to operate in different national contexts and transfer knowledge and techniques for sabotage and subversion. Second, with a view on the institutional structure, it can be stated that a wide range of different affiliations or institutional loyalties were connected: state-driven secret services, non-state cultural associations with links to underground political groups, intellectuals and journalists, political activists in exile, refugees and Wehrmacht deserters, and individuals who simply supported efforts out of friendship or kinship. Third, for most of the activists, a nation state remained their central frame of reference and pole of loyalty.

The D Section was also active in other European countries, but nowhere as intensively as in Yugoslavia. In a situation of overwhelming German domination across the continent, the D Section made a conscious effort to spread the spirit of resistance and to show that Germany was vulnerable. The British agents' interventions ranged from systematic defamation of pro-German and German businessmen and politicians to anti-German propaganda, all the way to sabotage and politically subversive actions such as organizing anti-German demonstrations or supplying TIGR, the liberal-national Slovenian underground organization, with explosives, weapons, and money (Barker, 1976, 30). The only sabotage methods considered taboo included poisoning the water supply, spreading bacteria, and similar acts of biological warfare directed against human beings, though instigating the importation of foot-and-mouth disease and potato plague seemed as self-evidently to be a part of the D Section's activities as the attacks on transportation lines, power plants, and production centers.³ For the D Section, Yugoslavia also became important as an experimental field for testing various methods of subversive and irregular warfare in which the previous secret services had no experience, and to prove the effectiveness and suitability of these means in foreign affairs.⁴ The involvement of government officials was crucial to the relatively intense subversive struggle against Germany in Yugoslavia. Unlike the situation in other neutral countries such as Switzerland or Sweden, in 1939/40 D Section agents and their local and exiled allies in Yugoslavia could count on the partial support and backing from the state apparatus, particularly that of the Ministry of the Interior and the UJKA, the Yugoslav counterintelligence (Bajc, 2002, 370; Biber, 2000, 233).⁵

3 TNA-HS 7/4, History 3A, D Section, Slovene Organization; cf. Onslow, 2005.

4 TNA-HS 7/3, D Section, Balkans, Early History to September 1940.

5 Police in Sweden and Switzerland cracked down on every attempt to sabotage German property. In Swe-

I will not be entering a more detailed analysis of the D Section's Balkan division and its "Slovene organization" here, nor will I be reconstructing events as they appear in D Section sources. These (and the TIGR) have already been addressed in a number of publications (e.g. cf. Pirker, 2010; Ferenc, 1977; Wohinz, Pirjevec, 1998, 58; Bajc, 2002).⁶ Instead, I would like to provide a brief overview before directing attention to two protagonists of German origin who have received little consideration in previous research, but whose activities highlight the transnational character of this organization pitted against Germany's policy of expansion. Furthermore, I will attempt – on the basis of German court records and a RSHA study – to give an assessment of those individuals, who cooperated in the "Ostmark" with Slovenian activists from the Slovenian Littoral (Primorska). In doing so I problematize the assessments given in the historiography to date, by which activists in the "Ostmark" were classifiable as TIGR or could be considered representative of early Slovenian resistance in Carinthia. Both of the groups mentioned here are, in my opinion, examples of exceptions for the 1939–1941 time period – for both the German-speaking exile as a whole and for Nazi opponents within the German Reich –, and cannot be understood without the background of British organization and instigation. There are, however, also individuals within the second group that do not fit the profile of militant resistance fighters, but who were nonetheless mercilessly persecuted by Nazi authorities. The decisive factor in the persecution of these individuals had less to do with verifiable, concrete activity than with the Nazi regime's particular aim to relentlessly pursue any kind of resistance or noncompliance on the "home front", even in the heyday of blitzkrieg. This becomes especially clear in an analysis of the Reich's wartime judicial proceedings from July 1941 in Klagenfurt. It should also enable some comparative observations on the special military tribunal held on December 1941 in Trieste against the Slovenian anti-fascists, which was also related to the transnational sabotage organization's exposure. In the last section, I will address the way in which the murdered resistance fighters of the sabotage organization were dealt with in Austria after 1945.

THE TRANSNATIONAL SABOTAGE ORGANIZATION IN 1939/40 AND ITS DISCOVERY

In early June 1940, the RSHA in Berlin quickly formed a special commission to investigate sabotage in the "Ostmark" and in Yugoslavia.⁷ Within a few weeks, there had been four explosives attacks on a war-critical railway line between the Silesian coalfields and Italy (Southern Railway), three near the Styrian town of Judenburg and the other close to Tarvisio. Prior investigations revealed that, like those that had already been used for

den, for example, German maritime trade unionist Hermann Knüfken was arrested in November 1939 for working with the D Section on the sabotage of German ore transports. Knüfken sat in Swedish prisons until 1944 (Nelles, 2001, 320; Knüfken, 2008).

6 One key D Section document has already been published in part in: Pirjevec, 2000. For a literary approach see: Pahor, 2009.

7 PA-AA, a. u. R 100734, RSHA IV A 2, Vol. 3362/40g tied to IV A 2a – Vol. 722/40 gRs., Sabotage und Terrororganisation in der Ostmark, Berlin, 28. 12. 1940.

anti-German sabotage in Norway, the detonator caps had been manufactured in England. The Reichsbahn had already been forced to put more and more freight trains coming out of Yugoslavia out of commission due to broken axle bearings. Numerous reports from SD and Gestapo informants in Graz and Klagenfurt, as well as German agents in Yugoslavia, had come to form a picture that the public mood in the Kingdom of Yugoslavia – particularly in Slovenia – revealed an increasingly open anti-German sentiment.

In addition to this, there had also been a pile of reports concerning arson attacks on German warehouses, acts of sabotage to factories that produced for Germany and on transport routes essential for supplying the German armaments industry with raw materials.⁸ A summary report dated late February 1940 from the Foreign Affairs Department of the Security Service (SD) states: "Since the annexation of Austria to the Reich [...] we have observed lively activity from the English [intelligence] in Yugoslavia, especially in Slovenia and Croatia. [...] In making use of all anti-German circles, the English intelligence agency has found an excellent means for facilitating its work in Yugoslavia. It avails itself of the numerous Jews, particularly in Zagreb, the Slovenian jingoists and the Czech, Polish, and Russian émigrés".⁹

Yet the crucial information on cross-border sabotage efforts came from the Abwehr substation in Klagenfurt, which was headed by prominent Carinthian Nazi (and German national post-war activist) Karl Fritz.¹⁰ Fritz informed the Gestapo about the smuggling of explosives across the Karavanke, a matter that (due to a double agent) his own organization had been involved in since at least April 1940. The agent in question was Alexander Herbst, a junk goods dealer with multiple criminal convictions and a number of solid, if not always legal, business contacts in the Alps-Adriatic region. Herbst had already worked as a confidant for the Austrian Kriminalpolizei prior to 1938 and had been acting as a courier and buyer for the Abwehr station in Salzburg since the fall of 1939.¹¹ Once an Abwehr substation had been formed under Fritz, Herbst served as its informant for the infiltration of Nazi opponents in the "Ostmark" and in Slovenia.¹²

8 The reports can be found in the Himmler Collection: NARA-RG 242, Entry (E) 27, Box (B) 19a.

9 NARA-RG 242, E 27, B 19a, Folder (F) 173-b-20-12/1, VI D 2, Yugoslavia, 26. 2. 1940.

10 The Salzburg Abwehr station was responsible for combating attacks of espionage, sabotage and disruption on troops and all relevant bodies of the national defense military district XVIII (Styria, Carinthia, Tyrol, Salzburg) (Brammer, 1989, 11). For more on the Abwehr substations in Klagenfurt and Graz, see: Vodušek Starič, 2002. According to Fritz, the Abwehr substation in Klagenfurt was created "due to the tense situation with Yugoslavia". (KLA-LGK, a. u. 20Vr1923/46, Staatspolizei, Niederschrift mit Karl Fritz, 11. 6. 1946). The Wehrmacht Archive in Klagenfurt was a hidden outpost for German intelligence, presumably for the SD Foreign Intelligence Service. Besides information gathering, the SD also kept watch on the Yugoslavian consulate. It did, however, also have co-operators which provided the Yugoslavians with information as to the identity of German agents in Slovenia. It is along these lines that Emil Wedam, interpreter for the Wehrmacht Archive, and Maria Tomasch (his liaison to the Yugoslavian posts) were sentenced to death for treason by the People's Court (Volksgerichtshof) and executed in May of 1943 (SDB, a. u. Urteil 6L 42/43 – 2J 462/41g, Volksgerichtshof, Urteil gegen Emil Wedam und Maria Tomasch, 14. 5. 1943).

11 KLA-LGK, a. u. 20Vr1925/46, Letter from Alexander Herbst to investigative judge Dr. Philadelphly, Klagenfurt 16. 12. 1946.

12 KLA-LGK, a. u. 20Vr1923/46, Staatspolizei, Niederschrift mit Karl Fritz, 11. 6. 1946.

In Klagenfurt, Herbst succeeded in convincing Yugoslavian consulate official Karl Širok of his desire to participate in the anti-German struggle. Širok integrated Herbst into the sabotage network, where he connected him with a subversive "border runner" by the name of Anton Ivančič. The connection to Ivančič precipitated in at least three meetings between Herbst, a second Klagenfurt double agent and Slovenian activists in the sabotage network (besides Ivančič, Ferdo Kravanja and Danilo Zelen) on the Wurzenpass. Resulting from these, Herbst was put in charge of explosives materials, weapons and money for attacks he had supposedly planned himself; in reality, he delivered the material to Karl Fritz. All of this information from the Abwehr substation Klagenfurt – Širok also gave Herbst the name of Ivan Rudolf, director of the Slovenian organization "Bran-i-bor" and a central liaison for the D Section in Ljubljana – alerted the RSHA to the existence of a larger, transnational subversive organization. Reinhard Heydrich, head of the RSHA, sent his special commission to Yugoslavia twice in the summer of 1940 in an attempt to capture "saboteurs and terrorists", as well as the "supporters and initiators" presumed to be among the members of the British community in Yugoslavia and among Yugoslavian security authorities.

The latter was obvious due to the involvement of Karl Širok. Exiled Austrians in Yugoslavia came less into question as organizers, as the foreign bureau of the Revolutionary Socialists of Austria in Maribor had been banned since Hans Hladnik's¹³ escape to England in the spring of 1939, and by 1939, the KPÖ underground border-running organizations had for the most part been crushed (Halbrainer, 2010, 45). In late December 1940, the RSHA special commission summarized the findings of investigations and police interrogations in Styria, Carinthia and Yugoslavia in a 200-page secret police study entitled "Sabotage and Terrorist Organization in Ostmark".¹⁴ The study reveals how the primary purpose of the RSHA's intervention in Yugoslavia was to purge the Yugoslavian police and security apparatus of anti-German and British influence. Though the commission report complains about the inadequate, only pretended full cooperation of Yugoslavian agents, the Yugoslavian head of government Dragisa Cvetković did respond to German pressure by removing the pro-British Minister of the Interior Stanoje Mihaldžić from office, interning politically active Slovene exiles from northeast Italy, indicting several of the TIGR's most active members and expelling scores of British citizens and German exiles suspected of belonging to the sabotage organization.

13 Styrian socialist and trade unionist Hans Hladnik had been smuggling illegal socialist propaganda (including the *Arbeiter Zeitung*) from Marburg into Austria since 1934 under the tolerance of Yugoslavian authorities. Hladnik had already left for England in the spring of 1939, probably because he saw no possible way to continue his operations. In England he was registered as a refugee in 1939, in other words before the D Section became active in Yugoslavia. Hladnik was later employed by the Austrian Section of the British Special Operations Executive (TNA-HS-9/717/2, Personnel File – PF – Hans Hladnik).

14 PA-AA, a. u. R 100734, RSHA IV A 2, Vol. 3362/40g tied to IV A 2a – Vol. 722/40 gRs., Sabotage und Terrororganisation in der Ostmark, Berlin, 28. 12. 1940.

THE ROLE OF GERMAN EXILES

The RSHA study makes no mention of the part German-speaking exiles played in the early militant anti-German resistance. Based on British files, the following pages will investigate who the most important German-speaking exiles in this transnational subversive network were and what roles they assumed in these operations. First, we would have to begin by naming Julius Hanau as a central and inspiring figure in the D Section in Yugoslavia.¹⁵ Hanau was from a South African Jewish family, he was a British citizen and had converted to the Anglican Church. Since the end of the First World War, during which he had served as a British soldier, he had lived as a successful businessman and legal adviser in Belgrade. Hanau was a well-traveled man: He was familiar with all of the European countries, including Russia, and his journeys had taken him everywhere from South and North America to North and South Africa. Besides English, he spoke fluent French, Serbian, Spanish, Dutch and Zulu. Hanau had excellent political contacts in Belgrade and quickly came to the attention of German agents, to which he evidently embodied the prototypical, anti-Semitic cliché of a Jewish string-puller with designs on world domination. Hanau knew how to protect himself: When he was denounced as a British agent in the 17 December 1939 edition of the *Völkische Beobachter*, the issue was confiscated in Yugoslavia.¹⁶

Besides Britons employed in both diplomatic and cultural institutions and businesses, Hanau's organization also included Yugoslavian businesspeople, language teachers, journalists, politicians, and intellectuals as well as Polish, Czechoslovakian, and German refugees. Organizational bases for the several, largely autonomous cells in the network emerged in Ljubljana, Maribor, Zagreb, and Belgrade. With the help of German Social Democrat Jakob Altmaier, Hanau also enjoyed the support of one of the most renowned journalists in the Weimar Republic. Altmaier had, among others, written for Kurt Tucholsky's *Weltbühne*, the *Manchester Guardian* as its German correspondent, for the *Sozialdemokratischer Pressedienst* and had reported for the *Vorwärts* out of Belgrade, Paris and London. The National Socialist takeover and the regime's anti-Semitic politics forced Altmaier to leave the country. Between 1933 and 1937, he reported for the *Manchester Guardian* and *Le Populaire* – mostly from Paris, but also over the course of several stays in Yugoslavia, primarily in Belgrade – followed by several reports from Spain on the raging civil war between Fascists and Republicans. Altmaier had already contributed to British-backed, anti-fascist exile resistance efforts in the spring of 1938, when he cooperated with the "Sender der Deutschen Freiheitspartei" (German Freedom Party Radio). Based on a British ship in the English Channel, resistance activists broadcast to Germany in an attempt to enlighten the German population about the "true nature of the NSDAP". Among other things, the station reported on the German "Legion Condor" and its contribution to the Spanish Civil War, which the Nazi regime denied (Watt, 1991). It is possible that Altmaier's association with the new British institutions for psychological and sub-

15 TNA-HS 9/653/2, PF Julius Hanau.

16 NARA-RG 242, E 27, B 19a, F 173-b-20-12/1, VM 6786, Transcript, Belgrade, n.d.

versive warfare developed from journalistic connections. A number of British journalists were involved in the psychological warfare efforts or propaganda offices, many of them former correspondents on the continent. When exactly Altmaier defected from Paris to Belgrade is unclear. He did, in any event, have close contacts within the Serbian Agrarian party in Serbia. He supported its program of a South Slav federation of Serbs, Croats, Slovenes and Bulgarians on the basis of rural cooperatives (Moß, 2003, 163).¹⁷

The Serbian Agrarian party opposed the Yugoslavian government's dependence on the Axis powers and advocated an alliance with Britain and the Soviet Union, making them especially interesting to the D Section as a partner. Altmaier put D Section agents in contact with its leading politician Milan Gavrilović, and transferred his wealth of knowledge to this transnational subversive context: Besides his command of languages, social skills, political contacts, and journalistic brilliance, Altmaier's own revolutionary experiences from November of 1918 in Frankfurt and German social democratic party propaganda proved helpful to this end.

A second German exile, agricultural economist Alfred Becker (born 1898) of Mecklenburg, assumed a very similar mediating and translating role. Becker may have been even more directly and intensively involved with Hanau's subversive activities than Altmaier – he had a personnel file with the D Section and the Special Operations Executive (SOE), its successor organization. Becker had also been a child of the German social democracy. His father, Lord of the Manor Arthur Becker, had played a key role in the Revolution of 1918 in Pomerania, served as an SPD representative official for land reform and was active in the German League for Human Rights (Wilhelmus, 2007, 67). Like his father, Becker vehemently opposed Prussian Junkerdom. He was driven out of house and home when the NSDAP seized power and he fled to Yugoslavia via the Netherlands and France. Becker had been living in Yugoslavia with his family since 1936 and conducted scientific experiments for the Yugoslavian Ministry of Agriculture. He evidently offered his services to British representatives in Belgrade as early as May of 1939, in other words before the start of the war, and was recruited by Hanau the following fall.¹⁸ Becker identified himself politically as a Social Democrat and wrote in his résumé regarding his "extraction": "Because these things play a role today: I am a so-called 'non-Arian'".¹⁹

In all likelihood, Becker and Altmaier worked together in the fall of 1939 on the anti-Nazi Croatian-language magazine *Alarm*, anti-Nazi pamphlets addressing Danube Swabians as well as other anti-Nazi (and also anti-communist) fliers in editions of up to 10,000. The two social democratic exiles were further responsible for the production of the German newspaper *Deutsche Mitteilungen* and *Srpski informacije*, its Serbian counterpart.²⁰ Once the illegal propaganda work in Croatia and Serbia was taken over by local partners, Altmaier and Becker increasingly turned their attention to producing German-

17 Altmaier was to return to Germany in 1949, even though the majority of his family had been murdered in Nazi concentration camps. The only Jewish member of the Bundestag (SPD), he negotiated the 1952 Luxembourg "Restitution Agreement" between Germany and Israel (cf. von Jena, 1986).

18 TNA-HS 9/112/4, PF Alfred Becker, Record Sheet, 14. 3. 1945.

19 TNA-HS 9/112/4, PF Alfred Becker, Vita Alfred Heinrich Hugo Julius Becker, 23. 5. 1939.

20 TNA-HS 7/4, History 3A, D section, Slovene Organization.

language social democratic and Catholic propaganda, which was then smuggled to Austria and Germany via Slovenia and Hungary.²¹ In late January 1940, Becker was apprehended by the Belgrade police for the distribution of illegal propaganda. Though Hanau managed to secure his propagandist's speedy release, he did instruct Becker to avoid any direct contact with him for a while. At the same time, according to Hanau, Becker could continue his work, "which is indispensable to our Deutsche Mitteilungen and socialist propaganda going into Austria".²² Becker was also directly involved in acts of sabotage, including infecting Germany-bound cattle deliveries with foot-and-mouth disease.²³

What was more effective and sustainable was Becker's liaison work in Ljubljana, where Hanau sent him in December 1939 to help build a Slovenian organization for the D Section.²⁴ Becker is said to have acquainted Hanau with leading activists of the anti-fascist, national-liberal Slovenian underground in the Littoral (Primorska), including Albert Rejec. Rejec took over the task of expanding the D Section's propaganda and sabotage network in the "Ostmark" (Earle, 2005, 26). Similar to Altmaier in the case of the Serbian opposition, Becker served as a middleman between British D Section agents and the Slovenian anti-fascist underground on both sides of the Yugoslavian-Italian border. An evaluation of Becker's work for the D Section shows particular appreciation for his ability to direct the Slovenian activists to intervene in Austria: "Assisted greatly in securing the collaboration of SLOVENE émigrés from ISTRIA who were used for propaganda and sabotage in Austria".²⁵

Altmaier and Becker were among the few German exiles prepared to fight Nazi Germany on the side of the Western powers immediately after the war began, also using military means. Other examples include Karl Retzlau, the former Spartakist, KPD co-founder/co-operator and Komintern dissenter (one of the same politically stateless professional revolutionaries Manès Sperber so impressively describes in his "Like a Tear in the Ocean"); the later editor of the Frankfurter Rundschau Karl Gerold²⁶ and Gregor Sebba, a Viennese political scientist (Pirker, 2010, 52; Pirker, 2009, 253).²⁷

What purpose did these activities by subversive intellectuals in exile serve, where did their value lie? Sabotage could do nothing to stop Germany in 1940; its players were of

21 TNA-HS 9/112/4, PF Alfred Becker, Yugoslavia, 23. 3. 1940.

22 TNA-HS 9/112/4, PF Alfred Becker, From Caesar [Hanau] to D. H., 1. 2. 1940.

23 Confirmation of this can be found in a letter from the District Authority of Cilli to all commanders of police stations in Slovenia, dated 3. 2. 1940 (NARA, RG 242, E 27, B 19a, F 173-b-20-12/1, Abschrift der Übersetzung, Bez. Hauptmannschaft Cilli an alle Kommandanten der Gendarmerieposten, Vert. Zl. 135/1, 3. 2. 1940).

24 TNA-HS-9/112/4, PF Alfred Becker, From Caesar [Hanau] to D. H., 1. 2. 1940.

25 TNA-HS-9/112/4, PF Alfred Becker, Record Sheet, 14. 3. 1945. On the network in Slovenia see Pirker, 2010, 138.

26 Retzlau and Gerold founded the militant underground group LEX from French and Swiss exile. The group cooperated with the D Section/SOE in sabotage and propaganda efforts within the Third Reich between 1939 and 1944 (cf. Pirker, 2010, 93). With regard to regular warfare, one would have to note the German-speaking defectors in the British army, who served in the war against Germany from France in 1940 (cf. Sanders, 2008).

27 For the collaboration of German seamen with the D Section see Nelles, 2001.

course aware of that. The D Section files show time and again that these subversive acts were viewed as having the moral value of showing and encouraging an assiduous spirit of resistance against Germany. The D Section's organization in Yugoslavia was largely destroyed by RSHA interventions in the July of 1940. Altmaier and Becker had to once again take a step back from the Nazis. This is not to say that they abandoned the struggle; both continued – in the "no surrender" sense of the word – the fight against Germany with the SOE, which was established in July 1940 by Winston Churchill as a means of reinforcing the subversive warfare. Altmaier did this first as a propagandist in Greece, later as a Balkan expert at the British headquarters for the Middle East in Cairo. In late 1940 in Istanbul, Becker was able to involve a handful of Austrians in subversive British warfare – for the first time outside the UK –, including the former Social Affairs Minister Josef Dobretberger and Styrian manufacturer and communist Herbert Feuerlöcher.²⁸ In this extremely difficult phase of the fight against Nazi Germany, the SOE agents (especially the exiles among them) epitomized an unbroken will to resist, opposed resignation, and in doing so communicated a strong position that supported pro-Western partisanship, among the refugees and local anti-fascists in particular. Their many years of experience in exile in various European countries made them old hands at adapting to new social contexts, where they quickly emerged as players – also through the support of their respective British communities. This distinguished them from many Austrian refugees, who had many difficulties adapting in the first years after the exodus, be it in Paris, London or Istanbul, and were hardly in a position to become offensively involved in the Western war efforts.

DECONSTRUCTING NATIONAL MYTHS

A closer look at the British documents describing the attempts of Hanau and his man in Ljubljana, English lecturer Alexander Lawrenson, to expand the D Section organization into the German Reich reveals that they clearly envisaged more than just Carinthia's Slovenian population as a connection.²⁹ From the British point of view, the Slovenian activists from the Littoral should primarily target two political camps with pro-Austrian propaganda: Socialists and Catholics.³⁰ Lawrenson naturally tried to activate organized structures within the highly Catholic-conservative Carinthian Slovenes with the help of Juri Felaher, his contact in Ljubljana. The president of the Carinthian Slovenes' Club/Klub Koroških Slovenec (KKS) did manage to collect some information for the British from Carinthia, though, according to both British and German records, he was unable to find any willingness for militant resistance. At that time, Carinthian Slovene representatives were hoping to find a compromise with the Nazi regime (Sima, 2000, 749).³¹

28 TNA-HS 9/116/6, PF Oscar Behron, Free Austrians, From D/H98 to D/H31, 6. 12. 1944; cf. Pirker, 2009, 360.

29 TNA-HS 7/4, History 3A, D section, Slovene Organization; TNA-HS-9/112/4, PF Alfred Becker, From Caesar [Hanau] to D. H., 1. 2. 1940; TNA-HS-7/3, D section, Balkans, Early History to September 1940; TNA-HS 5/965, D Section, Yugoslavia, Memorandum on successes obtained by Croatian agents and organizations working for S.O.2.

30 TNA-HS-7/4, History 3A, D section, Slovene Organization.

31 For more detailed information on Felaher see Stergar, 2005.

The outcome in Carinthia and Styria was more or less the same for Anton Ivančič and Ferdo Kravanja, two subversive border-crossers from the TIGR cell in Jesenice. Approaching the at one-time socialist (since 1934 Communist-leaning) railway men and workers in Villach brought no positive results, nor did attempts to tie into the illegal CP's reorganisation in the Klagenfurt area.³² Only Gregor Gabriel, a farmer from Rosental close to the border who had ties to the illegal communist leader Kilian Schauss, was willing to become more involved in the endeavor. The young "border runner" Alois Knes [Knez] from Maria Gail, a relative of Gabriel's, found trustworthy support among close relatives and acquaintances (German and Slovenian-speaking) in his home town. Knes had deserted his Wehrmacht barracks in Salzburg over the New Year 1939–1940 and fled to Slovenia with the help of Anton Tuder, the village's formerly socialist mayor.³³ Though Knes' supporters certainly stood in the local, anti-fascist tradition of the workers and railwaymen milieu, they apparently had no ties to illegal cadres of the Communist Party or other underground political contexts, nor did they seem willing to make any. Tuder, for example, refused deeper cooperation on several occasions. The same thing happened in Upper Styria. Even there – far beyond the mixed-language Carinthian Region – Ferdo Kravanja, Anton Ivančič and Alois Knes only succeeded in building a sabotage and espionage cell over personal and familial relations. It consisted of Franz Ivančič, Anton's brother, who lived and worked in Judenburg and his close friend and work colleague Engelbert Glitzner, who instigated bombing attacks on the Southern Railway as well as several espionage missions. Both were doubtlessly Nazi opponents; Ivančič was a member of the christian social home guard in the early 1930s and Glitzner's sympathies had been with the communists since 1934 – without becoming more conspicuous politically. Glitzner also failed to secure the hoped-for contacts to communist comrades in the Upper Styrian industrial area.

Many decades later, Carinthian historian August Walzl explained the communists' refusal to cooperate as the result of their strong Austrian patriotism. This point of view will be addressed in the following, because Walzl's in many respects problematic work on anti-Nazi resistance in Carinthia, Slovenia and Friuli has thus far been the only systematic, German-language examination of resistance in the Alps-Adriatic region.³⁴ With regard to the British and Slovenian involvement, Walzl characterized even the attacks themselves – in a complete misrepresentation of Nazi Germany's expansion politics and misunderstanding of the geopolitical context – as the "first foreign intervention" (Walzl, 1994, 69). Seen in light of this evidently German nationalist lens of interpretation, what is even more bizarre is when Walzl tries to argue the communists' "Austrian consciousness" in order to interpret their refusal to cooperate with the Slovenian activists: "In no way did

32 After the 1934 banning of the Social Democratic Workers' Party (SDAP) and the February defeat by the Austrofascist Dollfuss regime, many Socialists turned to the more radical, likewise illegal Austrian Communist Party. This was widely true of the workers' milieu in Villach.

33 Confirmation of Knes' desertion can be found in a secret circular letter concerning the combating of treason (NARA-RG 242, E 27, B 11, F 173-b-16-12/48, RSHA IV E, Geheimes Sammelrundsreiben über Landesverratsbekämpfung, 15. 10. 1940).

34 With a very strong biographical, less historiographical and scholarly focus cf. Baum, 2010.

they want to be the henchmen of the Secret Service or Slovene groups and identify with their objectives – objectives clearly at odds with their Austrian consciousness, especially as they were also unclear as to what the Slovenian interests were" (Walzl, 1994, 72). Walzl's sources included accounts from KPÖ official Josef Nischelwitzer, survivor of the Mauthausen concentration camp and longtime editor-in-chief of the daily newspaper Volkswille, and Max Muchitsch, who was active in the Upper Styrian partisan group Leoben-Donawitz. Looking at these sources however, one notices that neither Nischelwitzer nor Muchitsch cites the involvement of Slovenian activists as the cause of the communists' reserved attitude (KPÖ Kärnten, 1988, 80; Muchitsch 1985, 118). This was obviously added by Walzl in order to construct an explanation in accordance with the national Carinthian historico-political prisma and its notorious focus on Slovenian claims to territory. By contrast, British and German documents indicate that the reasons for the low appeal of Slovenian activist efforts were political-ideological and not national-political in nature. The propaganda smuggled into Carinthia advocated partisanship in favor of the Western democracies in the war against Germany.³⁵ This position was in stark contrast to the communists' previous party line, which had been neutral to the "imperialist" war since the Hitler-Stalin pact. Schauss' views reflected this as well; one of his fliers from that time reads: "The Austrian and German working classes [...] will not allow themselves to be misled by Goebbels' propaganda of lies from Berlin, but also not from the worshipers of the bourgeois democracy of London and Paris".³⁶ The communists' willingness to attack German warfare actively in support of any allied war effort came only after the Nazi invasion of the Soviet Union.

D Section agents responsible for Austria in London also took an Austrian nationalist position and made a conscious attempt to cultivate anti-German sentiment with their subversive propaganda (cf. Pirker, 2010, 88). This aspect would also make it seem that German judicial records, which indicate an Austrian nationalist slant in circulated fliers of the Jesenice TIGR cell, are in fact correct. In no source, nor in the numerous German court records, is there any mention that Slovene activists within the German Reich pursued or advocated irredentist objectives as they did in the Littoral. Looking at the oral agreement between the Slovenian irredentists and Hanau about their subversive cooperation – as presented in a 1943 memorandum by Ivan Maria Čok to the Foreign Office – though it does mention the merger of Trieste, Gorizia and Istria to Yugoslavia, there is no talk of territorial claims to parts of Carinthia.³⁷

Nischelwitzer and Muchitsch used another topos. According to their accounts, the Austrian communists repelled the British Secret Service's attempts to "harness" them for British purposes. Yet both authors offered important accounts of the communist resistance against the Nazi regime in Austria. It is therefore worth noting that neither mentioned Glitzner's attacks on the railway and the large Reich Military Court trial in Kla-

35 SDB, Ojs 107/41, Generalstaatsanwalt, Anklageverfügung gegen Gregor Gabriel, 12. 8. 1941.

36 DÖW, a. u. 19793/125, Volksgerichtshof, Verdict against Schauß, Killian among others.

37 TNA-FO 371/37629 R 2619/230/92, Committee of the Yugoslavs from Italy to Anthony Eden, New York, 28. 3. 1943.

genfurt against Glitzner, the Slovenian activists Anton Ivančič and Ferdo Kravanja and the Maria Gail Group, even though the court denounced and condemned many of them as communists.

At the same time, it is problematic to classify the Maria Gail group and the Judenburg cell as TIGR activists or to call them the forerunners of a Slovenian autochthonous resistance. Only two arguments can be brought in here: First, Ferdo Kravanja's and Anton Ivančič's activities within the German Reich were – according to all sources and research findings thus far – entirely different from the national political struggle against fascism in the Italian coastal region. Second, in as much as they are known, most activities within the German Reich were exclusively activities performed on the D Section's initiative. All sabotage, espionage and propaganda activities that appear in the sources and in research suggest that they were aiming to develop an "Austrian" organization, to lead Knes and other "agents" to Salzburg, Upper Austria and to perform propaganda and sabotage even in the "Altreich". Whether these subversive journeys mentioned in British, German and Slovenian documents (cf. Jevnikar, 1998, 238) were actually carried out is irrelevant here. It at least shows their direction and intention.

It would, however, be inaccurate to speak of an "exploitation" of TIGR by the D Section as the cooperation was based on shared interests: weakening the German war effort, attacking the connection between Germany, Italy and Yugoslavia, and reinforcing the Western democracies' position in the war. The relationship between the D Section and the activists from the coast could be better described as a kind of transnational service for the establishment of sabotage and resistance cells in the borderlands of the German Reich, an area of operations where locally adept, multilingual "border runners" could act where British agents could not.³⁸ In return, they were promised political support for a revision of the Italian-Yugoslav border after the war, weapons, ammunition, explosives, and financial backing for their particular struggle against the fascist regime in the coastal region. The anti-German and anti-fascist resistance in Yugoslavia and northeastern Italy should, in following the D Section's strategies, become inspiring examples for the European countries threatened by German expansion. It was a transnational anti-fascist work agreement, albeit one with a number of structural problems. One of these should be mentioned briefly here: The quality of assessments as to the political situation was based on information from a scarcely manageable news chain from Jesenice to Ljubljana to Belgrade to London – one in which every link had a structural interest in giving positive reports about the way work was progressing in order to legitimize its own material needs. Looking, for example, at the number of sabotage attacks in Austria claimed by the Balkan Department of the D Section in London,³⁹ one notes a glaring discrepancy between that figure and the number of attacks German judicial authorities charged members of the sabotage organiza-

38 The first two trained British-Austrian agents to be sent to Yugoslavia by the SOE (the D Section's successor organization) in February 1941 were Theodor Schubauer and Franz Preiss. Schubauer, the Social Democrat, was the former captain of the Vienna Municipal Guard, Preiss, a young Sudeten-German socialist. The British ship in which they were traveling was torpedoed off the coast of West Africa; both men drowned

39 TNA-HS 8/214, D Section, Great Britain's only successful experiment in total warfare, Appendix III.

tion with.⁴⁰ Even checking these against other sources, daily newspapers or chronicles, for example, one could safely conclude that attacks had been "invented" to prove the efficiency of the sabotages (cf. Pirker, 2010, 220). Based on this information, the D Section gave political decision makers in London not only the impression of working relations with a socialist underground and a Slovenian organization in Austria, but also that there was potential in Austria for developing militant resistance.⁴¹

Although the D Section's development of a transnational resistance network between 1938 and 1940 was characterized by many teething problems, this is where the foundation for future cooperation between resistance movements, exile organizations, and allied intelligence agencies was laid. These transnational relationships, though successful to varying degrees, were essential for espionage, sabotage, guerilla fighting, and building escape routes in the struggle against German domination in Europe (Moore, 2000, 8). These should become more of a focus in research investigations on resistance, also as a means to cast a critical eye on national mythologizing.

THE TRIAL AT THE REICH MILITARY COURT IN KLAGENFURT

The RSHA's findings were grounds for several court proceedings in Vienna and Klagenfurt against originally thirty-seven indicted individuals of German, Italian and Yugoslavian nationality. The primary defendants⁴² fell under the military jurisdiction that had been reintroduced in 1933/34 by the coalition government of National Socialists and German Nationalists. In 1939, shortly before the start of the war, a series of special provisions such as the Decree Concerning Special Military Crimes during the War (Kriegssonderstrafrechtsverordnung – KSSVO) and the Decree Concerning Military Jurisdiction during the War (Kriegsstrafenverfahrensordnung – KStVO) were introduced as a means of drastically tightening and adapting the justice system in accordance with the Wehrmacht leadership and adjusting it to suit Nazi ideology. The aim was to nip any doubt and criticism of the war, insufficient sacrifice, desertion, and sabotage of the war effort in the bud. Nazi and Wehrmacht leadership considered the military justice's failure to suppress insurgent and mutinying soldiers in 1918 a major cause of Germany's defeat. Now any form of dissent against the war, or any whiff of it, would be harshly persecuted and the "Volksgemeinschaft" would be wiped clean of it from the start (cf. Garbe, 2011).⁴³ In July 1941 in Klagenfurt, at the largest Reich Military Court trial in the "Ostmark" to date,

40 In addition to the cited judicial records, evidence of this is also found in situation reports from the NS judiciary in Austria (Form, Uthe, 2004, 336).

41 TNA-HS 8/214, D section, Foreign Organisations, with which this section is in contact, n.d. [summer 1940].

42 Engelbert Glitzner, Franz and Anton Ivančič, Ferdo Kravanja, Franz and Anna Knes, Konrad Lipusch, Martin Čemernjak, Franz Melcher, Josef and Maria Reiterer, Anna Glitzner, Leopoldine Schnedl, Theresia Knes (cf. SDB, a. u. StPL (RKA) I 118/41, Reichskriegsgericht, Anklageverfügung gegen Engelbert Glitzner u. a. 25. 6. 1941).

43 The Wehrmacht military court gave a total 25,000 to 30,000 death sentences, of which 18,000 to 22,000 were carried out. For more detailed information on the numbers, see Messerschmidt, 2005, 168, 453.

Senate President Karl Schmauser sentenced six defendants to death, the others to several years of prison. Two of the activists the RSHA held most responsible for the sabotage organization were on the run: Alois Knes and Ferdo Kravanja.

One striking feature of the charges and judgment certificates is that the rulings are not based on proof of certain, concrete actions, but on the assessment of a political attitude. The entire organization was deemed communist by the court, though an examination of Anton and Franz Ivančič as well as Ferdo Kravanja's biographies showed no evidence of communist leanings. The Reichskriegsgericht (RKG) classified several of the Carinthian defendants as fanatical communists all the more. For the court, the communist classification was considered complete proof of the individual's full participation in acts of sabotage. What mattered to the court was the endeavor – in other words the will, the intention or a so-called inner consent to the act. And in the event of a communist attitude, this was considered to be a given.⁴⁴ The construction of a communist sentiment in Anton Ivančič was the cause of considerable difficulty in a subsequent trial at the Volksgerichtshof, when the judges tried to explain the failed cooperation between him and Anton Tuder, who had also been called a communist.⁴⁵ The prosecutor also identified Konrad Lipusch and the parents of Alois Knes as Slovenes; this clearly pejorative attribution was at first missing in Martin Čemernjak's record, though the evidence of his Slovenian native language was added to his sentence later. The fact that Franz Knes and Konrad Lipusch had been decorated many times in the First World War and had voluntarily participated in the struggle against Yugoslav forces in the border conflict in 1919 did little to help them.⁴⁶ Wherever it could, the court also stressed the defendants' alleged "anti-social" and inferior natures, which were deemed detrimental to the "Volksgemeinschaft". In general, the Reich Military Court – shortly after the start of the attack on the Soviet Union – sought to represent the sabotage organization as a communist enterprise organized by Yugoslav and British secret intelligence agencies under command of the "English Jew Hanau", with the aim of "paving the way for a coup and undermining the resilience of the German people".⁴⁷

The nature of the charge reflects the ideological delusion of Nazism: a secret alliance between Western democracies and communism, masterminded by Jews to annihilate the Germans. In comparison with the "Special Tribunal for the Security of the State" in Trieste in December 1941, which was conducted at least partly in order to prosecute sabotage attacks committed in 1940 by TIGR activists, there are a number of interesting differences (cf. Verginella, 2000, 157). Like the Reich Military Court, the fascist tribunal took similar pains to emphasize the connections and cooperation between the clearly po-

44 SDB, a. u. StPL (HLS) III 57/41 – StPL (RKA) I 118/41, Reichskriegsgericht, Feldurteil gegen Engelbert Glitzner u. a., 25. 7. 1941, 42.

45 SDB, a. u. Urteil 2H 3/42 – 6J 101/41g, Volksgerichtshof, Urteil gegen Franz Monsberger und Anton Tuder.

46 SDB, a. u. StPL (RKA) I 118/41, Reichskriegsgericht, Anklageverfügung gegen Engelbert Glitzner u. a. 25. 6. 1941, 17.

47 SDB, a. u. StPL (RKA) I 118/41, Reichskriegsgericht, Anklageverfügung gegen Engelbert Glitzner u. a. 25. 6. 1941, 9, 23, 51; a. u. StPL (HLS) III 57/41 – StPL (RKA) I 118/41, Reichskriegsgericht, Feldurteil gegen Engelbert Glitzner u. a., 25. 7. 1941, 11, 37.

litically, organizationally and socially heterogeneous defendants and to attribute these to a "single organizational mind".⁴⁸ Unlike the Reich Military Court, the Trieste trial did not forefront communism as the primary enemy. Instead it trotted out irredentism, Slovenian exiles in Yugoslavia, the Yugoslav government, and the British "Intelligence Service" as the unifying elements. Though the Klagenfurt trial had no charges related to any irredentist agendas, they were the main focus of the trials in Trieste. While the Nazi press in Carinthia did not report on the Reich Military Court (probably to prevent worry about the strength of the "home front" during the Wehrmacht advances in the Soviet Union) Italy's fascist government staged the military tribunal as a show trial that was heavily covered by the media – even within the German Reich (Kärntner Grenzruf, 17. 12. 1941). There could have been three reasons for this: firstly, to demonstrate the fascist regime's strength, secondly, the tribunal was to have a deterrent effect on the Slovenian population. A third element may have been an interest in attuning the Italian population to war against Great Britain for supremacy in the Mediterranean.⁴⁹

In the "Ostmark", it was the business of the SS Sicherheitsdienst (SD) to connect leading Carinthian Slovenes to the sabotage organization. As early as July 1940, even before the results of the RSHA investigations were available, the SD identified the "national Slovenian clergy" and the Slovenian Cultural Association as responsible for the attacks. They had, according to the SD, "created the mindset required to commit these kind of sabotage".⁵⁰ In response, the SD demanded to break their influence and strengthen their control of Slovenian youth.

POLITICS OF MEMORY OR: THE LONG PATH FROM OSTRACISM TO REHABILITATION

In conclusion, I would like to shed some light on how postwar societies in Austria and Slovenia have dealt with the history of this early transnational sabotage organization. The following begins with a brief comparison of the politics of memory, in other words the question as to how this early anti-fascist and anti-Nazi resistance was and is thought of today and how it has been interpreted. Several historians have pointed out in recent years that the early liberal-national resistance in the Littoral was devalued in socialist Slovenia on account of its connection with the Western powers. Instead, activists from TIGR and later cooperators in Western military missions in Slovenia were denounced and sometimes persecuted as "agents" and "spies". Some of them had already been liquidated by the Yugoslav secret police (OZNA) in 1945 (Bajc, Torkar, 2009; Bajc, 2007, Deželak-Barič, 2000; Earle, 2005). The politics of memory followed, to some extent, the

48 TNA-371/37629 R 2619/230/92, Commentary on Trieste-Trial against 71 Slovenes over Radio Rome, 10. 12. 1941 by Rino Alessi, official Fascist commentator.

49 TNA-371/37629 R 2619/230/92, Commentary on Trieste-Trial against 71 Slovenes over Radio Rome, 10. 12. 1941 by Rino Alessi, official Fascist commentator.

50 SDB, Meldungen aus dem Reich (Nr. 107), 22. 7. 1942. Originally published in: Boberach, 1984, 1402–1412.

tendency during the liberation struggle to subordinate non-communist anti-fascism to the dominance of the Communist Party of Slovenia (KPS) within the Liberation Front of the Slovene People (Osvobodilna fronta).

The situation in Austria was a different one altogether. As we know, there was no anti-Nazi resistance in Austria that came close to the liberation movement in Slovenia. The memory politics in Austria were however similar, if under different circumstances. Here, the lack of denazification, the swift return of former Nazis to public and political life, as well as the rapid restoration of anti-Slavic German nationalism (cf. Knight, 2007) led – after a short phase of capitalizing on the resistance in international negotiations on the future of Austria – to the situation, that the executed resistance fighters and victims of Nazi persecution were hardly being commemorated at all. Instead, the honors went almost exclusively to the fallen soldiers of the Wehrmacht. The initiative for this came from veterans of the Wehrmacht, who glorified their military service in an attempt to compensate for the humiliation of defeat. The repression of addressing criminal warfare came as an emphasis on supposedly timeless soldierly values of "fulfillment of duty", "honor", "obedience", and "loyalty". Though its principles ran counter to the official representation of the Austrians as victims of Nazi Germany, the veteran's view of history quickly became hegemonial. But their public celebration required a few semantic shifts: The fight for Nazi Germany became a struggle for the "homeland," the war of attack became a war of defense (Manoschek, 2010, 36).

In Carinthia especially, the memory of the Second World War was associated with the so-called "Abwehrkampf" (the national border struggle following the First World War), and emphasized the continuity of a necessary anti-Slav struggle in defense of the "Heimat". The handling of those executed and murdered for belonging to the "sabotage and terrorist organization in Ostmark" is a characteristic example. In Maria Gail, a dispute started over the question about which dead from the time between 1939 and 1945 should be publicly honored and commemorated in the form of a monument. One group of Wehrmacht veterans belonging to the right wing Federation of Independents (WdU, later FPÖ) advocated that the monument be dedicated only to the fallen soldiers of the First World War, those of the "Abwehrkampf," the Second World War and the civilian victims of the allied bombing attacks, while socialists and communists argued for an "anti-war memorial" that would also bear the names of resistance fighters and victims of Nazism. The Wehrmacht veterans rejected the latter on the grounds that they could not at all be portrayed as heroes and freedom fighters (Volkswille, 9. 8. 1953).

The veterans were finally able to erect the planned war memorial with support from the ÖVP, the christian democratic Austrian People's Party. One of the two speakers at the unveiling was the former SS Sturmbannführer Karl Fritz, who in 1940 as head of the Abwehr substation in Klagenfurt was responsible for tracking the TIGR activists and their supporters in Maria Gail. In his speech, Fritz – now the People's Party candidate for a mandate in the Carinthian state parliament – gave particular praise to the voluntary combatants of the "Abwehrkampf" from 1919, to whom – which he did not mention – Franz Knes and Konrad Lipusch also belonged – two Nazi opponents who had been decapitated due to Fritz's police work for the Nazi regime. Fritz closed his speech with a word of

praise to the "iron resolve in the performance of duty" and the "loyalty to the homeland and its people". The word "Austria" is never mentioned in his address: He spoke of Carinthia and the goal of a united Europe – which was nothing more than a cipher for the very same German anti-communist hegemony on the continent already advocated in Nazi Germany. The second speaker was the WdU-representative Hans Rohr. Photographs of the ceremony show him proudly wearing the Knight's Cross and other Wehrmacht medals on his breast. His speech was clearly directed against the former war opponents, whom he blamed for the bombing attacks and accused of revenge justice. In allusion to deserters and resistance fighters, he spoke of "traitors" on the home front and declared: "Today we know exactly where the decorum lies, with treason or with loyalty, and no one will doubt the sanctity of the oath again" (*Allgemeine Bauern-Zeitung*, 15. 8. 1953). For the veterans' associations – the Austrian Comrades Association (*Österreichischer Kameradschaftsbund – ÖKB*) with hundreds of thousands of members, for example – the defamation of resistance fighters and Wehrmacht deserters as scoundrels, criminals, traitors and perjurers served to bolster their own positive identity building, and the restoration of their soldierly masculinity.

Though the hegemony of this ultimately positive reference to the Second World War was questioned in the wake of 1986 discussion about Kurt Waldheim and his "fulfillment of duty in the Wehrmacht", it was not shaken. This only occurred later with the exhibition "War of Extermination. Crimes of the Wehrmacht", which was shown several times in Austria throughout the mid-1990s. The exhibition was furthermore an occasion to reassess National Socialism, particularly on the level of non-governmental, social and local initiatives. This reassessment was also crucial for the change in the way the Maria Gail group was remembered. At this stage, on private initiative of the association "Erinnern" in Villach, the first complete list of the Maria Gail residents executed for "treason and high treason" or murdered by the Nazis in concentration camps and prisons was compiled (Lauritsch, 1994). Five years later, the same society realized its plan to list all those persecuted by the Nazi regime from Villach and the vicinity on a monument in the city center. In other words, it took over four decades to end the ostracism of Maria Gail murdered anti-fascists' from public and cultural memory. In the case of the Styrian saboteur Engelbert Gritzner, this form of public and cultural commemoration is still nonexistent. He has slipped completely into obscurity, despite his being one of the first militant resistance fighters in Austria. On the official political level, it was only in October 2009 that the Austrian Parliament – after many years of discussion and public pressure emerging with the exhibition "Was damals Recht war... Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht" – unambiguously rehabilitated all of the soldiers and civilians sentenced by the Wehrmacht judicial system (cf. Metzler, 2010).

Comparing the date of full rehabilitation in Austria with the course of the discussion on the rehabilitation of the TIGR and members of the Western parachute missions in post-socialist Slovenia, it is clear that it took Austria several years longer to completely end the discrimination after 1945. In Slovenia, the activists of the TIGR were rehabilitated in 1997 by the then President Milan Kučan. It should be noted, however, that recourse to the TIGR was within the context of a specific national historico-political discourse: a

positive contrast to the Communist-dominated Liberation Front, which is burdened with the massacre of collaborators after the war. In a 2005 commemoration ceremony by liberal-conservative Prime Minister Janez Janša TIGR, was portrayed as prime, in a certain sense, "untainted" element of the anti-fascist liberation struggle. In a kind of fictitious view of history, it serves to preserve the importance of the national liberation struggle and to wish away the social revolution associated with it. In the words of Janez Janša: "TIGR is what the partisan movement would have been without the communist dominance in the struggle against the occupier" (Janša, 2005). Thus, the analysis of the politics of memory is always the analysis of predominant wishful thinking about the course of history.

NADNACIONALNI ODPOR V PROSTORU ALPE-JADRAN V LETIH 1939/40. O PREVRATNIŠKIH ČEZMEJNIH AKTIVISTIH, ZGODOVINSKIH INTERPRETACIJAH IN NACIONALNIH POLITIKAH PRETEKLOSTI

Peter PIRKER

Univerza na Dunaju, Oddelek za upravne študije
Lorenz-Bayer-Platz 17/13, 1170 Dunaj, Avstrija
e-mail: peter.pirker@univie.ac.at

POVZETEK

Začenši s kratko razpravo o poskusih britanske obveščevalne službe MI6, da bi s sabotažami in subverzijami odgovorila na nemško geopolitično nadvlado v Jugoslaviji v letih 1939/40, prispevek opredeljuje organizacijsko strukturo teh prizadevanj kot nadnacionalno prevratniško mrežo, v katero je vključena cela vrsta različnih akterjev: državno vodene obveščevalne službe, nedržavna kulturna združenja, povezana z ilegalnimi političnimi skupinami, intelektualci in novinarji, politični aktivisti v izgnanstvu, begunci in dezertarji, pa tudi posamezniki, ki so prizadevanja podpirali preprosto iz prijateljskih ali sorodstvenih razlogov. Kljub temu da so prehajali državne meje in se povezovali z antifašisti iz različnih narodnostnih skupnosti na področju Alpe-Jadran, pa je za večino organiziranih aktivistov nacionalna država ostajala glavni referenčni okvir in objekt njihove lojalnosti.

V prispevku avtor izpostavi posebno vlogo, ki sta jo dva nemška socialdemokrata, Jakob Altmeier in Alfred Becker, lahko odigrala, zahvaljujoč svojim dolgoletnim političnim in poklicnim izkušnjam ter raznolikim stikom in jezikovnim veččinam, ki sta jih od leta 1933 pridobivala v izgnanstvu. Tovrstna iznajdljivost, tipična za intelektualce, novinarje in dopisnike, je bila ključnega pomena za ustvarjanje nadnacionalnih odporniških mrež. Altmaier in Becker sta delovala kot predstavnik za stike za sekcijo D v srbskih, hrvaških in slovenskih protinemških in protifašističnih krogih in sta bila odgovorna za izdajo časopisov in letakov, ki so med drugim nagovarjali tudi nemške manjšine v Jugo-

slaviji ter socialdemokrate in katolike v Avstriji. V izjemno težki fazi boja proti nacistični Nemčiji so nemški izgnanci, kot sta bila Altmaier in Becker, poosebljali nezlomljivo voljo do upora, nasprotovali predaji in s tem izražali odločno držo, ki je podpirala prozahodno privrženost, zlasti med begunci in lokalnimi antifašisti.

Druga skupina aktivistov, ki jih avtor obravnava v prispevku, je bila skupina lokalnih antifašistov in dezertarjev iz wehrmachta v avstrijskih deželah Koroške in Štajerske, ki je izvedla tri napade na nemške državne železnice (Reichsbahn). V sabotersko mrežo se je skupina povezala preko aktivistov slovenske narodno-liberalne ilegalne organizacije TIGR. Ti stiki so se večinoma razvili iz osebnih in družinskih vezi, saj čezmejnimi tigrovcem ni uspelo vzpostaviti trdnih povezav s slovensko manjšino na Koroškem in tudi ne s komunistično ilegalno. Po predhodnih interpretacijah naj bi bile slovenske ozemeljske zahteve in močan avstrijski patriotizem razloga, zakaj koroška levičarska ilegala ni hotela sodelovati s tigrovci. Toda pozorno branje ene do študij Osrednjega urada za državno varnost (RSHA) ter dokumentov z nemških sodnih procesov in iz MI6 razkrivajo, da take interpretacije temeljijo bolj na specifični časovno-odvisni politični miselnosti, ki je prevladovala v Avstriji, kot pa na dokazih iz zgodovinskih dokumentov, saj ti kažejo, da so se v letih 1939/40 koroški Slovenci bolj prilagajali situaciji, kot pa si prizadevali za vojaški odpor, medtem ko so komunisti so v "imperialistični" vojni med Nemčijo in zahodnimi demokracijami zavzeli nevtralno stališče. Da je šlo za posebno vrsto političnega in ideološkega izkoriščanja, je razvidno že iz tega, kako so nacistični sodniki prikazovali sabotersko mrežo na wehrmachtovem vojaškem sodišču v Celovcu julija 1941, kmalu po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo. Čeprav sodniki pri številnih obtoženih niso mogli dokazati levičarske usmeritve, so si izmislili skrivno zaveznitvo med zahodnimi demokracijami in komunizmom, ki naj bi ga usmerjali Židi, da bi napadli Nemce. Šest obtožencev je bilo obsojenih na smrt, dva sta umrla v zaporu oziroma v koncentracijskem taborišču. Istočasno je esesovska varnostna služba (SS Sicherheitsdienst) "nacionalno slovensko duhovščino" in Slovensko kulturno zvezo okrivila teh napadov, da bi okrepila pritisk na slovensko manjšino.

V zadnjem poglavju avtor pojasnjuje, kako je po letu 1945 koroškim nacionalsocialistom uspelo javno razglasiti usmrčene antifašiste za izdajalce. Več desetletij je bilo prepovedano obeleževati spomin na te prve antifašistične aktiviste, preživele pa so utišali. Koncem devetdesetih let prejšnjega stoletja so lokalna kulturna združenja, kot je "Erinnern Villach" ("Beljak se spominja"), premagala postnacistični ostrakizem. Na uradni politični ravni se je to zgodilo šele oktobra 2009, ko je avstrijski parlament enoznačno rehabilitiral vse avstrijske vojake in civiliste, obsojene na wehrmachtovih vojaških sodiščih.

Ključne besede: MI6, SOE, TIGR, nemško izgnanstvo, Avstrija, koroški Slovenci, odporništvo, predvojna Jugoslavija, politike iz preteklosti

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Allgemeine Bauern-Zeitung. Klagenfurt, 1886–.

DÖW – Documentation Centre of Austrian Resistance (DÖW).

Kärntner Grenzruf. Klagenfurt, 1939–1941.

KLA-LGK – Kärntner Landesarchiv (KLA), Landesgericht Klagenfurt (LGK).

NARA-RG 242 – National Archives and Records Administration, College Park/USA (NARA), Records Group 242, The Himmler Collection (RG 242).

PA-AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA-AA).

SDB – Saur database, Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil 1933–1945, K. G. Saur Verlag (SDB).

TNA-FO 371 – The National Archives, Kew-London (TNA), Foreign Office (FO), f. 371: General Correspondence: Political.

TNA-HS 5 – TNA, Special Operations Executive (HS), f. 5: Balkans.

TNA-HS 7 – TNA, HS, f. 7: War Diaries/Histories.

TNA-HS 8 – TNA, HS, f. 8: Headquarters.

TNA-HS 9 – TNA, HS, f. 9: Personnel Files.

Volkswille. Klagenfurt, 1945–1957.

Bajc, G. (2002): Collaboration between Slovenes from the Primorska region, the Special Operations Executive and the Inter-Services Liaison Department after the occupation of Yugoslavia. *Annales - Series Historia et Sociologia*, 12, 2, 363–384.

Bajc, G. (2007): "Plačanci – agenti/špijoni Zahoda". Primer retorike povojnih jugoslovanskih oblasti glede pomena in vloge TIGR-a in ocene britanskih obveščevalnih služb. *Acta Histriae*, 15, 1, 261–276.

Bajc, G., Torkar, B. (2009): Ivan Rudolf in padalci / Ivan Rudolf e i paracadutisti / Ivan Rudolf and parachutists. Maribor, Vojaški muzej Slovenske vojske.

Barker, E. (1976): British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, Macmillan Publishers.

Baum, W. et al. (eds.) (2010): Das Buch der Namen. Die Opfer des Nationalsozialismus in Kärnten. Klagenfurt - Vienna, Kitab.

Biber, D. (2000): Dr. Ivan Marija Čok kot uslužbenec OSS. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 1, 231–238.

Boberach, H. (ed.) (1984): Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS. Band 5. Herrsching, Pawlak.

Brammer, U. (1989): Spionageabwehr und "Geheimer Meldedienst". Abwehrstelle X im Wehrkreis Hamburg 1935–1945. Freiburg im Breisgau, Rombach.

- Calvin, P. (2005):** Defining Transnationalism. *Contemporary European History*, 14, 4, 421–439.
- Deželak-Barič, V. (2000):** Odnos komunistične partije Slovenije do narodno-revolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 1, 181–196.
- Earle, J. (2005):** *The Price of Patriotism. SOE and MI6 in the Italian-Slovenian Borderlands During World War II.* Sussex, Book Guild Ltd.
- Ferenc, T. (1977):** *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940.* Ljubljana, Borec.
- Form, W., Uthe, O. (eds.) (2004):** *NS-Justiz in Österreich, Lage- und Reiseberichte.* Vienna, Lit Verlag.
- Garbe, D. (2011):** Abschreckungsjustiz im Dienst der Kriegsführung, Anfragen zu Struktur und Wirken der NS-Militärgerichtsbarkeit. In: Pirker, P., Weninger, F. (eds.): *Wehrmachtsjustiz, Kontext, Praxis, Nachwirkungen.* Vienna, Braumüller, 29–46.
- Halbrainer, H. (2010):** Maribor und Zagreb als Orte des politischen Exils und Drehscheiben des österreichischen Widerstands. *Zwischenwelt*, 27, 1–2, 45–51.
- Janša, J. (2005):** Resistance preserved the Slovenes as a nation, Speech of the Prime Minister of the Republic of Slovenia, 27. 4. 2005. http://www.arhiv-pv.gov.si/index.php?&i1=KPV&i2=ang&i3=1&i4=dgd&i5=ter_1st_021&i10=artic&i12=705B670E3147E7E9C1256FF100582133&i15=on&j1=utf-8&j2=content&j3=gids&j4= (5. 5. 2011).
- von Jena, K. (1986):** Versöhnung mit Israel? Die deutsch-israelischen Verhandlungen bis zum Wiedergutmachungsabkommen von 1952. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 34, 4, 457–480.
- Jevnikar, I. (1998):** Tigrovec in padalec, I. del. *Mladika*, 41, 9, 238–240.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (1998):** *Storia degli sloveni in Italia 1866–1998.* Venezia, Marsilio.
- Knight, R. (2007):** Denazification and Integration in the Austrian Province of Carinthia. *The Journal of Modern History*, 79, 3, 572–612.
- Knoll, H. (1986):** *Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943.* Munich, Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Knüfken, H. (2008):** *Von Kiel bis Leningrad, Erinnerungen einer revolutionären Matrosen 1917–1930.* Berlin, Basisdruck.
- KPÖ Kärnten (ed.) (1988):** *Josef Nischelwitzer 1912–1987, Skizzen aus seinem Leben und seiner Zeit.* Klagenfurt, KPÖ Kärnten.
- Lauritsch, A. (1994):** *Der vergessene Widerstand, Widerstandskämpfer und Opfer des Nationalsozialismus am Beispiel Villach.* Alpe Adria, 5. Villach.

- Manoschek, W. (2010):** Österreichische Opfer der NS-Militärjustiz. Auf dem langen Weg zur Rehabilitierung. In: Geldmacher, T. et al. (eds.): "Da machen wir nicht mehr mit..." Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht. Vienna, Mandelbaum, 31–49.
- Messerschmidt, M. (2005):** Die Wehrmachtjustiz 1933–1945. Paderborn, Schöningh.
- Metzler, H. (2010):** Folgen einer Ausstellung, Die Rehabilitierung der Wehrmachtsdeserteure in Österreich. In: Geldmacher, T. et al. (ed.): "Da machen wir nicht mehr mit..." Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht. Vienna, Mandelbaum, 50–63.
- Moore, B. (2000):** Defining Resistance, In: Geldmacher, T. et al. (eds.): Resistance in Western Europe. Oxford, Berg Publishers, 1–26.
- Moß, C. (2003):** Jakob Altmaier, Ein jüdischer Sozialdemokrat in Deutschland (1889–1963). Vienna - Cologne - Weimar, Böhlau.
- Muchitsch, M. (1985):** Die rote Stafette, Vom Triglav zum Hochschwab, Ed. im Auftrag der historischen Kommission beim ZK der KPÖ. Vienna, Globus.
- Nelles, D. (2001):** Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Essen, Klartext-Verlagsgesellschaft.
- Neugebauer, W. (2008):** Der österreichische Widerstand 1938–1940. Vienna, Edition Steinbauer.
- Onslow, S. (2005):** Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 Revisited. Electronic Journal of International History. http://sas-space.sas.ac.uk/3395/1/Journal_of_International_History_2005_n8_Onslow.pdf (9. 12. 2012).
- Pahor, B. (2009):** Piazza Oberdan. Klagenfurt - Vienna, Kitab.
- Patel, K. K. (2008):** Überlegungen zu einer transnationalen Geschichte. In: Osterhammel, J. (ed.): Weltgeschichte, Basistexte. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 67–89.
- Pirjevec, J. (2000):** Britanska tajna organizacija na Slovenskem (1940–1941). Prispjevki za novejšo zgodovino, 40, 1, 323–330.
- Pirjevec, J. (2010):** Die Diktatur in Jugoslawien 1929–1941. Zwischenwelt, 27, 1–2, 34–40.
- Pirker, P. (2009):** "Most difficult to tackle", Intelligence, Exil und Widerstand am Beispiel der Austrian Section von SOE. Phil. Diss. Vienna, University of Vienna.
- Pirker, P. (2010):** Gegen das "Dritte Reich", Sabotage und transnationaler Widerstand in Slowenien und Österreich 1938–1940. Vienna - Klagenfurt, Kitab.
- Sanders, E. (2008):** Emigration ins Leben, Wien–London und nicht mehr retour. Vienna, Czernin.

- Sima, V. (2000):** Kärntner Slowenen unter nationalsozialistischer Herrschaft, Verfolgung, Widerstand und Repression. In: Tálos, E. et al. (eds.): NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch. Vienna, Öbvht Verlagsgesellschaft, 744–766.
- Stergar, J. (2005):** Der Klub der Kärntner Slowenen in Ljubljana. In: Karner, S., Stergar, J. (eds.): Kärnten und die nationale Frage, Kärnten und Slowenien – "Dickicht und Wege". Klagenfurt/Celovec, Heyn, 329–348.
- Suppan, A. (1996):** Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld. Munich, Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Verginella, M. (2000):** Nenapisane strani zgodovine sodnega procesa proti Pinku Tomažiču in ostalim. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1, 151–158.
- Vodušek Starič, J. (2002):** The beginning of the ideological dispute and its consequences on German-Slovene relations. In: Heppner, H. (ed.): Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum. Munich, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 152–168.
- Vodušek Starič, J. (2005):** The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities. The Journal of Intelligence History, 5, 1, 29–44.
- Walzl, A. (1994):** Gegen den Nationalsozialismus. Widerstand gegen die NS-Herrschaft in Kärnten, Slowenien und Friaul. Klagenfurt, Verlag Carinthia.
- Watt, D. C. (1991):** The Sender der deutschen Freiheitspartei. A first step in the British radio war against Nazi Germany? Intelligence and National Security, 6, 3, 621–626.
- Wilhelmus, W. (2007):** Juden in Vorpommern, Reihe Beiträge zur Geschichte Mecklenburg-Vorpommern. Schwerin, Friedrich-Ebert-Stiftung.

OBVEŠČEVALNA SLUŽBA IN TAKTIKA DELOVANJA
PARTIZANSKIH ENOT NA PRIMERU DELOVANJA
V LJUBLJANSKI POKRAJINI

Tomaž KLADNIK

Slovenska vojska, Poveljniško-štabna šola Slovenske vojske
Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

IZVLEČEK

Avtor na podlagi proučevanja arhivskih virov in literature obravnava ustanovitev, organizacijo in delovanje partizanske obveščevalne službe v Ljubljanski pokrajini oziroma sedmem korpusu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ter njen vpliv na taktiko delovanja partizanskih enot v bojih proti nemškim in enotam Slovenskega domobranstva.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, Ljubljanska pokrajina, obveščevalne službe, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije, 7. korpus NOV in POJ

I SERVIZI SEGRETI E LA TATTICA OPERATIVA DELLE UNITÀ PARTIGIANE
ILLUSTRATI SULL'ESEMPIO DELLE OPERAZIONI NELLA PROVINCIA DI
LUBIANA

SINTESI

Sulla base di fonti archivistiche e bibliografiche, il contributo tratta il tema della fondazione, organizzazione e operazione del servizio segreto partigiano nella Provincia di Lubiana o, meglio, in seno al VII Corpus dell'Esercito popolare di liberazione e dei distaccamenti partigiani della Jugoslavia, nonché il suo influsso sulla tattica operativa delle unità partigiane nelle battaglie contro l'esercito tedesco e le unità della Difesa territoriale slovena.

Parole chiave: Slovenia, seconda guerra mondiale, Provincia di Lubiana, servizi segreti, Esercito popolare di liberazione e distaccamenti partigiani della Slovenia, VII Corpus dell'Esercito Popolare Jugoslavo di Liberazione in Slovenia

UVOD

Namen članka je prikazati pomen vojaškega obveščevalnega delovanja znotraj vrst partizanskega gibanja, predvsem v odnosu do nasprotnika in glede uspehov v bojnih akcijah oziroma kako so izkušnje in spoznanja le-teh vplivala na samo spremembo vojaškega delovanja v partizanski vojski. Obsežna memoarska kakor tudi strokovna in znanstvena literatura o partizanskem gibanju sta naslovno tematiko sicer obravnavali (npr. Dornik Šubelj, 1999; K. F. [Selin], 1978; Lindsay, 1998; Vresnik, 1987 in 1988; Vresnik, Jerkič, 1999; Maček, 1981; Svetina, 2004), vendar ne poglobljeno in brez poudarka na med seboj vzročnih posledicah partizanske vojaške intelligence. Tako je cilj prikazati partizansko vojsko kot vojaško strokovno organizacijo, v kateri je imela komunistična partija sicer odločujoč vpliv, vendar je bilo treba za uspehe v spopadu z vojaško izkušenim in dobro izurjenim ter opremljenim in oboroženim nasprotnikom slednjega dobro poznati in se na boj z njim strateško, predvsem pa taktično dobro pripraviti.

TEORETSKA IZHODIŠČA

Vsaka vojna, ne glede na njeno obliko, predpostavlja doseganje določenega političnega cilja s silo, s tem, da z oboroženim delovanjem upočasni oziroma negira nasprotnika. V primeru okupacije med drugo svetovno vojno je bilo to zanikanje nacionalne svobode, pravice posameznega naroda, da sam upravlja svoje nacionalno ozemlje. Tako je bila tudi cilj partizanskega odpora vojna proti okupatorju, osvoboditev in pravica do nacionalne neodvisnosti. Vendar pa to ni bil nujno edini cilj partizanskega načina vojskovanja, saj so se lahko vzporedno s tem uresničili tudi drugi cilji, kot je bila sprememba družbene ureditve ali pa bolj pravično reševanje problematike razmejnitve med posameznimi državami. Vsi nacionalni politični cilji se običajno ne morejo rešiti samo z vojno oziroma eno vojno. Zato se morajo cilji, ki se hočejo doseči s pomočjo vojne, postaviti tako, da bodo le-ti v skladu z možnostmi, pri katerih pa vsekakor igra odločilno vlogo moč nasprotnika. Tako je bilo treba v vsakem konkretnem primeru pravilno oceniti, katere cilje je v danih okoliščinah možno uresničiti in katerih ne. V vsakem primeru pa je bilo možno s partizanskim načinom bojevanja nasprotniku, sovražniku, okupatorju preprečiti, da je uresničil cilje okupacije in s tem odložiti hiter konec vojne, kar je pomenilo preprečiti poraz (Kleut, 1960, 22).

Protipartizanska strategija in taktika sta težili k temu, da se ugotovi, kje so najšibkejše točke partizanske vojske in napad usmeriti v njih. Te so bile v glavnem v podpori prebivalstva, oskrbi, poveljevanju in v zvezah. Nasprotnik je deloval s predpostavko, da so partizani prepričani, da jih na njihovem ozemlju ponoči in ob slabem vremenu ne more nihče napasti, zato so se pravila protipartizanskega boja osredotočila ravno na to. Najpomembnejše je bilo ohraniti tajnost premika in izvesti presenečenje, ker se je predvidevalo, da so bili partizani v obrambi slabi. Osnovna oblika manevra v protipartizanski taktiki pa je bila obkolitev, katere namen je bilo uničenje ali zajetje nasprotnika. Tako je bila najuspešnejša taktika boja proti partizanski vojski ravno ta, partizanska, pri čemer mu je bila neprecenljivega pomena pomoč prebivalstva. Okupacija in hkratni protiparti-

zanski boj sta za obvladovanje razmer obenem zahtevala angažiranje velikih sil, ki jih je bilo zelo težko odvajati z bojišča; vsak okupator je iskal namreč možnost, da se izogne angažiranju večjih lastnih enot, ki so mu bile potrebne na bojišču, hkrati pa primanjkljaj enot, za potrebe okupacije in protipartizanskega boja, poiskati na drugi strani. V prvi vrsti si je prizadeval, da izmed civilnih prebivalcev, emigrantov in drugih, ki niso bili zadovoljni z dotedanjim potekom dogodkov oziroma razmer, oblikuje enote, ki jih bo lahko razglasil za svoje zavezniške enote. Njim je postopno predal odgovornost za ohranjanje miru na okupiranem ozemlju. Če pa so se izkazale, da obvladujejo položaj in naloge, jim je lahko prepusti tudi pravico do organiziranja in izvrševanja oblasti s tem, da jim je ob bok postavil svoje svetovalce (Subotić, 1981, 21–29).

Poleg oblikovanja vojaških enot si je prizadeval, da omenjene skupine domačega prebivalstva vključi tudi v policijske, obveščevalne, propagandne, upravne in gospodarske službe ter v specialne enote in naloge protipartizanskega boja. Pri tem pa sta obstajali bojazen in previdnost, da bi bilo lahko prehitro in preveliko koriščenje takega izvora sil, tako v političnem kot v vojaškem smislu, izredno nevarno. To pa zato ker se lahko v civilni in vojaški aparat okupacije, pod navideznim prostovoljnim sodelovanjem, vključi veliko število patriotov, ki lahko nasprotniku, partizanom in drugim zaveznikom posredujejo dragocene podatke in ob ugodnem trenutku prestopijo na njihovo stran. Kakor hitro je obstajal sum lojalnosti, so tako osebo premestili na dolžnost, kjer ni mogla razpolagati s pomembnejšimi podatki, oziroma so jo poslali v tujino ter ji s tem onemogočili povezavo z domačim krajem ali jo internirali. Če pa okupator na določenem ozemlju izmed domačega prebivalstva ni mogel oblikovati sil za pomoč v protipartizanskem boju oziroma so bile te zanemarljivo majhne, je izkoristil drugo možnost, to je neenotnost sil odpora. Če so v silah odpora obstajala nesoglasja, politična ali organizacijska, je okupator, s spretnim obveščevalnim, diplomatskim in propagandnim delovanjem ter s pomočjo denarja in drugih uslug, poskušal ta nesoglasja poglobiti tako, da je v odporniškem gibanju prišlo do razcepa in nato tudi do oboroženega spopada. Neenotno in med seboj bojujoče se odporniško gibanje pa postane tako za okupatorja popolnoma nenevarno (Kleut, 1960, 22).

ORGANIZACIJA OBVEŠČEVALNE SLUŽBE PARTIZANSKIH ENOT

Osnovno sestavo, delovanje in naloge partizanskih enot je opredeljeval Partizanski zakon, ki ga je že julija leta 1941 izdalo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Tako je bilo v 1. členu zapisano, da so partizanski oddelki sestavljeni iz prostovoljcev – partizanov, ki se hočejo zavzeto in vztrajno, z orožjem v roki "[...] boriti za velike cilje slovenskega naroda, proti jarmu okupatorskih fašističnih tlačiteljev [...]", za pravice delovnega ljudstva. V boju bodo tesno povezani s slovenskimi ljudskimi množicami in vsemi narodi, ki se bore proti "fašističnim razbojnikom", naslanjajoč se "[...]" operativno na vojaško akcijo slavne Delavsko Kmečke Rdeče Armade Sovjetske zveze "[...]" ter da ne bodo odložili orožja, dokler ne bodo uresničili svojega cilja (ZDP NOV, 1941, VI/1, dok. 5, 34). Določila Partizanskega zakona, ki so na eni strani zelo podrobno določala podobo partizanskega boja in borca, so na drugi strani pustila zelo veliko svobodo in pristojnost posameznim poveljnikom enot in političnim komisarjem.

Slovenska partizanska vojska je končno formacijo dobila s kapitulacijo Italije septembra 1943 in razglasitvijo splošne mobilizacije v NOV (Narodnoosvobodilna vojska) vseh za orožje sposobnih moških, ko so nastajale v sestavi obeh divizij nove brigade. S povečanjem divizij pa je bilo prav tako treba okrepiti vlogo Glavnega štaba, zato so kot vmesni organ med divizijskim in glavnim štabom, 3. oktobra 1943, po predhodni odobritvi vrhovnega komandanta NOV in POJ (partizanski odredi Jugoslavije) ustanovili 7. korpus NOV in POJ, z nalogo delovanja na Dolenjskem in Notranjskem, decembra pa še 9. korpus, z 31. (Triglavske) in 30. (Goriško) divizijo, katerega enote so delovale na Gorenjskem in Primorskem. Tako je dobila ob koncu leta 1943 Narodnoosvobodilna vojska Slovenije ureditev, kakršna je ostala do konca vojne, in sicer: Glavni štab, ki je vodil dva korpusa in 4. Štajersko operativno cono, v sestavi katerih je bilo pet divizij in nekatere samostojne brigade, odredi in bataljoni (Klanjšček, 1976, 482).

S postopno rastjo partizanske vojske se je organizacijsko spreminjala tudi organizacija obveščevalne službe, ki je bila dokončno oblikovana oktobra 1943, z oblikovanjem Glavnega štaba, dveh korpusov in Štajerske operativne cone. Organizacijska sestava obveščevalnih centrov korpusov in cone je bila odrejena z odredbo Glavnega štaba NOV in POS (partizanski odredi Slovenije) z dne 7. marca 1944. Tako so obveščevalni center sestavljali šef centra, prvi drugi, tretji in četrti pomočnik ter administrativno osebje. Odgovornost šefa centra za uspešno in intenzivno delo centra je bila tako obveščevalnemu oddelku Glavnega štaba ter ožjemu štabu korpusa ali cone. Vsaj vsakih štirinajst dni je moral sklicati sestanke s šefi podrejenih obveščevalnih centrov, na katerih so obravnavali "pereča vprašanja in delo obveščevalnega aparata" ter jih zaključili s sklepi za nadaljnje delo, o katerih je moral pošiljati poročilo v Glavni štab vsakega 1. in 16. v mesecu. Organizirati je moral obveščevalne tečaje. V soglasju s štabom je izbiral obveščevalni kader ter dajal soglasja za njihovo premeščanje, tako da je obveščevalni aparat deloval nemoteno tudi brez njegove stalne osebne prisotnosti. Prvi pomočnik je v centru nadomeščal odsotnega šefa, sestavljal je dnevno situacijsko poročilo za nadrejene, enake in podrejene obveščevalne centre, katerega zaključki so morali opozoriti na pomembnejše spremembe in nakazati smer nadaljnjega razvoja dogodkov ter vodil evidenco o obveščevalnih kadrih. Obveščevalce so zbirali iz operativnih enot, katere so pošiljali v korpusno podoficirsko šolo in to na tritedenski pehotni tečaj, ki so ga nadaljevali z dvotedenskim obveščevalnim tečajem. "Oni gojenci, kateri pokažejo posebno sposobnost [...]" so bili poslani na pettedenski oficirski tečaj pri Glavnem štabu za Slovenijo Jugoslovanske armade. Tako je bilo na tovrstnih tečajih iz korpusa vedno med 15 in 20 gojencev. Drugi pomočnik je bil odgovoren za protiobveščevalno dejavnost (t. i. kontrašpijonažo) v vojski. Tretji pomočnik je bil zadolžen za tajno obveščevalno službo (t. i. špijonažo) v sovražnikovih postojankah, tako da je organiziral obveščevalno mrežo, aparat, kjer še ni bilo sovražnika oziroma tam, kjer so pričakovali ter tako da je bil njen obstanek neodvisen od prisotnosti partizanskih enot. Posamezne sektorje v štabu je moral obveščati o področjih, kjer ni bilo sovražnika, ter o delovanju "pete kolone". Četrti pomočnik je bil zadolžen za obveščevalno dejavnost (t. i. špijonažo) izven meja Slovenije ter na ozemlju Slovenije, katerega Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) ni uspela organizirano povezati in to tako, da je organiziral in opremljal (z radijskimi oddajnimi in sprejemnimi

aparati) specialne centre oziroma točke, predvsem v prometnih, industrijskih in vojaških centrih. Področja delovanja so bila razdeljena tako, da je 9. korpus organiziral "inozemsko špijonažno službo" predvsem v Italiji in Avstriji, 7. korpus v Italiji in na Hrvaškem, 4. operativna cona pa v Avstriji, na Hrvaškem in Madžarskem. Od administrativne – tipkarske – (po)moči pa se je zahtevala sposobnost živeti se v delo obveščevalnega centra ter da je bila vredna zaupanja, prav tako pa je bila zadolžena za urejanje arhiva.¹

Na osnovi te odredbe je obveščevalno službo 7. korpusa tvoril obveščevalni center korpusa, obveščevalni centri operativnih enot (divizij in brigad), obveščevalni centri zalednih enot (odredov, področij in komand mest) ter specialne obveščevalne točke. Formacija obveščevalnega centra korpusa je bila sledeča: šef centra, prvi pomočnik šefa centra in hkrati referent za informacije z dvema pomočnikoma, drugi pomočnik šefa centra in hkrati referent za notranji sektor z enim pomočnikom, referent za vojsko s pomočnikom, trije do štirje obveščevalni oficirji ter šef administracije z administrativnim osebjem. Struktura formacije ostalih podrejenih obveščevalnih centrov je bila podobna, s tem, da se je po hierarhiji navzdol zmanjševalo število pomočnikov in povečevalo število obveščevalnih oficirjev oziroma podoficirjev. Naloge obveščevalnih centrov operativnih enot so bile, da so s svojimi obveščevalnimi častniki in podčastniki delovali v sestavi bojnih patrolj, nadzorovali sektorje delovanja enot ter izvajali zbiranje podatkov in informacij (ogledniško in informativno službo). Naloga obveščevalnega oficirja za notranji sektor je bila organiziranje terenske civilne obveščevalne mreže in vzpostavljanje obveščevalnih kanalov v nasprotnikove postojanke. Obveščevalni oficir za lovljenje sovražnih vojakov pa je proučeval načrte premikov manjših nasprotnikovih enot in posameznikov ter jih s pomočjo jurišnih enot lovil (v diviziji je bila to četa, v brigadi pa vod). Obveščevalni centri zalednih enot so v glavnem nadzirali območje, na katerem so se enote nahajale. Njihova glavna naloga pa je bila vzpostavljanje obveščevalnih kanalov v sovražnikove postojanke ter tako pridobiti čim več podatkov o sovražniku ter načrte postojank, ki so jih za svoje delovanje potrebovale operativne enote.²

Naloga specialnih obveščevalnih točk je bila, da so obveščevalni častniki in podčastniki, ki so delovali v sestavi le-teh ter preko svojih obveščevalcev v sovražnih postojankah, spremljali in poročali o nasprotnikovih premikih na vseh komunikacijah, ki jih je uporabljal, ugotavljali njegove koncentracije v njegovem zaledju in pravočasno javljali vse sovražne premike proti partizanskim enotam. Na sektorju 7. korpusa je delovalo osem specialnih obveščevalnih točk, in sicer: na sektorju Gorjanci, ki je nadziral postojanke in ceste; na sektorju Novo mesto – Brežice; dve obveščevalni točki na sektorju Kočevje, ki sta nadzorovali sovražno postojanko Kočevje in "imeli vse pripravljeno" za nadzor cestnega prometa nad cestami Črnomelj–Kočevje ter Brod na Kolpi–Kočevje; na sektorju Ribnica, ki je nadzorovala postojanke Ribnica in Velike Lašče ter registrirala cestni in železniški promet na komunikacijah Kočevje–Grosuplje; na sektorju Mokrc,

1 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, tehnična enota (t.e.) 9, Odredba Organizacijski sestav obv. centrov korpusov in cone, 7. 3. 1944.

2 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 9, Odredba Organizacijski sestav obv. centrov korpusov in cone, 7. 3. 1944.

ki je nadziral sovražne postojanke Velike Lašče, Ig, Pijava Gorica, Podpeč, Preserje in Ljubljana ter cestni promet na cestah Velike Lašče–Grosuplje–Ljubljana; na sektorju Vrhnika, ki je kontrolirala sovražne postojanke in komunikacije na smeri Rakek–Ljubljana; na sektorju Litija za kontrolo postojank na območju meja – Sava ter komunikacij Ljubljana–Zidani most–Sevnica, Litija–Velika Loka in Radeče–Št. Jur pod Kumom–Šmartno; na sektorju Mokronog za kontrolo postojank v dolini Mirne ter prometa na komunikacijah Novo mesto–Trebnje–Št. Vid ter Trebnje–Sevnica. Vse obveščevalne točke so bile stalne, dobro zakrite (zakonspirirane) ter z zmožnostjo delovanja tudi v primeru odhoda partizanskih enot z območja njihovega delovanja. Po večini so bile opremljene z radijskimi oddajniki ter preko telefona ali releja povezane s korpusnim obveščevalnim centrom, tako da so lahko vsako spremembo situacije na terenu takoj sporočile v center, prav tako pa so bile dolžne pošiljati dnevna pisna obveščevalna poročila za sektor, ki so ga nadzirale.³

Pri delovanju obveščevalnih točk korpusa pa je prihajalo tudi do napak, ki so bile na eni strani posledica napačnega delovanja obveščevalcev, ki so delovali na sami točki, na drugi pa protiobveščevalne dejavnosti nasprotnika. Tako so se vesti obveščevalnih centrov o nameravanem izpadu nasprotnika iz Novega mesta v noči med 19. in 20. novembrom 1944 izkazale za neresnične in so bile "[...] namerno lansirane z namenom, da odtegnejo naše edinice, ki so takrat ravno napadale Kočevje". Zato je Glavni štab naročil korpusu, da preveri, od kot podatki o nameravanem izpadu ter koliko in katere nasprotnikove enote so v mestu. Vodje obveščevalnih točk so kot člane točk angažirali tudi civilne osebe, ki so bile del partizanske civilne obveščevalne mreže, ne da bi jih pred tem preverili. Z namenom preprečiti, da bi nasprotnik na tak način v partizanske obveščevalne vrste vrinil svoje agente oziroma da bi po drugi strani preprečili, da bi se na tak način civilne osebe izognile partizanski mobilizaciji, so morali biti na obveščevalnih točkah izključno samo častniki in podčastniki – partizani, ki so bili izkušeni borci, civilne osebe pa so morali prerazporediti v vojaške enote. So pa obveščevalci obveščevalnih centrov, zraven obveščevalnega dela, opravljali tudi drugo dejavnost. Tako so se šef obveščevalnega centra Stari trg ter njegovi sodelavci ukvarjali s "[...] tihotapljenjem v tolikšni meri, da pri tem trpi obveščevalna služba. Posebno tihotapijo s tobakom ter je ta stvar na dnevnem redu". Tako so morali v korpusu zadevo raziskati ter krivce zaslišati in primerno kaznovati oziroma so jih morali premestiti in jim s tem onemogočiti nadaljnje tihotapljenje.⁴

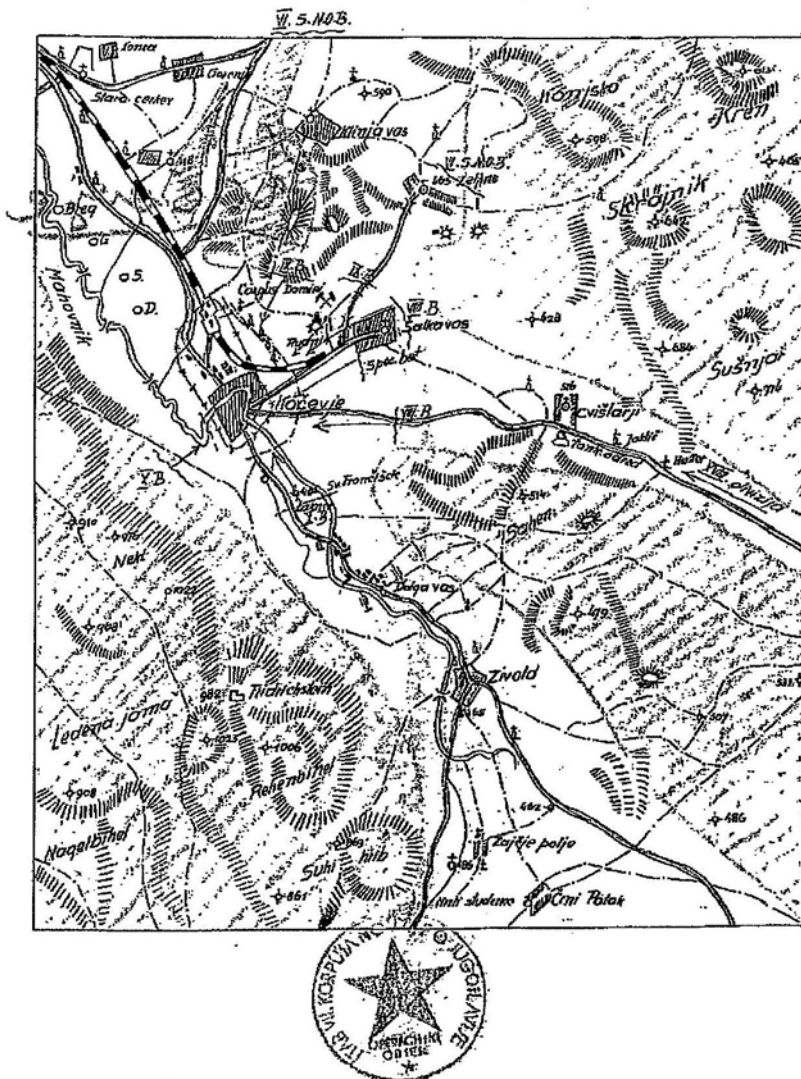
PRIMER DELOVANJA OBVEŠČEVALNIH CENTROV: POSTOJANKA KOČEVJE

Kot primer delovanja obveščevalnih centrov pri zbiranju podatkov o stanju in organiziranju nasprotnikovih sil oziroma postojank na območju delovanja le-teh smo izbrali stanje v postojanki Kočevje.

3 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 9, Odredba Organizacijski sestav obv. centrov korpusov in cone, 7. 3. 1944.

4 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 9, Dopis Obveščevalnega oddelka Glavnega štaba NOV in POS štabu VII. korpusa številka 7037/XI/44, 22. 11. 1944.

Skica k relacijam za Kočevje merilo 1:50.000

Sl. 1: Načrt napada na postojanko Kočevje (ARS-AS 1851, fasc. 21, skica k relacijam za Kočevje).

Fig. 1: Plan of attack on the Kočevje outpost (ARS-AS 1851, fasc. 21, sketch completing the Kočevje relations).

Prvo obveščevalno poročilo je datirano z dnevom 2. oktobra 1944 in vsebuje načrt postojanke Kočevje, ki je bil izdelan "s strani zanesljive osebe" 20. septembra istega leta in od njegovega nastanka v postojanki niso opazili bistvenih sprememb. Postojanka je bila, tako v poročilu, obdana z žico, ki je bila napeljana v obliki štirikotnika višine 1,30 metra in spodnje širine treh metrov. Izdelana je bila iz navadne bodeče žice in v njej ni bil napeljan električni tok. Prehodi v njej so bili zaprti s španskimi jezdecami. V bunkerjih ob prehodih in blokih, ki so vzdržali obstreljevanje s topovskimi granatami 75 mm in so jih Nemci v ta namen sami preizkusili, je bila stalna posadka šestih Nemcev in dveh pripadnikov Slovenskega domobranstva ("bega"). Patulje so se gibale v neposredni bližini postojanke in so občasno izvajale večje in številčno močnejše izpade. Moštvo v postojanki je bilo v moči dveh čet Slovenskega domobranstva in dveh čet Nemcev ter 50 mož komore in tankistov, ki so bili oboroženi z dvema topovoma LeFH kalibra 150 mm in dvema manjšima topova, za katera niso poznali kalibra. V poročilu so predlagali, da se za napad na mesto artilerija razmesti na položajih za grebenom, ki se razteza od Želnj do Cvišlarjem, za pehoto pa bi bil najprimernejši napad s pobočja mestnega hriba oziroma ob pomoči tankov tudi iz smeri Dolge vasi.⁵

Že 12. oktobra pa je odred korpusu posredoval natančne podatke o moštvi in oborožitvi postojanke Kočevje s stanjem na dan 8. v mesecu, ki jih bomo tu primerjali, in sicer navedeno v oklepaju, če se razlikujejo s podatki iz dokumenta štaba korpusa z dne 3. novembra. Skupno je bilo torej v postojanki 600 mož (650), od tega 300 Nemcev (250), ki so pripadali 10. in 12. četi 3. bataljona 14. SS (policijskega) regimenta in so bili po narodnosti: 1/3 pravih Nemcev, 14 Romunov, 6 Hrvatov, 50 Madžarov, 3 Francozi, 1 Poljak, ostalo Avstrijci, njihov poveljnik pa je bil major Maier ter 300 bega (domobranstvo), ki so pripadali 61. in 62. četi (nemške varnostne službe Sicherheitsdienst – SD in pionirski vod 20 mož), poveljnik je bil nadporočnik Zupan. Po zvrsteh so bili vojaki razdeljeni na pehoto: Nemci 250, BeGa 300; artilerijo: Nemci 44 + 12; tankisti (čeprav navaja drugi dokument v oborožitvi dva tanka PZKW števil. 2). Policijske sile so pri domobranstvu štejele 30 mož, poveljnik je bil učitelj poročnik Tone Perko. Šef gestapa v Kočevju je bil Gerlach, z njim je deloval še Martinc, detektivi pa so bili trije, Marjan Pograjšek, Vizil, ime tretjega je bilo neznano. Težka oborožitev: 2 havbici LeFH-18 kalibra 105 mm (150 mm) s posadko 43 mož, katere poveljnik je bil poročnik Fischer, 2 protitankovska topa Pak 65 mm, katere posadka je štela 12 mož (2 protitankovski puški), 18–20 težkih in 25 lahkih minometov, kar je bilo težko ugotoviti, saj "vojaštvo samo ne ve točno število" (7 in 10), 15–20 težkih mitraljezov tip Breda 8 mm pri domobrancih (12), 40 lahkih mitraljezov tip MG-34 8 mm pri Nemcih in 3–4 tipa Zbroj ter 50 tip Breda 6,5 mm pri domobrancih (25), 300 pušk Mauzer pri Nemcih in 400 italijanskih pri domobranstvu (ostalo so puške in 10 tromblonskih pušk – tromblonk) ter 40–50 brzostrelk Mauser pri Nemcih in 40 italijanskih pri domobranstvu (80). Razpolagali so tudi z motornimi sredstvi, in sicer s tanki: (2 PZKW števil. 2); 12 kamionov (15); 6 osebnih, luksuznih, avtomobilov

5 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 7, Dopis Belokranjskega odreda NOV in POS štabu VII. korpusa NOV in POJ, št. 64, 2. 10. 1944.

(4); 3 motocikli (5); 4 motorji s prikolico; 2 traktorja in (2 oklepni vozili – avtoblindi).⁶ Citat, da sami vojaki niso vedeli za točno število lahkih minometov, nas navdaja k sklepu, da so obveščevalci odreda uspeli nekatere podatke pridobiti celo s strani pripadnikov sovražnikove postojanke.

V opisu postojanke je zapisano, da je le-ta obdana z bodečo žico visoko 1,3 m in široko 2,5 m, ob kateri je 100 bunkerjev, med katerimi je pet pripravljenih za topove, osem za minomete in štiri za reflektorje ter na zahodnem delu štiri velika mitralješka gnezda. Večina bunkerjev je bila iz opeke in železobetona ter vkopanih v zemljo, manjši pa so bili nemškega tipa tik ob zemlji (leseni in vkopani v zemljo ter pokriti s kamenjem in zemeljsko rušo). Povezani so bili s strelskimi jarki (1,5 m globokimi in 75 cm širokimi) ter telefonsko zvezo. Prehodnih blokov je bilo šest in to na cesti za Salko vas, proti Stari cerkvi, proti Mahovniku, na koncu Rožne ulice, v Podgorski ulici in proti Dolgi vasi. Na poti proti elektrarni in na cesti proti Cvišlerjem pa so postavljene ovire (španski jezdec). Podnevi so bile mešane nemško-domobranske posadke v velikih bunkerjih v moči šest do osem mož, oboroženih tudi s težkim mitraljezom, ponoči pa je bil zaseden zraven blokovskih še bunker številka 26 s posadko sedmih Nemcev, ter manjši s posadko štirih domobrancev (trije s puškami in en mitraljezec). V postojanki sami so bili štirje bunkerji, in sicer eden pred kinom, dva pred gradom in eden v Rožni ulici. V elektrarni je bila stalna posadka dveh Nemcev in šestih domobrancev z opazovalnico in reflektorjem. Patulje so pošiljali proti Mali gori, Cišlerjem, Livoldu, in Stari cerkvi v moči dvajsetih mož, patulje v moči osemdesetih mož pa proti Mozelju, Stalcarjem, Starem bregu, Polomu, Vrbovcu in Rakitni. Topovi so bili nameščeni na travniku med Marijinim in Sokolskim domom, flaki pa južno od postaje, pri pokopališču, pri Sokolskem domu in pri dijaškem domu. Skladišča streliva so bila na vrtu Marijinega doma in v t. i. kleti Vatikana (granate za topove in mine za minomete) ter v kleti hotela Trst, Zadruga in Andolškove hiše (pehotno strelivo). Poveljstvo domobranskih enot je bilo v gimnaziji, nemških pa v Kajfeževi.⁷

Zgoraj navedeni zelo podrobni podatki o stanju moštva, utrjenosti in oborožitvi nasprotnikove postojanke, ki so jo partizanski obveščevalni centri zbirali v daljšem časovnem obdobju ter iz različnih virov in posredovali nadrejenim poveljstvom oziroma njihovim operativnim oddelkom za pripravo načrtov za napad na nasprotnika, na primeru Kočevja, pričajo, da so se v partizanski vojski zavedali pomena obveščevalnih aktivnosti za uspeh v posameznem spopadu z nasprotnikom. Vsestransko, popolno in pravočasno spoznati nasprotnika in njegovo bojno moč oziroma vojni potencial je bila vsekakor izredno obsežna in zahtevna naloga, saj je bilo treba pri tem spoznati in upoštevati mnoge dejavnike, ki so sestavljali vojni potencial vsake enote. Tako ni bilo dovolj, da so prepoznali vojsko, ki je bila na bojišču neposredni nasprotnik, ampak je bilo treba poznati njeno logistiko, izvore izpopolnjevanja z vojaki in materialnimi sredstvi, njeno industrijo in stanje rezerv surovin in vojnih rezerv. Prav tako je bilo za uspešen boj pomembno

6 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 7, Dopis Belokranjskega odreda NOV in POS štabu VII. korpusa NOV in POJ, 12. 10. 1944; Opis postojanke Kočevje, Štab 7. korpusa NOV in POJ, 3. 11. 1944.

7 ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 7, Opis postojanke Kočevje, štaba 7. korpusa NOV in POJ, 3. 11. 1944.

poznavanje moralnih vrednosti in strokovne usposobljenosti nasprotnikovih starešin in vojakov ter družbenih in političnih odnosov v vojaški organizaciji ter pri tem upoštevati tudi posebnosti posameznih rodov in služb, ki so delovale v vojskah, kajti vsak izmed njih je deloval po posebnih in svojevrstnih načelih vojskovanja z mnogovrstnimi in vse bolj kompleksnimi oborožitvenimi sistemi. Tako se delovanje obveščevalne službe ni smelo omejiti samo na bojišče in na nasprotnikove enote, s katerimi so bile partizanske enote v neposrednih spopadih, ampak so morali, predvsem v višjih partizanskih poveljstvih, svoje obveščevalne napore usmeriti v globoko nasprotnikovo zaledje in to s ciljem prodreti v njegovo vojaško, gospodarsko in politično strukturo.

PRIMER DELOVANJA OBVEŠČEVALNE SLUŽBE PRI PODPORI TAKTIKE DELOVANJA PARTIZANSKIH ENOT V LJUBLJANSKI POKRAJINI

Iz poročil in seznamov, ki so jih zbirale partizanske enote, poveljstva oziroma štabi za potrebe lastnega delovanja in za potrebe nadrejenih poveljstev, je bilo razvidno, da so leta skrbno spremljale moč in razmestitev nasprotnika, saj je bilo vedenje o tem ključnega pomena za uspehe v bojih z njim.

Oglejmo si sedaj, kako je iz "Pregleda sovražnikovih sil na teritoriju VII. korpusa" razvidna razmestitev partizanskih nasprotnikovih sil oziroma formacij po posameznih sektorjih:⁸

Tabela 1: Pregled sovražnikovih sil na teritoriju VII. korpusa (ARS-AS 1851, t.e. 21).

Table 1: Overview of the enemy forces in the territory of the VII Corps (ARS-AS 1851, t.u. 21).

Sektor	Nemci	"BeGa"*	Italijani	Četniki
Meja – Sava	3.888	460		60
Lj. okolica	2.000	1.931		
Rakek – Lj. – Št. Peter	2.451	3.529	34	2.880
Št. Peter – Reka	1.542	385		700
Št. Peter – Trst	8.077	600	4.720	
Trst – Izola	6.715	270	496	
Trst – Kozina – Reka	3.265		205	
Lj. – Kočevje	936	1.440		
Lj. – Grosuplje	50	1.240		
N. mesto – Grosuplje	295	2.010		
N. mesto – Brežice	2.805	2.150		
Skupaj	32.024	14.015	5.755	3.640

* Tudi belogardisti, ime, ki so ga za formacijo Slovenskega domobranstva uporabljali v NOV in POS.

8 ARS-AS 1851, t.e. 21, Pregled sovražnikovih sil na teritoriju VII. korpusa, dokument štaba VII. korpusa NOV in POJ, 15. 11. 1944.

V poročilu štaba 7. korpusa NOV in PO Jugoslavije za čas od 15. do 30. septembra 1944 je zapisano, da se v zadnjem obdobju skupna številčna moč sovražnika ni spremenila in je znašala okoli 57.890 mož – "Nemcev, Italijanov in domačih izdajalcev", ki so bili razmeščeni vzdolž važnih cestnih komunikacij in ob železniških progah kakor tudi med nemško-italijansko mejo iz leta 1941. Tako je bilo razmerje med Nemci in "belogardisti" na sektorju Ljubljana – Št. Peter 2:3, na odseku Št. Peter do Trsta 30:1, v postojankah za kontrolo komunikacij in obale od Trsta do Reke 3:0, ob nemško-italijanski meji 9:1, v postojankah na obeh straneh spodnjega toka reke Krke in ob cestah od Save do Novega mesta 1:2, v postojankah ob cesti in železniški progi od Št. Petra do Reke 2:1, na sektorju komunikacij Ljubljana – Škofljica – Št. Vid – Kočevje je bilo razmerje med Nemci in domobranci v postojankah 1:6, v Ljubljani pa 1:1. Tako je partizanski nasprotnik za varovanje važnejših prometnih žil uporabljal nemške, pa tudi italijanske enote, domobranske enote pa le za varovanje manj pomembnih komunikacij ter za kontrolo zemljišča, na katerem so delovale partizanske enote, in s tem tudi za vezavo partizanskih enot na to območje.⁹

Iz seznama sovražnikovih postojank in njihove moči pa je razvidna moč partizanskih nasprotnikov, sovražnikov na območju delovanja 18. divizije.¹⁰

Tabela 2: Seznam sovražnikovih postojank in njihove moči (ARS-AS 1851, t.e. 27).

Table 2: List of enemy outposts and their military strength (ARS-AS 1851, t.u. 27).

Postojanka	Nemci	"bega"	Črna roka	Ustaši	Fašisti
Št. Peter	85	70			20
Ilirska Bistrica	250	150	20		
Prestranek	1.200	8			
Postojna	1.360	100		60	
Rakek	169	1.200			
Unec		30			
Ivanje selo		15			
Planina		30			
Logatec		190		450	
Bistra		25			
Dol	6	40		70	
Borovnica	120	750		70	
Goričica		20			
Podpeč		60			
Notranje Gorice		50			
Vnanje Gorice		20			

9 ARS-AS 1851, t.e. 21, Petnajstdnevno operacijsko poročilo (15.–30. IX. 1944) Operacijskega odseka Štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije, na položaju dne 18. X. 1944.

10 ARS-AS 1851, t.e. 27, Dokument štaba XVIII. divizije, dokument brez glave in datuma, s pečatom divizije in podpisom načelnika štaba in O.O. (obveščevalnega odseka).

Vrhnika	10	250			
Log	2	30			
Brezovica		30		360	
Ig		160			
Pjava Gorica		140			
Velike Lašče	160	640	7		
Ribnica	150	350			
Skupaj	3.508	4.378	27	1.070	20

V opombi zgoraj navedenega dokumenta je zapisano, da so bili pripadniki nemške tajne policije še v Št. Petru (8 pripadnikov), kjer je bilo še 120 pripadnikov (prisilne) delovne enote, na Rakeku (6) in v Borovnici (10) ter pripadniki domobranske policije v Št. Petru (6) in Logatcu (10). V nadaljevanju dokumenta pa je seznam razmestitve nasprotnikovih enot, kjer so enote Slovenskega domobranstva namesto z 'bega', kot je to v tabeli, označene z domobranci. Za ustaše je zapisano, da so bili v Postojni pod vodstvom komandirja Korac Žarka. Črna roka pa je bila v Velikih Laščah, katere pripadniki so bili stalno na terenu, kjer so pobijali terence, partizanske simpatizerje in manjše patrolje. V tabeli pa je z roko zapisana tudi skupna številka pripadnikov nasprotnikovih enot na tem območju – 9063.

Obveščevalni center 7. korpusa pa je v poročilu o splošnem stanju na teritoriju korpusa ter o delu in organizaciji obveščevalne službe z dne 5. aprila 1945 v rekapitulaciji navedel skupno število sovražne vojske v obsegu 21.134 mož, in sicer:¹¹

Tabela 3: Skupno število sovražne vojske (ARS-AS 1482, t.e. 9).

Table 3: Total headcount of the enemy armed forces (ARS-AS 1482, t.u. 9).

Sektor	Nemci	"bega"	Nedič	Četniki	ROA
Meja – Sava	2.671	348		150	
Ljubljana – okolica	1.000	2.036			
Ljubljana – Rakek – Št. Peter	783	2.197	3.150		
Ljubljana – Kočevje	834	1.770			
Ljubljana – Grosuplje	5	505			
Ljubljana – Novo mesto	210	1.350			790
Novo mesto – Brežice	1.395	1.590			350
Skupaj	6.898	9.796	3.150	150	1.140

Ob spremljanju številčnega stanja nasprotnika in razmestitve njegovih enot je bilo velikega pomena tudi spremljanje in ugotavljanje sprememb v njegovi taktiki in upoštevanje le-teh pri delovanju lastnih enot. V svojem poročilu navaja poveljstvo 7. korpusa, da je nasprotnik v boju proti partizanom uporabljal dva načina bojevanja, dve taktiki. Na ofen-

¹¹ ARS-AS 1482, 7. korpus NOV in POJ, t.e. 9, Poročilo o splošnem stanju na teritoriju VII. korpusa, obv. št. 184, 5. 4. 1944.

zivne aktivnosti korpusa na območju Bosiljeva je reagiral z večjo koncentracijo sil pehote, podprto z mehanizirami enotami, ki so nastopale pred pehotnimi. Prav tako so pehotne enote, ki so vdrle v Belo krajino, napadale v skladu s taktičnimi pravili redne vojske, kjer se je pred napadom pehote vedno izvajala topniška in minometna predpriprava ognja, nato pa so sledile pehotne enote, ki so se v času ognjene priprave, v strelski formaciji, približevale položajem partizanskih enot in izvajale juriš. V nočnem času nasprotnik ni izvajal napadov, ampak je nasprotno, tudi brez protinapada partizanskih enot, zapuščal podnevi zasedene položaje in se zaustavil in utrdil na grebenih okoli naselja. V času napada je požgal samo objekte okoli naselja, ki so ponoči osvetljevali okolico in s tem nasprotniku onemogočil protinapad. Pri partizanskih napadih ponoči pa je dopustil, da so le-ti prišli čim bliže položajem, na 20 do 30 metrov, ter nato odprli ogenj iz vsega lahkega orožja. Kljub številčni premoči pa ni poskušal z obkolutitvijo partizanskih enot. Tako je taktiko "[...] regularne vojske uporabljal samo takrat, kadar je bil po večini sestavljen iz tujerodcev, Nemcev in kadar napada naše enote s številčno nadmočnostjo".¹²

Druga vrsta taktike, ki naj bi jo partizanski nasprotnik uporabljal predvsem na območju Grosuplje – Št. Vid – Velike Lašče – Kočevje, je bil "čisti gverilski način vojevanja". V kolonah od 200 do 400 mož je že ponoči izpadel iz postojanke in se premikal izključno po prikritem gozdnatem terenu. Take enote so bile izven postojanke neprekinjeno dva do tri dni, brez dodatne oskrbe ter oborožene samo z lahkim pehotnim orožjem. Nasprotnik je napadal samo že vnaprej odrejene cilje, kot so bili višji štabi, zaledne ustanove, slabo zaščitene komore. Tako je bilo očitno, da je akcije izvajal potem, ko je dobil od svoje obveščevalne službe točne podatke. Tako se je pri napadu na Draščo vas, kjer je uničil 2 partizanska tanka manjše tonaže, izkazalo, da je imel točne podatke o tem, kje se tanka nahajata. Očitno jih je dobil s strani civilistov, naklonjenih "belogardistom". Nasprotnik se je, zaradi tega, da se ne odkrije, izogibal srečanj s partizanskimi patroljami. Gverilski način bojevanja pa je uporabljal "[...] iz onih postojank, v katerih se nahajajo po večini belogardisti in to iz postojank v obliki klešč, vsekanih v naš sektor od Škofljice do Kočevja in od Škofljice do Št. Vida, ter iz klina – postojank ob Krki na obeh obalah iste do Novega mesta".¹³

Iz zaslišanja ujetega domobranskega vojaka iz I. udarnega bataljona lahko bolj natančno razberemo potek zgoraj navedenega delovanja nasprotnikov partizanskih enot. Vse akcije so bile izvedene hitro in nepričakovano. V veliko primerih naj bi v večernih urah kakšna ženska prišla v postojanko oziroma v štab bataljona. Čez približno četrto ure je bila bataljonu ali četi dana naloga za odhod, ženska je odšla iz postojanke pol ure za tem. Pri tem vojakom ni bilo povedano, kam gredo, pa niti kakšno nalogo bodo izvedli. Bataljon je izvajal premik "na partizanski način", v koloni po eden, večinoma po gozdu, čeprav so morali zaradi tega na poti delati dolge ovinke, se izogibati poti in stez ter izvajati pohod kar preko gozda, kar je bilo možno, ker so bili domačini in so poznali

12 ARS-AS 1851, t.e. 21, Petnajstdnevno poročilo Operacijskega odseka štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije, na položaju, september 1944.

13 ARS-AS 1851, t.e. 21, Poročilo Operacijskega odseka štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije za obdobje od 1. do 15. avgusta, na položaju, 4. 9. 1944.

pokrajino. Premike so izvajali tudi vzporedno s cestami ali po poteh, ki so bile 50 do 100 metrov vzporedno z njimi, uporabljali pa so jih samo v primeru, če so bili oboroženi s topom. Razporeditev kolone je bila sledeča: spredaj dve lahki četi, zatem komora, dva topa, radijska postaja, minometa, težka četa in na koncu kolone lahka četa. Če jih je vodil major Križ, so imeli ob koloni pobočnice, če pa jih je stotnik Meničanin, pa ne. Ko so prišli na mesto partizanske enote, ki so jo kasneje napadli, so poveljniki čet odšli na ogled terena in položaja, kar je trajalo tudi uro, vojaki pa so imeli med tem počitek. Po posvetovanju poveljnikov so poveljniki čet dali navodila za napad poveljnikom vodov, ki so nato povedali moštvu, kje so partizani, ki jih je treba napasti.¹⁴

Partizanske enote so imele odgovor na prvo vrsto taktike, delovanja nasprotnika, kar se je pokazalo v primeru napada nasprotnika na sektor Metlike. V času nasprotnikove topniške in minometne priprave so partizani prenehali s streljanjem iz lahkega pehotnega orožja, tako da nasprotnik ni mogel opraviti korektur napadov na vidne cilje. Ko je nasprotnik prišel, po prekinitvi streljanja iz svojega težkega orožja, v bližino partizanskih položajev, so partizani odprli ogenj iz vsega orožja ter ga prisilili k umiku. Partizanske borbe pa je v primeru lastnih nočnih protinapadov presenetilo predvsem to, da jih je nasprotnik pustil, da so se položajem zelo približali, nato pa odprl ogenj iz vsega orožja. Vendar so se partizani hitro prilagodili temu načinu bojevanja nasprotnika in se položajem približali v malih skupinah in jih zasuli z bombami. V okviru brigad so izvajali tudi samostojno delovanje njihovih manjših enot, vodov in čet. V primeru, da je nasprotnik ogrožal položaje, ki so jih zasedale, so se po gozdnatem ozemlju umaknile, se prerazporedile in nato napadle nasprotnika v bok. V podpori napredovanja pehotnih enot pa so uporabljali tudi artilerijo. Tako sta bila komandant divizije in opazovalnica v telefonski povezavi in so se lahko zahteve poveljnika hitro realizirale. Za odkrivanje ciljev pa so bili v prednjih četnih pehotnih položajih artilerijski opazovalci. Ker pa bataljon in brigada nista bila povezana s telefonsko linijo, so nastajale težave pri prenosu podatkov o ciljnih, od opazovalcev do opazovalnice.¹⁵

Proti gverilskemu načinu delovanja nasprotnika pa partizanske enote niso imele usreznega in učinkovitega odgovora. To je bilo za partizanska poveljstva nenavadno oziroma težko dojemljivo, "[...] saj so naši borci in mi partizani prvi uporabljali to taktiko, ki jo sedaj uporablja sovražnik in ki je izraz njegove slabosti". Z namenom, da bi preprečili takšno delovanje nasprotnika, ki je povzročalo partizanskim enotam velike izgube, so morale partizanske enote izvesti najstrožje mere in ukrepe za razbitje nasprotnikove obveščevalne mreže. Pri tem so morali v kraju, kjer se je napad nasprotnika zgodil, uporabiti, ne glede na politično situacijo in taktiko, tudi "[...] drakonske mere v pogledu kolektivne kazni za civilno prebivalstvo, naklonjeno belogardistom, kakor izseljevanje njihovih družin". Kot druga mera se je nalagala vzpostavitev lastne civilne obveščevalne mreže, ki je morala takoj začeti s pošiljanjem podatkov o nasprotnikovih odhodih iz pos-

14 ARS-AS 1851, t.e. 21, Poročilo Operacijskega odseka štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije za obdobje od 1. do 15. julija, številka 321, na položaju, 28. 8. 1944.

15 ARS-AS 1851, t.e. 11, Navodilo Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, za borbo proti najnovejši sovražnikovi taktiki, št. 28/44, 9. 8. 1944.

tojanek in njegovi nameri. Naslednje mere so bile: v bližino postojank so morali za najmanj 24 ur pošiljati tajne specializirane patrolje, v zalednih enotah so morali povečati "konspiracijo" in varovanje, ter ne nazadnje, z namenom uničevanja in zasledovanja nasprotnikovih kolon pa so morale brigade koncentrirati svoje sile.¹⁶

Tako je nasprotnik na območju delovanja 7. korpusa napadal "[...] s pokretnimi bataljoni in dela to jako konspirativno". Le-ti so pogosto menjavali svoje postojanke in napadali v različnih smereh. Gibali so se v več kolonah po težko prehodnem in z rastjem pokritem zemljišču in skušali presenetiti manjše skupine partizanov, posebej še štabe, kar jim je velikokrat tudi uspelo. Tako je na primer iz postojanke Stična – Št. Vid krenil nasprotnik preko gozdnega, hribovitega in z mnogimi stezami prepredenega zemljišča, v smeri Sela Šumberk ter s pomočjo vodičev, domačinov, obšel položaje dveh partizanskih brigad in napadel štab ene izmed enot. Slabo uro pred tem je bil štab sicer obveščen, da se nasprotnik premika iz postojanke, vendar ni odredil potrebnega izvidovanja, pa tudi obveščevalne in ogledniške patrolje, ki so opazile nasprotnika ob postojanki, so, namesto da bi ga spremljale pri premiku, prekinile nadaljnje izvidovanje ter se vrnilo v svoje enote. V tem času se je lahko nasprotnik nekontrolirano premikal in opravil svojo nalogo, saj so ga partizanske enote čakale na svojih položajih, ki jih je obšel in tako "[...] po naši krivdi dosegel svoj cilj".¹⁷

Napade je na partizanske enote v večini primerov izvajal jurišni bataljon, ki je bil v sektorju Št. Vid – Stična in je bil "[...] sestavljen po večini že iz starih belogardistov iz MVAC. Interesantno je, da ta banda z ozirom na grozodejstva, katera vrši nad nam naklonjenimi civili in vsemi ujetimi partizani, širi propagando, da ji je cilj pobiti čim več partizanov, ker tako bodo kmalu prišli partizani v mesta, oni pa v gozd. Jasno je, da prednji vpadi otežkočajo delo, katero je zvezano s kretanjem posameznikov – kakor političnih delavcev, kurirjev in intendantov – na sektorju osvobojenega ozemlja od gornjega toka Krke proti Mirni, Trebnjem, Št. Vidu in Stični. Med političnimi delavci in pri tovariših v pozadinskih ustanovah – oni gledajo v sedanjem času samo na celotno svetovno politično in vojaško situacijo [je opaziti] celo neke vrste malodušnost in oportunističnost, ker pravijo, da jim naše enote morajo osigurati neovirano delo. Pri tem pa ne pomislijo na celokupno politično in vojaško delo partizanov v letu 1941–43 in na okolnosti, pod katerimi so oni razvijali tedaj svoje delo. Z ozirom na razkroj v domobranskih vrstah v sedanji situaciji taki vpadi sovražnika niso znak neke njegove ofenzivnosti, nego imajo za cilj škodovati naši NOV in izvirajo iz malodušja in sigurnega propada."¹⁸

Naslednji način delovanja je bila "obkoljevalna taktika". Izvajali so jo tako, da so slabši deli nasprotnikove formacije napadali, močnejši pa čakali v zasedi. Tako je pri partizanskem napadu na Štampetov most nasprotnik koncentriral premične bataljone na smeri Št. Vid–Sv. Trojica–Sleme, posedel položaje in čakal na partizanske enote, ki so

16 ARS-AS 1851, t.e. 11, Navodilo Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, za borbo proti najnovejši sovražnikovi taktiki, št. 28/44, 9. 8. 1944.

17 ARS-AS 1851, t.e. 30, Sovražnikova in naša taktika, dokument brez glave, naslovnika in datuma.

18 ARS-AS 1851, a.e. 21, Poročilo operacijskega odseka štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije za obdobje od 1. do 15. julija, št. 321, na položaju, 28. 8. 1944.

se vračale z napada. Pri tem je z manjšimi silami iz Borovnice in Rakeka napadal v smeri umika partizanskih enot. Tako "[...] bi prišle naše edinice v težak položaj, da niso pravočasno zvedele za namere sovražnika". Po končanih akcijah se te enote niso vračale v isto postojanko in po isti poti, po kateri so krenile v napad, temveč so postojanke in smeri vrnitve večkrat spreminjale, tako da je bilo zaradi tega njihovo zasledovanje zelo oteženo. Tako je na primer "IV. pokretni bataljon" iz Grosuplja preko Krke vdrl v Suho krajino in se po dvodnevem boju s partizanskimi enotami vrnil preko Velikih Lašč v Rakek. Če so v akcijah Nemci sodelovali z domobranskimi enotami, so se le-te izvajale z veliko številčno premočjo, s težko oborožitvijo in tanki. Napade so izvajali koncentrično iz več bližnjih, pa tudi bolj oddaljenih postojank, iz katerih so moštvo na izhodiščne položaje pripeljali s tovornjaki ali po železnici. Samih postojank niso branili samo v ožjem smislu, temveč tudi položaje v njihovi neposredni bližini, ki so bili utrjeni z bunkerji in obdani z bodečo žico in minskimi polji. Tako je okoli Višnje gore "[...] sovražnik zasedel položaje okrog same postojanke Peščenik in Stari grad, iste utrdil z bunkerji ter postavil žično prepreko in minska polja".¹⁹

Partizanska taktika se v celotnem obdobju bojevanja ni veliko spremenila in s tem se tudi ni prilagodila novemu načinu bojevanja nasprotnika. Partizanska vojska je imela do sedaj pobudo in je bila neprenehoma v napadu, nasprotnik pa je bil prisiljen na obrambo v svojih utrjenih postojankah ter se odzivati na partizanske akcije. Če so se partizani želeli izogniti posledicam lastne pasivnosti, so morali, ali preiti v splošno ofenzivo in tako nasprotnikovo delovanje podrediti svoji volji ali pa je bilo treba partizansko taktiko prilagoditi nasprotnikovi. Prehod v splošno ofenzivo ni bil odvisen od lokalne, ampak od splošne, strateške situacije, kar pa ni onemogočalo, da so bili na posameznih območjih lastnega delovanja bolj aktivni in tako vsilili svojo voljo nasprotniku. Prilagoditev taktike je bila tako popolnoma v rokah partizanskih enot, katerih štabi in funkcionarji so se morali ravnati po pravilu: "Kdor hoče presenetiti, je lahko sam presenečen", katerega so opuščali in je bil zaradi tega nasprotnik vedno bolj drzen in je partizansko vojsko vedno bolj "vzнемirjal".²⁰

Ker je nasprotnik z nekaterimi novostmi v dotedanji taktiki, predvsem z ustanovitvijo udarnih bataljonov, od katerih so poskušali kopirati taktiko, ki so jo "[...] v teku 3-letne borbe zgradili partizani" in "zakriti svojo slabost in paralizirati vse močnejši razvoj naše vojske", je Glavni štab NOV in POS izdal najprej posebno "Navodilo za borbo naših edinic proti najnovejši sovražnikovi taktiki", nato pa še "Okrožnico za dviganje manevrske sposobnosti naše vojske", katerih namen je bil uspešno se upreti najnovejši taktiki nasprotnika, s katero je, predvsem na območju VII. in IX. korpusa, dosegel nekaj večjih uspehov. Predvsem izgube, ki sta jih utrpela komanda mesta Žužemberk in XV. brigade, ob nenadnem vpadu nasprotnika v tem kraju, so zahtevale, da v partizanskem poveljstvu "z vso resnostjo podvzamejo potrebne ukrepe". Ob pravilni uporabi manevra partizanskih enot so bile tako izgube popolnoma nepotrebne, saj je bilo možno predrzni nastop

19 ARS-AS 1851, t.e. 30, Sovražnikova in naša taktika, dokument brez glave, naslovnika in datuma.

20 ARS-AS 1851, t.e. 11, Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, za dviganje manevrske sposobnosti naše vojske, št. 354, na položaju, 11. 8. 1944, poslana korpusom, divizijam, Oficirski šoli in oddelkom Glavnega štaba.

nasprotnikovih udarnih bataljonov izkoristiti proti njemu samemu, kot je to pri ponovnem vpadu v Žužemberk dokazala enota 20 mož, ki je "s pravilno odločnostjo prisilila močno sovražnikovo kolono k paničnem begu".²¹

Z namenom usposobiti partizansko vojsko za uničevanje nasprotnika, ne samo v njegovih utrjenih postojankah, ampak tudi na terenu, so morale partizanske enote z vso "odločnostjo, brzino in vztrajnostjo in požrtvovalnostjo" izvesti naslednje ukrepe:

1. Partizanske enote so morale načrtno spremljati nasprotnikovo taktiko, analizirati vsako borbo z nasprotnikom in tako izpopolnjevati lastno taktiko. V prilogi dokumenta so enotam poslali tudi posebna Navodila, ki jih je izdelal Operacijski oddelek Glavnega štaba, katera so morali vsi štabi dobro proučiti in izvesti ukrepe, da se bodo enote usposobile, kot je predvideno v Navodilih.

2. Največjo pozornost so morali nameniti usposabljanju enot, ki je moralo potekati tako, da so v usposabljanje vključili vso oborožitev, vse veje vojske in tudi štabe. Posebne slabosti, ki so jih ugotovili pri usposabljanju in jih je bilo treba izboljšati, so bile:

- Usposabljanje se je omejilo samo na osnove poznavanja oborožitve, razvijanja v strelce, iskanja zaklonov, utrjevanja. Enote pa se niso usposabljale in urile v medsebojnem sodelovanju vseh vrst orožja, za medsebojno sodelovanje vseh vej vojske in za pravilno uporabo pomožnega aparata štabov.

- Posebno pozornost je bilo treba nameniti samostojnemu delovanju osnovne enote vojske in njenih funkcionarjev. Tako je bilo treba v samostojnem delovanju in sodelovanju z drugimi enotami uriti vsako desetino, patroljo, izvidnico, predhodnico, pobočnico in zaščitnico, zasedo, pravilno postavljanje stražarskih mest in pravilno ravnanje in izvrševanje dolžnosti na njih.

- Posebno je bilo treba izuriti pomožne veje vojske, da so bile sposobne za točno izvrševanje povelj in s tem pripomogle k manevrski sposobnosti enote, katere del so bile. Posebej se je to nanašalo na vzpostavljane borbene zveze, obveščevalne, sanitetne in intendantske službe. Dolžnost vsakega obveščevalnega centra je bila, da je služil potrebam enote, pri kateri je bil formiran ter da je bil organiziran tako, da je v boju pripomogel k dvigu manevrske sposobnosti enote.

- Pri usposabljanju je bilo treba posvečati posebno pozornost tudi natančnosti v izvrševanju odredb nadrejenih ter poročanju o situaciji na terenu, v posamezni enoti in o izvršeni nalogi.

- Za urjenje je bilo treba porabiti večino časa enot.

3. V enotah se je bilo treba znebiti vsega nepotrebne "balasta":

- Odpraviti je bilo treba nevarnost birokratizma, vendar ne na škodo potrebne administracije in poročanja nadrejenim o stanju ter podrejenim o nalogah.

- Vsak vojak, podčastnik in častnik je moral imeti točno določene naloge in je moral biti izkoriščen do najvišje mogoče mere in ni se smelo dopuščati uvajanje nepotrebnih pomočnikov in pisarjev.

21 ARS-AS 1851, t.e. 11, Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, za dviganje manevrske sposobnosti naše vojske, št. 354, na položaju, 11. 8. 1944, poslana korpusom, divizijam, Oficirski šoli in oddelkom Glavnega štaba.

- Drugače je bilo treba organizirati intendantsko službo, ki je morala postati sposobna manevrskega delovanja.

- Ves pomožni aparat vojske, razne krojaške, čevljarske in orožarske delavnice, je bilo treba izločiti iz operativnih enot in ga prenesti v zaledne enote.

- Vse propagandno in kulturno prosvetno delo je moralo biti popolnoma pod nadzorom politični komisarjev in njihovih pomočnikov, zato so bili ukinjeni vsi propagandni odseki v brigadah in odredih.

4. Mnogo večjo pozornost so morali v enotah posvetiti zavarovanju lastnih enot in nadzoru območja, na katerem so te bile. Vsako "lahkomiselnost glede stalne budnosti proti delovanju sovražnika" pri posameznih funkcionarjih in štabih pa so nameravali, kot so to storili v primeru vpada v Žužemberk, najstrožje kaznovati.²²

ZAKLJUČEK

Partizanski način vojskovanja je temeljil na: stalni borbeni aktivnosti enot, tako da je bil napad osnovni način boja; neprekinjenem premiku; delovanju ponoči; doseganju presenečenj s prepadi, zasedami, infiltracijami, diverzijami; tajnih, prikritih pohodih; delovanju v vseh terenskih in vremenskih pogojih. S tako širokim razponom pogojev in z originalnostjo v realizaciji je predstavljena partizanska taktika v bistvu antiteza klasičnim vojnim pravilom. Partizanske enote so delovale originalno, smelo, hitro, s silovitim udarom, spretnim približevanjem in umikanjem ter pogumom starešin in borcev ter s tem nevtralizirale številčno in tehnično premoč nasprotnika. To vse pa ne bi bilo možno brez učinkovite organizacije in delovanja partizanske vojaške obveščevalne službe, ki je poveljujočim, pa tudi zahodnim zaveznikom, omogočala učinkovito delovanje proti nasprotniku (npr. Bajc, 2008, 353). Pri analizah sodobnih vojaških spopadov velikokrat pozabimo na izkušnje preteklih vojskovanj, ki so v spopadih, na osnovi doktrinarnih zapovedi ter lastnih znanj in izkušenj, velikokrat že našli rešitve, katere v sodobnosti marsikdaj na novo odkrivamo. Ob proučevanju partizanske vojaške taktike ter njene ga povezovanja s principi delovanja sodobnih vojsk so vojaško-zgodovinske raziskave neizčrpen vir za delovanje in odločanje vojaških poveljnikov danes, saj so, kljub izjemnemu tehnološkemu napredku, ki so mu bili vojaki v svojem delovanju priča, osnovni principi delovanja ostali enaki. Kdaj, kako in kje, odloči poveljnik. Sam. In sam nosi tudi odgovornost za uspeh ali neuspeh svoje odločitve. Pri tem pa so mu v neizmerno pomoč vojaški obveščevalni podatki.

22 ARS-AS 1851, t.e. 11, Okrožnica Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, za dviganje manevrske sposobnosti naše vojske, št. 354, na položaju, 11. 8. 1944, poslana korpusom, divizijam, Oficirski šoli in oddelkom Glavnega štaba.

THE SECRET SERVICE AND OPERATION TACTICS OF PARTISAN UNITS ON THE EXAMPLE OF THEIR ACTIVITY IN THE PROVINCE OF LJUBLJANA

Tomaž KLADNIK

Slovenian Armed Forces, Command and Staff School
Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

SUMMARY

Partisan tactics or partisan combat strategies were based on the constant fighting activity of the units, so the attack was a basic fighting strategy. Uninterrupted withdrawals from action; night actions; surprising the enemy with sudden attacks, ambushes, infiltrations, and sabotage; secret marches; and operating in any kind of terrain or weather conditions were also the trademark of partisan tactics. With this wide a range and originality in implementation, partisan tactics actually presented the antithesis to the classical rules of military action. Partisan units operated in an original, bold, and quick manner; with violent strikes, skilful attacks and retreats, and the courage of their fighters and their superiors, they neutralised the enemy's numerical and technical dominance.

In order to conduct this kind of operation successfully, information about the enemy was of crucial importance. When fighting the partisans, the enemy used two fighting strategies, two tactics. The enemy reacted to the offensive activities by the larger partisan units with a greater concentration of infantry forces; these forces were supported by mechanised units which saw action before the infantry units. Another fighting strategy was employed mostly by the battalions of the Slovenian Home Guard, which implemented secret movements in the woods, for which they used good guides who knew the territory very well and could lead the units down the paths or bypass them. A smaller column was usually on the move down a road with the intention of fooling partisan staffs and engaging units responsible for their destruction, while the majority of the column had already split off and continued to move to their final destination. In this way, they employed the tactics of parallel, relatively quick moving units, each of which moved in its own direction and finally merged into a large group before they reached their final destination.

With the enemy's new fighting strategy, the partisan units faced a new military challenge they had not yet faced in previous fights, and so they had a response to enemy activities only for the first type of tactics. For the guerrilla fighting strategy of the enemy, the partisan units had no proper or effective response. With the intention of preventing this kind of enemy activity which caused great losses to partisan units, the partisan units, above all, had to implement measures for the destruction of the enemy's intelligence network.

Key words: Slovenia, WWII, Province of Ljubljana, secret services, National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, VII Corps of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia (NOV and POJ)

VIRI IN LITERATURA

- ARS-AS 1482** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Zbirka gradiva vojaških enot Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1942–1945 (AS 1482).
- ARS-AS 1851** – ARS, fond Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945 (AS 1851).
- ZDP NOV (1941)**: Zbornik dokumentov in podatkov o Narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del-serija VI: Borbe v Sloveniji. Knjiga 1, dokument št. 5: Pravila glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet o ustroju, delu in nalogah partizanskih čet, sredi julija 1941 (Partizanski zakon), 34–44.
- Bajc, G. (2008)**: Anglo-Američani in sabotaže slovenskih partizanov na južni železnici. *Acta Histriae*, 16, 3, 343–357.
- Dornik Šubelj, L. (1999)**: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- K. F. [Selin, M.] (1978)**: Nič več strogo zaupno. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Klanjšček, Z. et al. (ur.) (1976)**: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana, Vojaško zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Lindsay, F. (1998)**: Ognji v noči. Ljubljana, Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije.
- Kleut, P. (1960)**: Partizanska taktika in organizacija. Beograd, Vojno delo.
- Maček, I. M. (1981)**: Spomini. Zagreb, Globus.
- Subotić, V. (1981)**: Partizanska taktika u narodnooslobodilačkom ratu. Beograd, Vojnoistorijski glasnik.
- Svetina, A. (2004)**: Od osvobodilnega boja do banditizma. Ljubljana, Nova obzorja.
- Vresnik, D. (1987)**: Druga brigada vojske državne varnosti – narodne obrambe. Ljubljana, RK ZRVS Slovenije.
- Vresnik, D. (1988)**: Tretja brigada vojske državne varnosti – narodne obrambe. Ljubljana, RK ZRVS Slovenije.
- Vresnik, D., Jerkič, B. (1999)**: Zaščita in boj za svobodo 1944–1945. Ljubljana, Inštitut za prenos znanja in tehnologije.

DELOVANJE JUGOSLOVANSKIH SEKCIJ AMERIŠKE OBVEŠČEVALNE
SLUŽBE OSS V SEVERNI AFRIKI IN JUŽNI ITALIJI*Blaž TORKAR*Vojaški muzej Slovenske vojske,
Engelsova 15, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: Blaz.Torkar@mors.si*IZVLEČEK*

Avtor obravnava težnje ameriške obveščevalne službe OSS med drugo svetovno vojno po vzpostavitvi svojih obveščevalnih baz v severni Afriki in Sredozemlju. Preko slednjih so ZDA pridobile obveščevalne podatke iz zasedenih držav, med katere je sodila tudi Jugoslavija. Vzpostavitev baz je terjala veliko naporov in pogajanj z Britanci, saj je Jugoslavija sodila v britansko interesno sfero. OSS je v Kairu in nato v Bariju ustanovil jugoslovanski sekciji, ki sta sprva s pomočjo jugoslovanske emigrantske vlade in kasneje s pomočjo partizanskih predstavnikov v južni Italiji izurili in v Jugoslavijo poslali številne Jugoslovane, med katerimi je bilo veliko Slovencev. Ti so kot radiotelegrafisti, šifrerji in tolmači delovali med slovenskimi in hrvaškimi partizani. Poleg tega sta jugoslovanski sekciji odigrali pomembno vlogo pri zbiranju obveščevalnih podatkov iz Jugoslavije in organizaciji pomoči slovenskemu partizanskemu gibanju.

Ključne besede: Office of Strategic Services (OSS), Coordination of Information (COI) Jugoslovanska sekcija, obveščevalna služba, Secret Intelligence (SI), Special Operations (SO), Joint Chiefs of Staff (JCS), Kairo, Bari, Narodnoosvobodilno gibanje (NOG)

L'ATTIVITÀ DELLE SEZIONI JUGOSLAVE DEL SERVIZIO SEGRETO
AMERICANO OSS IN NORD AFRICA E NEL SUD ITALIA*SINTESI*

L'autore discute le ambizioni del servizio segreto americano OSS di aprire delle proprie basi di intelligence in Nord Africa e nel Mediterraneo durante la seconda guerra mondiale. Attraverso queste basi gli USA avrebbero ottenuto informazioni di intelligence dagli stati occupati, tra i quali c'era anche la Jugoslavia. L'instaurazione delle basi richieste dagli americani non pochi sforzi e negoziazioni con gli inglesi, dato che la Jugoslavia faceva parte della sfera d'interesse britannica. L'OSS fondò, prima a Il Cairo e successivamente a Bari, due sezioni jugoslave che addestravano e rinviavano in Jugoslavia – inizialmente mediante il governo jugoslavo in esilio e dopo con l'aiuto di rappresentanti partigiani nel Sud Italia – numerosi jugoslavi, tra cui tanti sloveni. Questi operavano come radiotelegrafisti, cifristi e interpreti tra i partigiani sloveni e croati. Inoltre, le due sezioni jugoslave svolsero un ruolo importante nel raccogliere le informazioni di intelligence dalla Jugoslavia e organizzare gli aiuti al movimento partigiano sloveno.

Parole chiave: Office of Strategic Services (OSS), Coordination of Information (COI) - Sezione Jugoslava, servizio segreto, Secret Intelligence (SI), Special Operations (SO), Joint Chiefs of Staff (JCS), Il Cairo, Bari, movimento di liberazione nazionale (NOG)

UVOD

ZDA so na začetku druge svetovne vojne potrebovale sodobno in učinkovito obveščevalno službo. V ta namen so v Veliko Britanijo poslale opazovalce z nalogo, da izvedo čim več o organiziranosti britanskega obveščevalno-varnostnega sistema. Rezultat reorganizacije ameriške *intelligence* je bil memorandum o ustanovitvi nove, posebne službe, ki ga je sprejel tudi ameriški predsednik Franklin Delano Roosevelt. Nova obveščevalna služba je nastala 11. julija 1941, imenovana Urad za koordinacijo informacij (Coordination of Information – COI) in vodil jo je general William Donovan. Ob ustanovitvi je COI naletel na kritike drugih vladnih agencij in služb, ki so bile odgovorne za obveščevalno delo, predvsem obveščevalna služba mornarice (Office of Naval Intelligence – ONI) in vojaški obveščevalni in protiobveščevalni oddelek (G-2). Ostro proti nastanku je bil tudi zvezni urad za preiskave (Federal Bureau of Investigation – FBI), ki je uspel izključiti COI iz delovanja v zahodni hemisferi. Donovanova služba do napada na Pearl Harbour ni igrala pomembne vloge v ameriškem obveščevalno-varnostnem sistemu. Po vstopu ZDA v vojno so bile nato potrebne nujne spremembe. Da bi rešil problem negativne percepcije COI, je Donovan predlagal, da bi prešel pod nadzor združenega ameriškega generalštaba (Joint Chiefs of Staff – JCS), kar je vodilo tudi v preimenovanje in reorganizacijo (O'Donnell, 2004, 14–16). Dne 13. julija 1942 se je COI preimenoval v Urad za strateške službe (Office of Strategic Services – OSS). Njegov glavni namen je bilo delovanje na obveščevalnem in protiobveščevalnem področju, izvajanje sabotаж, gverilsko bojevanje, psihološko bojevanje, podpora podtalnim gverilskim skupinam in odporniškim gibanjem ter vzpostavljanje stikov s pripadniki tujih narodnosti v ZDA. OSS je deloval pod jurisdikcijo JCS, razdeljen pa je bil na več odsekov, ki so bili neposredno pod nadzorom Bele hiše (Roosevelt, 1975, 9; Cave Brown, 1976, 42–61; Harris Smith, 1972, 1–31; Sacquety, 2007, 34–51; Smith, 1983, 69).

Ameriška politika do predvojne Kraljevine Jugoslavije je bila v začetnih fazah le nadaljevanje odnosov, ki so jih imele ZDA s Kraljevino Srbijo, zato Američani do začetka druge svetovne vojne niso videli potrebe po spreminjanju politike do Jugoslavije, saj so imeli le malo interesa in zanimanja zanjo. Po začetku druge svetovne vojne pa so se ameriški državni funkcionarji največ ukvarjali z usodo Jugoslavije po vojni in glede tega puščali vsa vprašanja odprta. Postopoma se je tudi ameriška politika začela zanimati za dogajanje v Jugoslaviji, ki je hitro zaslovela kot država z aktivnimi odporniškimi gibanji, ki so se borila proti silam osi. Jugoslavija je primarno sodila v interesno sfero Sovjetov in Britancev, saj so slednji že v predvojni Jugoslaviji razvili živahno obveščevalno dejavnost s predhodnicami britanskih obveščevalnih služb, Special Operations Executive

(SOE)¹ in Military Intelligence 6 (MI6).² Glavni namen britanskih tajnih služb v Jugoslaviji je bil preprečiti, da bi jugoslovansko politično vodstvo pristopilo k trojnemu paktu in podpirati vse skupine, ki izvajajo sabotažne dejavnosti proti silam osi.³

Po začetku vojne je tudi OSS razširil delovanje na območje Jugoslavije, ki je med zavezniki veljala za območje z dobro razvitimi odporniškimi gibanji. V Sloveniji je OSS pošiljal pomoč in misije le partizanskemu gibanju, kar pa ni veljalo za Srbijo, saj je tam, kljub zavezniški odločitvi o podpori NOG na konferenci v Teheranu decembra 1943, ohranil svoje misije pri Mihailoviću do konca leta 1944. Tu gre predvsem za misiji "Ranger"⁴ in "Halyard". Prva je imela nalogo zbiranje in pošiljanje strateških vojaških in političnih informacij iz območja Srbije in širše okolice, druga pa je bila reševalna misija za evakuacijo zavezniških letalcev. Prispevek na podlagi analize arhivskih dokumentov OSS in relevantne strokovne literature predstavi delovanje obveščevalnih baz OSS v severni Afriki in Sredozemlju. Slednje so nastale na osnovi pogajanj z Britanci, znotraj njih pa sta delovali jugoslovanski sekciji v Kairu in Bariju. Njuna glavna naloga je bila izuriti agente in jih poslati v Jugoslavijo, kjer so kot pripadniki misij delovali v posebnih operacijah proti silam osi. OSS je preko jugoslovanskih sekcij organiziral učinkovit sistem pošiljanja pomoči jugoslovanskim odporniškim gibanjem. Po teheranski konferenci decembra 1943 in odločitvi zaveznikov, da podprejo Narodnoosvobodilno gibanje (NOG) v Jugoslaviji, je OSS začel slediti tej odločitvi in povečal količine pomoči Josipu Brozu Titu. Poleg letalskih in ladijskih pošiljk pomoči partizanom je OSS razvil še sistem delovanja operativnih skupin, ki so izvajale sabotaže na dalmatinskih otokih. Vse to je bilo mogoče izvesti na podlagi akumulacije obveščevalnih podatkov, ki jih je OSS preko svojih misij dobil iz zasedenega jugoslovanskega ozemlja. Med tečajniki, ki sta jih jugoslovanski sekciji v Kairu in Bariju urili, so bili tudi številni Slovenci, ki so bili kasneje kot padalci poslani k partizanom na jugoslovansko ozemlje. V bazah OSS, znotraj katerih sta delovali jugoslovanski sekciji, so se tako zbirala obveščevalna poročila iz celotne Jugoslavije in bližnje okolice. Slednja so dala Američanom in ostalim zaveznikom pomembne informacije o stanju odpora v Jugoslaviji in razporeditvi sil osi, niso pa bila ključna za odločitev zaveznikov, da v Jugoslaviji podprejo NOG. Pomembnejšo vlogo so odigrala prestrežena nemška poročila z Balkana, ki so jih Britanci prestregli s pomočjo dešifracije ULTRA.

PRVE POBUDE OSS ZA DELOVANJE V JUGOSLAVIJI

Donovan si je že od začetka vojne želel razširiti operacije OSS na severnoafriško bojišče, Sredozemlje in tudi na Balkan, saj ni hotel zaostajati za Britanci. Pomembna baza britanske obveščevalne službe SOE Kairo je bila pomembna tudi za nastanek prvih

1 SOE – Uprava za posebne operacije, ki je delovala med leti 1941 in 1946 in imela nalogo zanetiti upor v Evropi.

2 MI6 – britanska tajna obveščevalna služba oziroma Secret Intelligence Service (SIS), ki je delovala tudi pod imenom Inter-Services Liaison Department (ISLD) in C

3 Več o predvojnem tajnem sodelovanju med Slovenci in Britanci glej v: Bajc, 2010, 127–150.

4 Več o misiji "Ranger" glej v: Biber, 1985, 1065–1091.

postojank OSS v severni Afriki in Sredozemlju, še posebej pa v egiptovski prestolnici, saj je ameriška obveščevalna služba od tam vodila posebne operacije proti silam osi v Jugoslaviji. Po končani operaciji Torch, se pravi izkrcanju zaveznikov v severni Afriki novembra 1942, je Donovan želel, da mora OSS vzpostaviti svojo bazo v Alžiru, kjer je decembra 1942 general Dwight David Eisenhower dovolil prihod obveščevalne misije. Donovanov načrt je namreč bil, da se po ustanovitvi baze v Alžiru odpre tudi baza v Kairu (Smith, 1983, 178).⁵ Donovan je namreč sledil globalnim zavezniškim načrtom, ki so po porazu sil osi v severni Afriki konec 1942 in sovjetski protiofenzivi na začetku spomladi naslednjega leta opredeljevali naskok na evropsko trdnjavo. V tej skupni strategiji je tudi območje Sredozemlja in Balkana postajalo strateško pomembnejše (Bajc, 2008, 346).

Na osnovi sporazuma med SOE in OSS, 26. julija 1943, je Jugoslavija ležala na območju bližnjevzhodnega vojnega prizorišča (Middle East Theater of Operations – METO) pod nadzorom Britancev. Italija je medtem spadala pod nadzor Američanov in sodila v območje severnoafriškega vojnega prizorišča (North African Theater of Operations – NATO) pod poveljstvom ameriškega glavnega štaba v Alžiriji. Sporazum med SOE in OSS je določil, da častniki OSS postanejo del misij SOE in da bodo združene misije poslone tako k Josipu Brozu-Titu kot Draži Mihailoviću, ter da bosta OSS in SOE uporabljali skupno (britansko) šifro za pošiljanje poročil.⁶ To je pomenilo, da so predstavniki ameriške obveščevalne službe v Jugoslaviji delovali v podrejenem položaju, saj je uporaba skupnih šifer pomenila tudi uporabo britanskih komunikacijskih kanalov.

Dne 11. oktobra 1943 sta se generala Eisenhower in Henry Maitland Wilson dogovorila o preselitvi baze SOE iz Kaira v Bari, kjer je dobila ime Force 133. S tem je bila baza SOE bližje dalmatinski obali, njena premestitev pa je pomenila korak v povezovanju britanskih in ameriških posebnih operacij. Kljub zavezniški odločitvi o podpori NOG v Jugoslaviji na teheranski konferenci decembra 1943 je Donovan še vedno upal na sporazum med Titom in Mihailovičem in podpiral pošiljanje ameriških misij k četniškemu vodji, ki so pri njem ostale do konca leta 1944. Britanci so Donovanovim idejam o večji ameriški prisotnosti v Jugoslaviji nasprotovali in dosegli, da je prišlo do spremembe v poveljstvu nad Sredozemljem. Januarja 1944, ko je Eisenhower zapustil zavezniški štab, je vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje (Supreme Allied Commander Mediterranean – SACMED) postal britanski general Wilson s štabom v Alžiru. Tako je bilo delovanje OSS in SOE v Sredozemlju podrejeno združenemu anglo-ameriškem štabu (CCS), ki mu je poveljeval Wilson, general W. A. M. Stawell pa je bil poveljnik posebnih operacij v Sredozemlju.⁷

OSS KAIRO, NASTANEK JUGOSLOVANSKE SEKCIJE IN NJENE TEŽAVE

Donovan je že spomladi 1942 poslal v Kairo dva svoja predstavnika, ki sta dobila nalogo, da vzpostavita povezavo z Britanci in njihovimi tajnimi službami. Postavila sta

5 TNA-HS 7/283, SOE/OSS North Africa, november 1942, 99.

6 NARA-RG 226, Entry (E) 144, Box (B) 87, Folder (F) 938, SOE/OSS Collaboration in the Middle East, 28. 7. 1943; E 99, B 55, F 5, August 1943, [nedat.].

7 TNA-CAB 122/1595, Memorandum OSS/SOE: SOE Set up in the Mediteranean Theatre, [nedat.], 2.

temelje za vzpostavitev baze OSS na tem območju, ki bi pokrivala območje Bližnjega vzhoda in jugovzhodne Evrope. Prvi Donovanov odposlanec je bil kapitan (comodor) in kasnejši pomočnik ter šef odseka za tajno delovanje (OSS/Secret Intelligence – SI) na Bližnjem vzhodu, Turner McBaine, ki je 9. aprila 1942 prišel v Kairo kot pomočnik ameriškega mornariškega atašeja. McBaine je bil osebno odgovoren za uspešno rekrutiranje številnih sodelavcev in agentov OSS, poleg tega pa je s pomočjo britanske obveščevalne službe MI6 (oziroma ISLD) in MO4 (oziroma SOE na Bližnjem vzhodu) ustanovil prvo pisarno COI v Kairu, ki se je specializirala za delovanje na področju tajnega obveščevalnega delovanja in posebnih operacij.⁸

Američani so pri udejanjanju svojih načrtov doživeli več težav. Posebej velja omeniti, da OSS sprva ni imel odobritve za delo s strani JCS, zato se je McBaine moral vrniti v Washington. Decembra 1942 je JCS končno izdal direktivo, s katero je dal Donovanu avtorizacijo za ustanovitev baze OSS, ki je zajemala delovanje odsekov za tajno delovanje (OSS/SI) in posebne operacije (OSS/Special Operations – SO) v Kairu, a se je morala pri tem posvetovati z britanskimi vojaškimi oblastmi. Direktiva je vsekakor tudi dajala OSS pravico, da izvaja tajne operacije na vsem območju Bližnjega vzhoda, predvidevala je posebne operacije v Jugoslaviji, Albaniji, Bolgariji, na Madžarskem, na Kreti, v Romuniji, Grčiji, Dodekanezu in ustanovitev posebnih operacij, centrov zvez v Turčiji, Iranu, Iraku, Savdski Arabiji, Siriji in drugih nevtralnih državah. Direktiva je predvidevala tudi začetek protisubverzivnih in protiobveščevalnih aktivnosti na vseh omenjenih območjih. OSS Kairo je po vzpostavitvi začel delovati v okviru ameriškega vojaškega poveljstva na Bližnjem vzhodu (United States Army Forces Middle East – USAFIME), ta pa je bil podrejen britanskemu poveljstvu na Bližnjem vzhodu (HQ ME).⁹

Vse operacije OSS v Jugoslaviji so sodile pod poveljstvo baze OSS Kairo, ki jo je marca 1943 ustanovil polkovnik Ellery Huntington. Sedež OSS Kairo je bil na ameriškem konzulatu v Kairu, nato pa v vili Sharia Ibn Zanki, Zamalek. Oktobra 1943 se je sedež preselil v Rustum Pasha.¹⁰ Poveljnik OSS na Bližnjem vzhodu je postal polkovnik Gustav Guenther, odsek posebnih operacij (OSS/SO) je vodil major Louis Huot, Turner McBaine pa je postal pomočnik poveljnika OSS na Bližnjem vzhodu. Največje probleme je OSS takrat predstavljala SOE, ki je zahtevala, da OSS uporablja britanske komunikacije, kar sta občutila tudi ameriška častnika poročnik Musulin in nadporočnik (kasneje stotnik) George Wuchinich, ko sta 23. maja 1943 prišla v Kairo in zaradi sporov s SOE nista mogla v Jugoslavijo. Ta problem so rešili z že omenjenim sporazumom med OSS in SOE iz 26. julija 1943. Šele s pošiljanjem prve samostojne ameriške misije v Vrhovni štab NOVJ se je OSS osamosvojil in uporabljal svoje komunikacije (Pavlovič, 1998, 134).

V prvih dneh po ustanovitvi baze v Kairu ni bilo moštva, ki bi vodilo Jugoslovansko sekcijo, saj je OSS s težavo rekrutiral častnike, ki bi bili primerni za vodenje take sekcije in tudi tiste, ki bi bili primerni za spust v Jugoslavijo. Tako so določili, da bo Lanning

8 NARA-RG 226, E 190, B 125, F 637, Interesting Facts about Development of OSS Bari, [nedat.], 5; TNA-HS 3/57, SOE/OSS Relation in North Africa, 27. 9. 1943

9 NARA-RG 226, E 99, B 54, F 2, History of OSS-Cairo, [nedat.], 1–2.

10 NARA-RG 226, E 99, B 54, F 2, History of OSS-Cairo, [nedat.], 1–12.

Macfarland prvi vodja Jugoslovanske sekcije, vendar je to mesto hitro zapustil in postal šef OSS v Istanbulu. Macfarland je kljub temu kmalu po prihodu v Kairo vzpostavil stike s podpolkovnikom Ladom Močarskim in McBainom, tako da so vsi trije maja 1943 osnovali načrt spusta prvih misij v Jugoslavijo s pomočjo nekaterih kraljevih jugoslovanskih častnikov, ki so kazali večjo pripravljenost sodelovanja z Američani.¹¹

Jugoslovansko sekcijo OSS je ustanovil odsek za tajno delovanje (OSS/SI), kar pa ne pomeni, da je sekcija urila kandidate le v tajnem obveščevalnem delovanju. Namen ustanovitve sekcije je bil, da usposobi in izuri kandidate predvsem v tajnem delovanju in jih pošlje v Jugoslavijo, kjer bi s pomočjo partizanov spletli učinkovito obveščevalno mrežo proti nacifašistom. Pomemben del njenega delovanja je bila tudi organizacija pomoči odporiškim gibanjem v Jugoslaviji, ki so jo pošiljali z letalskimi pošiljkami.

OSS v Kairu je kmalu prejel novice, da je med italijanskimi in nemškimi vojnimi ujetniki precej vojakov jugoslovanske narodnosti, ki bi bili primerni za delovanje v OSS. Zato so maja 1943, takrat še z dovoljenjem jugoslovanske emigrantske vlade, poslali v Alžir podpolkovnika Lada Močarskega, ki je med italijanskimi in nemškimi vojaki v ujetniških taboriščih zbiral Slovence, ki so bili primerni za tajno obveščevalno delovanje.¹² Prve akcije novačenja Slovencev in Hrvatov iz italijanskih ujetniških taborišč za jugoslovansko vojsko je s pomočjo Britancev in jugoslovanske emigrantske vlade organiziral tajnik Jugoslovanskega odbora iz Italije, profesor Ivan Rudolf. Slednji je zbiral prostovoljce za Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, znotraj katerega so britanske obveščevalne službe tudi izbrale najboljše kandidate za misije. OSS je svoje kandidate novačil neposredno iz italijanskih in nemških ujetniških taborišč brez pomoči Jugoslovanskega odbora iz Italije in profesorja Rudolfa.

OSS Kairo in njegov odsek za tajno delovanje sta bila velikokrat nezadovoljna z ameriško politiko do Jugoslavije. Zaradi tega je odsek 15. julija 1943 pisal McBainu in v dokumentu ternal nad nepripravljenostjo ameriškega tiska in Američanov, da se soočijo s situacijo v Jugoslaviji. Zapisali so, da so ZDA zaradi ameriškega nezanimanja za Jugoslavijo v zaostanku z dogodki v njej in da poleg tega razpolagajo z informacijami iz druge roke. Samo Sovjeti in Britanci so bili tisti, ki so razpolagali z viri iz prve roke, saj so imeli častnike za zvezo v partizanskem in četniškem taboru. OSS je zato predlagal, da bi imela svoje častnike za zvezo pri obeh odporiških gibanjih, poleg tega so imeli bolj primerne kandidate za spust v Jugoslavijo kot Britanci, saj so govorili srbohrvaško in večina je imela jugoslovanske korenine.¹³

O težavah, s katerimi se je srečevala Jugoslovanska sekcija OSS, je 14. julija 1943 McBaine poročal tudi Donovanu. Predstavil mu je načrt infiltracije v Jugoslavijo in ga obvestil, da so Britanci v Kairu v veliki prednosti ter da Jugoslovanska sekcija OSS nima na razpolago dovolj jugoslovanskih rekrutov, primernih za pošiljanje v Jugoslavijo. Do-

11 NARA-RG 226, E 190, B 72, F 15, Organization of American Intelligence in Guerrilla Controlled Yugoslavia, 15. 7. 1943.

12 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 254, Yugoslav Section SI in Bari, Italy – from October 30, 1943 to July 12, 1944, 1–34.

13 NARA-RG 226, E 190, B 72, F 15, Organization of American Intelligence in Guerrilla Controlled Yugoslavia, 15. 7. 1943.

novanu je omenil, da ima nekaj slovenskih rekrutov, ki se urijo. Pri tem je mislil na Slovence, ki so se urili za spust prvih dveh misij OSS v Slovenijo, in sicer "Amazon" in "Alum".¹⁴ Donovanu se je ne nazadnje potožil, da mu primanjkuje kvalificiranega osebja, ki bi lahko urilo jugoslovanske rekrute.¹⁵ Kmalu za tem so 23. septembra 1943 postavili za vodjo Jugoslovanske sekcije OSS majorja Francisa F. Arnoldyja,¹⁶ ki ga je na to mesto postavil McBaine. Kljub kadrovskemu dopolnjevanju je Arnoldy ocenjeval stanje v Jugoslovanski sekciji kot slabo, saj s strani nadrejenih ni bilo veliko zanimanja za jugoslovanske probleme. Tako je, kljub vsem težavam, nadaljeval z urjenjem jugoslovanskih rekrutov in trdil se je, da bi se slednji čim boljše počutili.¹⁷

Kmalu po uspešnem napredovanju Anglo-Američanov po Apeninskem polotoku so Jugoslovansko sekcijo OSS iz Kaira premestili v Bari. Del Jugoslovanske sekcije in šola za urjenje OSS sta kljub temu ostala v Kairu. Tu je še vedno bilo nekaj osebja in tudi jugoslovanski urad, katerega vodenje je prevzel Robert P. Joyce, ki je v Kairo prišel 22. novembra 1943. A tudi Joyce je bil 11. januarja 1944 premeščen v Bari, kjer je postal šef odseka za tajno delovanje (OSS/SI), njegovo mesto v Kairu pa je nasledil Slovenec, stotnik Andrej Kobal, ki ga je obveščevalna služba ameriške vojske G-2 posodila OSS.¹⁸ Jugoslovanska sekcija v Kairu je še vedno dajala širše usmeritve glede operacij v Jugoslaviji in igrala pomembno vlogo pri rekrutiranju osebja, sekcija v Bariju pa je morala obveščati Kairo o njenem delovanju. Šola za urjenje je v Kairu delovala še slabo leto in bila dokončno zaprta 30. avgusta 1944.¹⁹

OSS BARI IN NASTANEK JUGOSLOVANSKE SEKCIJE

Prav tako kot baza OSS v Kairu je bila glede Jugoslavije po napredovanju Anglo-Američanov po Italiji ključna tudi ustanovitev baze OSS v Bariju. S tem sta bila namreč OSS in Jugoslovanska sekcija bližje jugoslovanski obali, kar je olajšalo organizacijo pošiljanja misij in pomoči v Slovenijo in ostale dele Jugoslavije. Donovan je septembra 1943 odobril načrt pošiljanja pomoči Titovim partizanom, še pred odobritvijo pa so se o tem dogovarjali tudi častniki odseka za posebne operacije (OSS/SO) na srečanju v Alžiru.²⁰

14 "Amazon" in "Alum" sta bili prvi ameriški misiji, ki sta se 26. in 27. novembra 1943 spustili k slovenskim partizanom. Osebe prve misije je 26. novembra zaradi napačne signalizacije pristalo v domobranski postojanki in uspelo pobegniti k partizanom, osebe druge misije pa je naslednji dan uspešno pristalo v Glavnem štabu NOV in POS.

15 NARA-RG 226, E 99, B 55, F 1, [brez naslova dokumenta], 14. 7. 1943.

16 Več o Arnoldyju glej v: Biber, 2011, 465–469.

17 NARA-RG 226, E 99, B 36, F 8, Establishment of Operations and Intelligence Net in Yugoslavia, 7. 8. 1944, 1–6; B 55, F 1, Mocarski to Macfarland, [nedat.].

18 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 254, Yugoslav Section SI in Bari, Italy – from October 30, 1943 to July 12, 1944, 1–34.

19 NARA-RG 226, E 99, B 35, F 7, Cables, 30. 8. 1944; E 190, B 72, F 12, Cairo/Bari Relationship, 25. 3. 1944.

20 NARA-RG 226, E 99, B 135, F 210, OSS contact with Tito via Italy [nedat.].

Dne 2. oktobra 1943 sta major Huot in nadporočnik Robert E. S. Thompson zapustila Kairo in odšla v Alžir, kjer sta uredila vse potrebno za ustanovitev baze v Bariju. Tu se je začelo aktivno sodelovanje med OSS in NOG, tako na podlagi organizacije pomoči partizanom kot pomoči pri novačenju Slovencev, ki so bili kot bivši italijanski vojni ujetniki sprejeti v Prekomorske brigade NOVJ in nato z dovoljenjem partizanskega vodstva vstopili v OSS. Huot in Thompson sta se namreč v Alžiru srečala z dvema partizanskima odposlancema, Sergejem Makiedom in Jozem Podujem, ki sta iskala pomoč zahodnih zaveznikov za partizanske enote v Jugoslaviji. OSS jim je ponudil pomoč in začela se je uspešna organizacija pomoči jugoslovanskim partizanom.²¹

S prenosom baze in osebja OSS iz Kaira v Bari (imenovala se je tudi Special Bari Service – SBS) so tja prenesli tudi sedež Jugoslovanske sekcije ameriške tajne službe. Bazo v Bariju je vodil McBaine, za njim pa major Robert Koch. Jugoslovanska sekcija je tu imela sedež v vili Suppa in vili Re David, kjer so bili tudi glavni prostori za urjenje, del prostorov za urjenje radiotelegrafistov pa je bil tudi v vili Pasqua.²²

Baza je bila formalno ustanovljena 15. oktobra 1943 in tako postala izhodiščna točka za pošiljanje misij, za evakuacijo osebja in tudi stičišče vseh poročil, ki so dnevno prihajala iz Jugoslavije in Slovenije. Vse brzojavke in poročila ameriških misij pri slovenskih partizanih so dešifrirali v tej bazi ter informacije pošiljali nadrejenim poveljstvom. Poleg tega so od tu pošiljali vse usmeritve, vprašanja in zahteve ameriškim misijam v Sloveniji, vodje misij pa so jih posredovali naprej do političnih komisarjev oziroma partizanskih obveščevalnih oddelkov. Nad ustanovitvijo baze je bil navdušen tudi Josip Smodlaka, sekretar v zunanjem ministrstvu NOG, ki je 1. januarja 1944 tudi obiskal ameriške častnike, nadporočnika Thompsona in majorja Hamiltona.²³ Poleg Barija je na otoku Visu nastala nekakšna izpostava Barija oziroma pisarna jugoslovanske sekcije, ki je zbirala obveščevalne informacije z dalmatinskih otokov in koordinirala delo misij OSS in operativnih skupin. Otok Vis je bil določen tudi za mesto, kjer se vsa zavezniška pomoč distribuirala, zato je bil tam redno nameščen častnik OSS. Tako funkcijo je na Visu opravljal stotnik Benson, ki je s partizani vzdrževal prijateljske stike.²⁴

Pod poveljstvom McBaina so v Jugoslovanski sekciji delali že omenjeni Huot, Thompson in Tofte ter major Coon in vodja sekcije major Arnoldy, ki je sprva delal pod tutorstvom podpolkovnika Močarskega. Pri delu v pisarni sta Arnoldyju pomagala še podčastnik J. G. Mičan in partizanka z imenom Erna. Ker je Bari spadal pod britansko poveljstvo, je OSS potreboval dovoljenje za obisk ujetniških taborišč, kjer so bili številni Slovenci in Hrvati. V skladu z dogovorom med jugoslovanskimi partizanskimi oblastmi v Bariju je OSS lahko rekrutiral v svoje vrste tiste Jugoslovane, ki so bili primerni za obveščevalno delo.²⁵ To dejansko pomeni, da je NOG dopustilo obveščevalno delo, zato je OSS tudi začel z novačenjem po ujetniških taboriščih.

21 NARA-RG 226, E 99, B 135, F 210, OSS, SO Shipping Operation, Itay-Yugoslavia [nedat.], 13.

22 NARA-RG 226, E 190, B 125, F 637, Interesting Facts about Development of OSS, Bari [nedat.], 5.

23 NARA-RG 226, E 99, B 135, F 210, OSS contact with Tito via Italy, [nedat.].

24 NARA-RG 226, E 99, B 138, F 210, Base at Vis, [nedat.], 15; E 165, B 9, F 84, Major F. N. Arnoldy, HQ SBS Bari, 23. 5. 1944; E 165, B 9, F 84, Supply Difficulties Encountered by this Section, [nedat.], 1.

25 NARA-RG 226, E 165, B 9, F 93, Section Bari, 26. 6. 1944; E 165, B 9, F 93, List of personnel in Bari, 26. 3. 1944.

Zaradi uspešnega zagona nove baze OSS v Bariju so se kmalu začeli zaostrovati odnosi med OSS in britanskimi tajnimi službami. SOE se je namreč aprila 1944 pritoževala, da je težnja tamkajšnje OSS, da se odcepi in deluje neodvisno. Kljub občasnim napetostim je SOE odnose z OSS označevala kot dobre, hkrati pa je hvalila napore Američanov za pošiljanje pomoči partizanom.²⁶ Da je želela OSS delovati neodvisno, je seveda popolnoma razumljivo, po drugi strani pa si lahko predstavljamo, da so želeli Britanci imeti neke vrste monopol, ker bi jim zagotavljal, da svojo vodilno vlogo in s tem prednost v tajnem delovanju na prostoru Jugoslavije ohranijo. Britanci so zviška gledali na novoustanovljeno ameriško obveščevalno službo, zanje je veljala za službo amaterjev in nesposobnežev, a so kljub temu tekom vojne morali popustiti in dovoliti Donovanu, da je junija 1944 poslal prvo samostojno misijo k Titu pod vodstvom polkovnika Ellerya C. Huntingtona.

Tudi Arnoldy je takoj po prihodu v Bari vzpostavil stike s partizanskimi predstavniki v Bariju, poveljnikom Sergejem Makiedom in njegovim namestnikom Sardelićem, ki sta imela štab na majhni partizanski ladji Makarska. Sprva sta partizanska predstavnika sprejela Arnoldyja z zadržkom in nezaupanjem, saj nista razumela namena njegovega poslanstva v Bariju, čez čas pa so napetosti popustile in Arnoldy je s strani Makieda dobil dovoljenje za rekrutacijo jugoslovanskih vojnih ujetnikov. Začelo se je torej učinkovito sodelovanje med predstavniki OSS in partizani. Zanimivo, da je tudi Arnoldy zaznal nezaupanje Jugoslovancev do Britancev in nekaterih Američanov. Niso jim zaupali, saj so jih sumili, da igrajo dvojno politiko, in sicer ki je podpirala tako Tita kot Mihailovića, medtem ko o ameriški politiki niso veliko vedeli. V resnici so tudi Američani igrali na obe karti, na partizane in četnike, očitno pa je, da to tedaj še ni bilo tako razvidno.²⁷

V poročilu o razvoju OSS Bari so opisana tudi prizadevanja ameriških častnikov OSS, ki so v Bariju organizirali ladijsko pomoč za partizansko gibanje, del pomoči pa naj bi prišel tudi do slovenskih partizanov. Ta projekt je bil bolj znan pod imenom operacija "Audrey". Neposredna oskrbovalna linija je bila vzpostavljena oktobra 1943 in večina ameriških častnikov je samostojno vodila organizacijo pošiljanja pomoči na dalmatinsko obalo, to pa brez vednosti Britancev, ki so formalno imeli nadzor nad linijami oskrbovanja.²⁸ Pošiljke ameriške pomoči partizanom so zajemale obleke, obutev, orožje in strelivo ter hrano in nujno medicinsko pomoč. Na ladjah tudi ni manjkalo kerozina, bencina in olja, ki so ga dovažali na otok Vis.²⁹ Med 15. oktobrom in 31. decembrom 1943 je OSS uspel s 37 ladjami prepeljati 6.500 ton opreme, materiala in orožja na dalmatinske otoke. SOE je v istem času v Jugoslavijo z letali poslala 125 ton pomoči,³⁰ kar je seveda precej manj kot OSS. Operacija "Audrey" je bila tako povsem samostojen projekt nekaterih ameriških častnikov, ki so na lastno pest, brez dovoljenja Britancev, organizirali pomoč partizanom. To je razburilo vrhove britanske SOE in brigadirja Fitzroya Macleana, ki so

26 TNA-CAB 122/159, OSS/SOE Activities from Mediterranean Bases into Central and Eastern Europe, 13. 4. 1944, 1–2.

27 NARA-RG 226, E 190, B 125, F 637, Interesting Facts about Development of OSS Bari, [nedat.], 2–4.

28 NARA-RG 226, E190, B 125, F 637, Interesting Facts about Development of OSS, Bari, [nedat.], 5.

29 NARA-RG 226, E 99, B 135, F 210, Partisan Base Bari, [nedat.], 13–14.

30 NARA-M 1642, Roll 2, Appendix F, OSS Activities in the Middle East – Central African Theater based on Cairo, 27.

protestirali pri vodstvu ameriške tajne službe. Slednja je neposlušne častnike kaznovala s premestitvijo na druga delovna mesta. Med najbolj odmevnimi premestitvami je bila premestitev majorja Huota v Alžir in Kairo. Na ta način so bili partizani že jeseni 1943 *de facto* priznani s strani OSS. Po protestu Britancev kmalu za tem je začetni entuziazem OSS pri organizaciji pomoči partizanom pričel pojenjati, in sicer zaradi prevzema oskrbovanja s strani Britancev.

Med drugim je v Bariju prišlo tudi do občasnih incidentov med četniki in partizani, o katerih je poročal tudi OSS. Dne 6. novembra 1943 se je na primer pojavila skupina 50 četnikov, ki so prišli preko Splita in Sušaka skupaj z nekaterimi italijanskimi vojaki in civilisti, ki so se po kapitulaciji umikali iz Jugoslavije. Četniki naj bi očitno kolaborirali z italijansko in nemško vojsko v Liki ter v Bariju izvajali intenzivno propagandno in obveščevalno aktivnost proti partizanom. Britanci so s četniki sodelovali, ti pa so se celo nasilno vedli do predstavnikov OSS in jim grozili zaradi sodelovanja s partizani. Spor se je tako razvnel, da so četnike kmalu premestili drugam.³¹

Januarja 1944 je OSS poslal na Vis podpolkovnika Streeta, ki je bil na čelu misije, odgovorne za obrambo dalmatinskih otokov. Obiskala sta ga tudi glavni anglo-ameriški predstavnik pri Vrhovnem štabu NOVJ, brigadir Fitzroy Maclean, in njemu podrejeni glavni ameriški predstavnik pri NOVJ, major Linn Farish. Dogovorili so se, da bi bilo treba povečati število ameriškega osebja v Jugoslaviji, tako da so po dodatnih pogovorih, v katerih je sodeloval tudi polkovnik Vladimir Velebit, prišli do zaključka, da bodo v Jugoslavijo poslali nove ameriške častnike za zvezo.³² To je bila ena od pobud OSS za povečanje ameriške vloge v Jugoslaviji, ki se je kasneje tudi realizirala s pošiljanjem novih samostojnih ameriških misij v Vrhovni štab NOVJ.

Na začetku aprila 1944 sta se Farish in Maclean vrnila iz Jugoslavije in Američanom je kmalu postalo jasno, da je treba spremeniti podrejeni status misij OSS pri Titu, ki je nastal na podlagi sporazumov med OSS in SOE. Britanci so povabili ameriške častnike, da se vključijo v njihove misije ali celo na čelo teh, kar pa Američanom ni bilo dovolj. Njihova težnja je bila poslati v Jugoslavijo povsem samostojne ameriške misije, ki so podrejene ameriškemu častniku za zvezo v Titovem štabu. Farish je kot glavni ameriški častnik pri Titu nadaljeval z organizacijo spuščališč v Jugoslaviji in z reševanjem ameriških letalcev. V enem od potovanj proti Grčiji pa je izgubil življenje v letalski nesreči.³³ Pred tem je 23. junija 1944 ugotavljal, da Jugoslovanska sekcija slabo deluje, da so agentje slabo pripravljene in da znotraj kolektiva vladata nizka morala in nezaupanje. Dne 4. julija 1944 je OSS odpoklical majorja Arnoldyja in novi vodja Jugoslovanske sekcije je postal Robert P. Joyce. Tudi Joyce je moral mesto šefa sekcije kmalu zapustiti in nadomestila sta ga poročnik Holt Green in Arthur M. Cox. Jugoslovansko sekcijo sta prevzela ravno v času, ko so v njej vladali kaos, neučinkovitost in nizka morala. Zanimiva je opazka Greena in Joyca, ki sta zapisala, da je Arnoldy predstavnik partizanov in da je večji partizan kot sam Tito. Slabe ocene Arnoldyja je podal tudi stotnik Kobal, ki ga je označil kot neprim-

31 NARA-RG 226, E 106, B 11, F 55, The Comitato Yugoslavo in Bari, 8. 11. 1943.

32 NARA-RG 226, E 144, B 96, F 15, SO Operations in Yugoslavia, 8. 1. 1944.

33 NARA, RG 226, E190, B 125, F 637, Interesting Facts about Development of OSS, Bari, [nedat.], 5.

ernega, nezaupljivega in nesposobnega. Arnoldy je bil naposled iz južne Italije premeščen v Washington in 3. avgusta 1944 je poslal zaključno poročilo o svojem delovanju kot šef Jugoslovanske sekcije. Poročilo je poslal šefu odseka za tajno delovanje (OSS/SI) Whitneyju Shepardsonu in se zaradi odstavitve tudi pritožil generalu Donovanu. Kljub temu da je bil Arnoldy označen kot pro-partizansko usmerjen častnik, nam njegova preteklost označuje drugače politično orientiranega častnika. Rodil se je francoskim staršem v carski Rusiji leta 1896, v Franciji je končal vojaško akademijo in se med prvo svetovno vojno boril proti Nemcem v ruski vojski. Po koncu prve svetovne vojne se je kot protikomunist s pro-caristično "belo gardo" boril proti boljševikom, a kmalu zapustil vojsko ter delal v gospodarstvu. Na začetku druge svetovne vojne je bil nekaj časa član hidrometeorološke misije sovjetske armade v ZDA, leta 1943 pa se je priključil OSS, in sicer odseku za tajno delovanje (OSS/SI).³⁴

Arnoldyju bi težko dokazali odkrito simpatiziranje s partizanskim gibanjem, vsaj glede na njegove vojaške izkušnje iz preteklosti, ki niso bile povezane z bojevanjem na strani levičarskih gibanj. Zagotovo si je prizadeval pomagati partizanskemu gibanju, saj je hitro doumel, da se slednje, za razliko od četniškega gibanja, učinkoviteje bori proti silam osi. Na lastni koži je izkusil, kako močna so bila že med vojno ideološka trenja znotraj zavezniških sil in njihovih obveščevalnih služb, zato lahko rečemo, da je postal žrtev notranjih čistk.

Odnosi med Jugoslovansko sekcijo Bari in partizani so bili ves čas prijazni in vedno bolj zaupljivi. Ponavadi so misije za spust v Jugoslavijo čakale od dva do tri mesece, največkrat zaradi zaviranja Britancev, vendar je Arnoldy večkrat uporabil dobre odnose z Velebitom in predčasno dobil dovoljenje že v nekaj dneh. Kljub nenehnim težavam opisuje Arnoldy odnose z Britanci kot prijateljske in polne sodelovanja. Proti koncu vojne so bile aktivnosti OSS v Bariju zmanjšane na majhno enoto s 4 osebami, ki so jo vključili v 15th Air Force in je delovala vse do 20. maja 1945, ko je moralo vse osebje oditi.

URJENJE SLOVENCEV V JUGOSLOVANSKI SEKCIJI OSS V KAIRU IN BARIJU

O Slovencih, ki so se urili v OSS in bili kasneje poslani kot pripadniki ameriških misij v Slovenijo in druge dele Jugoslavije, smo do sedaj imeli malo podatkov ali pa so bili – predvidevamo – za slovensko zgodovino nezanimivi. Te Slovence danes označujemo kot padalce, saj je večina prišla v Slovenijo kot padalci, čeprav jih je nekaj priplulo tudi z ladjo (podobno velja za padalce, ki so jih poslali Britanci). Na samem začetku delovanja Jugoslovanske sekcije OSS je pomembno vlogo pri selekciji in urjenju Slovencev odigral podpolkovnik Lada Močarski, ki je bil v dogovoru z jugoslovansko emigrantsko vlado že maja 1943 poslan v AFHQ v Alžir, da ugotovi, kakšne so možnosti rekrutiranja številnih Slovencev, ki so bili v britanskih ujetniških taboriščih, in sicer v taborišču št. 207 pri kraju Alma. Z okoli 400 ujetniki je opravil razgovore in jih 10 izbral kot kandidate za delo v OSS. To so bili: Anton Galun, Anton Glušič, Franc Menčak, Janez Mikuž, Ivo (Ivan) Pa-

34 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 255, Personal History, [nedat.]; B 23, F 317, Yugoslav Reaction to Marshal Aleksander's Statement, 24. 5. 1945.

hor, Gvido Počivavšek, Jožef Rusjan, Venčeslav Šaly, Hinko Schwarc in Alojz Gajšek.³⁵ Močarski zaradi nesoglasij z britanskimi vojaškimi oblastmi ni uspel organizirati transporta v Kairo, zato so bili fantje začasno poslani v Jugoslovanski kraljevi gardni bataljon, ki je bil do razpada konec leta 1943 vojaška enota jugoslovanske emigrantske vlade v severni Afriki in Palestini. Vse naslednje skupine Slovencev so bile rekrutirane v vrste ameriške obveščevalne službe na osnovi dogovora med OSS in partizanskimi oblastmi v južni Italiji. OSS Slovencev ni usposabljal v klasične agente častnike za zvezo, ampak v radiotelegrafiste, šifrerje in tolmače. Nikoli niso postali enakopravni sodelavci drugim pripadnikom OSS, saj jim niso zaupali. Oblekli so jih v ameriške uniforme, a jih še vedno obravnavali kot civiliste, ki delajo za OSS. Skupina omenjenih desetih Slovencev je z dovoljenjem jugoslovanske emigrantske vlade vstopila v OSS, kar ne pomeni, da so bili ti fantje nasprotniki partizanov. Novice o slednjih tedaj v severni Afriki niso bile še dovolj močne, poleg tega pa omenjena skupina Slovencev takrat verjetno ni še slišala za Tita.

Šele 7. avgusta 1943 je Močarski uspel organizirati prevoz za fante in jih poslal v Kairo na urjenje v območje Res al Kanayas oziroma "območje A" (Area A). Opravljali so osnovno urjenje iz posebnih operacij in obveščevalnega delovanja (SO/SI training). Po treh tednih so slovenski rekruti odšli v britansko padalsko šolo pri Haifi v Palestini. Preden so šli, so potrebovali potrdilo, da so telesno sposobni opravljati padalski tečaj. Padalski tečaj, ki je trajal od 9 do 14 dni, je bil fizično zahteven.³⁶ Od 10 Slovencev, ki se jim je med urjenjem priključilo še 5 novih kandidatov, jih je urjenje končalo 7, ki so bili 25. septembra 1943 pripravljeni na odhod v Jugoslavijo. Po navedbah ameriških dokumentov naj bi torej 3 Slovenci ne končali urjenja.³⁷

Če primerjamo ameriško arhivsko dokumentacijo, lahko sklepamo, da so uspešno zaključili tečaj: Anton Galun, Ivo Pahor, Franc Menčak in Venčeslav Šaly (Menčak, 1999, 241–243).³⁸ Za zdaj med ameriškim arhivskim gradivom nismo dobili dokumentov s podatki o tem, kdo so bili ostali trije Slovenci, ki naj bi končali tečaj. Kasneje so tečaj v Kairu opravili še Radko Zuodar, Viljem Štamol, Vladimir Kumar in Jože Stante. Dne 13. septembra 1943 je Močarski pisal Guentherju, da je od 10 Slovencev 7 naredilo padalski tečaj, trije pa so bili vrnjeni jugoslovanskim oblastem, ker so bili neprimerni za tajno delovanje.³⁹ Britanski inštruktorji na padalski šoli so visoko cenili Slovence zaradi dobre discipline in splošnega dobrega vtisa. Načrt Jugoslovanske sekcije je bil, da se jih pošlje v Slovenijo 17. septembra 1943, kar pa se zaradi številnih organizacijskih zapletov ni zgodilo. Nazadnje so jih v Glavni štab NOV in POS poslali 26. in 27. novembra 1943.

Misija, najverjetneje gre za misijo "Alum", torej ni bila poslana, vemo pa, da je Močarski pisal majorju Kochu o napredku pri urjenju slovenske skupine tečajnikov in zapisal, da bo skupina 18. septembra 1943 poslana na dodatno urjenje in usposabljanje.

35 NARA-RG 226, E 144, B 97, F 107, 10 Yugoslav (Slovene) POW's in Transition from Algiers, 16. 7. 1943.

36 NARA-RG 226, E 154, B 15, F 200, Joining Instruction for No. 4 Parachute Training School, CMF, [nedat.]; E 99, B 43, F 214, Training, [nedat.], 2–5.

37 NARA-RG 226, E 144, B 97, F 107, 10 Yugoslav (Slovene) POW's in Transition from Algiers, 16. 7. 1943.

38 NARA-RG 226, E 144, B 97, F 107, 10 Yugoslav (Slovene) POW's in Transition from Algiers, 16.c7c. 1943.

39 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 261, Slovene Student Group – 2nd Training Period, 17. 9. 1944.

Načrtovali so, da bo skupino sestavljalo 7 članov in da bo vodja misije Wuchinich. Po mnenju Močarskega vsi kandidati niso bili še primerno usposobljeni, predvsem pa je bilo pomembno, da je OSS ohranil kandidate, ki so čakali na misije, pripravljeni in dovolj motivirani. Zapisal je, da potrebujeta Venčeslav Šaly in Vladimir Kumar dodatno urjenje iz radiotelegrafije, ostali kandidati pa potrebujejo dodatna urjenja iz šifriranja in dešifriranja, praktičnih vaj na radiotelegrafskem aparatu ter dodatne vaje iz rokovanja in streljanja z različnimi tipi orožja ter bližinskega bojevanja.⁴⁰ Tako je bilo v času Arnoldyjevega prihoda v Kairo na urjenju že 10 Slovencev, ki jih je izbral Močarski, sodili pa so v misijo, ki naj bi jo poslali skupaj z Wuchinichem. Slednjega so skupaj s 6 člani njegove misije urili z namenom, da jih pošljejo v Slovenijo, vendar so njihov odhod odlašali, saj naj bi po navedbah OSS partizani zavirali prihod prve ameriške misije v Slovenijo. V ozadju odlašanja je bila nezaupljivost partizanov do ameriških častnikov jugoslovanskega porekla.⁴¹

Jugoslovani, med katerimi je bilo največ Slovencev, so bili v Bariju nameščeni v vili Re David in vili Suppa, v bližini katerih so tudi bila območja za urjenje. Arnoldy je kmalu po prihodu v Bari začel z načrtnim zbiranjem jugoslovanskih rekrutov, ki so bili primerni za delo v OSS. Z britanskimi oblastmi se je dogovoril za dovoljenje in zbiranje Jugoslovancev, ki jih je iskal v številnih ujetniških taboriščih v severni Afriki in južni Italiji. Tako je bilo v ujetniškem taborišču Carbonari Camp No. 1 okoli 3.000 Jugoslovancev, med katerimi je bilo po ameriških arhivskih virih 2.600 pro-partizansko in 400 pro-četniško usmerjenih. Arnoldy jih je tako že v 4 tednih po svojem prihodu zbral 30 in od teh nato 18 najboljših, ki jih je poslal na trimesečno urjenje iz radiotelegrafije in tajnega delovanja. Pri izbiri oziroma selekciji Slovencev za vstop v sistem urjenja OSS je poleg Arnoldyja sodeloval tudi partizanski funkcionar v Bariju Marjan Barišič, ki je opravljal pogovore s potencialnimi kandidati, ki so hoteli kot člani ameriških misij oditi v Jugoslavijo (Torkar, 2012, 118–119). Prisotnost Barišiča po vsej verjetnosti pomeni, da je bilo po teheranski konferenci in mednarodnem priznanju NOG decembra 1943 slednje tudi soudeleženo pri izbiri ustreznih kandidatov, primernih za spust v Slovenijo in druge dele Jugoslavije. Po treh mesecih urjenja je Arnoldy končno izuril šest radiotelegrafistov, do konca februarja 1944 pa so bile že 4 skupine pripravljene na odhod v Jugoslavijo. Slovenci, ki so končali urjenje, so bili vključeni v misije OSS kot radiotelegrafisti, šiferji in tolmači. Edino, kar je Jugoslovanski sekciji manjkalo, so bili ameriški častniki, ki bi morali voditi misije. Z enakimi težavami sta se soočali tudi britanski SOE in MI6, ki sta s težavo dobili ustrezne častnike za vodenje misij v Jugoslaviji, zlasti v Sloveniji.⁴²

Eno od skupin Slovencev, ki je vstopila v OSS v Bariju, so predstavljali nekdanji interniranci, ki so 10. novembra 1943 prišli v to južnoitalijansko mesto kot prebežniki iz severne Italije. Po italijanski kapitulaciji so namreč uspeli pobegniti iz območij rudnikov lignita v okolici Perugia, kjer so gradili železniško progo. Prišlo jih je pet, in sicer Filip

40 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 261, Slovene Student Group – 2nd Training Period, 17. 9. 1944.

41 NARA-RG 226, E 99, B 36, F 8, Establishment of Operations and Intelligence Net in Yugoslavia, 7. 8. 1944, 1–6.

42 Podrobnosti o težavah britanske SOE in MI6 za vodenje misij v Jugoslaviji in Sloveniji glej v: Bajc, 2002.

Ambrož, Vlado Ivančič, Vinko Jankovič, Miloš Kosec in Marijan Česnik. Britanci so jim dali na izbiro, da se pridružijo kraljevi četniški vojski ali pa na novo ustanovljeni 1. prekomorski brigadi NOVJ, in tej so se tudi pridružili. Kmalu jih je partizanski politični komisar Marjan Barišič povabil na razgovor in jim ponudil takojšen odhod v Slovenijo. Nastal naj bi sporazum med polkovnikom Vladimirjem Velebitom in OSS, na podlagi katerega so ameriški častniki lahko prevzeli urjenje in nadzor nad jugoslovanskimi kandidati. Po navzkrižnem zaslišanju so bili izbrani trije: Česnik, Kosec in Ivančič. Imeli so tudi temeljit zdravniški pregled, kjer so jim pregledali zobe, spraševali o morebitnih zlomih kosti v preteklosti idr. Vodja tečaja Arnoldy je namreč potreboval zdrave in telesno pripravljene vojake. Oblekli so jih tudi v ameriške uniforme, kar pa ne pomeni, da so bili ameriški vojaki, saj se jih v arhivskih dokumentih obravnava kot civiliste. Čez nekaj časa so se jim priključili še trije Slovenci, nekdanji italijanski vojaki, in sicer Radko Bajt, Vladimir Kumar in Zdravko Marušič, medtem ko so ostali kandidati prihajali iz drugih predelov Jugoslavije. Vsega skupaj je tečaj obiskovalo 12 kandidatov, potekal pa je v vili Re David v Bariju. Kandidati so bili ves čas izolirani in brez stikov z zunanjim svetom, po treh mesecih pa so opravili še dodatni 14-dnevni tečaj v britanski padalski šoli v Brindisiju. Na urjenju so se učili še radiotelegrafije, šifriranja in tudi več vrst borilnih veščin. Vse so jih učili Američani, občasno je prišel tudi Velebit in jim predaval ter jih spodbujal pri njihovem delu. Ves čas urjenja so bili kandidati pod ameriško jurisdikcijo, dobili so ameriške vojaške izkaznice, imena, številke in uniforme, vendar formalno niso postali vojaki ZDA (Torkar, 2012, 119–120).

Eno od mesečnih poročil urjenja slovenskih kandidatov navaja, da so vsi kandidati že bili izurjeni v posebnih operacijah in da je poudarek njihovega urjenja na radiotelegrafiji in tajnem delovanju, ki je zajemalo posebno tehnike pisanja obveščevalnih poročil s praktičnimi vajami ter specializirano poročanje o gospodarskih, političnih, pomorskih in cestnih gibanjih. Učili so se še šifriranja, prepoznavanja vojaških plovil in vozil ter splošnih načel moralnih operacij oziroma psihološkega bojevanja. Dodatni predmeti na tečaju so bili še tehnike intervjujev, zasliševanja, branja vojaških zemljevidov in fotografij ter njihova interpretacija, tehnike sabotaž in rušenja, bližinsko bojevanje, bojevanje s hladnim orožjem ter streljanje. Celoten tečaj je skupno trajal tri tedne in se prilagajal trenutnim situacijam, povprečna mesečna plača kandidata pa je bila 40 dolarjev.⁴³

Kandidate so urili po skupinah, saj so na ta način dosegli večjo homogenost in povezanost znotraj skupine, poleg tega pa je inštruktor na ta način lažje opravil evalvacijo njihovega dela. Pred prihodom na urjenje so s kandidati opravili natančnejše pogovore že v ujetniškem taborišču, potem pa so preverili njihove biografije, prstne odtise in fotografije. Kandidati so bili nastanjeni v sobah po 4, saj so načeloma sledili usmeritvam, da so skupine skupaj tudi bivale. Na vrtu pred vilo so se lahko urili v streljanju, igrali športne igre ter brali dnevno časopisje.⁴⁴

43 NARA-RG 226, E 99, B 29, F 210, Semi-Monthly Training Report, 30. 11. 1944.

44 NARA-RG 226, E 154, B 19, F 254, Yugoslav Section SI in Bari, Italy – from October 30, 1943 to July 12, 1944, 1–34.

Zanimiv je dokument, ki poroča o napredovanju urjenja skupine Slovencev iz dne 7. oktobra 1943. V njem je zapisano, da bodo čez 4 dni na območje A poslali nove Slovence, ki so pravkar končali padalski tečaj. Omenjajo se Marc, Michael, Sam, Bob ter Vladimir in Ivan, ki sta bila tam že prej. Za temi imeni se skrivajo Slovenci Viljem Štamol (Marc Sherman), Radko Zuodar (Sam Martin) ter Američan hrvaškega porekla Bob Plan (Robert Perry). Vprašanje ostaja, kdo je med temi 6 fanti bil Michael, saj se tega imena kasneje ne zasledi več med Slovenci v OSS. Zagotovo pa imeni Vladimir in Ivan v dokumentu pomenita Vladimirja Kumarja (Walter Knight) in Iva Pahorja (John Peterson), saj sta se priključila že pri prvi skupini 10 Slovencev in kasneje bila poslana v Slovenijo, kjer sta delovala kot člana misije "Alum".⁴⁵

Poročilo nato navaja, da so Slovenci opravljali osnovni tečaj tajnega delovanja (OSS/SI) in nadaljevalni tečaj, ki je vseboval predmete kot varnost pri tajnem delovanju, tehnike kritja, organizacija in zbiranje obveščevalnih informacij, branje in uporaba vojaških zemljevidov, delo s kompasom in problemi, s katerimi se agent srečuje na terenu. Vseh teh dodatnih veščin jih je učil poročnik Stampados. Omenjajo pa se še drugi inštruktorji, kot nadporočnik Pfeiffer, ki jih je učil šifriranja, rokovanja z orožjem, poročnik Chysostomas, ki jih je učil osnove radiotelegrafije, in vodnik Overall, ki jih je učil vzdrževanja in rokovanja z orožjem. Poleg predmetov, ki so bili vključeni v tečaj, so imeli na programu rekreacijo, načine opazovanja cest in železnic ter analiziranje problemov, v katerih se agent znajde. Vsega skupaj je usposabljanje potekalo 9 ur dnevno. Poleg osnovnega tečaja tajnega delovanja in nadaljevalnega so posamezne agente pošiljali na intenzivne radiotelegrafске tečaje, kjer so dobili poglobljeno znanje iz radiotelegrafije.⁴⁶

Iz analiz urnikov tečajev lahko ugotovimo, da so bili tečaji OSS podobni tečajem, ki sta jih izvajali britanski SOE in MI6, saj so ameriške in britanske obveščevalne službe v dobrih treh mesecih izurile Slovence za podobne naloge, ki so jih opravljali v okviru vojaških misij med slovenskimi partizani. Razlika v urjenju je bila v tem, da sta SOE in MI6 urili Slovence na posebnih tečajih diverzantstva in saboterstva ter tečajih radiotelegrafije, medtem ko so se Slovenci na tečajih OSS pretežno urili v osnovah tajnega delovanja in radiotelegrafije.

Slovenski pripadniki ameriških misij so se v času urjenj misij izkazali kot fizično dobro usposobljeni in z dobrimi orientacijskimi predstavami. Kot radiotelegrafisti in šifrerji so dali pomemben prispevek k skupnemu boju proti silam osi, kljub temu da so bili proti koncu vojne in po njej zaznamovani s strani partizanskega vodstva zaradi sodelovanja z Američani.

SKLEP

ZDA so se kmalu po začetku vojne začele zanimati za dogajanje v Jugoslaviji, saj je ta veljala za območje z dobro razvitimi odporniškimi gibanji. Dejstvo je, da Jugoslavija ni bila v ameriški interesni sferi, so pa imele ZDA interes podpirati odporniška gibanja, ki so

45 NARA-RG 226, E 165, B 9, F 93, Civilian Agents, 26. 6. 1944.

46 NARA-RG 226, E 154, B 22, F 301, Slovene Students – Second Group, 7. 10. 1943.

se aktivno borila proti silam osi, in pri tem delovati samostojno brez britanske nadrejenosti. OSS je začel z aktivno organizacijo pomoči partizanom že jeseni 1943, kar pomeni, da so bili partizani že takrat *de facto* priznani s strani OSS. Obveščevalne baze OSS in delovanje jugoslovanskih sekcij v Kairu in Bariju so pomembno vplivali na informiranost Anglo-Američanov o stanju odpora v Sloveniji in širši Jugoslaviji. Obveščevalni podatki, ki so se akumulirali v obveščevalnih bazah OSS v Kairu in Bariju, so bili pomembni za oblikovanje ameriške politike v Sredozemlju in na Balkanu, niso pa bili ključni za sprejemanje politične odločitve, koga podpreti v Jugoslaviji. Jugoslovanski sekciji sta s pomočjo emigrantske vlade in nato s pomočjo partizanskih predstavnikov v južni Italiji pomembno vplivali na razvoj odporniških gibanj v Jugoslaviji, tako z vidika organizacije pomoči ter urjenja in pošiljanja ameriških misij v Slovenijo in druge predele Jugoslavije. Sprva je bila vsa ameriška pomoč za odporniška gibanja v Jugoslaviji poslana z letali, v nadaljevanju pa pretežno preko ladijskih pošiljk. OSS je v Kairu in Bariju izuril številne agente, med katerimi so bili tudi Slovenci. Nekatere so kot pripadnike ameriških misij poslali med slovenske in hrvaške partizane, kjer so opravljali naloge radiotelegrafije, šifriranja in tolmačenja, medtem ko so nekateri, predvsem ameriški Slovenci, opravljali naloge šefov misij ali pa so kot inštruktorji urili agente. Tudi oni so dali pomemben prispevek k skupnemu boju proti silam osi, kljub temu da so bili proti koncu vojne in po njej zaznamovani s strani partizanskega vodstva zaradi sodelovanja z Američani.

ACTIVITY OF YUGOSLAV SECTIONS OF THE AMERICAN OFFICE OF STRATEGIC SERVICES (OSS) IN NORTH AFRICA AND SOUTHERN ITALY

Blaž TORKAR

Military Museum of the Slovenian Armed Forces,

Engelsova 15, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: Blaz.Torkar@mors.si

SUMMARY

From the outbreak of the war, the United States strove to establish a modern and efficient intelligence service. First, they founded the Coordination of Information (COI) and subsequently, the Office of Strategic Services – OSS), naming General William Donovan as head of both. Right from the establishment of OSS, Donovan wanted to expand its operations to North African and Mediterranean battlefields in order for the American intelligence service to be able to direct special operations against the Axis Powers in Yugoslavia from there. The setting up of the bases required a considerable amount of effort and negotiation with the British secret services, as they were used to defending their own interests and leading intelligence position in the Balkans and would not permit the

OSS to operate independently in Yugoslavia. Donovan thus established bases in Cairo and Bari, with a Yugoslav section operating within each. The principal tasks of the two sections were to train the personnel to be sent to Yugoslavia, to gather intelligence about Yugoslavia, organise assistance and support for Yugoslav resistance movements and compile intelligence obtained by the OSS from its missions from the occupied Yugoslav territory. Aided initially by the government in exile and later on by Partisan representatives in southern Italy, the Yugoslav sections trained numerous Yugoslavs – many of who were Slovenes – and sent them back to Yugoslavia. These worked as wireless operators, cryptographers and interpreters mostly between Slovene and Croatian Partisans. Some Slovenes, American Slovenes in particular, carried out the functions of mission chiefs or instructors in the Yugoslav sections of the OSS. Although collaborators with the American intelligence service made important contribution to the common struggle against the Axis Powers, they were branded by the Partisan leadership towards the end of the war and after it for having worked with the Americans. Following the Tehran Conference in December 1943, the supply of aid for the resistance movements was directed to support the Partisan movement. Towards the end of the war and with the growth of the National Liberation Movement (NOG) in Yugoslavia, the role of the Yugoslav section gradually diminished. It can be concluded that the activities of the Yugoslav sections in Cairo and Bari significantly influenced the development of resistance movements in Yugoslavia and Slovenia, both in terms of organising aid as well as training and sending the American missions to Yugoslavia.

Key words: Office of Strategic Services (OSS), Coordination of Information (COI), Yugoslav section, intelligence service, Secret Intelligence (SI), Special Operations (SO), Joint Chiefs of Staff (JCS), Cairo, Bari, National Liberation Movement (NOG)

VIRI IN LITERATURA

NARA-M 1642 – National Archives and Records Administration, College Park/ZDA-Washington D.C. (NARA), fond Washington's Director's Office [mikrofilmsko gradivo zapuščine generala Williama Donovana] (M 1642).

NARA-RG 226 – NARA, fond Office of Strategic Services: Record Group 226 (RG 226).

TNA-CAB 122 – The National Archives, Kew-London (TNA), fond War Cabinet and Cabinet Office (CAB), serija British Joint Staff Mission and British Joint Services Mission: Washington Office Records (CAB 122).

TNA-HS 3 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive (SOE), serija Africa and Middle East Group (HS 3).

TNA-HS 7 – TNA, SOE, serija Histories and War Diaries (HS 7).

- Bajc, G. (2002):** Iz nevidnega na plan, Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Bajc, G. (2008):** Anglo-Američani in sabotaže slovenskih partizanov na južni železnici. *Acta Histriae*, 16, 3, 343–358.
- Bajc, G. (2010):** 'Obveščevalni trikotnik'. SOE, češka ilegala in Jugoslavija, 1939–1941: prispevek o tajnem sodelovanju med Britanci, Čehi in Slovenci. *Acta Histriae*, 18, 1/2, 127–150.
- Biber, D. (1985):** Neuspeh neke misije, ameriški podpolkovnik OSS Robert McDowell v štabu Draže Mihajlovića leta 1944. *Borec*, 40, 10, 1065–1091.
- Biber, D. (2011):** Major Francis N. Arnoldy. Šef jugoslovanske sekcije OSS v Bariju. V: Bajc, G., Klabjan, B. (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom in vzhodno Evropo, 465–469.
- Cave Brown, A. (1976):** *The Secret War Report of the OSS*. New York, Berkley Meadallion Books.
- Harris Smith, R. (2005):** *The Secret History of Americas First Central Intelligence Agency*. Guilford, University of California Press.
- Menčak, F. (1999):** Med padalci ameriške službe OSS. *Mladika*, 43, 10, 241–243.
- O'Donnell, P. K. (2004):** *Operatives, Spies and Saboteurs, The Unknown Story of the Men and Women of World War II's OSS*. New York, Free Press.
- Pavlović, G. V (1998):** *Od monarhije do republike: SAD in Jugoslavija (1941–1945)*. Beograd, Clio.
- Roosevelt, K. (1975):** *War Report of the OSS*. New York, Walker&Co.
- Sacquety, T. J. (2007):** *The OSS. Veritas: Journal of Army Special Operations History*, PB 31-05-2, 3, 4, 34–51.
- Smith, B. F. (1983):** *The Shadow Warriors. OSS and the Origins of Americas first Central Intelligence Agency*. Los Angeles, University of California Press.
- Torkar, B. (2012):** *Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Celovec, Mohorjeva založba.*

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

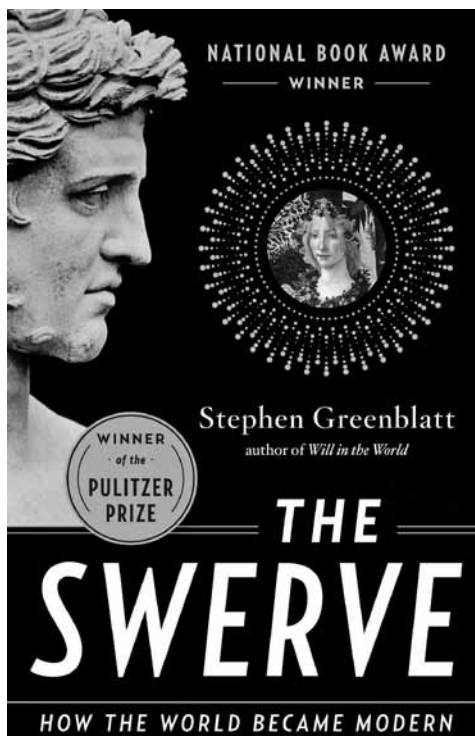
Stephen Greenblatt: THE SWERVE: How the World Became Modern. New York, W. W. Norton, 2011, 356 str.

Ameriški akademik Stephen Greenblatt je konec leta 2011 izdal monografijo z naslovom *The Swerve: How the World became Modern*, ki se na prvi pogled ukvarja z zgodbo obsesivnega zbiratelja knjig v petnajstem stoletju in njegovim iskanjem nekega teksta, ki naj bi izjemno vplival na vznik nove miselnosti v novoveški Evropi.

Avtor v samem začetku poda nekaj zelo osebnih misli in doživljajev, bolj ali manj posredno povezanih s tekstom, ki ga je kupil v svojem študijskem obdobju in ki se mu v svojem delu posveča. Gre za pesnitev rimskega filozofa in pesnika Lukrecija (r. 95 p. n. š. – u. 55 n. š.) z naslovom 'O naravi stvari' (*De rerum natura*). Lukrecij je bil zagovornik mehanicistično epikurejskega pogleda na svet in v tej svoji pesnitvi izpostavi in predstavi svoje misli o svetu. Monografija je tako na nek način zgodba o Lukrecijevem tekstu, njegovem izginotju ter poznejšem vplivu.

Pesnitev *De rerum natura* naj bi namreč močno vplivala na mislece in bralce iz višjih slojev v času Lukrecijevega delovanja. Lukrecija naj bi bogataši in vojskovodje vabili v svoje vile, da bi jim prebiral svoja dela in razpravljal o svojih idejah. Njegova vizija o svetu je izhajala iz epikurejskih temeljev atomizma in neobstoja božjih instanc. Greenblatt želi na tem mestu izpostaviti ključno vlogo teksta v Lukrecijevem času. V nadaljevanju ugotavlja, da je po določenih dogodkih, ki so sledili v evropski zgodovini (potres v Pompejih, požigi knjižnic s strani katoliških skupin ob vzpostavitvi katolištva kot uradne religije v Rimu, barbarski vdori in neupoštevanje antičnih 'poganskih' filozofov ter kontroverznost Lukrecijeve pesnitve za katoliško dojetje sveta), tekst izginil. Pojavil se je ponovno šele leta 1417, ko ga je Poggio Bracciolini, italijanski papeški uradnik in zbiratelj antičnih tekstov našel v manjšem zakotnem nemškem samostanu.

Večji del Greenblattovega teksta obravnava Bracciolinija, njegovo kariero in obdobje, v katerem je deloval in živel. Ob shizmi znotraj Rimskokatoliške cerkve v začetku petnajstega stoletja je imela Evropa dva papeža, enega v Rimu (kjer je deloval Bracciolini) in drugega v Avignonu. Po koncilu v Kölnu, kjer naj bi uredili nastalo krizo, je papež Janez XIII. izgubil sedež, Bracciolini pa posledično svojo službo, kar ga je usmerilo v tisto,

kar je zelo rad počel, in sicer v iskanje starih in pozabljenih tekstov. Tako je po naključju našel Lukrecijev rokopis in ga poslal svojemu prijatelju Niccoliju v Firenze, ki ga je šele po dvanajstih letih začel prepisovati. Zatem se *De rerum natura* začne pojavljati po vsej Evropi, po Gutenbergovi iznajdbi tiska pa se tekst še hitreje razširi med evropske intelektualce.

Greenblatt je sicer ameriški profesor na Harvardu kot strokovnjak za obdobje renesanse, zlasti za angleško in splošno renesančno literarno zgodovino. Prvi naj bi uporabil pojem 'novi historicizem' (*New historicism*), ki je sprožil veliko kritik s strani nekaterih zgodovinarjev. Širina njegovega znanja o renesansi in literarni zgodovini z renesančnega obdobja naj bi se zrcalila v tudi knjigi 'The Swerve', za katero je prejel celo ameriško Pulitzerjevo nagrado.

'Swerve' v slovenskem prevodu pomeni odklon. Na podlagi naslova lahko razumemo, da je avtor pripravljen predstaviti odklon od družbe, od miselnosti in morda odklon od povprečnosti mišljenja, aktualnega v določenem zgodovinskem obdobju. Po prebranem tekstu pa se pojavi vprašanje, ali sta Lukrecijev rokopis in morda tudi Bracciolinijeva najdba tega izgubljenega teksta res tako močno vplivala na vznik renesanse? Avtor bralcu *De rerum natura* nenehno predstavlja kot vpliven tekst, ki je s svojo 'odsotnostjo' dolgo onemogočal razvoj moderne evropske miselnosti. Ponovni pojav pesnitve pa naj bi tako sprožil val, ki je uničil verige katoliške segregacije in inkvizicije ter postavil temelje za revolucionarne ideje in pomagal številnim poznonovoveškim akterjem (Galileo, Newton, Diderot, Bruno, More, itn.), da so razširili svoje teorije in jih predstavili svetu.

Monografija je tudi s stilističnega vidika na nek način 'odklonska'. Bralec ne začuti, da prebira znanstveno monografijo, ki se dejansko ukvarja z začetki renesančnega mišljenja, temveč bolj zgodbo o zbiratelju starih rokopisov, ki je našel dolgo pozabljeni tekst, ki je naposled rešil človeštvo iz teme srednjega veka. Greenblattov način nizanja argumentov pri navajanju dejstev glede vplivnosti Lukrecija in epikurejske filozofije na pomembne akterje v renesančnem obdobju je zelo vprašljiv in ne ponudi prave mere argumentiranosti, ki bi bralca, predvsem pa zgodovinarja, prepričala v 'ponujeno resnico'. Avtorju lahko samo zaupamo, da je Lukrecijev *De rerum natura* tako močno vplival na Brunija, da ga je to celo stalo življenja. Pri slednjem se lahko za trenutek ustavimo, saj ga avtor ob koncu dela posebej izpostavi. Trdi namreč, da je bil Bruni pod velikim vplivom epikurejstva, vendar so ga na podlagi že znanih inkvizicijskih dokumentov obsodili zaradi herezije, ne pa zaradi znanstvenih idej, kar pomeni, da je gorel za svobodo izražanja, ne za znanost, kaj šele za epikurejsko filozofijo.

Poleg omenjenega dvoma o povezanosti epikurejske filozofije in njenega 'močnega' vpliva na številne filozofe in znanstvenike v renesančnem in novoveškem obdobju se nam porodi tudi dvom o usodnem vplivu epikurejske ideje na pojav (ali spremembo) evropske miselnosti od 14. stoletja dalje. Prisotna je anahronistična drža, ki pa v tekstu ni eksplicitna, saj se avtor drži kronologije dogodkov in umeščenosti posameznikov znotraj lastnega historičnega obdobja in miselnosti. Nekoliko moteča sta tudi že preživeta drža o "temačnih časih" srednjega veka in pojmovanje renesanse kot "izhoda iz teme".

Knjiga želi biti revolucionarna, in po eni strani deluje nekako ekscentrično, vendar se namen izgubi na polovici poti in bralca pusti brez dejanskega odgovora. Stojimo na dom-

nevah o vzročnopolledičnih relacijah, ki naj bile odgovorne za premik v historiografiji, splošni zgodovini in znanosti. Ob takih domnevah pa bi bilo potrebno postaviti močne protiargumente, ki domneve izbrišejo, ne pa tvorijo nove.

Greenblatt je najbrž želel prikazati še eno plat zgodovinskosti in izpostaviti pomembnost teksta, ki še ni bil deležen velikega števila znanstvenih obravnav in ki naj bi močno vplival na določeno znanstveno formulo v preteklosti, hkrati pa 'Swerve' doseže nasprotno, in sicer ne vzpostavi prostora za analogijo med Lukrecijem, vplivom epikurejske filozofije in spremembe mišljenja v enem pomembnejših obdobjev evropske (in svetovne) zgodovine.

Erik Toth

ZGODOVINA OTROŠTVA, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije,
2012, 746 str., ilustr.

Pred štiridesetimi leti je Andrej Inkret v uvodniku prve knjige zgodovine otroštva na Slovenskem avtorice Alenke Puhar zapisal, da je bil eden izmed glavnih razlogov za brezbržnost raziskovanja otrok v zgodovini "vsesplošno prepričanje, da otrok ni subjekt". Otroci niso bili zanimivi za preučevanje, saj niso bili pojmovani kot "ljudje s svojo voljo in odgovornostjo", kaj šele, da bi bili zmožni dejanj, s katerimi bi se lahko zapisali v zgodovinski spomin. Po prevodu knjige Philippa Arièsa, monografiji Alenke Puhar, ki zavzemata čas od zgodnjega novega veka pa vse do vstopa v dvajseto stoletje, ter po seriji številnih prispevkov v raznih priznanih znanstvenih kot tudi poljudnih revijah je slovensko zgodovinopisje dobilo zbornik o zgodovini otroštva. Po zborniku o zgodovini turizma ter zgodovini žensk gre za tretji zbornik v nizu "netipično" tematsko obarvanih preučevanj slovenskih zgodovinarjev. Preučevanje in raziskovanje zgodovine otroštva v slovenskem zgodovinskem polju ni veljalo za primarno temo; bolj so se mu posvečale druge družboslovno-humanistične vede, med katerimi je v veliki meri izstopala etnologija – zbornik se ugotovitvam in pristopom te smeri ni izognil. Izpuščeni niso niti prispevki avtorjev, katerih raziskovanje ni primarno zgodovinopisne narave – umetnostnih in literarnih zgodovinarjev, pravnikov, antropologov, sociologov – vsak izmed njih je položil svoj kamenček v mozaik že tako mikrozgodovinskih prispevkov. Zanimanje za raziskovanje in preučevanje zgodovine otroštva in koncepta otroštva kot takega je v Evropi po delu Philippa Arièsa na še največje zanimanje naletelo v angleško govorečem okolju; dela britanskih avtorjev in avtoric so slovenskim raziskovalcem in raziskovalkam nudila dostojen vpogled in zgled pri oblikovanju metodološkega pristopa. Skozi prispevke avtorji in avtorice želijo prikazati (determinirano) odsotnost otrok, za katero so bili "odgovorni" starši ali drugi skrbniki, razpeti med vero in ideologijami, ki so prepajale družbena okolja. Naloga omenjenih je bila vzgoja otrok v duhu časa, kjer bodo lahko ponos tako njim kot sami družbi – ta naj bi jih videla kot lastno nagrado s presežkom, saj bi jo otrok nato lahko kot odrasel človek tudi sooblikoval oz. dopolnjeval. Otrokovno odraščanje je bilo razumljeno zgolj kot prehod v odraslo osebo po normativih, ki jih je strogo narekovala

družba. Otrok je predstavljal tistega, ki ne govori, nima govora, ga še ne obvlada, ali pa tisti, ki nima pravice govoriti. Njegova pot je bila vedno skrbno načrtovana – od igrač, šolske obleke, bontona in knjig ali dela na polju. Analiza odnosa do otrok ter način vzgoje lahko vsaj delno slikovito prikažeta družbene, še bolj pa socialne razmere nekega časa. Zgodovina ni le zgodovina odraslih. Z današnjega vidika v dobi otroštva marsikateremu otroku v preteklosti ni bilo prizanešeno – dobo je zaznamovala bodisi bolezen, smrt staršev, bratov in sester ali času primerna vzgojna kazen. Verjelo se je, da hude življenjske preizkušnje otroka le krepijo. Disciplina, trda vzgoja, težke preizkušnje so vodile otroka v zgledno, odporno odraslo osebo. Predvsem otroci nižjih socialnih okolij so se morali s trdoto življenja soočiti že zelo zgodaj. Starši ali drugi njihovi skrbniki so bili mnenja, da je delo otroku v korist, zato pri tem nikakor ne more priti do zlorabe. S pomočjo odraslim pri delu se je otrok priučil vsega, kar je od njega zahtevalo družinsko okolje za preživetje. To je pomenilo, da je preskočil večino etap mladosti, ki so v sodobni družbi že bolj kot ne samoumevne. Prizanesljivejši, predvsem pa v veliki meri ključni so bili do otrok pravni akti – z njimi povezani normativi so se skozi čas spreminjali, se bodisi zaostrovali ali milili, jim odpirali, predvsem revnejšim, pot v boljše življenjsko okolje in privzgojili spoštovanje do staršev in starih staršev. Skozi pravne akte se otrok zgodovini pravzaprav predstavi – le-ti staršem ali drugim skrbnikom narekujejo postavitev trdnih temeljev za prihodnost; očetu podeljujejo avtoriteto, materi skrb za fizično vzgojo. Terezijansko-jožefinske reforme v aktih otroka ovrednotijo in mu načrtajo naloge, ki jih je dolžan storiti za boljše, preskrbljeno, predvsem pa mirno in spokojno življenje. Državljanški

zakoniki na prehodu iz razsvetljenega v romantično stoletje "malim odraslim" jasneje zarišejo etape – dotlej so bili otroci le otroci na poti do odraslosti. V zborniku so v ospredje postavljeni tudi prispevki, ki obravnavajo skozi stoletja zelo tabuizirane teme – prva izmed njih je spolna vzgoja otrok. Spolna morala se je napajala preko zatiranja vpogleda mladih v ta "prepovedani" svet. Pred- ali nezakonski otroci so bili moralno kot tudi socialno, predvsem pa ekonomsko breme. V zadnjih dveh desetletjih je poraslo število razprav o "manjših" družbenih subjektih oz. njihovem odnosu s političnimi diskurzi, ideologijami (prednjači nacionalizem). Otrok v le-teh ni igral zgolj obrobne vloge. Izvajalci ideologij so se vloge otrok znotraj njih dobro zavedali. Otrokom je morala biti ideologija položena v zibelko, prisotna pri izgovarjanju otrokovih prvih besed, zapisov, oblek, dejanj. "Kdor vodi

mladino, obvladuje prihodnost," je bil neštetokrat ponovljen slogan "ideološkega" 20. stoletja. Kako pomembno je bilo otroštvo za ideologije, kažejo številne šolske reforme, s katerimi so pri mlajši populaciji spodbujali dojemljivost za ključne koncepte v odnosu do drugačne rase, vere ter prepričanja. Razumljivo je, da se mlajšega človeka, "tabulo raso", veliko lažje (pre)vzgoji. Otroci so ideologije spoznavali tudi s temačnejše plati – travmatični dogodki, v prvi vrsti izkušnja koncentracijskega taborišča, so na njih puščali trajne brazgotine; zlasti če niso imeli sreče malega Juda Jozuea iz italijanskega filma *La vita è bella* (Življenje je lepo). Pričevanja otrok iz vojnega časa dajejo zgodovini takega obdobja drugačen pridih – pričarajo nam otroški duh časa, ki je odraslim očem neviden, nerazumljiv. Tisto vojno, ki jo je odrasli potlačil, je otrok zilil v risbico, zraven pa – komaj večš pisanja – opisal dogodek, ki se mu je najbolj vtisnil v spomin. Če je slovensko povojno zgodovinopisje bežno poznalo izkušnje otrok žrtev nacizma in fašizma, nekaj člankov v zborniku oriše življenje otrok žrtev povojnega nasilja ali komunističnega režima. Prevzgoja otrok v povojnem času je bila, kot kaže, povsem običajna, saj so otroci navkljub "omadeževanosti" staršev veljali za nedolžna bitja in ne za žrtve "nespametnih" početij svojih skrbnikov. Portret Karla Hummla mlajšega izpod slikarskega čopiča Matevža Langusa, cenjenega portretista predmarčne dobe, na naslovnici zbornika prikazuje takrat že nekaj stoletij staro dojemanje otroka in otroštva; mali Karl je naslikan v preprosti, dekliško krojeni obleki, z miniaturnim konjičem v levi in bičem v desni roki, njegov rahlo rdečelični obraz (po)polnega obrisa z nezaupljivo zamišljenim izrazom bolj spominja na starko kot pa na bitjece, ki je šele dodobra pričelo svojo izkustev polno življenjsko pot. Predmeta v njegovih rokah nakazujeta otrokovo prihodnost – okušanje "slasti" življenja odraslih ljudi. Zbornik zgodovine otroštva zapolnjuje eno izmed vrzeli slovenskega zgodovinopisja, kar je tudi posledica novejših zgodovinopisnih usmeritev; predstavi številne kompleksne metodološke pristope drugih družboslovnih ved in tem doda še nekatere svoje. Z gotovostjo pa bi lahko trdili, da je zbornik, kljub nekaterim še vedno ali na novo odprtim vprašanjem, zgodovinarjem idealna priložnost za vpogled v polje svojega raziskovanja z drugega, nekoliko otroško obarvanega zornega kota.

Blaž Javornik

Paolo Leone: I CAMPI DEI VINTI. CIVILI E MILITARI NEI CAMPI DI CONCENTRAMENTO ALLEATI IN ITALIA (1943–1946). Siena, Edizioni Cantagalli, 2012, 197 str.

V zadnjih dvajsetih letih so postale objave na temo vojnega ujetništva v času druge svetovne vojne zelo razširjene in tematsko zelo raznolike. Segajo od spominske do znanstvene literature in zajemajo dela tako zgodovinarjev kot antropologov, psihologov, pravnikov in drugih strokovnjakov. Vojno ujetništvo je pravzaprav tema, ki se še dolgo ne bo izčrpala, saj odpira množico problemov, ki so nanj vplivali. Posebna zgodba so objave o ujetnikih iz vrst poražencev druge svetovne vojne, predvsem fašistične Italije in nacistične Nemčije. Diskurz o usodi nemškega naroda, tako vojakov kot civilistov, je velik razmah dosegel v 90-ih letih. Raziskave o odnosu zmagovitih zaveznikov do poražene

Nemčije so sprevrgle do tedaj predvsem pozitivno podobo, ki so jo uživale zmagovalke. Na dan so prišle dolga leta zamolčane, pozabljene ali prikrite zgodbe pregnanih Nemcev in tudi tistih, ki so več mesecev ali let preživeli v taboriščih, kamor so jih internirali zavezniki. Veliko manj pa so se do sedaj raziskovalci ukvarjali z zavezniškimi taborišči na italijanskih tleh.

Delo Paola Leoneja, ki sicer deluje kot novinar v Rimu, je ena izmed prvih znanstvenih študij, ki obravnava usodo italijanskih ujetnikov (domnevnih fašistov), ki so jih Anglo-Američani aretirali po izkrcanju na Apeninskem polotoku leta 1943. Pravzaprav gre za nadgradnjo njegovega diplomskega dela iz leta 2000, ko je na rimski univerzi La Sapienza diplomiral iz političnih ved. Leone je svoje delo podprl z raziskavo v več italijanskih arhivih in britanskem državnem arhivu (*The National Archives*). Hkrati je vključil zgodbe in odlomke iz spominske literature, ki je na to temo do sedaj izšla v Italiji. V predgovoru zato Giuseppe Parlato pravilno izpostavi velik pomen dela, saj gre za eno izmed prvih študij na to tematiko nasploh. Do tedaj je namreč izšla le ena, nastala na podlagi pisemskega gradiva, ki je vsebovala tudi zemljevid z lokacijami taborišč. Ostalo so bila predvsem spominska dela, čeprav tudi teh ni bilo veliko.

Leone je svoje delo razdelil na pet poglavij, ki pa jih vsebinsko lahko ločimo na dva večja sklopa: vprašanje civilnih in vprašanje vojaških internirancev. Gre namreč za dvojne vprašanj, ki sta si sicer vsebinsko zelo podobni, vendar ju je treba obravnavati ločeno. Sami zavezniki so že od vsega začetka ločevali razloge za aretacijo vojaškega osebja in tiste za aretacijo civilnega prebivalstva. Hkrati so navedli tudi parametre, po katerih naj

bi ločili med civilisti in vojaki. Ob koncu vojne se je namreč kar nekaj pripadnikov vojske preobleklo v civilna oblačila, da bi se tako izognili kazni ali ostali neopaženi. Zato je Vrhovni štab zavezniških sil že marca 1945 izdal dekret (str. 92), po katerem naj bi neoborožene in v civilna oblačila oblečene osebe, ki pa so jih iskali kot pripadnike sovražne vojske, bile aretirane in internirane kot vojni ujetniki. Pri tem gre za eno ključnih vprašanj vojnega ujetništva v času druge svetovne vojne nasploh. Aretiranim civilistom (vsaj sprva) namreč ni bil dodeljen status vojnega ujetnika, temveč interniranega civilista, kar je v praksi pomenilo, da ni bilo pravne zaščite, na katero bi se lahko sklicevali. Na tem mestu moramo poudariti dejstvo, ki pa ga avtor obravnavane knjige posebej ne izpostavi, da je bila Konvencija o zaščiti civilnega prebivalstva v času vojne sprejeta šele leta 1949. Prav tako je

potrebno dodati, da to ni bila izjema v času druge svetovne vojne, saj smo priča tudi drugim podobnim primerom, ko so – včasih celo namerno – ujetnikom pripisali določen status, ki ni imel prednosti zaščite s strani mednarodnih konvencij. Tak je bil denimo tudi primer italijanskih ujetnikov, ki so jih vojaške sile Tretjega rajha aretirale in deportirale po kapitulaciji Italije leta 1943 in jim dodelile status IMI – Italian military internees.

V prvem poglavju z naslovom *Il concentramento dei civili* (Koncentracija civilistov) avtor sprva na kratko analizira dogodke in prve ukrepe, ki so jih zavezniki in italijanske oblasti, ki so na jugu države sodelovale z Anglo-Američani, sprejeli proti fašizmu po kapitulaciji Italije septembra 1943. Nato se posveti metodologiji aretacij civilistov, ki so se sicer pričele že takoj po izkrcanju na Siciliji. Zavezniki so jih ločevali na tri kategorije (str. 45). V prvo so spadali tisti, ki so bili osumljeni, da ogrožajo varnost ali kršijo odloke na teritoriju, ki so ga zavezniki sproti osvobajali. V drugo kategorijo so spadali tisti, ki niso storili prekrškov, vendar je obstajal sum, da bi lahko ogrožali varnost zaveznikov zaradi funkcije, ki so jo opravljali, oziroma čustvene (ideološke) pripadnosti, ki so jo izkazovali (ali jim je bila pripisana). V tretjo kategorijo pa tisti, ki niso storili prekrškov in niso bili drugače osumljeni, vendar so bili internirani iz preventivnih varnostnih razlogov, za čas ko so še potekale preiskave. Kontekst, v katerem so bili ti ujetniki internirani, je bil sprva dokaj nejasen in neopredeljen, zato so zavezniške oblasti (po večkratnih pozivih italijanskih oblasti) konec leta 1944 sprejele direktivo, ki je pod zaščito Ženevske konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929 sprejela tudi civilne internirance.

Drugo poglavje, *I campi per i civil POW* (Taborišča za civilne vojne ujetnike), obravnava razmere v internaciji civilistov. Gre za analizo, v kateri avtor prepleta zgodbe ujetnikov in arhivsko gradivo, predvsem zavezniška poročila. Razmere v taboriščih so bile slabe, predvsem na začetku, ko še niso bile jasne norme, ki bi jih morali odgovorni spoštovati. Prav tako so se pogoji razlikovali od taborišča do taborišča: ponekod so bili že od vsega začetka boljši. Tako je bilo npr. za taborišče v mestu Terni (2 Internee Camp) že od njegove ustanovitve določeno, da se mora v odnosu do ujetnikov upoštevati Ženevska konvencija (str. 77). Gre za vprašanje, v katerega se avtor ne poglobi, bi pa bilo zanimivo preveriti, zakaj je do takih razlik prišlo.

V tretjem poglavju, *Il concentramento dei militari* (Koncentracija vojakov), avtor prične z obravnavo aretacij in internacij vojaškega osebja. Osrednji del je nato posvečen temeljnemu vprašanju, koga so lahko aretirali kot vojaka in koga ne. To so bili pripadniki Mussoliniju zveste vojske Italijanske socialne republike, Črnih brigad (Brigate nere), Narodne garde (Guarda nazionale repubblicana) idr., hkrati pa tudi tisti, ki so nosili civilna oblačila, a so jih aretirali kot pripadnike navedenih formacij.

V četrtem poglavju, *I campi per i militari* (Taborišča za vojake), Leone analizira razmere v taboriščih za vojne ujetnike. Bila so ločena na prehodna (*campi di transito*) in končna taborišča (*campi definitivi*). V prehodnih taboriščih so ujetniki preživeli le krajše obdobje, nato pa so bili razporejeni v končna taborišča. Pogoji so bili v obojih slabi, vendar so med taborišči ponovno obstajale razlike, saj so ponekod ujetniki dobivali redne obroke hrane in celo cigarete. Tu avtor izpostavi težke pogoje, v katerih so ujetnike prevažali od enega do drugega taborišča.

Na določena vprašanja – kot denimo osrednje vprašanje o stopnji smrtnosti v taboriščih – v knjigi ni pravih odgovorov. Kljub temu, da je delo zelo natančno in zgodovinska analiza korektna, lahko npr. rečemo, da avtor ni upošteval naslednjega pomembnega segmenta: čeprav odgovornost za slabe razmere v taboriščih pripisuje zaveznikom, ne upošteva življenjskih pogojev, socialnih in drugih razmer (npr. količine razpoložljive hrane), ki so vladale v zadnjem letu in pol vojne ter nato v povojni Italiji. V delu torej ni pojasnjeno, v kakšnih pogojih je živelo prebivalstvo, čeprav avtor večkrat omeni, da se nekateri, ki so se s podobno tematiko že ukvarjali, sklicujejo ravno na te dejavnike. Najverjetneje ni naključje, da so po nekaterih taboriščih trpeli lakoto, po drugih pa ne. V knjigi npr. ni pojasnjeno niti, zakaj so se v enem taborišču stražarji bolj znašali nad ujetniki kot v drugem. Menimo, da ne moremo govoriti o neki enotni zavezniški politiki oziroma praksi v odnosu do ujetnikov; poleg tega tu ni upoštevan faktor maščevanja posameznikov. Z drugimi besedami, gre torej za temeljito študijo, ki pa izpušča analizo pomembnih dejavnikov, ki so (oziroma bi lahko) vplivali na razmere v ujetništvu. Ob koncu avtor to situacijo primerja celo z ujetništvom v Guantanamo, kar se morda zdi nekoliko prenačljeno. Potrebno je namreč poudariti, da gre za različni obdobji, predvsem pa so se, v primerjavi z drugo svetovno vojno, zelo spremenile pravne norme, ki urejajo to področje.

Urška Lampe

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimen recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annales@zrs.upr.si ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (cca. 10 vrstic) od povzetka (cca. 30 vrstic).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Zaželeni so tudi **angleški (ali slovenski) prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu. V nasprotnem primeru bo za prevode poskrbelo uredništvo.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

- 9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signaturo, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

- 10. Pri citiranju časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije. Kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

- 11. Poglavje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Rener, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Žnidaršič Žagar, S. (2007): Historična perspektiva – aktualni položaj žensk na trgu dela v Republiki Sloveniji. V: Sedmak, M., Medarič, Z. (ur.): Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela. Koper, Založba Annales, 11–41.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series historia et sociologia, 19, 2. Koper, 349–360.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega / istih avtorja/-jev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Besedilo popravljamo s korekturnimi znamenji, ki jih najdemo na koncu Slovenskega pravopisa (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica [Annales@zrs. upr.si](mailto:Annales@zrs.upr.si) oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione. L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (cca. 10 righe) del riassunto (cca 30 righe).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono auspicabili anche le **traduzioni in inglese (o sloveno)** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle. In caso contrario, vi provvederà la Redazione.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isoton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1. Capodistria, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP CRS (2009): Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria. Convegni. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti con segni adeguati (indicazioni in merito si trovano alla fine della pubblicazione "Slovenski pravopis" (2000), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25, non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (Annales@zrs.upr.si) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 30 lines) being longer than the latter (c. 10 lines).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate (**5–7**) **keywords**, as well as the **English (or Slovene) translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables. If unprovided, the translation will be provided by the editorial board.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications –

should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R., Silverman, S. (2005): *One Discipline, Four Ways*. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): *Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy*. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): *Gender and Society in Renaissance Italy*. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630)*. *The Journal of European Economic History*, 15, 2. Rome, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): *The victims movement: a confluence of forces*. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). <http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf> (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP SRC (2009): University of Primorska, Science and Research Centre of Koper. Scientific meetings. http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*
13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. When reading the proofs, the authors should use the correction signs listed at the end of the book Slovenski pravopis (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25.
It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Željko Cetina, Ante Teklić:** Bratovština Presvetog Sakramenta u Rovinju: od sredine XV. do početka XIX. stoljeća..... 1
The Confraternity of the Blessed Sacrament in Rovinj: from the Middle of the 15th to the Beginning of the 19th Centuries
La confraternita del Santissimo Sacramento a Rovigno: dalla metà del '400 all'inizio dell'800
- Zrinka Pešorda Vardić:** 'Gospođe i čuvarice': O ženama iz dubrovačke bratovštine Svetog Antuna u kasnom srednjem vijeku..... 25
'Donne e patronne': Women of the Ragusan Confraternity of St. Anthony in the Late Middle Ages
'Donne e patronne': le donne della confraternita di Sant'Antonio a Ragusa nel basso medioevo
- Lovorka Čoralić:** Grobnica bratovštine hrvatskih pomoraca u južnoj Engleskoj (kasni srednji vijek)..... 49
The Vault of the Confraternity of Croatian Mariners in Southern England (Late Middle Ages)
La cripta della confraternita dei marittimi croati nel sud dell'Inghilterra (basso medioevo)
- Vesna Kamin Kajfež:** Štiri pomembnejša naročila piranske bratovščine Sv. Rešnjega telesa v 17. in v začetku 18. stoletja..... 63
Four Major Commissions of the Piranese Confraternity of Corpus Christi in the 17th and Early 18th Centuries
Quattro importanti commissioni di opere d'arte da parte della confraternita piranese del Santissimo Sacramento nel '600 e agli inizi del '700
- Ines Beguš:** Računovodska knjiga bratovščine Sv. Roka iz Landarja: prispevek k ekonomski zgodovini Nadiških dolin v 18. stoletju..... 81
The Account Book of the Confraternity of Saint Roch From Antro: A Contribution to the Economic History of the Valleys of Natisone in the 18th Century
Il registro contabile della confraternita di San Rocco di Antro: contributo alla storia economica delle Valli del Natisone nel '700
- Marta Verginella:** Zgodovinopisna in politična raba pričevalca..... 107
Historiographic and Political Use of the Testifier
Utilizzazione storiografica e politica del testimone

Marko Klavora: Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved?.....	121
<i>Interview and Oral History: Testimony or Narration?</i>	
<i>L'intervista e la storia orale: testimonianza o racconto?</i>	
Kaja Širok: Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti.....	137
<i>Collective Memory, the Testifier and History: Discursive Constructions of the Past</i>	
<i>La memoria collettiva, il testimone e la storia: costruzioni discorsive del passato</i>	
Alessandro Cattunar: Le fonti orali sulla frontiera italo-slovena: proposte per una ricerca sulle identità dei confini e sui confini fra le identità.....	151
<i>Ustni viri o slovensko-italijanski meji: predlogi za raziskavo o identitetah meja in mejah med identitetami</i>	
<i>Oral Sources on the Italian-Slovenian Border: Research Proposals on the Subject of Identities in the Border Area and on Borders Between Identities</i>	
Ana Bukvič: Le relazioni italo-croate: (ri)costruzione dell'immaginario culturale in 'Zora dalmatinska' (1844–1849).....	175
<i>Hrvaško-italijanski odnosi: (re)konstrukcija kulturnega imaginarija v 'Zori dalmatinski' (1844–1849)</i>	
<i>Croatian-Italian Relations: (Re)Construction of the Cultural Imagery in 'Zora Dalmatinska' (1844–1849)</i>	
Štefan Čok: Slovensko-italijanski in hrvaško-italijanski odnosi preko poročanja tržaških časopisov 1866–1882.....	189
<i>Slovenian-Italian and Croatian-Italian Relations as Covered by Trieste Newspapers in the Period Between 1866 and 1882</i>	
<i>I giornali triestini sui rapporti italo-sloveni e italo-croati nel periodo 1866–1882</i>	
Meta Remec: „Viva!“ ali „Živijo!“? Slovensko in italijansko časopisje o mednacionalnih konfliktih v Istri v letih 1896 in 1897.....	213
<i>“Viva!” or “Živijo!”? Slovenian and Italian Press on the International Conflicts in Istria in 1896 and 1897</i>	
<i>„Viva!“ o „Živijo!“? La stampa slovena e italiana sui conflitti transnazionali in Istria negli anni 1896 e 1897</i>	
Barbara Riman: Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu.....	233
<i>The Activities of the Slovenian-Croatian Societies in Pazin</i>	
<i>L'attività delle associazioni croato-slovene a Pisino</i>	

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

<i>Claudio Povolo: Il movente (Erik Toth)</i>	257
<i>Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918 (Dragica Čeč)</i>	260
<i>Jože Pirjevec et al.: Fojbe (Urška Lampe)</i>	263
<i>Ilaria Porciani, Lutz Raphael (ur.): Atlas of European Historiography (Urška Železnik)</i>	266
Navodila avtorjem.....	269
<i>Istruzioni per gli autori</i>	273
<i>Instructions to authors</i>	277

Egon Pelikan: <i>Zgodovinopisje ob slovensko-italijanski meji</i>	281
<i>Historiography at the Slovenian-Italian Border</i>	
<i>La storiografia al confine sloveno-italiano</i>	

Raoul Pupo: <i>La più recente storiografia italiana di frontiera: alcune questioni interpretative</i>	293
<i>Najnovjše italijansko obmejno zgodovinopisje: nekaj interpretativnih vprašanj</i>	
<i>Current Italian Border Historiographical Issues: Some Questions of Interpretation</i>	

Branko Marušič: <i>Slovensko zgodovinopisje 20. stoletja o slovensko-italijanskem obmejnem območju in o njegovih mejah</i>	307
<i>Slovenian 20th Century Historiography Regarding the Area at the Slovenian-Italian Border and Its Borders</i>	
<i>La storiografia slovena del XX secolo sulla regione limitrofa italo-slovena e sulla questione dei confini</i>	

Marta Verginella: <i>Asimmetrie, malintesi e sguardi speculari: da una storia etnocentrica ad una storia plurale e congiunta della regione alto-adriatica</i>	321
<i>Asimetrije, nesporazumi in zrcalni pogledi: od narodno osrediščene do pluralne in navzkrižne zgodovine severnojadranskega prostora</i>	
<i>Asymmetries, Misunderstandings and Mirror Views: From a Nation-Centred Approach to Plurality and Reciprocity in the Historiography of the North-Adriatic Area</i>	

- Rolf Wörsdörfer:** L'alto Adriatico tra Ottocento e Novecento.
 Parametri storiografici 335
Zgornji Jadran med 19. in 20. stoletjem: zgodovinopisni parametri
The Area Around the Northern Adriatic Between the Nineteenth and Twentieth Century. Historiographical Parameters
- Marco Reglia:** La mascolinità fascista e la repressione della sua devianza:
 l'originalità della Venezia Giulia 351
Moškost v fašizmu in zatiranje deviantnosti: izvirnost Julijske krajine
The Fascist Idea of Masculinity and the Suppression of Deviations from Its Norms: The Originality of Venezia Giulia
- Milan Radošević:** "Sibirska" veljača 1929. u Istarskoj pokrajini – osvrt na osnovne socijalne, zdravstvene, demografske i gospodarske implikacije 367
"Siberian" February 1929 in the Istrian Province – A Review of the Social, Healthcare, Economic and Demographic Consequences
Il febbraio siberiano del 1929 in Istria – uno sguardo alle conseguenze sociali, sanitarie, demografiche ed economiche
- Gorazd Bajc:** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine. Oris problematike in poskus primerjave 389
Arrests, Internments and Deportations in the Venezia Giulia in the Periods After the First and Second World Wars: Outline of the Problem and Attempt at Comparison
Arresti, internamenti e deportazioni dopo la prima e la seconda guerra mondiale sul territorio della Venezia Giulia. Compendio e tentativo di comparazione
- Piero Purini:** Esodi dalla Venezia Giulia: cause politiche e motivazioni sociologiche 417
Eksodus iz Julijske krajine: politični razlogi in sociološke utemeljitve
Exoduses from the Venezia Giulia Region: Political Causes and Sociological Motivations
- Bojan Godeša:** Italijanska in nemška okupacija Slovenije med drugo svetovno vojno – nekateri primerjalni vidiki njune začetne okupacijske politike 433
Italian and German Occupations of Slovenia During World War II - Some Comparative Aspects of Their Initial Occupation Policies
L'occupazione italiana e tedesca della Slovenia durante la seconda guerra mondiale – alcuni aspetti comparativi delle due politiche iniziali di occupazione

Angelo Visintin: Occupazione militare e accelerazione delle dinamiche politiche nella Venezia Giulia del primo dopoguerra	445
<i>Vojaška zasedba in pospešitev političnih dinamik v Julijski krajini po prvi svetovni vojni</i>	
<i>Military Occupation and the Development of Political Dynamics in the Venezia Giulia Region in the Post-WWI Period</i>	
Aleksander Panjek: Goriške duše 1566: prostorska, demografska in socialna struktura prebivalstva v ekonomski konjunkturi	459
<i>The Souls of Gorizia in 1566: Spatial, Demographic and Social Structures of the Population in Economic Conjuncture</i>	
<i>Le anime del Goriziano nel 1566. Struttura territoriale, demografica e sociale della popolazione nella congiuntura economica</i>	
Aleksej Kalc: Prebivalstvo Kopra v 19. stoletju v luči popisnih in župnijskih virov: nekaj novih izsledkov	485
<i>Population of Koper in the 19th Century in the Light of Censuses and Parish Registers: Some New Findings</i>	
<i>La popolazione di Capodistria nel XIX secolo alla luce delle fonti censuarie e parrocchiali: alcuni nuovi riscontri</i>	
Leo Lavrenčič: Demografska slika italijanske manjšine v Kopru po poteku roka za izselitev leta 1956	505
<i>The Demographics of the Italian Minority in Koper After the Deadline for Emigration in 1956</i>	
<i>Quadro demografico della minoranza italiana a Capodistria alla scadenza dei termini per l'opzione e il trasferimento del 1956</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Jelena Antović (ur.): Statvta civitatis Cathari – Statut grada Kotora (Savo Marković)</i>	535
<i>Falk Bretschneider, Martin Scheutz, Alfred Stefan Weiß (ur.): Personal und Insassen von »Totalen Institutionen« (Dragica Čeč)</i>	547
Navodila avtorjem	551
<i>Istruzioni per gli autori</i>	555
<i>Instructions to authors</i>	559

Egon Pelikan: Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov 563 <i>The Church and Border Fascism in Light of the Vatican Archives</i> <i>Chiesa e fascismo nella Venezia Giulia alla luce degli archivi vaticani</i>	563
Liliana Ferrari: Il discorso su Luigi Fogar 577 <i>Diskurz o Luigiju Fogarju</i> <i>The Discourse on Luigi Fogar</i>	577
Tomaz Simčič: Zgodovinopisje o cerkvenih razmerah v (slovenski) Benečiji 1918–1954 591 <i>The Historiography of Ecclesiastical Matters in the Venetian Slovenia from 1918 to 1954</i> <i>La storiografia sulle condizioni ecclesiastiche nella Slavia veneta 1918–1954</i>	591
Luigi Tavano: Il ruolo dell'Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia nella ricerca storiografica italo-slovena 607 <i>Vloga Inštituta za socialno in versko zgodovino iz Gorice v slovensko-italijanskem historiografskem raziskovanju</i> <i>The Role of the Institute of Social and Religious History of Gorizia in Italian-Slovenian Historiographic Research</i>	607
Alessandra Marin: Progetti, città, identità: spazi urbani e ideologie nazionali a Trieste tra XIX e XX secolo 615 <i>Progetti, mesto, identiteta: urbani prostori in nacionalne ideologije v Trstu med 19. in 20. stoletjem</i> <i>Projects, City, Identity: Urban Spaces and National Ideologies in Trieste Between the 19th and 20th Centuries</i>	615
Kaja Širok: Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju 631 <i>Identities, History and Heritage of Regions – Remembrance and Commemoration Practices in the Gorizia Region in the 20th Century</i> <i>Identità, storia ed eredità di uno spazio – prassi della memoria e commemorazioni nel Goriziano nel XX secolo</i>	631
Tanja Jakomin Kocjančič: Reprezentacija drugih v domobranskem tisku v slovenskem Primorju 1944–1945 647 <i>Representation of Others in the Home Guard Press in the Slovene Littoral 1944–1945</i> <i>La rappresentazione degli altri nella stampa dei domobranzi nel Litorale sloveno 1944–1945</i>	647

- Borut Klabjan:** »Partizanska pokrajina«: partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na Tržaškem 669
»The Partisan Region«: Partisan Memorials and Commemoration of Partisans in the Trieste Region
»Il paesaggio partigiano«: monumenti partigiani e commemorazioni partigiane nel Triestino
- Vida Rožac Darovec:** »Po svobodi je v vas pršu hudič!«: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti na primeru spominjanja Rakitljanov "The Devil Came to Village after the Liberation!": *The Importance of Oral History in the Disclosure of Mythological Structures Operating in the Past – Case Study of Memories Fostered in Rakitovec* 693
"Dopo la libertà venne nel paese il diavolo!": l'importanza della storia orale per lo svelamento delle strutture mitologiche del passato. L'esempio dei ricordi degli abitanti di Rakitovec
- Alessandro Cattunar:** Il calendario conteso. Commemorazioni di confine, tra manipolazioni della storia e costruzione delle identità nel secondo dopoguerra 703
Datum proti datumu. Komemoracije na meji, med manipulacijo zgodovine in gradnjo nacionalnih identitet po drugi svetovni vojni
The Disputed Calendar: Commemorations at the Border, Between Manipulations of History and Constructions of Identity in the Aftermath of WWII
- Aleksej Kalc:** Zgodovinisje slovenske narodne skupnosti v Italiji o obmejnih in manjšinskih vprašanjih 721
The Historiography of Border and Minority Issues in the Framework of the Slovenian National Community in Italy
La storiografia sulle questioni transfrontaliere e della minoranza nell'ambito della comunità nazionale slovena in Italia
- Matjaž Klemenčič:** Primerjalni pogled na slovenski manjšinski stvarnosti v Avstriji in Italiji ter na historiografsko obravnavo obdobja od konca prve svetovne vojne do sedemdesetih let 20. stoletja v slovenski historiografiji 747
Comparing the Situations of the Slovene Minorities in Austria and Italy and How They were Dealt With by Historians During the Period from the End of World War I until the 1970s in Slovene Historiography
Uno sguardo comparato sulle realtà minoritarie slovene in Austria e in Italia e sul dibattito storiografico del periodo tra la fine della prima guerra mondiale e gli anni settanta del XX secolo nella storiografia slovena

Peter Pirker: Transnational Resistance in the Alps-Adriatic-Area in 1939/40. On Subversive Border-Crossers, Historical Interpretations, and National Politics of the Past	765
<i>Nadnacionalni odpor v prostoru Alpe-Jadran v letih 1939/40. O prevratniških čezmejnih aktivistih, zgodovinskih interpretacijah in nacionalnih politikah preteklosti</i>	
<i>Resistenza transnazionale nell'area dell'Alpe-Adria nel 1939/40. Attivisti transfrontalieri sovversivi, interpretazioni storiche, politiche e nazionali del passato</i>	
Tomaž Kladnik: Obveščevalna služba in taktika delovanja partizanskih enot na primeru delovanja v Ljubljanski pokrajini.....	789
<i>The Secret Service and Operation Tactics of Partisan Units on the Example of Their Activity in the Province of Ljubljana</i>	
<i>I servizi segreti e la tattica operativa delle unità partigiane illustrati sull'esempio delle operazioni nella Provincia di Lubiana</i>	
Blaž Torkar: Delovanje jugoslovanskih sekcij ameriške obveščevalne službe OSS v severni Afriki in južni Italiji.....	809
<i>Activity of Yugoslav Sections of the American Office of Strategic Services (OSS) in North Africa and Southern Italy</i>	
<i>L'attività delle sezioni jugoslave del servizio segreto americano OSS in nord Africa e nel sud Italia</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Stephen Greenblatt: The Swerve: How the World Became Modern (Erik Toth)</i>	829
Zgodovina otroštva (Blaž Javornik)	831
<i>Paolo Leone: I campi dei vinti. civili e militari nei campi di concentramento alleati in Italia (1943–1946) (Urška Lampe)</i>	833
Navodila avtorjem	837
<i>Istruzioni per gli autori</i>	841
<i>Instructions to authors</i>	845

